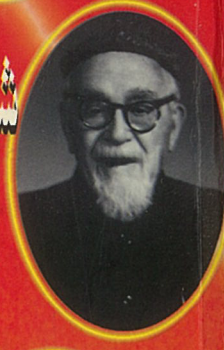

شېرىپ خوشتار

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 7-228-05880-1
K·834(民文)定价:28.00元

ISBN 7-228-05880-1

شنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر

شىرىپ خۇشتار

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

新疆历史人物志:维吾尔文/西利甫.呼西塔尔编著.—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.7
ISBN7—228—05880—1

1.新... Ⅱ.西... Ⅲ.历史人物—生平事迹—新疆—近代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K820.845

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第64384号

新疆历史人物志

西利甫.呼西塔尔 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 1/32开本 13.375印张 17插页
2000年9月第1版 2000年9月第1次印刷
印数:1—3,000

ISBN7—228—05880—1/K.834 定价:28.00元

زوزۇڭتاڭ (1885 ـ 1812)

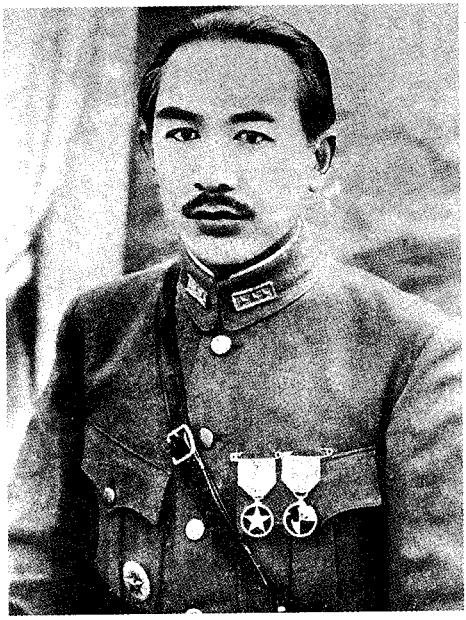
يا‌قۇپبەگ (بەدۆلەت)
(1877 ـ 1821)

ياڭ زېخشىن (1863 ـ 1928)

جىاڭ شۈرىن (1879 ـ 1941)

شېڭ شىسەي (1897 ـ 1970)

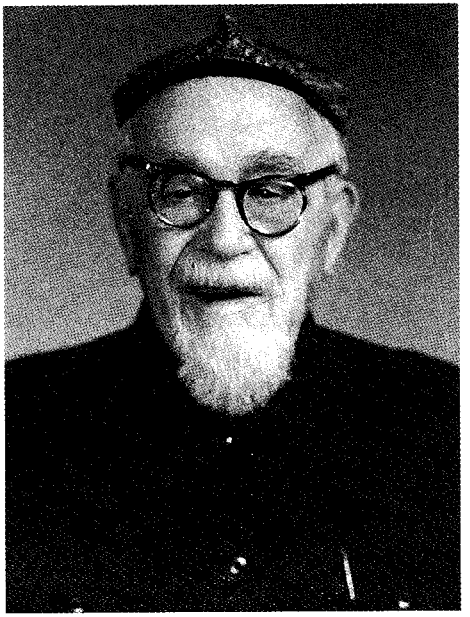
خوجانىياز ھاجى (1889 ـ 1938)

جاڭ جىجۇڭ (1890 ـ 1969)

جاڭ جىجۇڭ ئىلىدا مىللىي ئارمىيە ۋە ئەخمەتجان قاسىمىي بىلەن بىللە

بۇرھان شەھىدى (1894 ـ 1989)

مەسئۇد سەبىرى (1888 ـ 1952)

مۇھەممەتئىمىن بۇغرا
(1901 _ 1965)

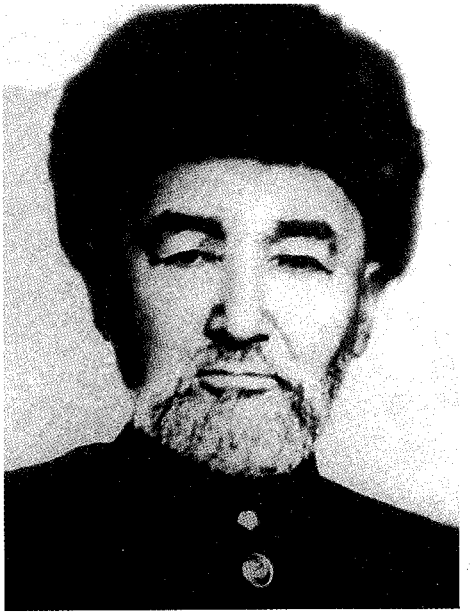
ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ سەبداشلىرى بىلەن بىللە

سۇلتان ئوبۇلئەلا (1880 ـ 1818)

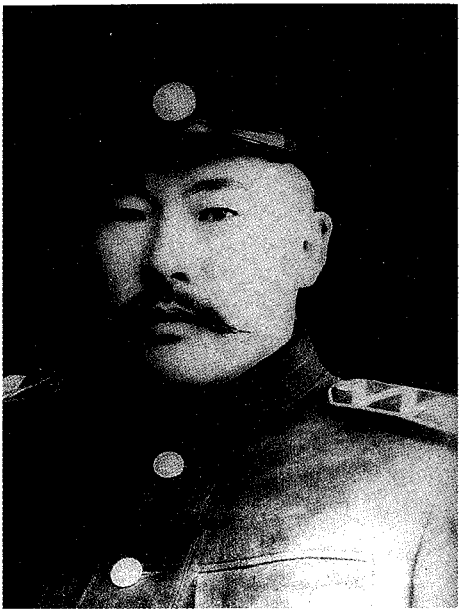
سادىر پالۋان (1871 ـ 1798)

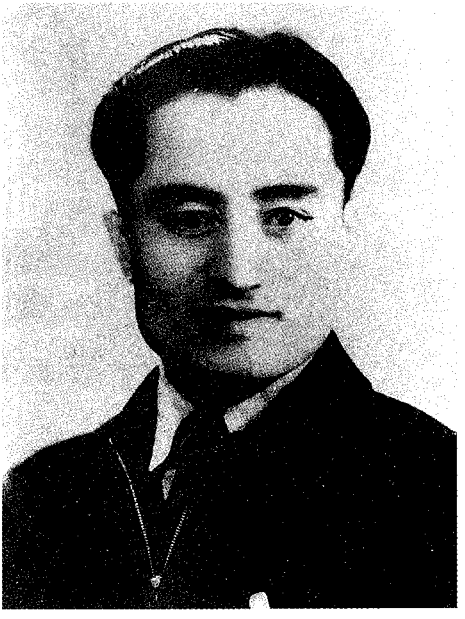
ئىلىخان تۆرە (1970 ـ 1885)

ئەخمەتجان قاسىمى
(1949 ـ 1914)

گېنېرال لېيېتنانت ئىسھاق بەگ
(1900 _ 1949)

ئابدۇكېرەم ئاببباسوف
(1921 _ 1949)

گېنېرال مايۇر دەلىلقان
سۇگۇر بايوۋ
(1906 ـ 1949)

لوجى (1949 ـ 1915)

هاکمبەگ خوجا (1958 ـ 1871)

سەیپیدن ئەزیزی

سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ

غەنى باتۇر

نىلقاپارتىزانى
پاتىخ باتۇر (تاتار)

نىلقاپارتىزانى
قۇربان بۇرھانىدىنوف

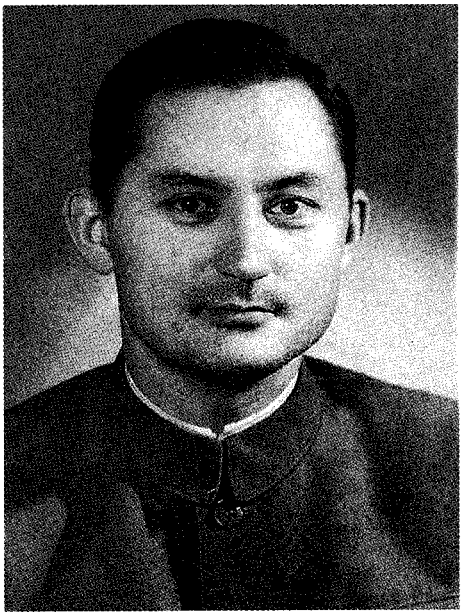
نىلقاپارتىزانى
خەمىت مۇسلىموف (تاتار)

نىلقاپارتىزانى
رەفىق بايچۇرىن (تاتار)

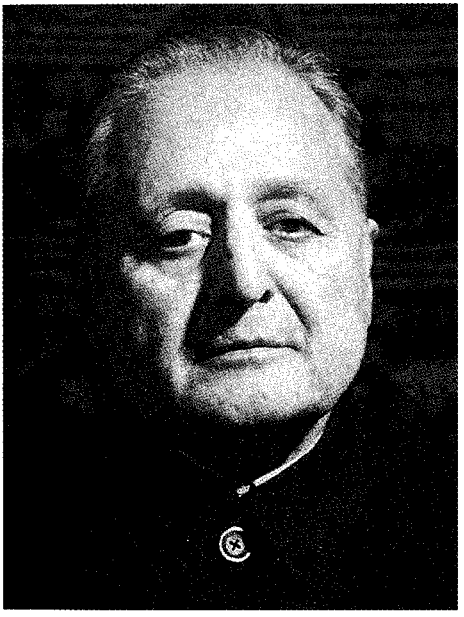
گېنېرال مايور مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوف
(1915 ـ 1970)

ئەسئەت ئىسھاقوۋ (1976 ـ 1912)

مولا ئىسلام (شاڭزۇك)
(1890 ـ 1960)

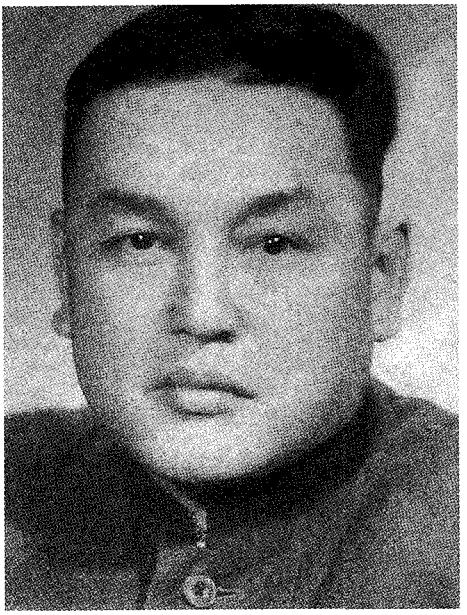
ئابلىمىت ھاجىيوف
(1917 ـ 1993)

باشباي (قازاق ، 1889 ـ 1953)

قاسىم ئەپەندى (قازاق)
(1899 ـ 1948)

ئابدىراخمان مۇھىتى
(1910 _ 1957)

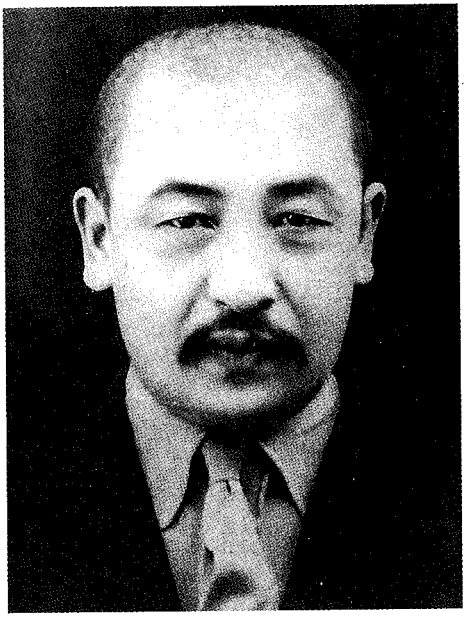
گېنېرال ئەزىزوف قاسىم
(1924 _ 1994)

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوف
(1921 ـ 1996)

ئابلىز مۇھەممىدى
(1921 ـ 1980)

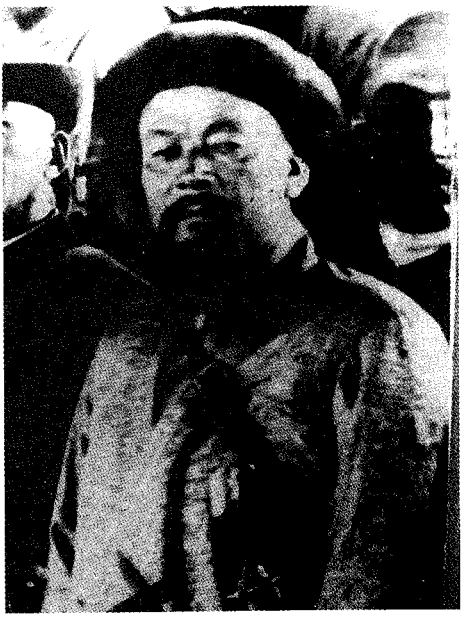
ئابدۇللا دامولا (1940 ـ 1898)

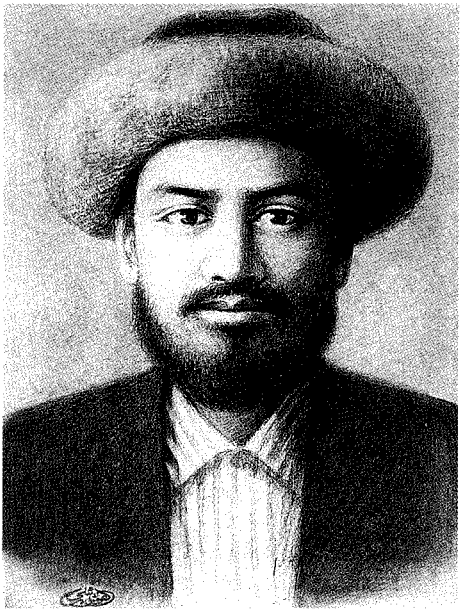
ئوڭدىن ئۈچىنچى كىشى سابىت دامولا

مەھمۇت مۇھىتى (1944 ـ 1887)

تۆمۇر (ئېلى) سىجاڭ (1933 ـ 1886)

تۆمۇر خەلىپە (1891 ـ 1913)

مەخسۇت مۇھىتى (1885 ـ 1931)

هەمدەم بەگ هاجی (1880 ـ 1938)

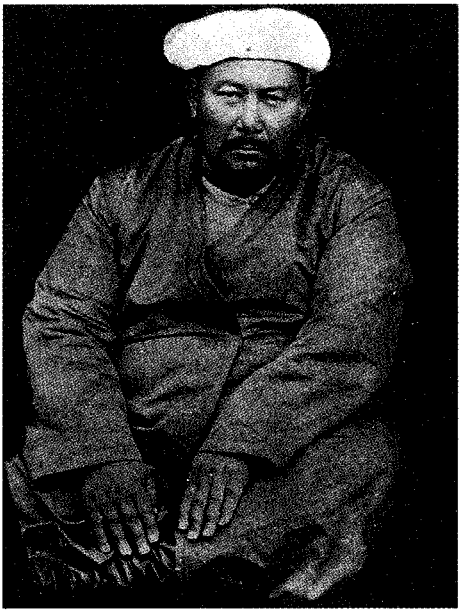
ئەمەت تۆمنجاك
(ئەمەت مەخسۇم)
(1903 ـ 1940)

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلاپچىل ياشلار تەشكىلاتى مەركىزى كومىتېتىت ئورگان كادىرلىرى

شەرىپخان تۆرە (قازاق ، 1942 ـ 1900)

يىجالڭ روزى ھاجىم (1962 ـ 1860)

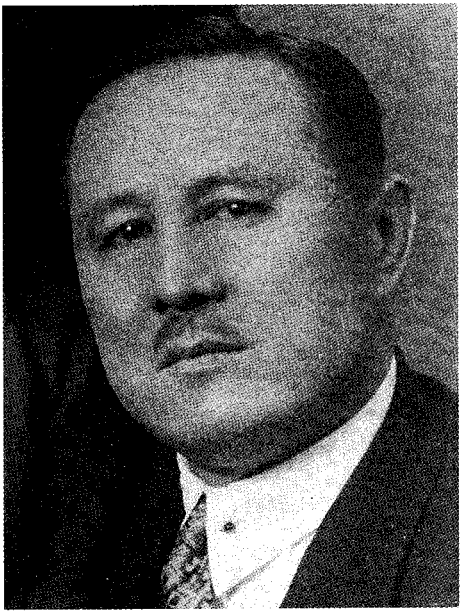
ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم
(1955 ـ 1870)

ناسر بەگ (1979 ـ 1891)

نیاز (شەرپی) دوتەي
(1938 ـ 1894)

تاهىر بەگ (لۇكچۇنلۇك)

يۇنۇس بەگ (تۇرپانلىق) ۋالى

جوڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرغان بەش شۆە كونسولى

موساھاجى(موسابايوف ، 1895 ـ 1809)

ئۆمەر باي ھاجى ـ ئاخۇنبايوۋ
(1870 ـ 1938)

مۇھەممەت ئىلى
ھاجىم شاڭخەي
(1870 ـ 1952)

مەتنىياز مەخسۇم (1890 ـ 1953)

يېتىملار غەمگۇزارى ئەبراباي
(1860 ـ 1938)

ئەیسا بەگ (ئالىپتېكىن)
(1909 ـ 1995)

یولۇاس بەگ (1971 ـ 1889)

مافۆشاك (ماتىتەي)
(1866 _ 1924)

ماشاۋۇۋ (مادوتەي)

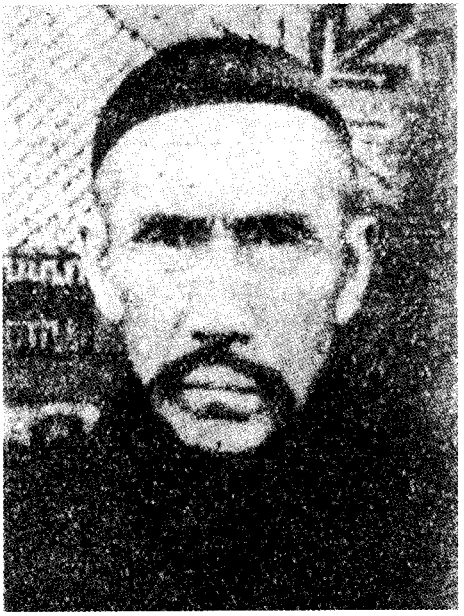
ماجۇڭيىڭ (گاسلىڭ)

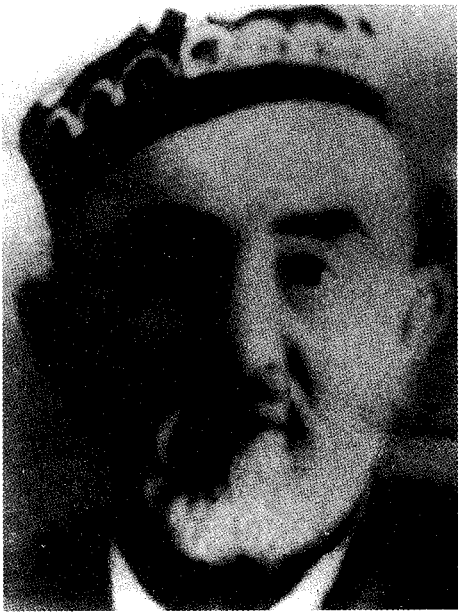
ماخۇسەن

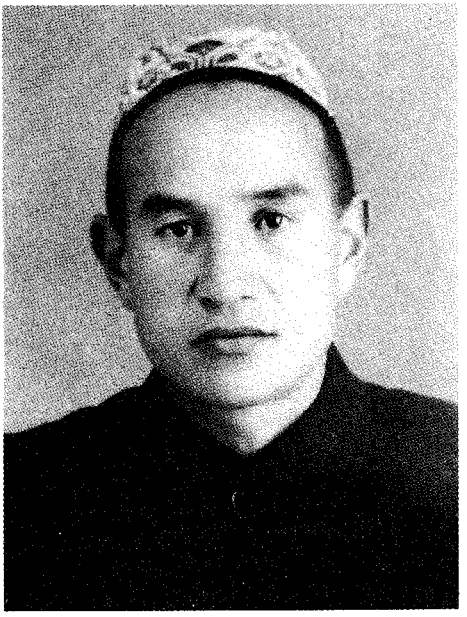
ئوسمان ئىسلام (قازاق)
(1889 _ 1951)

جانىمقان (قازاق)
(1880 _ 1951)

مۇقام شۇناس تۇردى ئاخۇن
(1881 ـ 1954)

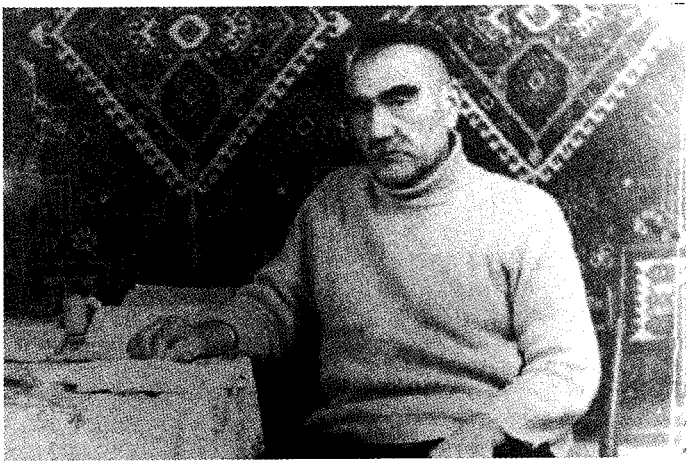
ئابدۇغېنى ھەسەن (1983 ـ 1918)

پىشقەدەم زىيالى مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم

ئوسمان (ئېلى) سىجاڭ ئادىنقى رەت ئوقۇدىن ئىككىنچى كىشى

ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى باش كاتىبى ئابدوروپ مەخسۇم

تۇرپان پارتىزانلىرى

شنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر

شېرىپ خۇشتار

شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

新疆历史人物志:维吾尔文/西利甫.呼西塔尔编著.—乌鲁木齐:新疆人民出版社,2000.7
ISBN7—228—05880—1

1.新... Ⅱ.西... Ⅲ.历史人物—生平事迹—新疆—近代—维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.K820.845

中国版本图书馆CIP数据核字(2000)第64384号

新疆历史人物志

西利甫.呼西塔尔 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路348号 邮政编码830001)
新疆新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
850×1168毫米 1/32开本 13.375印张 17插页
2000年9月第1版 2000年9月第1次印刷
印数:1—3,000

ISBN7—228—05880—1/K.834 定价:28.00元

ئاپتور ھەققىدە

شېرىپ خۇشتار 1922 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى . 1942 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقىدى . كېيىن قولغا ئېلىنىپ شېڭ شىسەي تۈرمىسىگە قامالدى . ئۇ ، تۈرمىدە كۆپلىگەن ئوقۇمۇشلۇق زاتلار ، ئىلغار كىشىلەر ۋە ئىنقىلابچىلار بىلەن بىللە بولۇپ ، ئۇلاردىن تۈرمۇش يولىنى قانداق تاللاش قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەردە تەلىم ئالدى . بۇ ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى . نەتىجىدە ، شېرىپ خۇشتار 1945 - يىلى 2 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى قوراللىق كۆرىشىگە قاتنىشىپ ، « ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى » دا پولك ، بىرىگادا ۋە قوماندانلىق باش شىتابىنىڭ ئالاقىچىسى بولدى .

ئۇ 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى چوڭ تۇتقۇندا يەنە قولغا ئېلىنىپ ، 1949 - يىلى 3 - ئايدا تۈرمىدىن چىقتى . 6 - ئايدا غۇلجىغا چىقىپ كەتتى ۋە غۇلجىدا ئىشلىدى .

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئۇ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ، يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىگە قاتناشتى ۋە سابىق ئۆلكىلىك ۋە شەھەرلىك بانكىدا ، كېنو فىلىم شىركىتىدە ئىشلىدى . 1958 - يىلى ئوڭچى بولۇپ قولغا ئېلىندى . 1981 - يىلى ئاقلىنىپ ، پېنسىيىگە چىقتى .

شېرىپ خۇشتار 1940 - يىللىرىن باشلاپ قەلەم تۇتۇپ ، 1958 - يىلىغىچە ھەر خىل ژانىرلاردا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى .

ئۇ 1983 - يىللىرىن 1993 - يىلىغىچە ئۆز خىراجىتى بىلەن شىنجاڭدىكى يەتتە ۋىلايەت ، 64 ناھىيە ۋە 200 دىن ئارتۇق يېزا - كەنتلەرنى ئارىلاپ ئىزدىنىش ئارقىلىق كۆپلىگەن خام ماتېرىيال ، تارىخىي رەسىملەرنى توپلىدى .

شېرىپ خۇشتار توپلىغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ياكى قەدىمىي

جايلارنىڭ سۈرەتلىرىنىڭ تارتىلغان ۋاقتى 1870 - يىللاردىن باشلانغان بولۇپ ، سۈرەتتە كۆرسىتىلگەن بەزى ئورۇنلار ئاللىقاچان ئىزىنى يوقاتقان . شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ سۈرەتلەر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ . شىرىپ خۇشتار قېتىقىنىپ ئىزدىنىش جەريانىدا ئىگە بولغان ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ ، بىر قانچە يىلدىن بۇيان 300 پارچىدەك ماقالە ، 250 پارچىدەك تارىخىي سۈرەت ۋە ئۆزى تارتقان سۈرەتلەرنى ئېلان قىلدى . يەنە ئۇ 1984 - يىلىدىن 1986 - يىلىغىچە « ئۇرۇمچى شەھىرى دىنى ئىشلار تەزكىرىسى » ، 1986 - يىلىدىن 1992 - يىلغىچە « شىنجاڭ مەدەنىيەت تەزكىرىسى » ۋە « غۇلجا شەھىرى تەزكىرىسى » نى يېزىشقا تەكلىپ قىلىندى .

شىرىپ خۇشتار يۇقىرقى پارچە ، خاس ماقالىلىرىدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ئەمگەكلەرنىمۇ قولغا ئالدى . ئۇ باشقىلار بىلەن بىرلىكتە « ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى » ، « مۇقام پېشۋالىرى » ، « تاشاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ تۆھپىكار ئەۋلادلىرى » قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى .

ئۇ « مۇسابايوۋ ۋە ئۇنىڭ سودا كارخانىسى » ، « شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان سودىسى » دېگەن كىتابنى نەشرگە تاپشۇردى . ئۇ ھازىر يەنە « ئۇيغۇر ھۈنەر كەسپلىرى » ، « ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپ ئارخىپى » دېگەن كىتابنى نەشرگە تەييارلىماقتا .

شىرىپ خۇشتار ھازىر شىنجاڭ تاتار مەدەنىيەت جەمئىيىتى ، شىنجاڭ ئۆزبېك مەدەنىيەت جەمئىيىتى ، 12 مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات جەمئىيىتى ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك يازغۇچىلار جەمئىيىتى ۋە ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئاخباراتچىلار جەمئىيىتى قاتارلىق ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ ئەزاسى ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئىتى ، جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسىدۇر .

ئاپتوردىن

مەن يالىلىق چاغلىرىمدا كونا جەمئىيەتتىكى مىلىتارىستلار قوزغىغان تۇرلۇك ئۇرۇشلارنى ۋە خىلمۇ خىل ۋەقەلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم . بۇ قانلىق پاجىئەلەر مېنى ئۆتمۈشنى چۈشىنىشكە قىزىقتۇردى . شۇڭا ، چارەك كەم بىر ئەسىر ياشىغان ئۆمرۈمنىڭ مەنىلىك ئۆتكەن ئاشۇ قىسمى ئۈستىدە ئىزدىنىش ۋە ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتىم . بىراق ، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 30 ـ 40 ـ يىللىرى توپلىغان بىھىساب ماتېرىياللىرىم زامانەگۈلخانلىرىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى ! بىراق ، مەن ھاياتنىڭ بۇ رەھىمسىزلىكى ئالدىدا ھەرگىز تىز پۈكمىدىم ! تەن بەرمىدىم !! تىرىشچىلىق ـ تىرمىشچىلىق ئېگىباشتىن ماتېرىيال توپلاشقا كىرىشتىم !!! ئېغىر تۇرمۇش ئاسارىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئۆتكۈزگەن كېيىنكى 24 يىللىق ھاياتىمنىڭ بىر كۈن ، ھەتتا بىر سائىتىنمۇ بوش ئۆتكۈزمەي ، ئوقۇغان ، ئاڭلىغان ، كۆرگەن ، بىلگەنلىرىمنى تەكرار ـ تەكرار ئەسلەپ ، بىر ـ بىرلەپ خاتىرە يېزىپ ، رەتلەپ ماڭدىم . ئالتايدىن خوتەنگىچە ، قۇمۇلدىن تاشقورغانغىچە ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت ئىزى قالغان ۋۇجۇدى ، جاڭىپ ، لەنجۇ ، نەنجىڭ ، شاڭخەي ، بېيجىڭ ، تىيەنجىن ، خاربىنلارغىچە بېرىپ ، سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، سودا ، مەدەنىي ـ مائارىپ ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ، ھۈنەر ـ سەنئەت ، ساقلىقنى ساقلاش ، ھۈنەر ـ كەسىپ ، ئۆز دەۋرىگە خاس بولغان مەشھۇر شەخسلەر تەرجىمھالى ، ئاساره ـ ئەتىقە ، ۋەسىقە ـ تەۋلىي ، ھۈنەر ـ كەسىپ ئەندىزى (قېلىپ) ، تارىخىي سۈرەت ، جايلاردا بارلىققا كەلگەن تۇرلۇك مەدەنىيەت ھەرىكەتلىرى ۋە ھۆكۈم سۈرگەن ئەۋھامىي خۇراپاتلىق ، خەلقىمىزنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە ۋە چەت ئەل مۇداخىلىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى ، ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار ئۈستىدە يازما ـ ئاغزاكى ماتېرىيال توپلىدىم . شائىست يار بەرگەن

ئەھۋال ئاستىدا بىر قىسىم ماتېرىياللارنى ئېلان قىلدىم . قولىگىزدىكى بۇ كىتاب مانا شۇلارنىڭ سەمەرىلىرىدىن بىرىدۇر !

بىراق ، بۇ كىتاب ماتېرىيال سۈپىتىدە ئەمەس ، پەقەتلا ئۇچۇر شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقتى . مەسىلەن ، ماجۇگىيلىڭ توغرىسىدا جۇگگو ۋە چەت ئەللەردە 40 پارچىغا يېقىن ماقالە ئېلان قىلىنىدى . مەن ئۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلاندىم ياكى ئوخشاش بولغان مەسىلە ئۇستىدە ، ئابزاس بەزىدە بەت بويىچە ئەينەن ئالدىم . بۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار كىتابتا مۇستەسنا ئەمەس ؛ يەنە بوش ئورۇننى تولدۇرۇش مەقسىتىدە ، مېنىڭدىن تولۇقراق يېزىلغان « باي سىجاڭ » ، « ھەمدەم بەگ ھاجى » قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمھالىنى ئاپتورنىڭ رۇخسىتىسىز ئارىيەت ئېلىپ بۇ كىتابقا كىرگۈزدۇم .

كىتابتا يورۇتۇلمىغان تەرەپلەر ۋە مەسىلىلەر كۆپ ، شۇڭا كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ سەۋەنلىكىمنى ئەپۇ قىلىش بىلەن بىللە ، داۋامىنى يېزىشىمغا ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن پايدىلىق بولغان تەنقىدى پىكىرلىرىنى بېرىشىنى ئۈمۈت قىلىمەن . مېنى مول ماتېرىيال بىلەن تەمىن ئەتكەن بارلىق ئاقكۆڭۈل كىشىلەرگە سەمىمى رەھمەت ئېيتىمەن .

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
بىرىنچى باب 1
زوزۇكتاك 1
لىيۇجىكتاك 1
شىنجاڭنىك ئاخىرقى سەييارە سىلاۋچىسى ـــ يۈەن داخۇا 1
ياك زېكشىن 3
جىك شۇرىن 6
شىك شىسەي 9
ۋۇ جۇكشىن 14
جاك جىجۇك 15
بۆرھان شەھىدى 15
ئىككىنچى باب 17
ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ 17
سۇلتان ئوبۇل ئەلا ئىبراھىم 22
سادىر پالۋان 23
ئۈچىنچى باب 29
ئەخمەتجان قاسىمى 29
ئابدۇكېرىم ئاباباسوق 31
گېنېرال لېپېتانت ئىسھاق بەگ 32
گېنېرال مايور دەللىلقان سۇگۇرىايوق 36
لوجى 38
ھاكىمبەگ خوجا 38
سەيپىدىن ئەزىزى 41
رەئىس ماۋ زېدۇك بىلەن بىللە بولغان كۈنلەردە 45
سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ 66

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە 68
گېنېرال مايور ـــ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 81
پېشقەدەم زىيالى رەھبەر ـــ ئەسئەت ئىسھاقوۋ 85
ئابدۇللا زاكىروۋ 87
پاتقان سۇ گۇربايوف 88
ئىمىنوۋ ھامۇت 89
قاسىمجان قەمبىرى 93
ئابدۇرېھىمجان ھەسىنوف 95
باشباي 98
قاسىم ئەپەندى 101
ئابدۇرىشىت تۇردىيوف 108
يۇسۇپجان ياسىنوۋ 110
موللا ئىسلام (شاگىزۇك) 133
ئابدۇراخمان مۇھىتى 136
ئابلىمىت ھاجىيوۋ 138
گېنېرال ئېزىزوف قاسىم 139
ئابدۇكېرىم مەخمۇتوف 140
ئابلىز مۇھەممىدى 142
قاسىم تاش ھاجىم 143
تۆتىنچى باب 147
تۆمۇر خەلىپە 147
خوجىنىياز ھاجىمنىك پائالىيەتلىرى 155
مەخسۇت مۇھىتى 190
مەھمۇت مۇھىتى 191
تۆمۇر سىجاك (تۆمۇر ئېلى) 192
ئوسمان (سىجاك) ئېلى 200
ئابدۇللا دامۇللا 202
ھەمدەم بېگى ھاجىم 203

ئەمەت تۇەنجاڭ (ئەمەت مەخسۇم) 209
شەرىپقان تۆرە 211
باي سىجاڭ 212
بەشىنچى باب 217
يىجاڭ روزى ھاجىم 217
ناسىر بەگ 237
نىياز دوتەي 244
تاھىر بەگ 245
يۇنۇس بەگ 245
جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق بەش شۆە
كونسۇلى 246
ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم 250
تاش ئاخۇنۇم 265
مۇسابايوۋ 269
ئۆمەر باي ھاجى ئاخۇنبايوۋ 270
مۇھەممەت ئىلى ھاجىم شاڭخەي 274
مەرىپەتپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكا كارخانچى ـــ ھۇسەنباي ـ
باۋۇدۇنباي 276
ئوبۇلھەسەن ھاجى 277
كارخانچى ـــ قادىر بەگ ھاجىم 279
تەرەققىپەرۋەر مەتنىياز مەخسۇم 285
تەلئەت مۇسابايوۋ 293
ئالتىنچى باب 295
يولۋاس 295
مافۇشىڭ (ماتىتەي) 301
ماشاۋۇ (مادوتەي) 307
ماجۇڭيىڭ 312
ماخۇسەن 329

ماجەنساڭ 338
ماجوڭيلڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تەپرىقچى ما
فاملىلىكلەر 342
ئوسمان 345
جانىمقان 345
يەتتىنچى باب 347
زوھوردىن ھېكىم بەگ 347
شائىر سىيىت مۇھەممەت ۋە « شەرھى شىكەستە » 349
مۇقامشۇناس ھۇسەينخان پەيزى ۋە ئۇنىڭ مۇقام
ۋارىسلىرى 350
ئابدۇقادىر داموللا 353
تاش ئاخۇن (تاشۋاي) 353
قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 357
مەمتىلى تەۋپىق 359
تەجەللى 360
نەمەت خەلپەت 361
مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن 365
خەنزۇ كلاسسىك تىياتىرىدىكى ماھىر ئۇيغۇر
سەنئەتكارلىرى 366
خەمىت ھەكىمى 373
ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايوفلار ۋە ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى 377
ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر تۆھپىلار 391
تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچسى ـ ئەخمەت 406
قاراقۇرۇم تۇمانلىرىنى يېرىپ ئۆتكەن بۇركۇت 408
ئابدۇغېنى ھەسەن 410
پېشقەدەم زىيالى مەھەممەت ئوسمان ھاجىم 411
يىتىملارنىڭ غەمگۇزارى ـــ ئەبرا باي 413

كىرىش سۆز

مىلادى 1878 - يىلى ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) نىڭ « يەتتە شەھەر » ھاكىمىيىتى تارمار كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، زوزۇڭ تاڭنىڭ تەكلىپى بويىچە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1884 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭنى رەسمىي يۈسۈندا « شىنجاڭ ئۆلكىسى » قىلىپ قۇرۇپ چىقتى . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر 65 يىل ئارىلىقتا شىنجاڭ ئۆلكىسىگە سەييارە سلاۋۇچى ۋە رەئىس بولغانلارنىڭ ئىسىملىكى ۋە يىللىرى تۆۋەندىكىچە :

1884 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 10 - يىلى) شىنجاڭ رەسمىي ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى لیۇجىڭتاڭنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە تۇنجى سەييارە سلاۋۇچىلىقىغا تەينىلىدى .

1889 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 14 - يىلى) لیۇجىڭتاڭ رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئورنىغا ۋېي گۇاڭتاۋ مۇۋەققەت سەييارە سلاۋۇچىلىققا تەينىلەندى .

1891 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 17 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى شەنشى ۋالىسى تاۋمۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ سەييارە سلاۋۇچىلىقىغا تەينىلەپ ئەۋەتتى .

1895 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 21 - يىلى) شىنجاڭنىڭ مەمۇرىي ۋالىسى رويىنجى ئۆستۈرۈلۈپ تاۋمۇنىڭ ئورنىغا سەييارە سلاۋۇچى بولدى .

1902 - يىلى (گۇاڭشۈينىڭ 28 - يىلى) شىنجاڭنىڭ

پەرمانچىسى فەن شاۋسۇ ئۆستۈرۈلۈپ رويىنجىنىڭ ئورنىغا شىنجاڭنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى بولۇپ تەيىنلەندى .

1905 - يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 31 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئەنخۇينىڭ سەييارە سىلاۋچىسى لەنكۇينى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ سەييارە سىلاۋچىلىقىغا تەيىنلىدى .

1910 - يىلى (شۈەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى) سەندوڭ ئۆلكىسىنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى يۈەن داخۇانى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ سەييارە سىلاۋچىلىقىغا تەيىنلىدى .

1912 - يىلى (مىنگونىڭ 1 - يىلى) يۈەن داخۇا رۇخسەت سوراپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن ، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئۇ-رۇمچى ۋالىسى ، قوشۇمچە مۇپەتتىش ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇتۇقى قىلىپ تەيىنلىدى .

1928 - يىلى (مىنگونىڭ 17 - يىلى) ياڭ زېڭشىن فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئىچكى ئىشلار نازىرى جىن شۇرېن فەن ياۋنەننى يوقىتىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئورنىغا ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى بولدى .

1933 - يىلى (مىنگونىڭ 22 - يىلى) « 12 - ئاپرىل سىياسى ئۆزگىرىشى » دە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ « دۇ-بەن » نامى بىلەن ئىش يۈرگۈزدى . بۇ چاغدا ئۆلكە رەئىسى لى روڭ ، مۇئاۋىن رەئىس خوجىنىياز ھاجى بولدى . 1938 - يىلىغا كەلگەندە شېڭ شىسەي رەئىس ، مۇئاۋىن رەئىسلەرنى بىراقلا قولغا ئېلىپ يوقىتىپ ، ئۆزى ھەم دۇبەن ھەم رەئىس بولۇپ ، پۈتۈن ھوقوقنى قولغا ئېلىۋالدى .

1944 - يىلى (مىنگونىڭ 33 - يىلى) 9 - ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ ، ۋەزىپىسىنى ۋا-قىتلىق جۇشياۋلياڭغا تاپشۇرغاندىن كېيىن ، قورچاق نەنجىڭ

هۆكۈمتى ۋۇجۇدقا كەلدى .

1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى گومىنداڭ هۆكۈمتى تەرەپ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلاۋىي هۆكۈمتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن ، دېموكراتىك بىرلەشمە هۆكۈمەت قۇرۇلدى . ئۆلكە رەئىسلىكىگە جاڭ جىجۇڭ (قوشۇمچە) ، مۇئاۋىن رەئىسلىككە ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بۆرهان شەهىدى سايلاندى .

1947 - يىلى 5 - ئايدا گومىنداڭ هۆكۈمتى « 11 بىتىم » گە خىلاپ هالدا بىر تەرەپلىمىلىك قارار ماقۇللاپ ، ئۆلكە رەئىسلىكىگە مەسئۇت سەبىرىنى تەينىلىدى . شۇنىڭ بىلەن « 11 بىتىم » بۇزۇلۇپ ، بىرلەشمە هۆكۈمەت پارچىلاندى .

1949 - يىلى 1 - ئايدا مەسئۇت سەبىرى رەئىسلىكتىن قالدۇرۇلۇپ ، بۆرهان شەهىدى ئۆلكە رەئىسى ، مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ تەينىلەندى . شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمتى گۇاڭجۇ قورچاق گومىنداڭ هۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ ، شەرەپلىك هالدا تىنچ هەقتەكە ئۆتۈپ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەهبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى .

بۇ يەردە شىنجاڭ ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرى شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا تەسىرى بىرقەدەر زور بولغان بىر قانچە ئادەم هەققىدىلا قىسقىچە مەلۇمات بېرىلدى . باشقىلار ئۈستىدە توختالمىدى .

بىرىنچى باب

زوزۇڭتاڭ

زوزۇڭتاڭ (1885 ـ 1812) خۇنەن قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری ، ئۇلۇغ تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىنى ھەمدە سەندۇڭ ، خېنەن ، خېبىيدىكى نيەنداڭ تەشكىلاتىنىڭ قوزغىلىڭىنى ، غەربىي شىمالدىكى خۇيزۇ خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان مىلىتارىست ، ئەجنەبىي پەرەستلەرنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى . ئۇ 1875 ـ يىلى شىنجاڭغا 70 مىڭ كىشىلىك قوشۇن چىقىرىپ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىگە زەربە بەرگەن ۋە 1878 ـ يىلى شىنجاڭنى مەمۇرىي ئۆلكە قىلىپ قۇرۇشقا ئاساس سالغان .

لىيۇ جىڭتاڭ

لىيۇ جىڭتاڭ (1844 ـ 1812) زوزۇڭتاڭنىڭ گېنىرالللىرىدىن بىرى . « يەتتە شەھەر خانلىقى »نىڭ ئەمىرى ياقۇپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەگقۇلى بەگ قاتارلىقلارنىڭ قالدۇق قىسىملىرىنى يوقاتقان . داۋانچىڭ ، توخسۇن ، كۇچا ، باي ، ئاقسۇ ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى جەڭلەرگە قوماندانلىق قىلغۇچى . ئۇ 1884 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلىنغاندا ، تۇنجى قېتىم شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ سەييارە سىلاۋچىسى بولغان .

شىنجاڭنىڭ ئاخىرقى سەييارە سىلاۋچىسى ـ يۈەن داخۇا

يۈەن داخۇانىڭ تەخەللۇسى شىڭتەن ، ئەنخۇيىنىڭ (ھا ـ

زىرقى مىڭچىلىك) دېگەن يېرىدىن . 1911 - يىلى (چىلىك سۇلالىسى شۇەنتۇك 3 - يىلى) چىلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شەندۇك ئۆلكىسىنىلىك سەييارە سىلاۋچىسى يۇەن داخۇانى شىنجاڭنىلىك سەييارە سىلاۋچىلىقىغا تەيىنلىدى . شۇ يىلى 6 - ئايدا ، يۇەن داخۇا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى .

1911 - يىلى (شۇەنتۇك 3 - يىلى) 10 - ئايدا ، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرى ۋۇچاڭدا قوزغىلاك كۆتۈرۈپ ، جوڭگو ۋە چەت ئەللەرنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن شىنخەي ئىنقىلابىنى قوزغىدى . پۈتۈن مەملىكەت بۇ ئىنقىلابقا ئاۋاز قوشتى . شىنخەي ئىنقىلابىنىلىك ئىچكى ئۆلكىلەردە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر شىنجاڭغا تارالغاندىن كېيىن ، ئۇرۇمچىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدىن لىيۇ شيەنجۇن قاتارلىقلار 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قوزغىلاك كۆتۈردى . يۇەن داخۇا بۇ قوزغىلاڭنى باستۇردى . 1912 - يىلى 1 - ئايدا ئىلدا ياك زەنشۇي ، فىك تېمىن قاتارلىقلار يەرلىك خەلقلەرنىك ماسلىششى بىلەن قوزغىلاك كۆتۈردى . يۇەن داخۇا قوزغىلاڭچىلارنىك ئۆلكە مەركىزىگە ئەسكەر يۆتكىگەنلىكىنى ئاڭلاپ ، جىلك ئەتراپىدا قوزغىلاڭچى قوشۇننى تۈسۈپ جەك قىلدى . ئاخىرقى جەك شىخۇ ئەتراپىدا بولدى . بۇ چاغدا چىلىك سۇلالىسى پادىشاھى تەختتىن چۈشۈپ ، پۈتۈن مەملىكەتتە جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى يولغا قۇيۇلغانلىقى جاكارلانغانلىقتىن ، ئىككى تەرەپ قوراللىق ھەرىكەتنى توختاتتى .

دەل ئاشۇ چاغدا ، قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىدىن تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قوشۇن ئۆلكىدىن كەلگەن يۇەن داخۇا قۇشۇنىغا قارشى توسۇپ زەربە بەردى . شىنجاك ۋەزىيىتىنىلىك بارغانسىرى يامانلىشىۋاتقانلىقىدىن ئەندىشە قىلغان يۇەن داخۇا ، جۇڭخۇا مىنگو ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى بەلگىلىگەن مەنسەپكە ئولتۇرماي ئۆلكە قوشۇنىنىلىك ھېمايىسىدە قۇمۇلدىن ئۆتۈپ ئىچكى

رىسسىگە قېچىپ بېرىۋالدى . 1912 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خىزمەتتىدىن ئىستىپا بەرگەن نام بىلەن ئىچكىرىگە قايتتى . 1917 ـ يىلى جاڭ شۇن پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە يۈەن داخۇا ئىچكى كابىنېت ۋەزىرى بولدى . پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئۇ بېيجىڭغا قېچىپ بېرىۋالدى . كېيىن تىەنجىندە كېسەل بىلەن ئۆلدى .

ياڭ زېڭشىن

ياڭ زېڭشىن (1928 ـــ 1863) ، تەخەللۇسى دىڭ چىڭ ، ئەسلى يۈرتى جياڭسۇ شاڭيۈەن (جياڭنىڭ ناھىيىسى) بولۇپ ، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يۈننەنگە كۆچۈپ بارغان . ياڭ زېڭشىن 1863 ـ يىلى يۈننەننىڭ مىڭزى ناھىيە مۇبىيە كەنـ تىدە پومېشچىك ئەمەلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ ئاتا ـ بـوۋىلىرى يەرلىك ئەمەلدار ۋە چوڭ يەر ئىگىسى ئىدى . ياڭ زېڭشىن كىچىكىدىن خېلى زېرەك ، بىلىمگە قىزىقىدىغان بولۇپ ، بالا ۋاقتىدىلا « چاھار كىتاب »، « بەشنامە » لارنى ئوقۇغان . چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۇاڭشۈي دەۋرىدە (1888 ـ يىلى) ، ئەـ مەلدارلىق ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ تەشرىپدار بولغان . كېيىن ئۇ ئوردا ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ، فېئودال خانلارنىـ مەدھىيىلەيدىغـان « باگو » ماقالىسىنى يېزىپ (1889 ـ يىلى) ، « تەشرىپدار »لىققا ئۆتكەن ۋە ئوردا ئەمەلدارى (كىچىك ئەمەلدار) بولغان .

كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇ ، بۇيرۇق بىلەن گەنسۇغا ئەۋەتىلىپ ، تىبەتشۈي ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان . كېيىن خىجۇ (نىڭشا) دا ئەمەلدار بولغان . ئۇ خىجۇدا يەتتە يىل خىزمەت ئۆتىگەندىن كېيىن ، گۇاڭشۈينىڭ ئاخىرقى يىللىرى گەنسۇدىكى مەكتەپـ لەرنىڭ باش مۇپەتتىشى بولغان ، كېيىن ئالىي مەكتەپلەرنىڭ نازارەتچىلىكىگە ئۆسكەن .

1908 ـ يىلى (گۇاڭشۇينىڭ 34 ـ يىلى) خان ئوردىسىغا بېرىپ سىشتەيخۇ بىلەن كۆرۈشكەن ، ئۇ خان ئالدىدا ـ چېگرا رايونىنى قوغداشقا ـ قەسەم بەرگەندىن كېيىن ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى شىنجاڭ ئاقسۇنىڭ ۋالىلىقىغا تەيىنلىگەن . ئۇ 1911 ـ يىلى (چىڭ خاندانلىقى شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى) سېپىرىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا كەلگەن . بۇ ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى بولۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى .

ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭنىڭ ئۆلكە باشلىقى يۈەن داخۇا شىنخەي ئىنقىلابىي ۋە شىنجاڭدىكى ئىنقىلابىي كۈچلارنىڭ بىر سىمى ۋە سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قىيىن ئۆتكەللەر تۈپەيلىدىن ئىنتايىن قىيىن ۋە خەتەرلىك ئەھۋالدا ئىدى . يۈەن داخۇا قول چوماق قىلىش مەقسىتىدە ياڭ زېڭشىننى دەخۇا (ئۇ- رۇمچىگە) چاقىرتىپ ، ئۆلكىلىك قانۇن باشقۇرۇش ئەمەلدارى ھەم باركۆل باسقاقبېگىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلىگە ئۆستۇردى . ئۇزۇن ئۆتمەي شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرى شىنجاڭنى قاپلىغاندا ، يۈەن داخۇا شىنخەي ئىنقىلا- بىغا تاقابىل تۇردى . يۈەن داخۇا فېئودال خانلىق تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە ياڭ زېڭشىنغا ئۆلكە مەركىزىدىن بەش قوش تۇغگان ئەسكىرى ئېلىشنى تاپشۇرىدۇ . ياڭ زېڭشىن دەر- ھال ئىشقا كىرىشىپ ، مافۇشىڭ (ماتىتەي) ، مافۇمىڭ ، ما- جىخى ، لى فۇشۇ ، لى خۇشىڭ قاتارلىق بەش كىشىنى قۇربېشى قىلىپ ئەسكەر ئالدى . شۇنىڭ بىلەن 1911 ـ يىلى 10 ـ ئاي- نىڭ 27 ـ كۈنى يۈەن داخۇانىڭ ئىنقىلابىنى باستۇرۇش ھەرە- كىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ ، ئۇرۇمچىدە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭنى باستۇردى . 1912 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئىلىدا ئىنقىلاب پارتلاپ ، ئىنقىلابچىلار 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئىلى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنى رەسمى قۇردى .

ئۆلكە باشلىقى يۈەن داخۇا ئىلى قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالىنى

ئاگلىغاندىن كېيىن ، 1912 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خىزمەتتىدىن ئىستىپا بەردى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقتى ، ھەم ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەن جايلارغا تېلېگراممۇ يوللاپ ، ئۆزىنىڭ « مىنگونىڭ ھەربىي باشلىقلىق » ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە بىر تەرەپتىن ئۆزىنى قوغداش ، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقنى كونترول قىلىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىدى . قارشى چىققانلارنى ھەر خىل ۋاستىلار ئارقىلىق تازىلىدى . مەسىلەن : غۇلجىدا قۇرۇلغان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرىدىن فېڭ تېيىمگنى ئۆلتۈردى . جۇمھۇرىيەت قوزغىلىڭىغا قاتناشقان « جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيىسى » نىڭ 200 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى . 1913 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 6 - كۈنى مافۇشىڭ (ماتېئەي) ئارقىلىق قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ قۇمۇل ۋاڭنىڭ زۇلۇمىغا قارشى كۆرىشىنىڭ رەھبىرى تۆمۈر خەلىپە ۋە تۆمۈر خەلىپىنىڭ قوللىغۇچىسى ۋە تۇرپان ئاستانە خەلقىنىڭ قوراللىق كۆرىشىنىڭ رەھبىرى مۆيدۇن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈردى .

1915 - يىلى يۈەن شىكەي بېيجىڭدا پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرگەندە ، ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ پادىشاھقا سادىقلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن يۈەنشىكەيگە 15 بولاق ئالتۇن تەقدىم قىلدى . شۇنىڭ بىلەن يۈەنشىكەيدىن « خۇگشەن پادىشاھلىقى » نىڭ « كېنەز » لىك مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى .

يۇنىنەندە سەي ئۇ يۈەنشىكەيگە قارشى قوزغىلاڭ قىلغاندا پۈتۈن مەملىكەت ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشقان ئىدى . ياڭ زېڭشىن ئۆزىنى جەنايەتتىن قاچۇرۇش ئۈچۈن پېچكىنى قۇربان بېرىپ شاھنى قوتۇلدۇرۇشتەك زەھەرلىك ئۇسۇل قوللىنىپ ، ئۆزىنىڭ ساقچى ئەترىتى باشلىقى شادىڭ ، ئالاھىدە ۋەزىپە ئۆتەش باتالىيۇن باشلىقى لى يەنلەرنى ئۆلتۈرۈپ ، دەرھال بەش رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى ئاستى . بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى ئاقلاپ باشقىلارنى

قارىلىدى .

ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پادىشاھلىق قارا نىيىتى تېخىمۇ زور-رۇيۇپ ، 1919 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئالتاي پەۋقۇلئاددە رايونىنى ئەسكىرى كۈچ ئارقىلىق چاڭگىلىغا كىرگۈزۈالدى .

فەن ياۋنەن شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۇرۇشىغا ئاۋاز قۇشۇپ ، ياڭ زېڭشىننى ئاغدۇرۇش غەرىزىدە بولغاندا ياڭ زېڭشىن 1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بەش رەڭلىك دۆلەت بايرىقىنى دەرھال ئۆچ رەڭلىك دۆلەت بايرىقىغا ئۆزگەرتتى ، ھەم ئۆزىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە قايىل بولدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئىتىنى قۇرۇشقا ھازىرلىق قىلدى ، ھەمدە شۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ سولچىلارنى باستۇردى .

ياڭ زېڭشىن 1928 - يىلى 7- ئاينىڭ 7- كۈنى ئۆلكىلىك رۇسچە قانۇن مەكتىپىنىڭ بىرىنچى قارار مەكتەپ پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا فەن ياۋنەن ئەۋەتكەن سولچىلار تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى .

جىن شۇرېن

جىن شۇرېن (1941 ــ 1879) ، تەخەللۇسى دى ئەن ، گەنسۇ خېجۇ يۇنجىڭلىق .

جىن شۇرېن بىلەن ياڭ زېڭشىن كونا تونۇش ، ياڭ زېڭشىن خېجۇدا ئەمەلدار بولۇپ مەكتەپ باشقۇرغان مەزگىلىدىن باشلاپ بۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان ، جۇملىدىن ياڭ زېڭشىن خىزمەت كۆرسىتىپ يۇقىرى مەكتەپنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىگە ئۆسكەندە ، جىن شۇرېننى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئۆستۇرگەن . جىن شۇرېن 1909 - يىلى (مىڭ سۇلالىسى شەنتۇڭ 1 - يىلى) يەرلىك

ئىمتىهانغا قاتنىشىپ ئەلا نەتىجىگە ئېرىشكەن . شىنخەي ئىنقىلاـ بىدىن كېيىن (1913 ـ يىلى) داۋخى ناھىيىسىدىكى يۇقىرى باشلانغۇچ مەكتەپكە مۇدىر ۋە پىداگوگىكا مەكتىپىگە مۇدىر بولـ غان . 1914 ـ يىلى ياڭ زېڭشىڭنىڭ تەكلىپى بىلەن شىنجاڭغا كېلىپ ، شىنجاڭ ھەربىي ئىشلار نازارىتىنىڭ كاتىپى ھەم بـ رىنچى دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولۇپ ، ياڭ زېڭشىن ئۆچۈن مەخسۇس ھەربىي ئاخبارات توپلىغۇچى بولغان . 1915 ـ يىلى شىنجاڭدىكى ھاكىملار ئىمتىهانغا قاتنىشىپ ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئېتىبار بېرىشى نەتىجىسىدە ئىمتىهاندىن بېرىنچى بولۇپ ئۆتۈپ ئاقسۇنىڭ ھاكىمى بولغان . 1921 ـ يىلى ئۆلكە مەركىزى (دە ـ خۇا) گە يۆتكىلىپ كېلىپ ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى نازارىتىنىڭ نا ـ زىرى بولغان . 1928 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلـ غاندا ، ھۆكۈمەت ئىشلار نازارىتى خەلق ئىشلار نازارىتىگە ئۆزـ گەرتىلگەندە ، جىن شۇرېن خەلق ئىشلار نازارىتىگە نازىر بولـ غان .

1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى سىياسىي ئۆزگىرىش بولۇپ ، ياڭ زېڭشىن فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلـ گەندە ، جىن شۇرېن ئەسكىرى كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ فەن ياۋنەننى ئۆلتۈرۈپ ، قارشى تەرەپنى باستۇردى . ئەتىسى (8 ـ چىسلا) جىن شۇرېن ھەربىي ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى يىغىنىنى چاقىرىپ كېيىنكى ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلغاندا ، دېخۇا ناھىيـ سىنىڭ ھاكىمى ، قۇشۇمچە تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشـ لىقى چىڭ جېشەننىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن ئۆلكە باشلىقى بولدى . 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى جىن شۇرېن ئۆلكىدىكى سىياسىي ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى نەنجىن ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلدى .

1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئۆلكىدىكى ھەر قايسى ئەمەلدارلار ۋە ئۆلكىلىك پارلامېنت باشلىقى روزى ھاجىم بىلەن كۆرۈشۈپ ، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ھەر مىللەت ـ ھەر ساھە كىشلـ

رىنىڭ پىكرى قىلىپ ، جىن شۇرىنىنى ئۆلكە رەئىسى قىلىپ تەستىقلاپ بېرىش ئۈچۈن نەنجىن ھۆكۈمىتىگە تەلەپ قويدى ، لېكىن نەنجىن ھۆكۈمىتى بۇ تەلەپكە جاۋاب بەرمىدى .

1930 - يىلى يەن شىسەن ، فىڭ يۈيشاڭلار جياڭ جېيـ شىغا قارشى تۇرغاندا ، نەنجىن ھۆكۈمىتى جىن شۇرىنىنى 13 - يۆلۈنۈش ئارمىيىسىنىڭ قوماندانى قىلىپ بەلگىلىدى . شۇ يىلى ئۈ ، ئەنگىلىيەدىن 2000 دانە مىلتىق ، 4 مىليون تال ئوق (پۇـ لىنى مىنگونىڭ 31 - يىلىغچە بولغان غەللە ـ پاراقتىن بېرىش شەرتى بىلەن) سېتىۋېلىپ ، ئۇنى ھىندىستاندىن قەشقەر ئارقـ لىق ئېلىپ كەلدى .

1931 - يىلى ئۆكتەبىردە شىنجاڭ ـ سوۋېت ۋاقىتلىق سودا كېلىشىمى ئىمزالاندى . شۇ يىلى ئۇچقۇچىلار بېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىپ ، ئوغلى جىن زۇدۇڭ ، ئاكىسىنىڭ ئوغلى جىن زۇجىڭ قاتارلىق بىر قانچە كىشىنى گىرمانىيىگە ئوقۇشقا چـ قاردى .

1932- يىلى كۈزدە نەنجىن ھۆكۈمىتى جىن شۇرىنىنى شىنجاڭ ئۆلكە رەئىسى ۋە قوشۇمچە چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى قـ لىپ بۇيرۇق چۈشۈردى .

1933 - يىلى 3 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 100 دانە ئاپـ تومۇبىل سېتىۋېلىش ئۈچۈن سوۋېت ھۆكۈمىتىگە 1274 سەر ئالتە يېرىم مىسقال ئالتۇن تاپشۇردى . 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يۈز بەرگەن « 12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى » دە جىن شۇرىن سىياسىي سەھنىدىن قوغلاندى . 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى جىن شۇرىن دىخۇادىن سانجى ، تارباغاتاي قاتارلىق جايلاردىكى بانكىنىڭ زاپاس ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ چېگـ رىدىن ئۆتۈپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ، ماشىنا سېتىۋېلىش ئۈچۈن تاپشۇرغان 1274 سەر ئالتە يېرىم مىسقال ئالتۇننى قايتۇـ رۇۋېلىپ ، سىبىرىيە ئارقىلىق تېيەنجىنگە بېرىۋالدى ۋە شۇ يىلى

10 ـ ئايدا جاڭ جېيشىنىڭ يېنىغا باردى . ئۇ چاغدا ئۇزۇندىن بۇيان نەنجىنده تۇرۇۋاتقان ئەيسا ئالىپتىكىن قاتارلىقلار جىن شۇرېننىڭ شىنجاڭدا قىلغان قانلىق قىرغىن ، بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە باشقا جىنايەتلىرى ئۈستىدىن نەنجىن ھۆكۈمىتىگە ئەرز قىلدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە 1933 ـ يىلى 12 ـ ئايدا شېڭ شىسەيمۇ جىن شۇـرېننىڭ شىنجاڭ خەلقىغە قىلغان ئېغىر زۇلمى ، ئۇنىڭ ياڭ زېڭـشىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ يۈرگۈزگەن مۇستەبىت سىياسىتى ۋە خىزمەت ئۈسۈلى ئۈستىدە ماتېرىيال يېزىپ تاپشۇردى . 1935 ـ يىلى 5 ـ ئايدا جياڭنىڭ يەرلىك مەھكىمىسى جىن شۇرېننى سوتلاپ ، ئۇنىڭغا جىنايى قىلمىشى ئۈچۈن ئۈچ يېرىم يىللىق قاـماق جازاسى ۋە بەش يىللىق سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىـلىش جازاسىنى بەردى . لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي غەربى شىمالدىكى ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن ، بولۇپمۇ دىڭ باۋـشەن ، لوداچاڭ ، ماگوفاڭ ، ماخۇيىڭ قاتارلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن تېلېگراممـا يوللاپ جىن شۇرېننى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى . نەتىجىدە ئۇ 1935 ـ يىلى 10 ـ ئۆكتەبىر بايرىمىدا جىنايىتى كەـچۈرۈم قىلىنىدى دېگەن نام بىلەن قويۇپ بېرىلدى . ئاندىن جىن شـۇرېن لەنجۇغا قايتىپ كېلىپ 1941 ـ يىلى 8 ـ ئايدا كېسەل بـىلەن 62 يېشىدا ئۆلدى .

شېڭ شىسەي

شېڭ شىسەي (1961 ـــ 1896) ، تەخەللۇسى جىڭ يۈڭ . لىياۋنىڭ ئۆلكىسى كەيىۋەن ناھىيىسىنىڭ شىنجىيا كەنـتىدىكى چوڭ پومېشچىك شېڭ جىڭجيا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . شېڭ جىڭجيانىڭ يەتتە بالىسى بولۇپ بەشى ئوغۇل ، ئىككىسى قىز ئىدى . شېڭ شىسەي ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى ئىدى . شېڭ شىسەي مەكتەپ يېشىدىن (7 ياشتىن) باشلاپ

« چاھار كىتاب » نى ئۆگەنگەن . 12 يېشىدا « ئۈچ سۆزلۈك دەستۇر » نى ئوقۇپ بولغان . ئۇ كىچىكىدىن باشلاپ ئۇرۇش ھېكايىلىرىنى ئاڭلاشنى ، سۈنزىنىڭ ئەسكەر ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى (كىتابىنى)ياخشى ئوقۇغان .

شېڭ شىسەي ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن شاڭخەيگە بېرىپ بىلىم ئاشۇرغان . 1915 - يىلى ۋۇ شېڭ جۈڭگو سىياسىي ئىقتىساد كۇرسىنى پۈتتۈرگەن ھەم يۇننەندىكى جىڭ ۋۇتاڭ ، شاۋجۇ شۆبىسىنىڭ ئىككىنچى قارار پىيادە ئەسكەرلەر كۇرسىدا ئوقۇغان . مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن دۇڭبى جياۋتاڭ قارمىقىدىكى تەلىم - تەربىيە ئەترىتىنىڭ ئوفېتسىرلەر سىنىپى بىرىنچى كۇرسىدا بىلىم ئاشۇرغان . ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 8 - بىرلەشمە بىرىگادىنىڭ بىرىگادىرى گوسۇڭلىڭنىڭ قارمىغىدا جۇڭۋې مۇئاۋىن لەنجاڭ بولغان . كېيىن شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىنىڭ « ئامانلىق ساقلاش » قىسىملىرى ساقچى تۇەننىڭ شاڭۋې لەنجاڭى بولغان . كېيىن جىشىياۋ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ سەنمۇلىقىغا تەينىلەنگەن . ئۇزۇن ئۆتمەي « شەرقىي شىمال يەرلىك ھۆكۈمىتى » تەرىپىدىن ياپونىيە قورۇقلۇق ئارمىيە ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى جوڭگو ئوقۇغۇچىلىرى ئەترىتىنىڭ تۆتىنچى قارارلىق كۇرسىدا داۋاملىق بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن .

1925 - يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گۇسۇڭلىڭ ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۇ شېڭ شىسەينى ياپونىيىدىن قايتۇرۇپ كېلىپ جاڭ زۇلىنغا قارشى ھەرىكەتكە قاتناشتۇرغان . ئۇرۇش ئايىغلاشقاندىن كېيىن شېڭ شىسەي يەنە بىلىم ئاشۇرۇش ئۈچۈن ياپونىيەگە بارغان . كېيىنكى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن ئوقۇش توختىتىلغاندا ، شېڭ شىسەي سۇن چۈەنفاڭ ، فېڭ يۈيشاڭ قاتارلىقلارنىڭ ئىقتىسادىي ياردىمى بىلەن ئوقۇشنى پۈتتۈرگەن .

شېڭ شىسەينىڭ ياپونىيىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋاقتى شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىغا توغرا كەلگەن ، ئەينى ۋاقىتتىكى مىلـ لـىي ئىنقىلابىي ئارمىيە باش سىلىكبۇسى ئۇنى شاڭشاۋ مەسلـ ھەتچى قىلىپ تەينىلىگەن . كېيىن باش سىلىكبۇنىڭ مەسلـ ھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ شاڭشاۋ بۆلۈم باشلىقى ۋەزىپىسىگە كـۆتۈرۈلگەن ، شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن شېڭ شىسەي مەسلىھەتچىلەر پىرقىسىنىڭ بىرىنچى ئىشخانا ئۇـ چىنچى بۆلۈم باشلىقلىقىغا تەينىلىگەن . خىزمەت جەريانىدا باش مەسلىھەتچى جۇپىيلى ئۇنى شياۋجاڭلىققا ئۆستۈرۈشنى پىلانلـ غان بولسىمۇ ، لېكىن شېڭ شىسەينىڭ قارانىيىتى پاش بولۇپ قالغانلىقتىن ئۆستۈرۈلمىگەن . شېڭ شىسەي بۇنىڭغا ئاداۋەت ساقلاپ ، ھەربىلىكتىن ۋاز كېچىپ يۇرتىغا قايتىپ كەتمەكچى بولغان .

قۇمۇل دېھقانلىرى جىن شۇرېننىڭ مۇستەبىت سىياسـ تىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە ، ماجۇڭيىنىڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ گەنسۇدىن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى . جىن شۇرېن لىڭشىپ قالغان چىرىك ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ، قۇمۇل قـوزغىلاڭچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش غەرىزىدە شىنجاڭنىڭ نەـ جىندە تۇرۇشلۇق باشقارمىسىنىڭ ۋەكىلى لۇشياۋزۇغا ئۆزنىڭ شىنجاڭدا ئەسكەر تەربىيىلىشىگە ياردەملىشەلەيدىغان بىرەر تـالانتلىق ھەربىي خادىم تېپىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا . لۇشـ ياۋزۇ ، پەن جاۋشەنلەر نەنجىندە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن شېڭ شىسەينى جىن شۇرېنگە تونۇشتۇرىدۇ . 1929 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شېڭ شىسەي نەنجىندىن ئايرىلىپ ، 1930 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ . جىن شۇرېن ئۇنى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ شاڭشياۋ مەسلىھەتچى مۇدىرلىقىغا بەلگـ لەيدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي شياۋجاڭ مەسلىھەتچىلىكىگە ئۆستۈرىدۇ . جىن شۇرېن بىلەن قۇمۇل دېھقانلىرى ۋە ماجۇڭيىنىڭ ئوتتۇرـ

سىدىكى ئۇرۇش كەسكىنلىشىپ كەتكەنلىكتىن ، 1933 - يىلى شېڭ شىسەي قۇمۇل قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش باش قوماندانلىق شتابىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە يۆتكىلىدۇ . شېڭ شىسەي لياۋ-دۇندا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ ئۇستىدىن غەلبە قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن جىن شۇرېن شېڭ شىسەينى « دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ جۇڭجياڭ مەسلىھەتچىسى » ، قوشۇمچە قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش باش قوماندانلىقىغا ئۆستۇرىدۇ . شېڭ شىسەينىڭ قۇشۇنى قۇمۇل ۋە تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا كۆپلىگەن بىگۇنا خەلق ۋە قوزغىلاڭچى قۇشۇننى قىرىپ تاشلايدۇ .

1933 - يىلى يۇز بەرگەن « 12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى » دە جىن شۇرېن تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولىدۇ ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغۇچىلار قىسىملىرى بىلەن ئولانىيادا تۇرغان شېڭ شىسەيگە سىياسىي ئۆزگىرىشكە قوشۇلۇش توغرىسىدا كىشى ئەۋەتىدۇ . شېڭ شىسەي پوزىتسىيە بىلدۈرمەيدۇ . بەلكى قىسىملىرىنى لىيۇداۋاندىن « تۆپ ئاتار خوجام » ئەتراپىغا يۆتكەپ ۋەزىيەتنى كۈزىتىدۇ . ئۇ چاغدا جىن شۇرېن شەھەردىن قېچىپ چىقىپ ، خۇڭسەندىكى يۆخۇاڭ مىياۋ بۇتخانىسىغا كىرىۋالغان ئىدى . جىن شۇرېن شېڭ شىسەيگە ئارقىدىن سىياسىي ئۆزگىرىش تەرەپدارلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن بۇيرۇق قىلغان بولسىمۇ ، شېڭ شىسەي ئىجرا قىلمايدۇ . . . . . سىياسىي ئۆزگىرىشتىن كېيىن ئېچىلغان يىغىندا چېگرا قوغداش دۇبەن مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، ھەربىي ئىشلار كومىتېتى قۇرۇلىدۇ . ھەربىي ئىشلار كومىتېتى مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى لیوۋىنلۇڭنى ئۆلكىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسلىكىگە ، شەرقىي شىمال ئارمىيىسىنىڭ بىر كادىرى چېڭ يۈەنجىڭنى ۋاقىتلىق ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭلىقىغا كۆرسىتىدۇ .

شېڭ شىسەي ھەربىي ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ چېڭ

يۇەنجىگىنى ئىستىپا بېرىشكە زورلاپ ، شىنجاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقوقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ . قارشى كۆچىلارنى بېسىقتۇرىدۇ .

شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ئالتە بۆيۈك سىياسەت يۈرگۈزۈپ ، بىر مەزگىل ماركسزىم بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان بولسىمۇ ، ئاخىر ياۋۇز ئەپتى ـ بەشبىرىسىنى ئاشكارىلاپ كوممۇنىزىمغا ئاسىيلىق قىلدى . جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ۋە ھەر مىللەت كوممۇنىزىمچى ئىلغار كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلدى . ھەرمىللەت خەلقىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈردى .

1940 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئۆلكە رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۆتىگەندىن باشلاپ ، ھوقوق ئۇنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى . 1942 ـ يىلدىن باشلاپ ئۇ ، ئوچۇق ـ ئاشكارە ھالدا گېزىت ـ مەتبۇئاتلاردا كوممۇنىزىمدىن يۈز ئۆرىگەنلىكىنى جاكارلىدى ، ھەم گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى .

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ مەركىزىي يېتىشتۇرۇش تۈەنى شىنجاڭ شۆبە تۈەنى تۈەنجاڭلىقىغا ، قوشۇمچە سەككىزىنچى ئۇرۇش رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا ، مەركىزىي ھەربىي مەكتەپ توققۇزىنچى شۆبە مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقى ، جۇڭگو گومىنداڭ مەركىزىي بىر قىسىمنىڭ تەپتىش ھەيئەتلىكى ، شىنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ پارتىيە ئىشلىرى ئالاھىدە ۋەكىلى ۋە شىنجاڭ ئامانلىق ساقلاش سىلىگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەيدۇ .

1944 ـ يىلى كۈزدە گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇنى مەركىزىي ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىقىغا بەلگىلەپ يۆتكەپ ئىلىپ كەتتى .

شېڭ شىسەي كېتىش ۋاقتىدا شىنجاڭ خەلقىنىڭ قان ـ تەر بەدىلىگە كەلگەن ئالتۇنلارنى بۇلاپ ، 30 ئايتوموبىلغا قا-

چىلاپ ئېلىپ ماڭدى . 100 مىڭ بىگۇنا خەلقنىڭ قېنىغا زامىن بولغان شېڭ شىسەي كېتىش ئالدىدا ئۇرۇمچى ئىككىنچى تۇر- مىسىگە ئوت قويۇپ بارلىق مەھبۇسلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈر- مەكچى ۋە ئارخىپلارنى يوقىتىشقا ئۇرۇندى . لېكىن شۇ ئوتتا ئۆزىنىڭ كۆيدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن قۇيرۇقىنى خادا قىلدى . 1949 - يىلى ئۇ ئائىلىسى بىلەن تەيۋەنگە قېچىپ كەتتى . تەيۋەن ھۆكۈمىتى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىدە شياڭجيانىڭ مەسلىھەتچى ، مەمۇرى مەھكىمە لايىھەلەش كومىتېتىنىڭ (چوڭ قورۇقلۇقتا ھۇجۇم قىلىش تەشكىلاتى) ئەزالىقىغا تەيىنلەندى .

شېڭ شىسەي 1970 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 75 يېـ شىدا مىكىسىگە قان چۈشۈپ تەيىپىدا ئۆلدى .

ۋۇ جۇڭشىن

ۋۇ جۇڭشىن (1959 ــ 1884)، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خېـ فېي ناھىيىسىدىن بولۇپ ، ياپونىيەدە ئوقۇغان . توڭمىڭخۇيغا قاتناشقان . 1911 - يىلى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى نەنجىندە ۋا- قىتلىق زۇڭتۇڭ بولغان چاغدا ، مەركىزىي ساقچىلار مەھكىمىسـ- نىڭ باش تەپتىشى بولغان . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ جياڭ جېيشى بىلەن كۆپ يىل بىللە ئىشلىگەن بولۇپ ، ئىككىسىنىڭ مۇناسـ- ۋىتى ئىنتايىن يېقىن ئىدى . ۋۇ جۇڭشىن ئىلگىرى - كېيىن بو- لۇپ ئەنخۇي ئۆلكىسى ۋە گۇيجۇ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى ، مۇڭغۇل ــ شىزاڭ ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولغان .

1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا ، جياڭ جېيشى ۋۇ- جۇڭشىننى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە تەيىنـ- لىدى . ئۇ شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا چۇڭچىڭدىن ئايرو- پىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالدى . 1946 - يىلى 3 - ئايدا خىزمەتتىن ئايرىلىپ شىنجاڭدىن كەتتى . دېمەك

ئۇ شىنجاڭغا 18 ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلدى .

جاڭ جىجۇڭ

جاڭ جىجۇڭ (1969 ـــ 1890) ، يەنە بىر ئىسمى ۋىن بەي ، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ زىشەن ناھىيىسىدىن . گو- مىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك گېنېرالى ، دىپلومات ، سىياسى- ئون . ئۇ 1945 - يىلى بۇيرۇقتا بىنائەن شىنجاڭغا كېلىپ ، شىن- جاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ۋەقەسىنى تىنچ يول بىلەن بىر تە- رەپ قىلىشتا ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قامالغان كوممۇنىستلارنى قۇتۇلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنىدى . 1946 - يىلى شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا ئۆلكە رەئىسى بولدى .

1949 - يىلى 9 - ئايدا ، بېيجىڭدىن گېنېرال تاۋسيۆ ۋە رەئىس بۇرھان شەھىدىلەرگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە مۇھىم تۆھپە قوشتى . ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى ھەيئىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيېۋەنجاڭى قا- تارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى .

بۇرھان شەھىدى

بۇرھان شەھىدى 1894 - يىلى روسىيەدە تۇغۇلغ- ان ، 1912 - يىلى شىنجاڭغا كەلگەن . ئۇ ، ئۇرۇمچىدە پىركاز- چىكلىق قىلغان ، تاموژنا ئىدارىسىدا باج تەكشۈرگۈچى ، ئۇ- رۇمچى تۇنجى ماشىنا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان . 30 -

يىللاردا شىنجاڭ ئۆلكىلىك تەمىرات ھەيئىتى ، گومىنداڭ ھۆكۈ-مىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى زەيساندا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان . 1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ، ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مۇئاۋىن رەئىسى ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئىتى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بولغان . 1949 - يىلى 9 - ئايدا گې-نېرال تاۋسيۇ بىلەن بىرلىكتە تېلېگراما يوللاپ ھەققەتكە ئۆتكەن . ھەققەتكە ئۆتكەندىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۆلكىلىك خەلق ق-ايىۋەننىڭ يۇمنجاڭى ، جۇڭگو كومموئنستىك پارتىيىسى شىن-جاڭ شۆبە بيوروۋسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ، غەربىي شىمال ھەر-بىي مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ ھەيئىتى ، 1953 - يىلدىن كېيىن مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشىنىڭ 2 - ، 3 - ، 5 - ، 6 - يىغىنى مەملىكەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، سىياسىي كېڭەش شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ رەئىسى ، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى ، پەخرى مۇدىرى ، 1 - ، 2 - ، 3 - قېتىملىق مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مىللى ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى .

ئۇ ، 1929 - يىلى گىرمانىيىگە ئوقۇشقا چىققان مەزگىل-دە ، ماركسزم - لېنىنزم نەزىرىيىسىنى ئۆگەنگەن ۋە ئوقۇش مەزگىلىدە كۆپ قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ، سوۋېت ئىت-تىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتە-جىلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ ، ماركسزم - لېنىنزم ۋە سوتسىيالىس-تىك ئاڭغا ئىگە بولغان . 1933 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ، ئىنقىلابىي تەشكىلاتقا قاتناشقان ۋە شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ يەر ئاستى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانىدى .

ئۇ 1989 -يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى 95 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى .

ئىككىنچى باب

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ

تەيپىن ـ تيەنگو ئىنقىلابىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرى ئۇچۇن بىر ئەينەك بولدى .

19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىدا شەنشى ، گەنسۇ ، نىڭشا ئۇلۇكىلىرىدە تۇڭگانلارنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىلىرىغا قارشى قوزغىلىڭى باشلاندى . 1862 ـ يىلى ئۇيغۇر خەلقى ياشاش ئۇچۇن تەيپىن ـ تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولىدا مېڭىپ ، قولىغا قورال ئېلىپ قانلىق جەڭ باشلىدى . 1864 ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە ئۇيغۇر ، خۇيزۇ خەلقى قوزغىلاڭ قىلىپ ، دۇشمەنلەرنى مەغلۇپ قىلىپ ، ئۆز ئازادلىقىنى قولغا ئالدى ، ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ ئىنقىلابىي ھاكىمىيىتىنى قوردى .

1864 ـ يىلى ئىلى ۋىلايىتىدە پارتلىغان ئازادلىق قوزغىلاڭىنىڭ يول باشلامچىلىرىدىن بىرى ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىدى .

خالىزات ھاكىمبەگدىن كېيىن ئىلى دىيارىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئاتىسى چورۇق ھاكىم بەگ بولدى . چورۇقتىن كېيىن ھاكىملىك خالىزاتنىڭ ئوغلى مەزمەزاتنىڭ قولىغا ئۆتتى . مەزمەزات ھاكىمبەگ بولغان مەزگىلدە ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىشكىئاغا يەنى مەزمەزاتنىڭ مۇئاۋىنى بولۇپ ئىشلىدى .

قوزغىلاڭنىڭ ئالدىدا ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىنىڭ مەزمەزات تەيجىنى ئوستىلمە سىلىقلارنى ۋاقتىدا يىغمىدىنىڭ ، دەپ ئەيىپلەپ ، ئۇنى ھاكىملىقتىن قالدۇرۇپ ، زىندانغا تاشلىدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنى ھاكىم بەگلىككە تەينلىدى . بۇ

هەقتە موللا بىلال نازىمى ئۆزىنىڭ « غازات دەرمۇلكى چىن » دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان ئىدى :

« مەزەمخان ئىلى شەھىرىگە ھاكىم ئىدى . ئەمىر ئابدۇ-رۇسۇل بەگ ئىشكىئاغىسى ئىدى . چاڭ جاڭجۇن مەزەمخانىنى ھوسۇل بېجىنى ۋاقتىدا تاپشۇرمىدىڭ دەپ نەزەر بەنت قىلىپ ئابدۇرۇسۇل بەگنى ھاكىم قىلغان » (شۇ ئەسەرنىڭ 24 - بەت-تىگە قارالسۇن) .

+ شۇ ئارىدا ئىلدا ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلىڭى باشلىنىپ كېتىدۇ . بۇ قوزغىلاڭغا ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇ خەلقلىرى تۇشمۇ تۇشتىن ئاۋاز قوشقان ئىدى .

ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىلى جاڭجۇنىڭ بەرگەن بۇيرۇقلا-رىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتىپ ، ئىلى خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭىغا قاتنىشىدۇ ۋە ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلاردىن قوراللىق كۈچ تەشكىل قىلىپ ، ئۆزى باش قوماندان بولىدۇ .

قوزغىلاڭ كېڭىيىپ كەتكەنلىكتىن ، ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭ مەزەمزات تەيجىنى زىنداندىن چىقىرىپ ، ئۇنىڭغا قوز-غىلاڭنى قانداق چارىلەر بىلەن بولمىسۇن بېسىقتۇرۇش كېرەك-لىكىنى ، ئەگەر بۇ ئىشنى ئەملگە ئاشۇرالىسا ئۇنىڭغا چوڭ مەن-سەپ ۋە مال ــ دۇنيا بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ .

بىراق ، بۇ چاغدا قوزغىلاڭچىلار غۇلجا شەھىرىنى ۋە چىلپەكزە قورغىنىنى ئىگىللەپ بولغان ، قوزغىلاڭ يالقۇنى پۈتۈن ئىلى دىيارىنى قاپلاپ كەتكەنىدى . مەزەمزات تەيجى قوزغىلاڭ-چىلار تەرىپىگە ئۆتۈشكە مەجبۇر بولىدۇ . قوزغىلاڭچىلار مانجۇ ئىستىبداتچىنىڭ كۈچلۈك قورغىنى بولغان بايانداينى ئېلىشقا كە-لىشىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىلار ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ يولباشچىلىقىدا تارانچىلار ھۆكۈمىتى تەشكىل قىلىنىدۇ . بۇ ھۆكۈمەتكە مە-زەمزات ــ سۇلتان ، ئابدۇرۇسۇل بەگ ــ ئەمىر ، ناسىر ئەلەم ئا-خۇنۇم ـــ قازى كالان ، شاۋكەت ئاخۇن ـــ قازى ئەسكەر ۋە

موللا روزی ئاخۇن ـــ مۇپتی بولۇپ پەلگىلىنىدۇ .

قورشاۋدا قالغان بايانداپغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ، ئىلى جاڭجۇنى كۇرەدىن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ . ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ قوماندانلىقىدىكى تارانچىلار مانجۇلارنى تېزلا تارمار قىلىپ ، نۇرغۇن قورال ـ ياراغ ، ئوزۇق ـ تۇلۇكنى قولغا چۈشۈرىدۇ . بىر قانچە كۈندىن كېيىن ئىلى جاڭجۇنى كۇرەدىن بايانداپغا ياردەمگە يەنە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىدۇ . ئۇلار بۇ قېتىممۇ تارمار قىلىنىدۇ . مانا بۇ ئىككى غەلبىدىن كېيىن ئابدۇرۇسۇل بەگ ئۇمۇمىي خەلق ئوتتۇرىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ . خۇسۇسەن ئۇنىڭ ئابرويى ئەسكەرلەر ئالدىدا ناھايىتى كۆتۈرۈلىدۇ .

مانجۇلارنىڭ بۇ مەغلۇبىيەتلىرى نەتىجىسىدە ئىلى جاڭجۇنى چاڭلىڭ ئورنىدىن چۈشۈرۈلۈپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا مىڭچۇ دېگەن مانجۇ ئىلى جاڭجۇنى بولىدۇ . بۇ جاڭجۇن قاناداقلا يوللار بىلەن بولمىسۇن ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا نارازىلىق تۇغدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقنى بۇزۇش ، ئۇلارنى ئۆز ئارا ئۇرۇشتۇرۇش چارىلىرىنى قوللىنىشقا كىرىشىدۇ . شۇ مەخسەت بىلەن ئۇ سۇلتان مەزەمزات بىلەن ئابدۇرۇسۇل بەگكە ئۇيغۇرلارغا مۇستەقىللىق بېرىشكە ۋەدە قىلىپ ، ئىلگىرىكى ئۇستىلىمە سىلىقلارنى قايتۇرۇشقا ماقۇل بولىدۇ ۋە بۇنىڭ ھېسابىغا تارانچىلاردىن خۇيزۇلار بىلەن ئالاقە قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ . خۇيزۇلارنى بىر تەرەپ قىلغاندىن كېيىن ، ئۇيغۇرلارنىمۇ تارمار قىلىپ ، ئازادلىق قوزغىلىڭىنى رەسمىسز باستۇرۇپ تاشلاش ـــ مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ ئەسلى مەقسىتى ئىدى . ئەمما ئىلى جاڭجۇنىنىڭ بۇ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمىدى . چۈنكى ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق مەھكەم ئىدى .

ئىلى جاڭجۇنىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان مۇراجىتى ھەققىدە

موللا بىلال نازىمى مۇنداق يازىدۇ :

كى تۈگىنلەرنى بىرىگە بىرلەرگە ،
بىغىشلاي تامام خۇيزۇنى سىزلەرگە .
ئىشتىسە سۆزۈم شاھ ساھىب رەسۇل ،
كى ئالمايلى ئۇچ يىلغىچە ھېچ ھوسۇل .
كى ئالغان كۆمۈشلەرنى ھەم ياندۇراي ،
جانسىنى ئالايىن سېتىپ مەن گاداي .

بىراق ، ئۇيغۇرلار جاڭجۇنىڭ بۇ مۇراجىتىنى قوبۇل قىلمىدى . ئەكسىچە ئۇلار جاڭجۇندىن سۆزسىز تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى .

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگلىك تارانچىلار ئارىسىدا چوڭ ئابرويغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرگەن سۇلتان مەزمەزات ئۆزىنىڭ سۇلتانلىق ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىشىدىن قورقۇپ ، ئابدۇرۇسۇل بەگنى يوق قىلىشقا تۇتۇش قىلىدۇ . شۇ مەقسەت بىلەن ئۇ ئەخمەتخان سىڭا كۆز دېگەن قارا نىيەتچى بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ ۋە بۇ قارانىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ قېينىئاتىسى بولغان ئەخمەتخان خەزىنىنى ئۆلتۈرىدۇ . ئاندىن كېيىن ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنى ۋە ئۇنىڭ يېقىن دوستى ، قوزغىلاڭنىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان ئىسھاق بەگنى ئۆلتۈرۈش يوللىرىنى ئىزدەيدۇ . موللا بىلال نازىمى سۇلتان مەزمەزاتنىڭ بۇ ھەقتە ئەخمەتخان سىڭا كۆزگە قىلغان تەكلىبىنى شۇنداق تەسۋىرلەيدۇ :

دېدىكىم ئەمرنى ھىلاك ئەتسىڭىز ،
ئىسھاق بەگنى ھەم دەرناك ئەتسىڭىز .
چېرىك خوپ ئېتىپ لام دېمەس سىزگە ،
كى غەۋغاسىنىڭ ئەھدىسىدۇرمەنگە .

ئەخمەتخان سىڭا كۆز : « ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئابرويى ناھايىتى چوڭ ، بىر باھانە تاپماي تۇرۇپ ئۇنى ئۆلتۈرگىلى بول-

ماسمنكىن » دەيدۇ ۋە : « ئەمرنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى مانجۇلار بىلەن يوشۇرۇن ئالاقىدا بولۇاتىدۇ دەپ قارىلايدىغان مانجۇ تىلىدا بىر ھۆججەت تۈزۈشمىز كېرەك ۋە بۇ ھۆججەتنى ئەمر ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئۇنىڭ يانچۇقىغا سېلىپ قۇيۇش كېرەك ، مانا بۇ چوڭ دەلىل بولىدۇ » دەپ ئەقىل كۆرسىتىدۇ . بۇ ھەقتە موللا بىلال نازىمى مۇنداق يازىدۇ :

ئەمرنى چاناپ ئۇشبۇ خەتنى ئېلىپ ،
كى ئېيلىدىن ناھان يانچۇقىغا سېلىپ .
ئەمر ئۆلسە ئاندىن چېرىكنى يىغىڭ ،
ئەمر يانچۇقىدىن بۇ خەتنى ئېلىڭ .
تۈرۈپ دانىيال بەگ ئەمر باشىدە ،
بۇ خەتنى ئوقۇغاي چېرىك باشىدە .
ئىشتىكەن كىشىلەر بولۇپ بەدگۇمان ،
تامامى دېگەيلەر ئەمرنى يامەن .

شۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتجان سىڭاكۆز ئۆزىنىڭ شايكىلىرى بىلەن ئابدۇرۇسۇل بەگ بىلەن ئىسھاق بەگنى خالىغانلارچە ئۆلتۈرىدۇ . ھېلىقى تۆھمەت ھۆججەت ئارقىسىدا تارانچىلار ئوتتۇرىسىدا : « ئابدۇرۇسۇل بەگ مانجۇلارغا سېتىلغانىسكەن » دېگەن يالغان سۆزلەر تارىلىپ كېتىدۇ . دېمەك ، سۇلتان مەزمزات ۋە ئەخمەتجان سىڭاكۆز ئۆزلىرىنىڭ خائىنانە پىلانلىرىنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ .

ئەمر ئابدۇرۇسۇل بەگ مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى ئىلىدا يۇز بەرگەن مىللىي ئازادلىق قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىللە ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن خۇيزۇ خەلقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرلىك ، دوستلۇق بولمىغاندا قوزغىلاڭنىڭ يېڭىپ چىقىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەس ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى .

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ چىن دىلى بىلەن ئىلى تارانچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىغا يولباشچىلىق قىلىپ ، تارانچىلار ئارىسىدا زور ئابروي ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە ۋەتەنپەرۋەر شائىر موللا بىلال نازىمى مۇنداق دەيدۇ :

دېدى بارچە ئادەم يۇرەكلىك ئەمىر ،
كى بىزلەرگە دائىم كېرەكلىك ئەمىر .
كى ئابدۇرۇسۇل بەگ دىلىدۇر دۇرۇست ،
دىلى دۇرۇست ئۇچۇن تۇتتى خەلق ئانى دوست .

ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ نامى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى پارتىلىغان مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ تارىخىدا مەڭگۇ ئۆچمەيدۇ .

سۇلتان ئوبۇل ئەلا ئىبراھىم

سۇلتان ئوبۇل ئەلا ئىبراھىم 1818 - يىللىرى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان . ئۇ بالىلىقىدىن كەم سۆز ، تەدبىرلىك ، زېرەك بولۇپ يېتىلگەن . ئۇنىڭ يىگىتلىك دەۋرى ئۇچۇقلىق بىلەن ئۆتكەن . تەڭتۇشلىرى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن باتۇر ئىدى . 1864 - يىلدىكى قوزغىلاڭغا ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن قاتناشقان . ئۇ ئاددىي ئەسكەرلىكتىن خىزمەت كۆرسىتىپ ، مەزمىزات سۇلتانىنىڭ لەشكەر بېشى بولغان . ئۇ، شۇ چاغدا 40 ياشتا ئىدى .

سۇلتان ئوبۇل ئەلاخان 1871 - يىلى ئىلىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن چارروسىيە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ئالما ـ ئاتاغا ھەيدەپ كېتىلىدۇ ۋە سۇلتان قورغان دېگەن يەردە نەزەربەنت قىلىنىدۇ .

سۇلتان ئوبۇل ئەلاخان سۇلتان قورغاندا تاكى 1880 - يىلغىچە ھايات كەچۈرۈپ ، كېيىن غۇلجىغا قايتىپ قازانچى مە-

هەللىسىگە ئورۇنلىشىدۇ ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولىدۇ . بۇ چاغدا ئۇ 62 ياشتا ئىدى .

سادىر پالۋان

سادىر 1798 - يىلى ھازىرقى غۇلجا ناھىيىسىنىڭ مولـ توختى يۇزىدىكى يانچى ئەخمەت قارىقاش ئائىلىسىدە تۇغۇلىدۇ .

1762 - يىلى 10 - ئايدا چىڭ ئوردىسى ئىلىدا جاڭجۈن مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ ، پۇتۇن شىنجاڭغا بۇۋاستە ھۆـ كۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى . ئىلى جاڭجۈنىگە قاراشلىق مانجۇ چىرىكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ھەمدە ھەر قايسى شەھەرلەردىكى مانجۇ مۇلكىي ، ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ تەمىناـ تىنى قامداش ، ئۇلارنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر ، يەركەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ، كۇچا ، تۇرپان ، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن ئۆزىگە خەۋپلىك دەپ قارالغان كىشىلەردىن بىرىنچى قېتىمدا 6000 ، ئىككىنچى قېتىمدا 2000 جەمئى 8000 تۇتۇننى ئىلىغا يانچى قىلىپ پالايدۇ . سادىرنىڭ دادىسى ئەخمەت ئاشۇ بىرىنچى قېتىم كۆچۈرۈلگەن 6000 تۇتۇننىڭ بىرى ئىدى .

شۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا پالانغانلار ئەڭ يىقىن يول دەپ ھېسابلىنىدىغان مۇزداۋان يولى بىلەن ئىلىغا كۆچۈرۈلىدۇ . بۇ كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان بۇ مۇز داۋاندا دەھشەتلىك ھاڭ ، يۇشۇرۇن مۇز ـ قار ئۆڭكۈرلىرى ، مۇز يېـ رىقلىرى بار ئىدى . ئالدىنقىلار ماڭغان يولىغا مۇز ، تاش پارچـ لىرىنى بەلگە قىلىپ قويۇاتتى . كېيىنكىلەر شۇ ئىز بىلەن ماـ ڭاتتى . ئات ـ ئۇلاغلار ، ئالدىنقى ئۇلاغلارنىڭ ئىزىنى بويلاپ تەسلىكتە ماڭاتتى . بۇ ئىگىز مۇز تاغ ئۇستىگە ئەتىگەن سائەت تۆت بىلەن داۋان يولىغا ماڭغان ئادەملەر داۋانچىلار مۇزنى چو-

قۇپ ياسىغان پەلەمپەيلەرگە كېگىز ، پالاس ۋە جۇۋا ، چاپانلارنى سېلىپ ئات ـ ئېشەكلەرنى (تۆگە ماڭالمايتتى) ئۆتكۈزۈپ ، ئۆزلىرى داۋانچىلارنىڭ يارىمىدە مۇز داۋان ئۈستىگە چىقاتتى . داۋان ئۈستى بىرەم ـ بىرەم ئاق ـ قارا بۇلۇتلار ۋە قېلىن قارلار بىلەن قاپلىنىپ ئۇچ مېتىر ئالدىدىكى نەرسىنى كۆرگىلى بولمايتتى . بۇنداق چاغلاردا ئادەم ۋە ئۇلاغلار چوڭقۇر ھاڭلارغا چۈشۈپ كېتەتتى ، گاھىدا تاغنى تۇتەك قاپلاپ ، ئادەملەرنىڭ بىر قىسمى ئۆلۈپ كېتەتتى . ھاۋا ئوچۇق بولغان چاغلاردا ، ھاڭدىن غۇلاپ كېتىپ ئۆلگەن ئات ـ ئۇلاغ ، ئادەملەرنىڭ جەسەتلىرى ، سودىگەرلەرنىڭ مال ـ مۈلكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى .

شۇ قېتىمقى كۆچە ـ كۆچتە نۇرغۇن كىشىلەر مۇز داۋانىدا ئىس ـ تۇتەك ئېلىپ كېتىپ مۇزلاپ ، ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپ ئۆلگەن ئىدى . شۇڭا مۇز داۋاندىن ساق ئۆتەلىگەن بەچارە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تارتقان چەكسىز دەرت ـ ئەلەملىرىنى مۇنداق قوشاق بىلەن ئىپادىلەشكەن ئىدى :

بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار ،
غېرىپنىڭ يولىنى باغلار .
غېرىپ ئۆلسە كىم يىغلار ،
غېرىپقا غېرىپ يىغلار .

يانچىلار ئىلىغا چىققاندىن كېيىن دەسلەپ قوتان تام دېگەن جايغا ئورۇنلاشقان . كېيىن ئىلى دەرياسى بويىدىكى قاينۇق ، قاش ، بولغۇجىر ، جىرغىلاڭ ، تاش ئۆستەڭ ، بالتۇقاي ، خۇنۇخاي ، دادامتۇ ، ئارا ئۆستەڭ قاتارلىق ئۇيغۇر مەھەللىرىگە تارقاق ئورۇنلاشقان ئىدى . سادىرنىڭ دادىسى ئەخمەت دەسلەپ ئارا ئۆستەڭگە تەقسىم قىلىندۇ . كېيىن ئۇ خوتەن قاتارلىقلار ئورۇنلاشقان خوتەن مەھەللىسىگە كۆچۈپ كېلىدۇ . بۇ مەھەللە كېيىن « قاش مەھەللىسى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ .

يۇقۇرقى جايلارغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار مانجۇ ئىسـ
تىبداتلىرى تەرىپىدىن ئۆستەك چېپىپ قاغجىرغان بايا‌ۋانلار ،
چۆل ـ جەزىرىلەرگە سۇ چىقىرىشقا مەجبۇر قىلىدۇ . ئۆي ـ ما‌ـ
كانسىز بۇجەزىرىدە ئېغىر ئەمگەك قىلۋاتقان ئۇيغۇرلار بالا ـ
چاقىلىرى بىلەن ئوچۇق ـ يۇرۇق دالىلاردا ھايات كەچۈرىدۇ .
ئۆستەك چېپىش زۇلمىنىك نەقەدەر ئېغىر ئىكەنلىكىنى ئۇلار تۆ‌ـ
ۋەندىكى قوشاقلار بىلەن بايان قىلىدۇ :

ئۆستەڭنىك تېگى قاتتىق ،
چاپسا كەتمەن ئۆتمەيدۇ .
مانجۇ تۇڭچىسى بەگلەر ،
بېشىمىزدىن كەتمەيدۇ .

مانجۇ ئىستىبداتى يانچىلارنى قورغان سوقۇش ، ئۆي
سېلىش قاتارلىق ھەر خىل ھاشار ـ سېلىقلارنى ئادا قىلىشقا
مەجبۇرلاپلا قالماستىن ، بەلكى ، ئۇلارنى يەر تېرىپ ، مانجۇ دا‌ـ
ئىرلىرىگە ئاشلىق سېلىقى تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ . دەسلەپتە
مانجۇلار ھەر بىر تۇتۇندىن 16 خو ، كېيىنرەك 32 خودىن ئاشلىق
سېلىق ئالىدۇ . پۇتۇن ھوقوق مانجۇ ھاكىمىيىتىدە بولۇپ ، ئە‌ـ
مەلدارلار ھەر خىل يول بىلەن پارە ئېلىپ قاقتى ـ سوقتى قى‌ـ
لىدۇ . مانجۇ ئەمەلدارلىرى شۇنچە قەبىھ ئىدىكى ، كوچىلاردا
مانجۇ ئەمەلدارلىرىنى كۆرگەن ھەر قانداق كىشى تىزلىنىپ تازىم
قىلاتتى . مانجۇلار ئۇيغۇرلارنىك قىز ـ چوكانلىرىغا ئايئاشكارە
زورلۇق قىلاتتى . مانجۇلارنىك مۇشۇنداق زورلۇقى ئاستىدا بىر
ئەسىردىن كۆپرەك ئازاپ چەككەن ئۇيغۇرلار مۇنۇ قوشاقلارنى
ناخشىغا قېتىپ ئېغىر كۈنلەرنى بايان قىلىدۇ :

جاننىڭ چىرتىپ ئەتتى ،
ئالۋانچىلارنى دەرەي .

جاندىن ئۆتۈپ كەتتى ،
تۈگىمەيدىغان زەرەي .

سادىر كىچىكىدىن شوخ ـ تېتىك ، خۇشخۇي ۋە جاسارەتلىك چوڭ بولغان . ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ جاپا ـ مۇشەققەتنى ئەمەس ، راھەتنى ئۆزىگە ۋە خەلق بىلەن بىللە بولغانلىقى ئۈچۈن زالىمغا بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى ، ئېزىلگۈچى خەلقلەرگە بولغان سۆيۈنۈشى كىچىكىدىن پىشىپ يېتىلگەن . ئۇ ھەر قېتىم خەلقنىڭ دەرت ـ ئەلەم بىلەن تولغان مۇڭلۇق ناخشىلىرىنى ئاڭلىغاندا غەزەپكە تولسا ، ئەركىنلىككە تەلپۈنگەن باتۇر ھەركەتلىرىنى كۆرگەندە ئۆز غايىسىنى يېتىلدۈرۈشكە بەل باغلىغان . پېشقەدەملەرنىڭ بايانىغا قارىغاندا سادىر ئىگىز بويلۇق ، كەڭ كۆكسلىك ، غەيرەت ـ جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ، ھېچنەرسىدىن قورقمايدىغان ، ناھەق ئىشلارغا چىداپ تۇرالمايدىغان ، ھەققانىيەتچى كىشى ۋە ئاتاقلىق ئۇستا قوشاقچى ئىدى . سادىر قاتمۇ قات زۇلۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن ، ئېغىر ئالۋان ـ ياساقنى تاپشۇرالمىغانلارنىڭ ئالىغا يېتىپ ، مەزلۇملار تەرەپتە تۇراتتى . شۇ چاغلاردا ئالۋان ـ ياساقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن چۆل ـ جېزىرىلەرگە قېچىپ كەتكەنلەر ئاز ئەمەس ئىدى . زالىملار ئۇلارنى « قاچاقلار » دەپ ئاتايتتى . ئۇلارنى تۇتماقچى بولسا ، سادىر ئۇلارنى ھىمايە قىلاتتى . سادىر ئاخىر بۇ « قاچاقلار »نى قوزغاپ ئوقيا ، نەيزە ، ئايپالتا ، چوماق ۋە قىلىچ بىلەن قوراللاندۇرۇپ ، مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن ئېلىشىدۇ . شۇ كۈنلەردىن باشلاپ « سادىر پالۋان » دەپ ئاتىلىدۇ .

ئىلى جاڭجۈنى كۆپ قېتىم سادىرنى تۇتۇش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرىدۇ . خەلق سادىر تەرەپتە تۇرىدۇ . سادىرنىڭ تۇتۇلۇپ قالغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ . ئۇ زىندانغا قامالغان ۋاقىتلىرىدا ئۇستىلىق بىلەن قېچىپ چىقىپ كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇ-

ربدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ مانجۇ ئىستىبداتى بىلەن قىلغان كۆرەشلىرىنى مۇنداق دەپ قوشاقا قاتقان ئىدى :

سادىر دەپ ئېتىم يامان ،
ئونبەش ياشتا ئاتالغان .
دەسلەپتە تۇتۇلغاندا ،
قومۇل ۋاڭغا پالانغان .
يامۇلنى تېشىپ قويۇپ ،
ئىككى چىقتىم تالاغا .
مېنى باققان بەش يايى ،
ئەمدى قالدى بالاغا .

مانجۇ ئىستىبداتىغا قارشى خەلق قوزغىلىڭى 19- ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ ئالدى بىلەن خەنزۇ خەلقىدىن باشلىنىدۇ . 1863 - يىلىنىڭ ئاخىردا گەنسۇ ، شەنشى ، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدىكى خۇيزۇلار ئارىسىدا ۋە 1864 - يىلى شىنجاڭنىڭ شىمالى ، جەنۇبىدىكى جايلاردا قوزغىلىدۇ . ئىلى ۋىلايىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قوزغىلىڭى دەل شۇ چاغدا باشلىنىدۇ . سادىر پالۋان ئىلى ۋىلايىتىدە پارتىلغان قوزغىلاڭنىڭ قاتناشقۇچىلىرىدىن بىرى ئىدى .

1861 - يىلى 3000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى غۇلجا شەھىرىگە ئىككى داپقۇر ئومۇمىي يۈزلۈك ھۇجۇم قىلىدۇ ، شەھەر خەلقى ئىچىدىن ماسلىشىدۇ . نەتىجىدە ئون كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن غۇلجا شەھىرى ئازاد قىلىنىدۇ .

قارىغاندا سادىر پالۋان 1864 - يىلى چىلپەڭزىگە ھۇجۇم قىلغاندا 40 ئۆچكىنىڭ مۆڭگۈزىگە باغلانغان شامنى ياندۇرۇپ قويۇپ ، قۇيرۇقىغا پۇجاڭزا باغلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ چىلپەڭزىگە قارىتىپ قويۇپ بەرگەن ، شام يۇرىقى ۋە پوچاڭزىنىڭ ئېتىلىشىدىن چۆچىگەن چىلپەڭزە ئامبىلى تېزلا تەسلىم بولغان .

بـاياندای ئۇرۇشىدا سادىر پالۋان ئۆزىنىڭ ئۈچ ئوغلى بىلەن سېپىلنىڭ ئاستىغا لەغمە كولاپ بېرىپ دورا كۆمۈپ سېپىلنى پارتلىتىدۇ . بۇ چاغدا 5000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى سېپىلدىن پەيدا بولغان يۇچۇقتىن قەلئە ئىچىگە بېسىپ كىرىپ ، سېپىلنى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋالىدۇ .

1867 - يىلى ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى ئىلى تارانچى سۇلتانلىقىنى قۇرىدۇ . بۇ چاغدا ياشىنىپ قالغان سادىر پالۋان ئۆز يېزىسى مولتوختى يۇزىگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە تۆت يىل ئۆتۈپ 1871 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ .

خەلق ئۆزىنىڭ بۇ سەمىمى باتۇر پەرزەنتى ئۈچۈن قاتتىق قايغۇرىدۇ . ئۇنى داۋاملىق ئەسلەش ئۈچۈن ئۇنىڭ قوشاقلىرىنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ بۈگۈنگىچە ياد ئېتىپ كەلمەكتە .

ئۇچنچى باب

ئەخمەتجان قاسمى

ئەخمەتجان قاسمى 1914 - يىلى 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شىنجاڭ غۇلجا شەھرى دۆڭكۆۋرۈك مەھەللىسىدىكى قول - ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەگەن بولۇپ ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 1922 - يىلى قورغاستىكى بىر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان ئىدى . كېيىن تاغىسى ئۆمەر قاسىمنىڭ ھىمايىسىدە ئانىسى بىلەن بىللە يەركەتكە كۆچۈپ بارىدۇ ۋە يەركەتتىكى دارىلئىتتام مەكتىپىدە 7 - سىنىپقىچە ئوقۇپ كېيىن ئالمۇتىدىكى بىر ئوتتۇرا تېخنىكومغا ئوقۇشقا كىرىپ ، 1932 - يىلى تېخنىكومنى يۇقىرى نەتىجە بىلەن پۈتتۈردى . بىراق ئۇ ئالى مەكتەپكە كىرىش پۇرسىتىگە ئىگە بولمىغانلىقتىن ئىككى يىلدەك ئىشلەمچىلىك قىلدى .

1934 - يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىردا ئۇ لېنىن ئۇنىۋېرسال ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا كىرىپ ، دەسلەپ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ، كېيىن ئىقتىسادىي فاكۇلتېتتا ئوقۇپ ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتتا تىل - ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىسى بولدى .

1936 - يىلى ئەخمەتجان قاسمى موسكۋا شەرق سوتسىيالىستىك ئەمگەك ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرىپ ، ئۇ يەردە ماركسىزم - لېنىنىزمدىن تەلىم ئالدى .

1942 - يىلى ئۇ ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تارباغاتاي چېگرىسى ئارقىلىق ئۆتۈپ غۇلجىغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ ، بىر مەزگىل ئۇششاق تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى . مۇشۇ جەريانىدا ،

خەلق ئاممىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ شىنجاڭ زېمىنىدا ، جۇملىدىن ئىلى رايونىدا بولۇۋاتقان زۇلۇم – زورلۇق ۋە خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى غەزەپ – نەپرەتلىرىنى چۇشەندى ، ھەم ئاكتىپ ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقى ھەققىدە تەشۋىقات ئىلىپ بېرىپ ، مىللىي ئەركىنلىكنى قولغا كەلتۈرۈشتەك ئىلغار پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى .

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۈرلۈك ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى تېزلا ئەكسىيەتچى ساقچى دائىرلىرى تەرىپىدىن تەقىپ قىلىندى ۋە 1943 - يىلى 12 - ئايدا غۇلجىدا قولغا ئېلىنىپ بىر مەزگىل غۇلجىدا تۇرمىدە ياتقاندىن كېيىن ، ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ ئۇرۇمچى ئىككىنچى تۇرمىگە قامالدى . كېيىن ئۇ ئىككىنچى تۇرمىدىن ئۇرۇمچى سوپۇن زاۋۇتى (شېك شىسەيىنىڭ ھازىرقى بۇغدا يولى مۇنچا ئورنىغا سالغان تۇرمىسى) غا يۆتكەپ كېلىنىپ ئەمگەككە سېلىندى . 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ تۇرمىدىن بوشىتىلىپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتى .

1944 - يىلى 9 - ئايدا ئىلىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدە گومىنداڭغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭ پارتلىدى . بۇ كۈنلەردە غۇلجا شەھىرىدىكى « ئازادلىق تەشكىلاتى » نىڭ پائالىيىتى جانلىنىپ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتتى . ئەخمەتجان قاسىمى غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن پارتىزانلارغا قوشۇلۇپ ، ھەرەمباغ ئۇرۇشىغا قاتناشتى . كېيىن گېزىتخانىدا ئىشلىدى . شۇنىڭدىن كېيىن كۆزگە كۆرۈنۈپ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى . ئىنقىلاب غەلىبىسىگە ئەگىشىپ ، ئۇ ئالدى – ئاخىر بولۇپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى ، بېيتىم ۋەكىللەر ئەزاسى ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، ئۇچ ۋىلايەت شىنجاڭ تىنچلىقنى قوغداش خەلقچىل ئىتتىپاقى مەركىزى كومىتېتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆ-

تىدى .

ئەخمەتجان قاسىمى 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ تەكلىبىگە بىنائەن شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆ- مىكىنى باشلاپ بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلىدىغان تۇنجى نۆۋەتلىك جۇڭگو خەلق سىياسىي كېڭىشى يىغىنىغا كېتىۋېتىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى بايقال كۆلى رايونىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا بار- غاندا ئايروپىلان ۋەقەسى يىلەن بەختكە قارشى قازا تاپتى .

ئەخمەتجان قاسىمى بىر ئۆمۈر ھاياتىنى ئىنقىلابقا بېغىش- لىغان ، ۋەتەنگە ، خەلققە ، ئىنقىلابقا بولغان چەكسىز سادىقلىقى ۋە يۈكسەك پەزىلىتى بىلەن خەلقىنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە ھۆرمە- تىگە سازاۋەر بولغان ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدىن ئۆچمەس ئورۇن ئالغان ئىستېداتلىق خەلق رەھبىرى ئىدى .

ئابدۇكېرىم ئابباسوف

ئابدۇكېرىم ئابباسوف ، ئۇيغۇر ، 1921 - يىلى تۇغۇلغان . 1944 - يىلى كۇزدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى ، ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى ، تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى ، مىللىي ئارمىيە سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى بولغان . شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت ئەزاسى ۋە مۇئاۋىن باش كاتىب بولغان . ئۇچ ۋىلايەت « شىنجاڭ تىنچلىق خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى » مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، ئاخبارات باشقار- مىسىنىڭ باشلىقى بولغان .

1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن بېيجىڭگە مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك سە- ياسىي كېڭەشنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا قاتنىشىشقا كېتىۋېتىپ

بەختتكە قارشى ئايروپىلان ۋەقەسىدە ۋاپات بولدى .

گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاق بەگ

ئىسھاق بەگ شىنجاڭ ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىكى سىمخانە-نىڭ قوشئۆتۈك (قوش ئۆتىدىغان جاي) كەنتىدىن بولۇپ ، 1900 - يىلى 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ھاللىق چارۋىچى مۇنۇن ھاجى (قىرغىز) ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ تۇنجى ئىسمى ساقمات ئىدى . ساقمات دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن دىنىي مەكتەپتە (ئاتۇشلۇق ئابدۇكېرىم خەلپىتىمدە) « خوجا ھاپىز » غىچە ئوقۇغان ، شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئۇنى « موللا ئىسھاق » دەپ ئاتىغان .

موللا ئىسھاق كىچىكىدىن شوخ ، تېتىك ھەم زېرەك ، كۆرگەن نەرسىگە قىزىقىدىغان ۋە ئۇنىڭ سىرىنى بىلىشكە قىزىقىدىغان ئەخلاقلىق ، مىجەزى ، سۆز ـ ھەركىتى يېقىملىق ، كۆپ ئاڭلاپ ئاز سۆزلەشنى ئۆزىگە ئادەت قىلىپ ئۆسكەن . موللا ئىسھاقنىڭ دادىسى مۇنۇن ھاجى ئىلغار ، تەرەققىپەرۋەر كىشى ئىدى . ئۇ ، موللا ئىسھاققا تىجارەت يوللىرىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ، ئۇنى سىمخانىدا ساراي ۋە دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلۇاتقان ئىمىن خامچى ، نىياز ئاخۇن ، توختى ئاخۇن قاتارلىق ئۇيغۇر سودىگەرلەرگە قوشۇپ قويىدۇ . موللا ئىسھاق تىجارەت يولىنى ناھايىتى تېز ئۆگىنۋېلىپ ، ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈن ئۇلۇغچات تاغ-لىرىدىكى خەلقنى تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ . مۇشۇ جەريانىدا ئۇ كىشىلەرنىڭ خەت ـ چەك ، سۇۋغا ـ سالاملىرىنىمۇ خالىس يەتكۈزۈپ بېرىدۇ ۋە بارغانلا يەردە ئاممىنىڭ ئالقىشى ، ھۆرمىتىگە ئىگە بولۇپ ، خەلق ئىچىدە نام چىقىرىشقا باشلايدۇ .

1928 - يىلى ياڭ زېڭشىن ئۆلۈپ ، جىن شۇرېن تەختكە چىقىپلا ھەربىي ، مەمۇرى ئورگانلارنى يېڭىلاپ ، ئۇلۇغچات نا-

ھېيىسنى يېرىم ھاكىملىق (شۇ چاغدا ئۇلۇغچاتتا 2000 ئائىلە-لىك ئاھالە بار ئىدى) قىلىپ بەلگىلەيدۇ . ئۇلۇغچات ناھىيىسى سىمخانىدىكى 40 تىن ئارتۇق قىرغىز ئائىلىسىنى بىر بەگلىك قىلىپ ، بۇ بەگلىككە موللا ئىسھاقنى بەگ قىلىپ سايلايدۇ . شۇ-نىڭدىن كېيىن خەلق موللا ئىسھاقنى « ئىسھاق بەگ » دەپ ئا-تىشىدۇ . 1933 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئوسمان ئېلى قىسمى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئىسھاق بەگ پەيجاك بو-لىدۇ .

1933 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر ئېلى قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئىسھاق بەگنىڭ ئادەمى 200 گە يېتىپ ، ئۇنىڭ قىسمى بىر پولك بولۇپ ، ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدۇ ۋە « بىرىنچى پولك » دەپ ئاتىلىدۇ .

ئىسھاق بەگ شۇنىڭدىن كېيىن نام چىقىرىدۇ ، خەلق ئۇنى ھىمايە قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئابرويىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆ-سۈشى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنى بىئارام قىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي ئۇنىڭ قىسمىنى تارقىتىۋېتىپ ، ئۇنى ئۇلۇغچات ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ .

ئىسھاق بەگ قىسمىدىن ئايرىلىپ ھاكىم بولغاندىن كې-يىن ، بىرىنچىدىن ، خەلق ئۇستىدىكى ئېغىر ئالۋان - ياساقنى يەڭگىللىتىدۇ ، ئورۇنسىز ئالۋانلارنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ ، باج تۆلەملەرنى نوقتىلىق ئازايتىدۇ . ئىككىنچىدىن ، ئۇلۇغچات ناھە-يىسىدىكى چارۋىچى - دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى كۆزدىن كە-چۈرۈپ ، كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزۇش ، ئۆي - ماكانلاشتۇرۇش ، تېرىقچىلىقنى ئۆگىتىش قاتارلىق ئىشلارنى پىلانلايدۇ . ناھىيە مالىيىسىدىن پۇل ئاجرىتىش بىلەن بىللە ، كەڭ كۆلەمدە ئىئانە توپلاپ ۋە ھۆكۈمەتتىن ياردەم سوراش ، ئۆشرە - زاكات يېغىش ئارقىلىق نۇرغۇن مەبلەغ توپلاپ خوتەن ، لوپ ، قاغىلىق ، تاش-قورغان قاتارلىق جايلاردىن قوي - كالا سېتىۋالىدۇ ، خەلق ئام-

مىسىنى بوز يەر ئېچىپ ، ئۆستەكە چېپىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ ، كۆپلىگەن ئۆيلەرنى سېلىپ ، شىنجاڭدىكى قىرغىزلار تارىخىدا تۇنجى بولۇپ پەنىي مەكتەپ ئاچىدۇ . 1940 - يىلىنىڭ ئاخىردا شېكە شىسەي ئىسھاق بەگنى قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسىغا رەئىس قىلىش باھانىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ نەزەربەنت قىلىدۇ .

1942 - يىلى 1 - ئايدا سوۋېت مېيلىكە ۋە جۇشاۋلياڭلار شىنجاڭغا كېلىپ ، شېكە شىسەي بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ ، گومىنداڭ پىرقىسىنى قۇرغانلىقىنى رەسمىي ئېلان قىلىدۇ . بۇ چاغدا ھېيلىگەر شېكە شىسەي ۋاقتىلىق يول قويۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەندەك قىلىپ ، ئىسھاق بەگنى ئىلى قىرغىز ـ قازاق ئۇيۇشمىسىغا رەئىس قىلىپ بەلگىلەيدۇ . ئىسھاق بەگ رەئىس بولماندىن كېيىن ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ ، ئۇيۇشما خىزمىتىنى كۆزۈنەرلىك ياخشىلايدۇ . كېيىن شېكە شىسەي ئۆزىنىڭ ھەقىقى ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ ، جاللاتلىق قىلىچىنى قايتا قولغا ئالىدۇ . ئۇ ، ئىلى رايونىغا بولغان ھەربىي ـ سىياسىي نازارەتنى كۈچەيتىپ ، ئىلى ـ ئۇرۇمچى ئارلىقىغا كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ .

ۋەزىيەتنى بايقىغان ئىسھاق بەگ 1943 - يىل 4 - ئايدا ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن ئىككىنى ئېلىپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ . ئىسھاق بەگ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېقىپ ، ئۇ يەردە شىنجاڭلىق ئىلغارلاردىن ئەترەت تەشكىللەيدۇ ۋە بۇ ئەترەتكە ئۆزى بۇۋاستە رەھبەرلىك قىلىدۇ .

ئىسھاق بەگ 200 دىن ئاتۇق قوراللىق ئەسكەر بىلەن سىمخانا چېگرىسىغا يېقىن يەردە ھەربىي ھازىرلىق ۋە مەشىق ئېلىپ بارىدۇ . ھۇجۇم باشلاشتىن ئىككى كۈن ئىلگىرى ، خائىن تاغاي ئۇرۇش پىلانىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ئاشكارىلاپ قويىدۇ . شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭنىڭ شىمالىي شىنجاڭدىكى بىر

قسم هەربىي كۆچى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكىلىدۇ . بۇ چاغدا ئىسھاق بەگ ئىلىدىكى تەشكىلات بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ ، قوزغۇلاڭنىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋاقتىنى 1944 - يىل 11 - ئاي قىلىپ بېكىتىدۇ .

1944 - يىلى خەتەرلىك ئەھۋال ۋە ۋەزىيەت تەقەززاسى بىلەن نىلقا ناھىيىسىدىن غېنى ، پاتنۇر ، ئەكبەر ، باتۇرلار باشچىلىقىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ ، شەرقىي بەش ناھىيە ناھايىتى تېزلا قوزغىلاڭچىلار قولىغا ئۆتىدۇ . بۇ چاغدا گومىنداڭ غۇلجا شەھىرىدىكى بىر بۆلۈم قىسمىنى تاغقا يۆتكەپ ، قوزغىلاڭنى تىنجىتماقچى بولىدۇ . مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە ئىسھاق بەگ چوڭ قىسمىنى باشلاپ ئىلىغا يېتىپ كېلىدۇ .

ئىسھاق بەگ قىسمى ئىلى سىلىڭبۇسى ، لەڭشاڭ ، سۇيدۇڭ ، كەڭساي ، جىڭ ، شىخو ، توغرا سۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشلاردا ئۆز ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ ، گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئۈستە - ئۈستىلەپ مەغلۇپ قىلىدۇ . ئالاقزادە بولۇشقان گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرلىرى ئۈچ ۋىلايەت خەلقىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ .

1945 - يىلى 1 - ئايدا ئىسھاق بەگ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى جەنۇبىي فرونتقا مەسئۇل بولىدۇ ، تىكەستە ئاتلىق بىرىگادا قۇرۇلۇپ ، بىرىگادىر بولىدۇ . 1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى قۇرۇلىدۇ . بۇ چاغدا ئىسھاق بەگ مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىدۇ ، ئۇنىڭغا گېنېرال لېيتېنانتلىق ئۇنۋانى بېرىلىدۇ .

ئۈچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ۋە گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاق بەگ 1945 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوزغىلىڭغا يېتەكچىلىك قىلىپ ، فاشىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ غەلىبىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق كۈرەش بىلەن

كۇتۇۋالدى . 1946 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى ئۆزى بىۋاسىتە تاشقورغانغا بېرىپ ، تاغارما ، چىل گۈمبەز ، زەرەپشان دەريالىرى بويىدا قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ ، ئىنقىلابقا بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە قىسىملارنى رەتلەپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدا مىللىي ئارمىيە قۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ .

1946 ـ يىلى 7 ـ ئايدا گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بېرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرغاندا ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئامانلىق ساقلاش قوماندانى بولىدۇ . 1947 ـ يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنى بېرتىپ تاشلايدۇ . گېنېرال ئىسھاق بەگ ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا ۋە ئارمىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندا ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ، مىللەتلەر مەدەنىيىتى ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ، خەلق تۇرمۇشى قاتارلىق ساھەلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىدۇ . ئىلى ، قەشقەر ، موڭغۇلكۇرەلەردە قۇرۇلغان ھەربىي مەكتەپلەرگە بىۋاسىتە يېتەكچىلىك قىلىدۇ ، ھۆكۈمەت ئۆزىگە تەقدىم قىلغان قورو ـ جايىنى مەكتەپكە تەقدىم قىلىدۇ .

باش قوماندان ئىسھاق بەگ 1949 ـ يىلى 8 ـ ئايدا مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېتىۋاتقاندا ، ئايروپىلان ھادىسىسىگە ئۇچراپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بىللە قازا قىلىدۇ .

گېنېرال مايۇر دەلىلقان سۇگۇربايوف

دەلىلقان سۇگۇر بايوف 1906 ـ يىلى قۇبدۇدا چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . 1933 ـ يىلى ماجۇڭىنىڭ قىسمىدىكى ماخەيىنىڭ قوشۇنى ئالتايدا قىرغىنچىلىق قىلغاندا ، ئۇ ماخەيىنىڭ

باندىتلىرىغا قارشى قوراللىق كۈرەشكە قاتناشقان .

1937 - يىلى جۇڭگو گومىنداڭنىڭ تەسىرى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭدا ياپونىيەگە قارشى مىللىي بىرلىك سەپ قۇرۇلۇغاندا ، دەللىقان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ياپونىيەگە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان ۋە ئالتايدىكى جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ غوللۇق ئەزالىرىدىن بىرى بولغان .

1940 - يىلى 9 - ئايدا دەللىقان ئالتاي ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان . 1941 - يىلى شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئىلغارلارغا زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىغاندا ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كېتىپ ، شۇ يەردە 1943 - يىلغىچە ئوقۇغان . 1944 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئالتايغا قايتىپ كېلىپ ، تارقىلىپ كەتكەن (ئەسلىدىكى) قوراللىق قىسمىنى يېغىپ چارۋىچىلاردىن قوراللىق قوشۇن تۈزۈپ ، شۇ يىلى 10 - ئايدا ، دەللىقان « ئالتاي ئىنقىلابىي ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى » نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، پارتىزان ئەترىتىنىڭ باش قوماندانى بولغان ھەم گومىنداڭ بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا ئالتاينىڭ بىر قىسىم يېرىنى دۈشمەن قولىدىن تارتىۋېلىپ ئازاد قىلغان ۋە ئالتاينىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان .

1945 - يىلى ئالتاي ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئالتاي مەمۇرى مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى ، ئاتلىق پولك كاماندىرى ، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە مۇئاۋىن قوماندانى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . 1947 - يىلى مىللىي ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلىپ ، ئوسمان باندىتنىڭ ئالتايغا قىلغان ھۇجۇمىنى تارمار قىلغان . 1948 - يىلى 8 - ئايدا دەللىقان « شىنجاڭدا تىنچلىق خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى » مەركىزىي تەشكىلاتىنىڭ ھەيئىتى بولۇپ ، ئالتاينىڭ ئىقتىسادىي ، مەدەنىي ــ مائارىپ ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىشلىرىنىڭ ياخشىلىنىشىغا تۆھپە قوشتى .

دەللىقان سۇگۇربايوف 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى

مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا قاتنىشىشقا كېتىۋېتىپ ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق كەشلەر بىلەن بىللە ئايروپىلان ۋەقەسىدە قۇربان بولغان .

لوجى

لوجى ، خەنزۇ ، 1915 - يىلى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى گاۋمىن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان . 1931 - يىلى جىلىن ياپونغا قارشى قوغدىنىش ئەترىتىگە قاتناشقان . 1938 - يىلى « شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىسى » غا قاتنىشىپ شۆبە ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىقات ھەيئىتى بولغان . 1946 - يىلى « شىنجاڭ كومموننىزمچىلار ئىتتىپاقى » (كېيىن « دېموكراتىك ئىنقىلابى پارتىيىسى » گە ئۆزگەرتىلگەن) گە قاتنىشىپ (ئۇرۇمچى) را-يونىنىڭ سىكرېتارى بولغان . « كۇرەش » ھەپتىلىك ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ ، ئىنقىلابى ئىدىيەنى تەشەببۇس قىلغان . 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەملىكەتلىك تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كېتىۋېتىپ بەختكە قارشى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئايروپىلان ۋەقەسىدە قۇربان بولغان .

ھاكىمبەگ خوجا

ھاكىمبەگ خوجا (غىياسىدىن بەگ) بەھرىمبەگ خوجا ئوغلى 1871 - يىلى غۇلجا شەھرىدە تۇغۇلغان . 1892 - يىلى ئۇنىڭ 8 - ئەجدادى ئىلىياسخان خوجا (بوۋاق ھېكىم) ۋاپات بولغاندا ، 21 يېشىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقى بىلەن تەيجى ھەم ھاكىمبەگ بولغان .

ھاكىمبەگ خوجا تۇرلۇك ئالۋان ـ ياساق ۋە سىلىقلارنى

يىغىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش، ئۇيغۇرلارنى باشقۇرۇش، دىنىي ئىشلارنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن بەگ، مىڭ بېگى، يۈز بېگى، قازى، ئەلەم، مۇپتى قاتارلىقلارنى مەنسەپكە تەيىنلەش ۋە مەنسەپتىن قالدۇرۇش، ئۇلارغا خەلق ئىچىدىكى تۇرلۇك ماجرالارنى ھەل قىلغۇزۇش ۋە شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشىنى كېڭەيتىشكە ئوخشاش ئاساسىي ئىشلارنى قىلىشقا باشچىلىق قىلغان.

1911 - يىلى پارتلىغان شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە ئىلىدىمۇ ئىنقىلاپ پارتلاپ غەلبە قىلدى. بۇنىڭ بىلەن بەش مىللەتنى ئاساس قىلغان مىنگو ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى. ھاكىمبەگ خوجا بۇ چاغدا ئىلىنىڭ مەشھۇر مۆتىۋەر بايلىرىدىن ھۆسەن باي ھاجى، مۇسابايوۋ، ياقۇپ دوكا ھاجى باباشۇۋلارنى ھەمرا قىلىپ كۆرەگە بېرىپ بۇ ھاكىمىيەتنى تەبرىكلىدى ۋە قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھۆسەن باي ۋە ياقۇپ بايلارنى ئەئانە قىلىشقا دەۋەت قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار نۇرغۇن ئىئانە تەقدىم قىلدى. ھاكىمبەگ خوجا ئەسكەرلەرنى ئوزۇق - تۇلۇك، ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى، يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ قالدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ئۇنىڭغا ئىلگىرىكى ۋەزىپىسىنى خاتىرجەم ئىشلەشنى تاپشۇرىدۇ. ئۇ، ئىلى ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە ئابرويلۇق كىشى بولغاچقا، يېڭى ھاكىمىيەت خىزمەتچىلىرى ئۇنى كەڭ يۇرتلارغا چىقىپ يېڭى ھاكىمىيەتنى تەشۋىق قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ.

ھاكىمبەگ خوجا دەۋرىدىن باشلاپ (ئەسلىدىكى ئىلىنىڭ تەۋە بولغان 80 شاڭيولۇق يېزا) غۇلجا شەھەر ئەتراپى كېڭەيتىلىدۇ. بۇ يىللاردا ھاكىمبەگ خوجا قارادۆڭ - ئاقسۇ مىنتىدىن گۇلشەنباغقىچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىنى مەھەللە قىلىپ سىرتتىدىن كەلگەنلەرگە ئولتۇراق جاي قىلىپ بېرىدۇ.

ھاكىمبەگ خوجا ياڭ، جىن دەۋرىدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك

ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىلەر كېڭىشى ئەزاسى بولغان . ھاكىم-بەگ خوجا « 12 - ئاپرىل سىياسى ئۆزگىرىشى » دىن كېيىن شېڭ شىسەي ئوتتۇرىغا قويغان « ئالتە بۇيۇك » سىياسىتىنى ھىمايە قىلىپ ، ئىلىدا بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئا-قارتىش ئۇيۇشمىسى ، سانايى نەفسە (سەنئەت ئۆمىكى) قۇ-رۇش ، مەكتەپ سېلىش ، كۇلۇپ سېلىش ، ئېلېكتر ستانسىسى ۋە زامانىۋى ئۇن زاۋۇتى قۇرۇش ئىشلىرىنى قوللايدۇ ۋە يارىمم توپلاپ « ئىلى گىمنازىيىسى » (ھازىرقى 8 - ئوتتۇرا مەكتەپ) نى قۇرۇشتەك ئۇنۇملۇك ئىشلارنى قىلىدۇ .

1937 - يىلى شېڭ شىسەي بىر قىسىم بىگۇنا خەلقلەرنى تۇتقۇن قىلىدۇ ھەم ئۇلار ئىئانە قىلىپ سالغان كۇلۇپنى خا-ئىنلارنىڭ مۇلكى دەپ مۇسادىرە قىلىپ ، ئۇزاق ئۆتمەي خەلققە 10 مىڭ خو (1 خو 64 كىلوگىرام) بۇغداي ، 10 مىڭ تۇياق قوي ، بىر كۇلۇپنى سېتىۋېلىشنى تاڭغاندا ، ھاكىمبەگ خوجا باشلامچى بولۇپ ئىئانە قىلىدۇ ۋە ئىئانە يىغىپ ھۆكۈمەت تەل-بىنى ئورۇنداپ ، خەلقنىڭ مەدەنى پائالىيەت ئورنى بولغان كۇ-لۇپنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ ھەم سەھنە تىياتىرلىرىنى ئوبدان ئو-رۇنداش ئۈچۈن نەچچە ئەۋلاتتىن بۇيان ئوردىدا ساقلىنىپ قال-غان ئالاھىدە كىيىم ـ كىچەك ، زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرىنى سا-نايى نەفىسگە مەدىيە قىلىدۇ .

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە يارىمم بە-رىش ۋاقتىدا ئىئانە توپلاش ھەيئىتىنىڭ رەئىسى بولۇپ ، باشلامچىلىق بىلەن ئىئانە قىلىدۇ ۋە خەلقنى رىغبەتلەندۇرىدۇ . ئىلىنىڭ سۇ ئىنشائات قۇرۇلۇشلىرىنى تۇزۇشتە زور كۈچ چىقا-رىدۇ . ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتلاپ ۋاقتىلىق ھۆكۈمەت قۇ-رۇلغاندا ، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلاندى . ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گومىنداڭ بىلەن « 11 ماددىلىق بېتىم » ئىمزالىغاندىن كېيىن ، ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى بولۇپ ، 1949 -

يىلى 10 ـ ئايغىچە ۋەزىپە ئۆتىدى .

1950 ـ يىلى ياشىنىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن ۋالىلىقنى 4 ـ ئوغلى قېيىمبەگكە ئۆتكۈزۈپ بېرىپ دەم ئېلىشقا چىقتى . شۇ كۈنلەردە شەخس مۇلكىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ھۆكۈمەتنىڭ ئىشلىتىشىگە تاپشۇردى .

1951 ـ يىلى ئۆز خىراجىتى بىلەن 400 كارۋاتلىق بىر دوختۇرخانا ياسىتىپ خەلققە تەقدىم قىلدى . شۇ كۈنلەردە ھاكىمبەگ خوجا ئۆلكىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولدى . ھاكىمبەگ خوجا 1957 ـ يىلى 8 ـ ماي غۇلجىدا 86 يېشىدا ۋاپات بولدى .

سەيپىدىن ئەزىزى

سەيپىدىن ئەزىزى دۆلىتىمىزنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى ، ئالىم ، ئاتاقلىق يازغۇچى ، شائىر ، دراماتورگ . ئۇ 1915 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاتۇشتا تۇغۇلغان . 1944 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان . ئالى مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە . ھازىر 8 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى .

ئۇ ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا ، ئاتۇشتا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان . 1932 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى دېھقانلار قوراللىق قوزغىلىڭىغا قاتناشىپ ، جەڭچى ، كاتىپ بولغان . 1934 ـ يىلى ئاتۇشتا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى ۋە مۇدىر بولغان . 1935 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان . 1937 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا قايتىپ ، شېڭ شىسەي ئاچقان ئۇرۇمچى سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە سىنىپىدا ئوقۇغان . 1938 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلغىچە تارباغاتاي گېزىتخانىسىدا ئىشلىگەن . كۆچۈرگۈچى ، كوررېكتور ، مۇھەررىر ، مەسئۇل مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن . جاھانگىرلىككە

قارشى ئۇيۇشمىغا قاتناشقان . تارباغاتاي ۋىلايەتلىك جاھانگىر-لىككە قارشى ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلات سىكرىتارى بولغان . تارباغاتاي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپى ، مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان . 1944 - يىلى ئىلى ، تارباغاتاي ، ئالتاي ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى ، مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ۋە نازىرى ، ئوچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ھەربىي سوتىنىڭ كاتىپى ، تۇەنجاڭ بولغان . 1945 - يىلى ئوچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ياشلار ئىتتىپاقىغا قاتنىشىپ ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى بولغان . 1946 - يىلى ئوچ ۋىلا-يەت خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسىگە قاتنىشىپ مەركىزىي كومە-تېتنىڭ ئەزاسى ، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان . 1946 - يىلى 7 - ئايدا ئوچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بېتىمى ھاسىل قىلىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغا-دىن كېيىن ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئەزا-سى ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان . 1947 - يىلى گو-مىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى تىنچلىق بېتىمىنى يىرتىپ تاش-لىغاندىن كېيىن ، غۇلجىغا قايتىپ داۋاملىق ئوچ ۋىلايەت ۋاقىت-لىق ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان . 1948 - يىلى ئۇ شىنجاڭ « دېموكراتىيە ئىتتىپاقى » غا قاتنىشىپ ، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان . « ئالغا » گېزىتىنىڭ باش تەھرىرى بولغان . كېيىن شىنجاڭ « دېموكراتىيە ئىتتىپا-قى »نىڭ رەئىسى بولغان . 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئالاھىدە رايونىدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باش-لىقى بولۇپ بېيجىڭغا بېرىپ 1 - نۆۋەتلىك جۇڭگو خەلق سىيا-سىي كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتناشقان . 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى ، قانۇن كومىتېتنىڭ ئەزاسى ، مەركىزىي

مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا سايلانغان . 1949 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان . 1949 - يىلى 12 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان . 1951 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ شۆبە بيورو سىنىڭ ئەزاسى ، دائىمى كومىتېت ئەزاسى ، مىللىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك كادىرلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ، جۇڭگو — سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، جۇڭگو — پاكىستان دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان . 1952 - يىلى 7 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ شۆبە بيورو سىنىڭ 4 - شۇجىسى بولغان . 1953 - يىلى 1 - ئايدا غەربىي شىمال مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان . 1953 - يىل 8 - ئايدا شىنجاڭ ھەربى رايونى پارتكومىنىڭ 3 - شۇجىسى ، شىنجاڭ ھەربى رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان . 1954 - يىلى 12 - ئايدا شىنجاڭ ھەربى رايونى پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى ، شىنجاڭ ھەربى رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان . 1955 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا ، ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېت غەربىي شىمال بيورو سىنىڭ ئەزاسى بولغان . 1958 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 2 - شۇجىسى بولغان . 1972 - يىلى 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇۋەققەت 1 - شۇجىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى بولغان . 1973 - يىل 6 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى ، شىنجاڭ ھەربى رايونىنىڭ 1 - سىياسىي كومىسسارى ، پارتكومىنىڭ 1 - شۇجىسى بولغان . 1 - ،

2 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ ، 5 ـ ، 6 ـ ، 7 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمى كومىتېتلىرىنىڭ مۇئاۋىن ۋېيىۋەنجاڭى بولـ غان . ج ك پ 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ كاندىدات ئەزاسى ، 9 ـ ، 10 ـ ، 11 ـ ، 12 ـ ، 13 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كو- مىتېتلىرىنىڭ ئەزاسى ، 10 ـ نۆۋەتلىك ، 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت سىياسىي بيورو سىنىڭ كاندىدات ئەزاسى بولغان .

يازغۇچى ، شائىر ، دراماتورگ سەيپىدىن ئەزىزى ئىلـ گىرى ـ ئاخىر بولۇپ تارىخىي رومان « سۇتۇق بۇغراخان » ، تـارىخىي ئوچېرىك « تەڭرىتاغ ئوغلى » ، بىئوگرافىـك ئەسەر « ئۆمـۈر داستانى » (1 ـ ، 2 ـ قىسىم) ، تارىخىي ئوپېرا « ئامانـ ساخان »، ھېكايە ، نەسرىلەر توپلىمى « ئەۋلىيا ئاتا »، « ئۇيغۇر مۇقاملىرى توغرىسىدا »، « شانلىق يىللار » قاتارلىق ئون نەچچە پارچە كىتاب نەشر قىلدۇرغان . 500 دىن ئارتۇق روبائىي ، 300 پارچىدىن ئارتۇق شېئىر ئېلان قىلغان .

ئاتاقلىق يازغۇچى سەيپىدىن ئەزىزى « سۇتۇق بۇغرا- خان » دا ھەقىقى پېرسونىلارغا ئەمەل قىلىپ ، قۇدرەتلىك قارا- خانىلار دۆلىتىنىڭ نادىر نامايەندىسى سۇتۇق بۇغراخاننى ۋە ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائى ، ئىقتىسا- دىي ، مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ بەدىئى كارتىنىسىنى ئامماباپ تىل بىلەن شۇنچە گۈزەل ، شۇنچە رەڭدار قىلىپ سىزىپ چىققان .

ئۇنىڭ « ئامانىنساخان » ناملىق سەھنە ئەسىرى درا- ماسىنى ئۇرۇلغان . بۇ ئەسەر « خانىش ئامانىنساخان » دېگەن ماۋزۇدا كىنولاشتۇرۇلدى ، ھەم بەش قىسىملىق تېلېۋىزىيە تىيا- تىرى قىلىپ ئىشلىنىپ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈ- شۈپ ئىنتايىن زور تەسىر پەيدا قىلدى .

قوشۇمچە :

رەئىس ماۋزېدۇڭ بىلەن بىللە بولغان كۈنلەردە

سەيپىدىن ئەزىزى

چوڭقۇر ياد ئېتىش

1990 - يىلى 12 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ، قارا رەڭلىك پىكاپ رەئىس ماۋزېدۇڭ خاتىرە سارىيىنىڭ ئالدىدا توختىدى . پىكاپتىن چاچلىرى كۆمۈشتەك ئاقارغان ، بويى ئانچە ئىگىز بولمىغان بىر كىشى چۈشتى . ئۇ ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ خروستال سانـدۇقىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ، رەئىسنىڭ دىدارىغا سەپسېلىپ قارىدى - دە ، چوڭقۇر تازىم قىلدى .

سەيپىدىن ئەزىزى مۇنداق دەيدۇ : مەن ھەر يىلى دېگۈدەك رەئىس ماۋ زېدۇڭنى يوقلاپ تۇرىمەن . ھەر قېتىم ماۋ زېدۇڭنىڭ مېھرىبان دىدارىنى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇزۇن سەپ بولۇپ ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ دىدارىنى كۆرۈشنى كۈتۈۋاتقانـلىنى كۆرگىنىمدە ، كۆز ياشلىرىمنى توختىتالمايتتىم . خەلق رەئىس ماۋ زېدۇڭنى ئۇنتۇمايدۇ . خەلق رەئىس ماۋ زېدۇڭنى سۆيىدۇ . سەيپىدىنىڭ قەلبىدە رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋاپات بولمىغان ، بەلكى ئۇخلاۋاتقاندەك ، ئاخىر بىر كۈنى ئويغىنىپ سىرتقا چىقىپ ئۆزىنىڭ ۋەتىنىنى ، خەلقىنى كۆرۈپ باقىدىغاندەك ، قويۇق خۇنەن تەلەپپۇزىدا ئۇنىڭدىن : سەيپىدىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ تـۇرمۇشى ياخشىدۇ ! شىنجاڭ خەلقى ئۇلۇغ خەلق ، كومپارتىيىنىڭ شىنجاڭنى كۈندىن - كۈنگە ياخشى گۈللەندۈرۈش مەسـئۇلىيىتى بار ، دەيدىغاندەك قىلاتتى .

تارىخنىڭ ۋەزىپىسى

ئىلى دەريا‌سى شوخ ئۇيغۇر يىگىتىگە ئوخشاش دولقۇنلـ

رىنىڭ كۆينى ياڭرىتىپ يىراقلارغا ئاقماقتا . ئەكسىچە ئالتە ئات قوشۇلغان ھارۋىنىڭ قوڭغۇراق ساداسى ئىچىدە قوللار قامچا دەستىدىن زارلانماقتا . باي ئائىلىنىڭ ئەتىۋارلىق ئوغۇل ـ قىز-لىرى ، ئوفىتسېرلار ، خېنىملار كۆچۈكلىرىنى يېتىلىشىپ شەھەر كوچىلىرىدا ئەركىن ، بىخارامان يۈرۈشمەكتە . پارچە نانغا زار بولغان كىيىم ـ كېچەكلىرى جۇل ـ جۇل قېرىلار ، ئاياللار كوچىلاردا تىلەمچىلىك قىلماقتا . ئىلى پۈتۈن جۇڭگوغا ئوخ-شاش قوزغىلاڭنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرىماقتا ئىدى .

1932 ـ يىلى جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭلىق قوزاللىق قوز-غىلاڭ كۆتۈرۈلدى . 17 ياشلىق سەيپىدىن قىلچە ئىككىلەنمەي قولىغا قورال ئېلىپ ، پارتىزان ئەترىتىنىڭ ئەزاسى بولدى . ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۇ ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقتى . ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ لېنىنىنىڭ كىتابلىرى ۋە ماكسىم گوركىنىڭ « ئانا » رومانىنى ئېلىپ ۋەتەنگە قايتتى .

1944 ـ يىلى ئۇ ، بەزى مۇنەۋۋەر ياشلار بىلەن بىرلىكتە ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشتى .

1949 ـ يىلى باش كۆزدە كەڭسايى جىلغىسىدا قۇياش ئالتۇن نۇرىنى چېچىپ تۇراتتى . بۇ يەردە دەم ئېلىۋاتقان سەي-پىدىن غۇلجىغا قايتىش توغرىسىدا بىر پارچە خەت تاپشۇرۋال-دى . خەتنى ئېلىپ كەلگۈچى ئۇنىڭغا بېيجىڭدىن ئادەم كەلگەن-لىكىنى ئېيتتى .

غۇلجىغا قايتىش يولىدا سەيپىدىن شوپۇرنى ئالدىرىتىپ : « ماشىنىنى تېزرەك ھەيدەك ، يەنىمۇ تېزرەك ھەيدەك » دەيتتى .

بۇ ۋاقىتتا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭغا ئەۋەت-كەن ھەمدە ماۋزېدۇڭنىڭ شىنجاڭ ئىلى ئالاھىدە رايونلۇق ھۆ-كۈمىتى (ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى) گە ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان خېتىنى ئېلىپ كەلگەن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ۋەكىلى

دېڭ ليچۇن غۇلجىدا ئىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئۆز قەلىمى بىلەن يازغان خېتىدە ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلارنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىشىشى تەكلىپ قىلىنغان ئىدى .

بۇ خەۋەر ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى ئارىسىدا تارقالغاندىن كېيىن ، ئۇلار ئىنتايىن ھاياجانلاندى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدا ئۇچ ۋىلايەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى تەشكىللەندى . ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۆتۈپ جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى كىچىك چېگرا بازىرى مانجۇرىيە لىنىيىسى ئارقىلىق بېيجىڭغا بارماقچى بولدى .

8 ـ ئايىنىڭ ئاخىرلىرى ۋەكىللەر ئۆمىكى يولغا چىقتى .

غۇلجىدا قېلىپ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىۋاتقان سەيپىدىن ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ خەۋىرىنى جېددىي كۈتۈۋاتقاندا ، قايغۇلۇق خەۋەر يېتىپ كەلدى . ئايروپىلان ئاۋارىيەگە ئۇچراپ ، ۋەكىللەر ئۆمەكنىڭ بارلىق ئەزالىرى سوۋېت چېگرىسى ئىچىدە قازا تاپتى !

سەيپىدىننىڭ كۆز ياشلىرى دەريادەك ئاقتى . ئىنتايىن ئېغىر غەمگە پاتتى . ئۇ ، مەركەزنىڭ ۋەكىلى دېڭ لىچۇن ئارقىلىق بېيجىڭدىكى رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن ئالاقىلىشىپ ، ئۇلارنى قانداق قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق سورىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ قايتا يوليورۇق بېرىپ ، شىنجاڭ يەنىلا ۋەكىل ئەۋەتسۇن ، دېدى .

رەئىس ماۋزېدۇڭنى تۇنجى قېتىم كۆرۈش

جۇڭگونىخەيدىكى خۇەيرىنتاڭ زالى ، سەيپىدىن شىنجاڭ

ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ بېيجىڭغا يېتىپ بارغانلىقى 2 - كۈنى 1 - نۆۋەتلىك جۇڭگوخەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا كەلگەن بارلىق ۋەكىللەر خۇەيرىنتاڭغا تىياتىر كۆرۈشكە تەكلىپ قىلىندى . سەيپىدىن ئەزىزى بىرىنچى رەتلىك ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇندا ئولتۇردى .

قىزغىن داقا ـ دۇمباق ساداسى ئىچىدە بىر ئايال ئارتىس سەھنىگە چىقتى .

ئايال ئارتىسنىڭ ھەر بىر ھەركىتى ئىنتايىن لەززان بولۇپ ، سەھنە تۆۋىنىدە ئولتۇرغانلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشتى .

سەيپىدىن ئەزىزىگە ھەمراھ بولغۇچى تونۇشتۇرۇپ : « سەھنىدىكى بۇ ئارتىس ئاتاقلىق ئارتىس ، ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى خېنىمنىڭ رولىنى ئالغانلىقىغا قارىماي ھەيران قالمايلا ، ئۇ كىشى ئەر ، ئىسمى مى لەنفاڭ » دېدى .

« ئۇ شۇنداق زور ماھارەت بىلەن ئويناۋاتقان ، قانداقمۇ ئەر كىشى بولسۇن ؟ » سەيپىدىن ھەيران بولدى . گەرچە ئۇ ئارتىسقا ئەڭ يېقىن ئولتۇرغان تاماشىبىن بولسىمۇ ، ئورنىدا ئولتۇرالماي ، ئورنىدىن تۇرۇپ كۆرۈپ باقماقچى بولدى .

دەل مۇشۇ ۋاقىتتا بويى ئېگىز ، كەڭ گەۋدىلىك بىر كىشى سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ ئالدىنى توسۇۋالدى . بۇ كىشى سەممىي كۈلۈمسىرەپ تۇراتتى . بۇ ۋاقىتتا جۇ ئېنلەي زۇڭلى كېلىپ « رەئىس ماۋ زېدۇڭ سىزنى كۆرگىلى كەلدى » دەپ تونۇشتۇردى .

« رەئىس ماۋ زېدۇڭ ! »

سەيپىدىن ئالدىدا تۇرغان كىشىنىڭ « شەرقنىڭ لېنىنى » ماۋ زېدۇڭ ئىكەنلىكىنى ھەرگىزمۇ ئويلاپ باقمىغانىدى . ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ قولىنى چىڭ تۇتتى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ : « سىلەر يىراقتىن كەلدىڭلار ، يول-

بويى جاپا چەكتىگلار ، بۇگۈن تىياتىر كۆرۈگلار ، ئەتە كۆرۈ-شەيلى » دېدى . باش قوماندان جۇ دې رەئىس ماۋ زېدۇگنىڭ ئارقىسىدا تۇراتتى . ئۇ ئالدىغا ئۆتۈپ سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى . باش قوماندان جۇ دې : « سىلەرنى قارشى ئالىمىز » دېدى .

جۇ ئېنلەي زۇگلى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ تۇرۇپ : « رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەتە سىلەرنى قوبۇل قىلماقچى ، ئەتە كۆرۈشەيلى » دېدى . ئۇچ رەھبەر رەت بويىچە شىنجاڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى . ئالىمجان رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ، ھاياجانلانغانلىقىدىن ھېچ نەرسە دېيەلمىدى . بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ، رەئىس ماۋ زېدۇگنىڭ شۇنچىلىك كەمتەر ، يېقىملىق كىشى ئىكەنلىكىنى ئويلىماپتىكەنمەن ، دېدى . ئامېرىكىدا ئوقۇغان ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر مەزگىل خىزمەت قىلغاندىن كېيىن ، شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن تۇجى « كۆپىنى كۆرگەننىڭ بىلىمى ئەتراپلىق بولىدۇ » دېگەن ھېسسىيات بىلەن : « بولشېۋىكلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇنداق سەمىمىي ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، يېقىملىق بولىدىكەن ! » دېدى . بۇ ئىشتىن كېيىن ، سەيپىدىن ئەزىزى ھەمراھ بولغۇچىدىن مۇنۇلارنى بىلدى : رەئىس ماۋ زېدۇڭ تىياتىرنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىدىكەن ، شۇ كۈنى ئويۇن باشلانغاندىن كېيىن ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ جۇ ئېنلەيدىن « شىنجاڭلىق يولداشلار كەلدىمۇ ؟ » دەپ سوراپتۇ . جۇ ئېنلەي « كەلدى » دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ . رەئىس ماۋ زېدۇڭ « ئۇلارنى كۆرۈپ كېلەيلى » دەپتۇ . جۇ ئېنلەي زوگلى « ئۇلارنى ئەتە قوبۇل قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدۇق-قۇ ؟ » دەپتۇ . رەئىس ماۋ زېدۇڭ : « بۇنىڭدىن مەن خەۋەردار ، ئالدى بىلەن ئۇلارنى كۆرۈپ كېلەيلى ! » دەپتۇ ـ دە ، ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىغا مېڭىپتۇ

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئائىلىسىدە مېھمان بولۇش

1950 - يىلى ياز ، جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە راۋاق .

مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ئەزالىرىنىڭ يىغىنى ئاياقلاشتى . يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئارقىدىن رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن قول ئېلىشىپ خوشلاشتى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ سەيپىدىن ئەزىزنىڭ بىر ياندا تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ كۆرۈشتى . بىر تەرەپتىن ماڭغاچ يەنە بىر تەرەپتىن سۆزلەشكەچ قوروغا كىرگەندىن كېيىن جياڭ چىڭ ئالدىغا چىقىپ : « رەئىس قايتىپ كەلدىڭىزمۇ ؟ » دېدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ جياڭ چىڭغا سەيپىدىن ئەزىزنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن : « تاماق تەييار بولدىمۇ » دەپ سورىدى .

جياڭ چىڭ رەئىس ماۋ زېدۇڭغا : « تاماق تەييار بولدى ، تاماق يەۋېلىڭ » دېدى .

رەئىس ماۋزېدۇڭ : « تەييارلاپ قويغان قورۇمىلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىۋېتىپ ، مۇسۇلمانچە قورۇما تەييارلاڭ ، يولداش سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن بىرلىكتە تاماق يەيلى » دېدى .

جياڭ چىڭنىڭ چىرايىدا ئوڭايسىزلىنىش پەيدا بولدى .

سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئۆزىنى ئۆيىدە مېھمان بولۇشقا تەكلىپ قىلىشىنى ئويلاپ باقمىغان ، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە شۇنچە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى ، تەييارلاپ قويۇلغان تاماق ، قورۇمىلارنى ئالدۇرۇۋېتىدىغانلىقىنى تېخىمۇ ئويلاپ باقمىغانىدى . بۇنداق قىلىش رەئىس ماۋ زېدۇڭغا ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرەتتى .

سەيپىدىن ئەزىزى قايتا - قايتا رەھمەت ئېيتىپ ، مېھمانخانىغا قايتىپ تاماق يەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ قول ئىشارىتى قىلىپ ئاستاغىنا :

« بۇنى قبلغىلى بولىدۇ ، سىز مېھمانخانىغا تېلېفون بېرىڭ ، ئۇلار بىر خۇيزۇ ئاشپەز ئەۋەتسۇن ، قوي ، كالا گۆشى ئالغاچ كېلىپ تاماق تەييارلىسۇن » دېدى . ئۇنىڭدىن كېيىن رەئىس ماۋ زېدۇڭ جىياڭ چىڭغا : « سىزگە بىر يېرىم سائەت تەييارلىق ۋاقىت بېرەي ، بالىلارنى باشلاپ كېلىڭ ، بىرلىكتە تاماق يەيلى » دېدى .

سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن رەئىس ماۋ زېدۇڭ سەيپىدىنىي مېھمانخانىسىغا باشلاپ كىرىپ ، كېرىسلودا ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى . سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ چارچاپ كەتكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ ، رەئىسنىڭ ئۆزى بىلەن كارى بولماي ، ئازراق دەم ئېلىۋېلىشىنى ئۆتۈندى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ : « سۆزلىشىمۇ بىر خىل دەم ئېلىش » دېدى . سۆزلىشىشنىڭ تېمىسى ئۆزلىكىدىن شىنجاڭغا يۆتكەلدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېدى : « شىنجاڭ يېرى كەڭ ، بايلىقى كۆپ ، كان بايلىقلىرى مول گۆھەر زېمىن . ئۇيغۇر مىللىتى قەدىمكى ۋە ياش مىللەت ، ئۇيغۇرلار تارىختا ئۆزىنىڭ كۈچلۈك خاندانلىقىنى قۇرغان بولسىمۇ ، بىراق ئىچكى جايلار بىلەن سىياسىي ، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە ئىزچىل ھالدا زىچ مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن . ئۇلار ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرىسىنى قوغداپ ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ئۈچۈن زور تۆھپە لەرنى قوشقان . تارىختا ئۇيغۇر مىللىتى كۆپ قېتىم شەرققە قوشۇن ئەۋەتىپ ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خانلارنىڭ توپلاڭىنى تىنچىتىشقا ياردەم بەرگەن . ھازىر بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇقۇتقۇچىلىق قىلۋاتقان جيەن بوزەنمۇ سىلەر ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ ، ئۇ خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ تاۋىيۈەن دېگەن يېرىدىن . ئەسلى يۇرتى شىنجاڭدىن بولۇپ ، مىڭ سۇلالىسى يىللىرى خان ئورىدىسى ۋۇلىن توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن ، خۇنەنده ئولتۇراقلىشىپ قالغان ، گەرچە ئۇلارنىڭ تىلى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ ئۆرۈپ ـ ئادەتلىرى ، كىيىم ـ كېچىكى ، تىل

شۇنسىدىن يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئۇيغۇرلار ئاق كۆڭۈل ، ئوچۇق ـ يۇرۇق ، ئەمگەكچان ، مېھماندوست ، كۆكسى ـ قارنى كەڭ ، ئەقىللىق خەلق ، بۇلار-نىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ گۈزەل ئەخلاقى ، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەردىمۇ مۇشۇنداق گۈزەل ئەخلاق بار . »

رەئىس ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېدى : « ئۇيغۇر مىللىتى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققى قىلىشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان . ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شىنجاڭ ياخشى بىر ماكان ، ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان خەلق . لېكىن تارىختىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلار ، بولۇپمۇ چېك سۇلالىسى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-لىرى ، يەنە شېڭ شىسەيمۇ بار ، ئۇلار ئۇزۇن ۋاقىتتىن بۇيان ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ۋە ئېزىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى . »

رەئىس ماۋ زېدۇڭ قەتئىي تەلەپپۇزدا : « ھەر مىللەت خەلقىنى ھازىرقى قېيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلاش بىز كوممۇنىستلارنىڭ ۋەزىپىسى » دېدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ دادىل ، مەردانە سۆز-لىرى بىلەن بىر يېرىم سائەت ۋاقىت بىردەمدىلا ئۆتۈپ كەتتى . خىزمەتچى خادىم : « تاماق تەييار بولدى » دەپ دوكلات قىل-دى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئورنىدىن تۇرۇپ : « يۇرۇڭ ، تاماق يەيلى » دېدى . بۇ قېتىمقى سۆھبەت رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن سەيپىدىن ئەزىزنىڭ ئەڭ ئۇزۇن سۆھبەتلىشىشى بولۇپ قالدى (نەق مەيدانداسەيپىدىن ئەزىزدىن باشقا بىر تەرجىمان بار ئىدى) . رەئىس ماۋ زېدۇڭ نۇرغۇن مەسىلىلەرنى سۆزلىدى . بۇنىڭ بەزىلىرىنى سەيپىدىن ئەزىزى ئاڭلاپمۇ باقمىغان ھەتتا

ئويلاپمۇ باقمىغانىدى . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىئالىغۇ يوق ئىدى . ئەگەر بولسا ئىدى ، ھازىر ئۇنىئالغۇ لىنتىسىنى قويۇپ ئاڭلاپ باقساق نېمىدېگەن ياخشى بولاتتى ـ ھە ! رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ھەر بىر مەسلىنى ئاستا ، تەمكىن سۆزلىگەنلىكىنى ئاڭلاپ سەيپىدىن ئەزىزى ھاياجانلاندى ، خۇشاللاندى . تېخىمۇ كۆپرەك خىجىل بولدى . ئۇيغۇر مىللىتى سۆپىتى بىلەن ئۇ ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى رەئىس ماۋ زېدۇڭدەك بىلمەيدىغانلىقىنى ھەمدە ماۋ زېدۇڭدەك كۆپ ، چوڭقۇر چۈشەنمەيدىغانلىقىنى ھېس قىلدى . ئۇ ، خۇنەندىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى . جەن بوزەنىنى تېخىمۇ بىلمەيتتى . كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى بېيجىڭغا كەلگەندە ، جەن بوزەنگە تېلېفون بەردى . جەن بوزەن سەيپىدىن ئەزىزى چۈشكەن بېيجىڭ مېھمانخانىسىغا بېرىپ ئۆزىنى يوقلىغاندا ، ئۇلار رەئىس ماۋ زېدۇڭ ، خۇنەن ، شىنجاڭ توغرىسىدا ئوچۇق ـ يورۇق قىزغىن سۆزلەشتى . سەيپىدىن ئەزىزى جەن بوزەنگە ئۇيغۇرلارنىڭ دوپپىسىنى تەقدىم قىلغاندا ، ئۇ ، خۇشال ـ خورام ھالدا دوپپىنى كىيىپ قىزغىن ئۇسسۇل ئويناپ كەتتى .

سەيپىدىن ئەزىزنىڭ خاتىرىسىدە شۇنداق ئېنىقكى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغاندا ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئۆز ئۆيىدىكىلەرگە تونۇشتۇرۇپ : « بۇ كىشى يولداش سەيپىدىن ئەزىزى بولىدۇ ، شىنجاڭلىق ئۇيغۇر » دېگەنىدى . ئاندىن ئۆزىنىڭ ئوغۇللىرىنى بىرمۇ ـ بىر تونۇشتۇرغانىدى : « ماۋئەنيىڭ ، ماۋئەنچىڭ ، ماۋيۈەنشىن » . ئۇ ماۋئەنيىڭنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : « بۇ مېنىڭ چوڭ ئوغلۇم بولىدۇ ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئونتۆبرستېتىدا ئوقۇپ قايتىپ كەلدى » دېدى .

سەيپىدىن ئەزىزى رۇس تىلى بىلەن ماۋئەنيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆگىنىش ، تۇرمۇش ئەھۋالىنى ھەمدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان تەسىرىنى سورىدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ

ئىنتايىن دىققەت قىلىپ ئاڭلىدى . « ئۇ رۇس تىلىدا لاياقەتلىك-مىكەن ؟ » دەپ سورىدى ماۋ زېدۇڭ . « پۈتۈنلەي لاياقەتلىك ئىكەن » دەپ جاۋاپ بەردى سەيپىدىن ئەزىزى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ باش لىگىشتىقاندىن كېيىن ، ماۋئەنيىڭغا مۇنداق دېدى : « ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈردۈڭ ، لېكىن سېنىڭ ئۆگىنىگەن كىتابىي بىلىملىرىڭ يەنىلا يېتەرلىك ئەمەس ، داۋاملىق ئۆگىنىشىڭ لازىم . تەبىئىي پەن ، ئىجتىمائىي پەننى ئۆگىنىشىڭ لازىم . ئاساسىي قاتلامغا ، ئاممىدىن ئۆگىنىشىڭ ، ئەمگەك جەريانىدا چېنىقىشىڭ لازىم » . ماۋ زېدۇڭ سەيپىدىنگە بىر قارىۋالغاندىن كېيىن ، ماۋئەنيىڭگە داۋاملىق مۇنداق دېدى : « مەن سېنى يولداش سەيپىدىنگە تاپشۇرىمەن . سەن ئۇنىڭ بىلەن شىنجاڭغا بارغىن . شىنجاڭ ياخشى جاي ، ئۇ يەردىكى خەلق ئىنتايىن ياخشى ، ئۇلار سېنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ . سەن ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇستاز تۇت ، ئۇلارغا ياخشى خىزمەت قىل ، بۇنىڭ ئۈچۈن سەن ئالدى بىلەن ئۇيغۇر تىلى - يېزىقىنى ئۆگىنىشىڭ لازىم » .

ماۋئەنيىڭ بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىنلا سەيپىدىن ئەزىزدىن : « سىز قاچان شىنجاڭغا قايتىسىز ، مېنى ئېلىپ كېتەمسىز ؟ » دەپ سورىدى . سەيپىدىن ئەزىزى : « سىزنىڭ شىنجاڭغا بېرىپ خىزمەت قىلىشىڭىزنى قارشى ئالىمىز ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەلبى خۇددى قۇمۇل قوغۇنىغا ئوخشاش تاتلىق ، سىز تېزلا شىنجاڭ خەلقىنى ياخشى كۆرۈپ قالىسىز » دېدى . سەيپىدىن ئەزىزى سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ، رەئىس ماۋ زېدۇڭدىن پىكىر ئالدى . ماۋ زېدۇڭنىڭ ئاللا بۇرۇنلا ئورۇنلاشتۇرۇشى بار ئىدى . شىنجاڭغا چوقۇم بېرىش ، ئالدى بىلەن ئەڭ جاپالىق مۇھىتتا چېنىقتۇرۇپ ، كېيىنچە شىنجاڭغا ئەۋەتىش ئىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ ماۋيۈەنشىگە قاراپ : « داداڭ شىن-

جاڭدا شبلڭ شسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن . سېنىلڭ شىنجاڭغا بېرىشىلڭ تېخىمۇ زۆرۈر . سەن شىنجاڭغا بېرىپ داداڭ ئورۇندىيالمىغان ئىشلارنى ئورۇنداپ ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلىشلڭ لازىم » دېدى .

تاماق شىرەسىدىكى كەيپىياتنى ئۆزگەرتمەكچى بولدىمۇ ــ قانداق ، ماۋ زېدۇڭ ماۋ ئەنيگدىن : « ھازىر سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەلبى خۇددى قۇمۇل قوغۇنىغا ئوخشاش تاتلىق ، دەپ ئىنتايىن توغرا ئېيتتى . قۇمۇل قوغۇنى نېمە ئۈچۈن شۇنچە تاتلىق ؟ شىنجاڭنىڭ كېلىماتى ، تۇپراقنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن ئوخشاش بولماسلىقىدىنمۇ ؟ » دەپ سورىدى . ماۋ ئەنشىن كۆزلىرىنى چىملىدىتىپ ئويلاپ بېقىپ ، بېشىنى چايقاپ جاۋاپ بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ تۇپراق ، كېلىمات يېتىشتۈرۈش تېخنىكىسىدىن تارتىپ دېھقانلارنىڭ تېرىقچىلىق تەجرىبىلىرىگىچە توختىلىپ ، مۇشۇنداق شارائىت بولغاندىلا ، قۇمۇل قوغۇنىنىڭ قەنت دەرىجىسى 16 پىرسەنتتىن 26 پىرسەنتكىچە يۇقىرى بولىدۇ ، دېدى . ماۋ زېدۇڭنىڭ مول ، ئەتراپلىق بىلىمى سەيپىدىن ئەزىزدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى .

ئىنتايىن ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، ماۋئەنيلڭ چاۋشيەن ئۇرۇشىدا قۇربان بولدى . سەيپىدىن ئەزىزى : ھازىرغىچە ئەگەر ئۇنداق بولمىغان بولسا ، ماۋئەنيلڭ چوقۇم شىنجاڭغا كېلەتتى ، دەپ قارايدۇ . سەيپىدىنلڭ ئېسىدە قېلىشچە ، ماۋئەنيلڭ تېتلڭ ياش بولۇپ ، بىردەم خەنزۇچە ، بىردەم رۇسچە سۆزلەيتتى . رۇسچىنى ئىنتايىن ئۆلچەملىك سۆزلەيتتى . ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى ، مۇشۇنداق بىر ياش گۈل چېچەكتەك توزۇپ ۋاپات بولۇپ كەتتى . كېيىن سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ پەرزەنتلىرىگە قاتتىق تەلەپ قويىدىغانلىقىنى ، پەرزەنتلىرىدە ئەۋزەل شارائىتتىن پايدىلىنىش ھېسسىياتىنلڭ پەيدا بولۇپ ،

ئامىددىن ئايرىلىپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، پەرزەنت-لىرىنى پىكاپ بىلەن مەكتەپكە ئاپىرىشقا ، ئېلىپ كېلىشكە رۇخسەت قىلمايدىغانلىقىنى ، ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا ، پەر-زەنتلىرىنىڭ ئۆزى بىلەن بىر شىرەدە ئولتۇرۇپ تاماق يېيىشكە رۇخسەت قىلمايدىغانلىقىنى ، ئەكسىچە ئۇلارنى ئاشخانىغا بېرىپ ، خىزمەتچى خادىملار بىلەن بىرلىكتە تاماق يېيىشكە بۇيرۇيدىغان-لىقىنى بىلدۈالدى . ئۇ كۈنى پەرزەنتلىرى بىلەن بىرلىكتە تاماق يېيىش ئائىلە كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن ، شۇنداقلا سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن پەرزەنتلىرىنى ئۆزئارا تۇنۇشتۇرۇش ئۈچۈن ئىدى . بۇ نۆۋەتتىنى سەيپىدىن ئەزىزى شۇ ۋاقىتتا ئويلاپ يېتەلمىگەنىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئىشەنچىسى

1949 - يىلى 9- ئاينىڭ 17 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سا-ئەت ئۈچ .

جۇڭنەنخەينىڭ قوبۇل قىلىش زالى .

رەئىس ماۋزېدۇڭ ، جۇدې ، لىيۇشاۋچىلار سەيپىدىن قا-تارلىقلارنىڭ زالغا كىرگەنلىكىنى كۆرۈپلا ، ئورۇنلىرىدىن تۇ-رۇشۇپ ، سۆۋبەت ئىتتىپاقىدا قازاغا ئۈچرىغانلارغا ماتەم بىل-دۈردى . رەئىس ماۋزېدۇڭ : « ئۇلارنىڭ ۋاپاتى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن يوقتىش بولۇپلا قالماستىن ، جۇڭگو خەلقى ئۈچۈنمۇ چوڭ يوقتىش . ئۇلار خەلق مەنپەئىتى ئۈچۈن ۋاپات بولدى ، ئۇلارنىڭ روھى مەڭگۈ ھايات » دېدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ يەنە : « ئۇلار شىنجاڭنىڭ قەھرىمانلىرى ، شىنجاڭ خەلقى ئۇلارنى خاتىرلەيدۇ ، ئۇلار ئۈچۈن مۇنار تىكلەيدۇ » ، « شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى ، سىلەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئۇنۇملۇك كۈرەش ئېلىپ بېرىپ ،

گـومىنداڭنىڭ 100 مىڭغا يېقىن ئەسكىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ ، پۈتۈن مەملىكەتنى ئازاد قىلىشقا تۆھپە قوشتۇڭلار » دېدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سۆزلىرى سەيپىدىن ئەزىزىنى كۈچلۈك ھاياجانغا سالدى . ئۇنىڭ كۆزى ياشقا تولدى .

يىغىن ئېچىلغان ئاشۇ كۈنى سەيپىدىن ئەزىزگە سۆز قىلىش نۆۋىتى كەلگەندە ، ئۇنىڭ قەلبى ھاياجانغا چۆمدى . سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن ، ئۇ شىنجاڭدىكى تۆت مىليون ھەر مىللەت خەلقىغە ۋاكالىتەن رەئىس ماۋ زېدۇڭغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۈمىقى بىلەن تون تەقدىم قىلدى . بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ ھۆرمەتلىك دوستلىرىغا تەقدىم قىلىنغان قىممەتلىك سوۋغىسى ئىدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ شۇ يەردىلا تون بىلەن تۈماقنى كىيىگەندە يىغىن مەيدانىدا كۈلكە ساداسى كۆتۈرۈلدى . ئالقىش ساداسى قۇلاقنى يارا تتى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ 400 مىليون جۇڭگو خەلقىغە ۋاكالەتەن پۈتۈن دۇنياغا : « جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى ! » « جۇڭگو خەلقى ھازىردىن باشلاپ ئورنىدىن دەس تۇردى ! » دەپ جاكارلىغاندا سەيپىدىن ئەزىزنىمۇ تېخىمۇ تېخىمۇ راۋۇقىدا بىللە ئىدى .

ئونىمىڭلىغان ئاما خۇشاللىققا چۆمگەن مەنزىرە ئاللىقاچان باشلانغان ۋە ھازىر باشلىنىۋاتقان ئىشلار سەيپىدىن ئەزىزىنى رەئىس ماۋ زېدۇڭ ، زۇڭلى جۇئېنلەيگە ئوخشاش جان - دىل بىلەن شىنجاڭ خەلقى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈچۈن بىر ئۆمۈر خىزمەت قىلىش مەجبۇرىيىتىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇردى .

سىياسىي كېڭەش يىغىنى ئاياقلاشقاندىن كېيىن ، سەيپىدىن ئەزىزى شىنجاڭغا قايتىپ كەلدى . ئەتراپلىق ئويلىغاندىن كېيىن ، سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭغا پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسى سۇندى . لېكىن ئۇ ئىنتايىن جىددىيلىشىپ

كەتتى . ئىلتىماسىنى كۆرگەندىن كېيىن ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ-نىڭ يۇزىدە خۇشاللىق جىلۋە قىلدى ۋە ئۆز قولى بىلەن سەيپە-دىن ئەزىزىنىڭ پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسىنى تەستىقلىدى ھەمدە ۋاڭ جېن ، دېڭ لىچۈەنلەرنىڭ سەيپىدىنىنىڭ پارتىيىگە كىرىشىدىكى تۇنۇشتۇرغۇچىلىرىدىن بولۇشىنى تەكلىپ قىلدى .

تەشكىل سەيپىدىنىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە-سىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇرغاندا ، ئۇ ئىپتە-خارلىق ۋە خۇشاللىق ھېس قىلدى .

1950 - يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىر قېتىم ۋاڭ جېن بىلەن سەيپىدىن ئەزىزىنى قوبۇل قىلغاندا ، ۋاڭ جېنغا : « سىزنىڭ شىنجاڭدا ئىككى تۈرلۈك ۋەزىپىڭىز بار : بىرى ، پارتىيە سىزگە تاپشۇرغان تۈرلۈك خىزمەتلەر ؛ يەنە بىرى ، سىزنىڭ خۇنەنلىك يۇرتداشىڭىز زوزۇڭتاڭ ئۇچۇن قەرز قايتۇرۇپ ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇن خىزمەت قىلىش » دېدى . سەيپىدىن ئەزىزى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ، بۇنىڭدىن رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ خىزمەت جەھەتتە ئۆزىدىن كۈتىدىغان ئۈمىدى ۋە قوللىشىنى ھەمدە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىغە غەمخورلۇق قىلۋاتقا-نلىقىنى ھېس قىلدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ غەمخورلۇقى

1950 - يىلى 2 - ئايدا سەيپىدىن ئەزىزى جۇڭگو كوممۇ-نىستىك پارتىيىسى پارتىيە - ھۆكۈمەت ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىت-تىپاقىدا زىيارەتتە بولۇش ئۇچۇن موسكۋاغا باردى . موسكۋادا رەئىس ماۋ زېدۇڭ سەممىي ھالدا سەيپىدىن ئەزىزىدىن شىن-جاڭنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى . سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : « ئاڭلىشىمچە بەزى خەنزۇلار سىز بىلەن ھېسابلاشماقچى بوپتۇغۇ ؟ » دەپ سورىدى . ئۇچ ۋىلايەت ئىن-

قىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خەنزۇلار ئامېرىكا بىلەن خەنزۇ ھۆكۈمرانلار پەرقلەندۈرۈلمىگەنلىكتىن ، بەزى كىشىلەر خاتا ھالدا ئۆلتۈرۈلگەنىدى ، بەزى خەنزۇلار (ئاساسلىقى گومىنداڭنىڭ ئەمەلدارلىرى ، باي سودىگەرلەر ۋە پومېشچىكلار) ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىۋالغانىدى . تەخمىنەن 1950 - يىل 1 - ئاي مەزگىلىدە ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىۋالغان بۇ كىشىلەر ئارقىسىدىن ئارقا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۆبە بيوروسى ئورگىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ نامايىش قىلىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا ئۆلتۈرۈلگەن خەنزۇلارنىڭ قان ـ قەرزىنى تۆلەپ بېرىشنى ، مۇسادىرە قىلىنغان مال ـ مۈلۈكنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ، سەيپىدىننىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ بۇ مەسىلىگە جاۋاپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى . ۋاڭ جېن بۇ ئىشنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئىنتايىن ئاچچىقلانغان ھەمدە سەيپىدىننى ئوتتۇرىغا چىقارماي ، ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ نامايىش قىلغۇچىلارنى ھەيدىۋەتكەن .

سەيپىدىن ئەزىزى بۇ ئىشنى ۋاڭ جېن ھەل قىلىپ بولدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭنى يەنە ئاۋارە قىلىپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق ، دەپ ئويلاپ بۇ ئىشنى رەئىس ماۋ زېدۇڭغا دوكلات قىلمىغانىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەھۋالنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : « ۋاڭ جېن توغرا قىپتۇ ، بىراق ، مەسىلە بۇنداق ئوڭاي ھەل بولمايدۇ . بۇنىڭدىن كېيىن بەزىلەر يەنە ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن . ئەگەر بەزىلەر يەنە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي خەنزۇلارنى ئۆلتۈردى ، دەپ سىز بىلەن ھېسابلاشماقچى بولسا ، سىز باشقىنى دېمەڭ ، پەقەت زوزۇڭتاڭنىڭ شىنجاڭدا ئۆلتۈرگەن ئۇيغۇرلارنىڭ سانىنى ئۆزلىرى ھېسابلىشۇالسۇن » دېدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ بۇ بىر قانچە سۆزى بىر تارىخىي مەسىلىنى ھەل قىلدى . سەيپىدىن ئەزىزنىڭ قەلبىدە خۇشاللىق ۋە يېڭىلىك ھېسسىياتى

تولۇپ تاشتى .

رەئىس ماۋ زېدۇڭغا ئەگىشىپ زىيارەتكە چىقىش

رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئۆز ئۆمرىدە ئىككى قېتىم چەت ئەلگە چىققان . ئىككىلا قېتىمدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا زىيارەتتە بولغان . ئىككىلا قېتىمقى زىيارەتتە ، سەيپىدىن ئەزىزى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ ئەزاسى بولغان .

1950 - يىلى 2 - ئايدا رەئىس ماۋ زېدۇڭ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ سوۋېت ئىتتىپاقىدا زىيارەتتە بولدى . موسكۋادا ، سەيپىدىن ئەزىزى ماۋ زېدۇڭ بىلەن ستالىندىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئۇلۇغ زاتنىڭ قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەن مەنزىرىسىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى . ستالىننىڭ ماۋ زېدۇڭنىڭ ئالدىدا ئۆز ـ ئۆزىنى تەنقىد قىلغانلىقىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىدى . ستالىن مۇنداق دېگەن ئىدى : « يولداش ماۋ زېدۇڭ ، ئەمەلىيەت سىزنىڭ توغرا قىلغانلىقىڭىزنى ، مېنىڭ خاتا قىلغانلىقىمنى ئىسپاتلىدى » . (ستالىن رەئىس ماۋ زېدۇڭغا تەكلىپ بېرىپ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىش ۋاقتىنى ئون يىل كېچىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلغاندا ماۋ زېدۇڭ قوشۇلمىغان . ئەكسىچە جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت تەلىپى ۋە ئەھۋالىغا ئاساسەن ، كۆچلۈك غەيرەت قىلىپ ، چاڭجىياڭ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، جياڭ جېيشى خاندانلىقىنى يوقىتىپ ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرغان) .

1957 - يىلى سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭ يەتەكچىلىكىدىكى ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن يەنە بىر قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقىغا باردى . زىيارەت ئاخىرلاشقاندا ، سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭغا ئۆزىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قايتىپ بارغانلىقىنى ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بىر قانچە جۇمھۇرىيىتىگە بېرىپ كۆرۈپ باقماقچى بو-

لۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ : « بولىدۇ ، سىز چاررۇسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قانداق ئەزگەنلىكىنى ، ھازىر ئۇلارغا نىسبەتەن قىلىپ بېرىلگەنلىكىنى كۆرۈپ بېقىڭ . بىز خەنزۇلار ئۆتكەندە شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئەزگەن ، ھازىر نېمىلەرنى قىلىپ بېرىشىمىز كېرەك ؟ سىز مۇشۇ مەسىلىلەرنى چۆرىدىگەن ھالدا كۆرۈپ بېقىڭ ، ۋەتەنگە قايتىپ قايتىپ كېيىن ماڭا ئېيتىڭ » دېدى .

رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىشىنىشى سەيپىدىن ئەزىزنىڭ ئىلھامغا سالدى . ئۇ شىنجاڭغا قايتقاندىن كېيىن ، كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى يېزىپ ، رەئىس ماۋ زېدۇڭغا دەرھال دوكلات قىلدى .

شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى بىر قانچە ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىداش بولۇپ ، تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ، دوستلىرىنى يوقلاش ، ئۆزئارا بارىدى ـ كەلدى قىلىش دائىم بولۇپ تۇراتتى . مۇناسىۋەت بىر قەدەر زىچ ئىدى . بىراق ، شۇ ۋاقىتلاردا ئىككى دۆلەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى خېلىلا پەرقلىق ئىدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ يېڭىلا ئازاد بولغانلىقى ئۈچۈن تۇرمۇش بىر قەدەر جاپالىق ئىدى . بۇ مەسىلىگە قارىتا رەئىس ماۋ زېدۇڭ بىر قانچە قېتىم سەيپىدىن ئەزىزگە : « شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي خىزمىتىنى چوقۇم يۇكسەلدۈرۈش لازىم . دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ، سانائەتنى يىلدىن ـ يىلغا ياخشىلاپ ، سوۋېت خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭكىدىن ئاشۇرۇۋېتىش لازىم » دېگەنىدى .

60 ـ يىللارنىڭ باشلىرى ، دۆلىتىمىز ئۇچ يىللىق جاپالىق تەبىئىي ئاپەت مەزگىلىگە قەدەم قويىدى . شىنجاڭنىڭ باي ناھىيىسىدە ئاچلىقتىن ئادەم ئۆلۈش ، چېگرىدىكى خەلقلەر چەتكە قېچىش ۋەقەسى يۈز بەردى . بۇنداق ئەھۋاللار رەئىس ماۋ زې-

دۇكنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى .

رەئىس ماۋ زېدۇكنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن ، مەركەز لورۇيچىڭ ، شيې فۇجۆلارنى شىنجاڭغا خىزمەتلەرنى تەكشۈ- رۈشكە ئەۋەتتى . ئۇزۇن ئۆتمەي ، سەيپىدىن ئەزىزى خەلق قۇ- رۇلتىيىغا قاتنىشىش ئۈچۈن بېيجىڭغا باردى . خەلق ساربىيىنىڭ دەم ئېلىش ئۆيىدە ئۇ ماۋ زېدۇڭ بىلەن كۆرۈشتى . ماۋزېدۇڭ : « لورۇيچىڭ ، شيې فۇجۆلار مەخسۇس شاڭخەيگە بېرىپ شىنـ جاڭنىڭ خىزمەتلىرىنى ماڭا دوكلات قىلدى . سىلەرنىڭ خىز- مەتلىرىڭلاردا نەتىجىمۇ ، يەنە بىرمۇنچىلىغان كەمچىلىكلەرمۇ بار » دېدى . سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە ماۋ زېدۇڭ ئازراق ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن يەنە : « خەنزۇ كادىرلار ئېھتىياتچان بولۇشى ، مىللىي كادىرلار ئوچۇق - يۇرۇق سۆزلىشى لازىم » دېدى .

سەيپىدىن ئەزىزىگە شۇ نەرسە ئايانكى ، بەزى كادىرلاردا مەغرۇرلۇق ، ئۆز - ئۆزىدىن قانائەتلىنىش كەيپىياتى ئۆسۈپ قېلىپ ، بىر ئىزدىلا توختاپ قېلىپ ، بيۇروكراتلىق قىلىپ ئامـ مىدىن ئايرىلىپ ، خىزمەتلەرنى زىيانغا ئۇچراتقان ئىدى . ئۇنىڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ بىرى (ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتىنىڭ 2 - شۇجىسى ، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى) بولۇش سۈپتى بىلەن مەسئۇلىيىتى بار ئىدى . بەزى يولداشلار ئېغىرراق خاتالىق ئۆتكۈزگەنىدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ تەنقىدىمۇ مۇشۇ نۇقتىنى چىقىش قىلىپ ، ئۇنىڭغا مەسلىنىڭ ئېغىرلىقىنى تونۇتۇش ئىدى .

1959 - يىلى رەئىس ماۋزېدۇڭ سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن ۋاڭ ئىنماۋنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن : « شىنجاڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى چوقۇم ياخشىلاش لازىم ، ئالدى بىلەن خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق- لىقنى ياخشىلاش لازىم . بۇنىڭدىكى ئاچقۇچ - خەنزۇ كادىرلار

بىلەن ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئىنتىپاقلىقىنى ياخشىلاشتا ، سىز (ۋاڭ ئىنماۋنى كۆرسىتىپ) خەنزۇ كادىرلارنىڭ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەڭ ، سىز (سەيپىدىننى كۆرسىتىپ) مىللىي كادىرلارنىڭ خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەڭ » دېدى . ئۇلارنىڭ خىزمىتىدە كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى كونكرېت تەنقىد قىلىدى . سەيپىدىن ئەزىزنىڭ قارىشىچە بۇ رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ئومۇمەن خاتالىق ئۆتكۈزگەن يولداشلارنىڭ خاتالىقىنى تونۇشىلا ، خاتالىقنى تۈزىتىپ ، ئۆزىنىڭ ياخشى يولداشلاردىن بولۇپ قالىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرەتتى .

« مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شىنجاڭدا سەيپىدىن ئەزىزى تەنقىد قىلىندى . تارتىپ چىقىرىلدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، سەيپىدىن ئەزىزىنى بېيجىڭغا چاقىرتىپ كەتتى ھەمدە « سەيپىدىن ئەزىزى ياخشى يولداش ، مەن ئۇنى چۈشىنىمەن ، ئۇ پارتىيىگە قارشى تۇرمايدۇ » دېدى .

رەئىس ماۋزېدۇڭ سەيپىدىن ئەزىزىنى باشتىن ـ ئاخىر قوغداپ قالدى . سەيپىدىن ئەزىزى : « بۇ مېنىڭ ھاياتىمدىكى ئەڭ زور بەختىم ۋە بايلىقىم » دېدى .

سەيپىدىن ئەزىزىنىڭ بېيجىڭدىكى ئۆيىنىڭ مېھمانخانىسىدا ئوچ پارچە سۆرەت ئېسىقلىق : بۇنىڭ بىر پارچىسى ئۇنىڭ ياش ۋاقتىدا چۈشكەن سۈرىتى ؛ يەنە بىرى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ، زۇكىلى جۇئېنلەي ، باش قوماندان جۇدېلارنىڭ ئايرودرومدا چۈشكەن سۈرىتى ؛ يەنە بىرى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سەيپىدىن ئەزىزى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈۋاتقان ۋاقتىدا تارتىلغان سۆرەت بولۇپ ، ئاشۇ بەختلىك مىنۇتلارنى ئۇ مەڭگۈ ئۇنتالمايدۇ .

شىنجاڭدا رەئىس ماۋ زېدۇڭ شىنجاڭغا كېلىدىكەن ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ شىنجاڭ خەلقى ياخشى ، شىنجاڭ ياخشى ما-

كـان ، دەپتۇ . ئۇ شىنجاڭغا كېلىپ كۆرۈپ باقىدىكەن ، دېگەن گەپ ـ سۆز تارقالدى .

شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەتكە تارقالغان مۇنداق بىر ھېكايىمۇ بولغان : قۇربان تولۇم ئىسىملىك بىر بوۋاي پارتىيە ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ مېھرى ـ شەپقىتىگە رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن كۆڭۈل قويۇپ ئىككى قوغۇن يېتىشتۇرۇپتۇ .

قوغۇن پىشقاندا بۇ بوۋاي ئېشىكىگە مىنىپ ، قوغۇننى ئېشەككە ئارتىپ ، قوغۇننى ئاپىرىپ رەئىس ماۋ زېدۇڭغا سوۋغا قىلماقچى بوپتۇ .

سەيپىدىن ئەزىزى مۇنداق دەيدۇ : بۇ ھېكايە ۋە گەپ ـ سۆزنىڭ ھەممىسى ھەقىقىي . رەئىس ماۋ زېدۇڭ كۆپ قېتىم شىنجاڭ ياخشى ماكان ، دېگەن . ئۇ يەنە قىزىقارلىق تەلەپپۇزدا : ۋاڭ ئاغىچا پۈتىنى يۇيغان بۇغدا كۆلىگە بېرىپ مەنمۇ يۇيىمەن دېگەن ...بىراق خىزمىتى ئالدىراش ، يول يىراق بولغانلىقى ئۈچۈن رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئاخىر يەنىلا شىنجاڭغا كېلەلمىدى .

شىنجاڭ خەلقىنىڭ تۇرمۇشى رەئىس ماۋزېدۇڭ ئەينى يىللىرى پەرەز قىلغاندەك ، كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلاندى ھەمدە قوشنا دۆلەت خەلقلىرىنىڭ دىققەت ـ ئىتىبارىنى قوزغىدى .

سەيپىدىن ئەزىزى شۇنى ئېيىدە چىڭ ساقلىغانكى ، ئەينى يىللىرى ، ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قازاغا ئۇچرىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئۇنىڭ قەلبىنى ئېغىر يارلاندۇرغان ، ئېچىندۇرغاندى . ئۇلار يۇرتىنى بىرلىكتە گۈلـ لەندۇرمەكچى ئىدى . 1950 ـ يىلى موسكۋادا سەيپىدىن ئەزىزى رەئىس ماۋ زېدۇڭغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ قازاغا يولۇققان يولداشلارنىڭ جەسىتىنى تاپقانلىقىنى ھەمدە بىز تەرەپكە تاپـ شۇرۇپ بەرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى دوكلات قىلدى . رەئىس ماۋ زېدۇڭ دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : « ئىنقىلابىي قۇربانلار-نىڭ جەسىتىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېتىمىز ، چوقۇم شىنجاڭغا

ئېلىپ كېتىپ دەپنە قىلىمىز » دېگەنىدى . رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ يولبۇرۇقىغا ئاساسەن ، سەيپىدىن ئەزىزى بىۋاستە ئۆزى جەسەتنى شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كەلدى ھەمدە داغدۇغىلىق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى ۋە قەبرىستانلىق ياسىلىپ خاتىرە مۇنارى تىكلەندى .

يىللار ئىز قوغلىشىپ 40 يىل ئۆتۈپ كەتتى ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ ، زۇڭلى جۇئېنلەي ، باش قوماندان جۇدېلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بىزدىن ئايرىلدى . سەيپىدىن ئەزىزمۇ ياشىنىپ قالدى . 1991 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئۇ شىنجاڭغا كېلىپ ، شىنجاڭدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى كۆرۈپ ھاياجىنى تولۇپ تاشتى . شېئىر يېزىپ ھېسسىياتىنى ئىپادىلىدى . ماۋ زېدۇڭ ! بۇ كىشىلەر نېمىدېگەن ھۆرمەتلەيدىغان ئىسىم . سەيپىدىن ئەزىزى بۇ ئىسىمنى مەڭگۈ ئېسىدە ساقلايدۇ .

سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ

سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ ، 1918 - يىلى 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى تۇرپان چاتقال يېزىسى (تۇرپان قىرىمچى) دا كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ 1944 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان ، 1950 - يىلى 3 - ئايدا ۋاڭ جېن ، ۋاڭ ئېنىماۋنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن قەشقەردە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن . دەم ئېلىشقا چىقىشتىن ئىلگىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئىدى .

سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ 1945 - يىلى 3 - ئايدىن 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ماارىپ نازارىتى كادىرلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، قوشۇمچە غۇلجا شەھەرلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى . 1945 - يىلى 10 - ئايدىن 1948 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە رەئىس ۋەزىپىسىنى ئاتقۇردى .

ئازادلىقتىن كېيىن ، ئۇ 1949 - يىلى 11 - ئايدىن 1950 - يىلى 5 - ئايغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ تەشۋىقات ئەترىتىنىڭ دۇيجاڭى ، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، قوشۇمچە ئاممىۋى خىزمەت بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى .

ئۇ 1950 - يىلى 12 - ئايدا گومورو باشچىلىغىدىكى جۇڭگو ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ۋارشاۋاغا بېرىپ ئىككىنچى قېتىملىق دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش يىغىنىغا قاتناشتى .

1951 - يىلى 1 - ئايدا قەشقەر رايونلۇق پارتكوم جەنۇبىي

شىنجاڭ پارتكومىغا ئۆزگەرتىلگەندە يەنە جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلەندى . 1951 - يىلى 7 - ئايدىن 1953 - يىلى 9 - ئايغىچە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى ، قوشۇمچە قەشقەر ۋىلايەتلىك ئوتتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى . 1952 - يىلى 12 - ئايدىن 1955 - يىلى 9 - ئايغىچە شىنجاڭ شۆبە بيوروسىنىڭ ئەزاسى بولدى .

1953 - يىلى 8 - ئايدىن 1955 - يىلى 8 - ئايغىچە مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ شۆبە بيوروسى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى .

1956 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلگەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بىرىنچى قېتىملىق پارتىيە قۇرۇلتىيىدا ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى .

1956 - يىلى 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بىرىنچى نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ بىرىنچى سانلىق ئومۇمىي يىغىندا ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ دائىمىي ئەزالىقىغا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى .

ئۇ 1960 - يىلى 2 - ئايدىن 1966 - يىلى 5 - ئايغىچە قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى بولدى .

ئۇ 1979 - يىلى 8 - ئايدىن 1980 - يىلى 12 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق 4 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى .

ئۇ 1980 - يىلى 12 - ئايدىن 1987 - يىلى 10 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى .

ئۇ يەنە مەملىكەتلىك 1 - نۆۋەتلىك ۋە 6 - نۆۋەتلىك

خەلق قۇرۇلتيىنىڭ ۋەكىلى ۋە مەملىكەتلىك 5 - نۆۋەتلىك سە-
ياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى .
1990 - يىلى 12 - ئايدا دەم ئېلىشقا چىقتى .

قوشۇمچە :

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە

سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ بېشىدا قارا نىيەت شېكى شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، بىر مەزگىل « مارکسىزم - لېنىنىزم ئۆگەنگەن » ، « كوممۇنىزمنى خالايدىغان » قىياپەتكە كىرۋالغان بولسىمۇ ، كېيىن ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئاشكارىلاپ ، شىنجاڭدا ئۆزى گۇمانلىق دەپ قارىغان يۇرت مۆتىۋەرلىرى ، بايلار ، دىنىي زاتلار ، دېموكراتىك زاتلارنى ھەدەپ قامىدى ، بولۇپمۇ گېتلېر گېرمانىيىسى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلغاندىن كېيىن ، كوممۇنىستلار ، زىيالىلار ھەتتا ئوقۇغۇچىلارغا كەڭ كۆلەمدە زىيانكەشلىك قىلدى . بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە ، ئەينى ۋاقىتتا تۆت مىليون نوپۇسى بار شىنجاڭدا شېكى شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە قامالغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن ئادەم 100 مىڭغا يەتكەن . شېكى شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ چېكىدىن ئاشقان سىياسىي زۇلۇمى ، خەلق ئۇستىدىكى ھەر خىل چىدىغۇسىز ئالۋان - سىلىق ، پۇل پاخاللىقى ، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى خەلقنىڭ ئىستىبىدات ھاكىمىيەتكە نارازىلىق ئوتىنى تۇتاشتۇردى . شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدا كەينى - كەينىدىن ئىنقىلابىي ھەركەتلەر پارتلاپ چىقتى . جۇملىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ نىلقا ناھىيىسىدىن باشلىنىپ ، ئىلى ، ئالتاي ، تارباغاتاي ۋىلا-

يەتلىرىگىچە كېڭەيگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭ تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەر ئىچىدە پىلانلىق ۋە تەشكىللىك قوزغالغان ، داۋام قىلغان ۋاقتى ئۇزۇن ، تارىخىي ئەھمىيىتى چوڭ بولغان ئىنقىلاپ ھېسابلىنىدۇ .

تۆۋەندە مەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر ئىككى مەسىلە ، يەنى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى ۋە تىنچلىق يېتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىدىكى سەۋەبلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەمەكچىمەن .

1 . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى

شېڭ شىسەي سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ ، گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتاندىن كېيىن ، خەلقنىڭ گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان نارازىلىقى ، قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچەيىشكە باشلىدى . شىنجاڭنىڭ جاي ـ جايلىرىدىكى بىر قىسىم ياشلار ھەر خىل يوللار بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ پاناھلانماقتا ئىدى . بۇ ياشلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىن بىر نەچچە يەردە گۇرۇپپا تەشكىللەپ ، شىنجاڭغا قايتىپ گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش كويىدا بولدى . ئەنە شۇ گۇرۇپپىلاردىن بىرى قازاقىستاندا تەشكىللىنىپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەر جەھەتتىكى ياردىمى بىلەن 1944 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالما ـ ئاتىدىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جۇغرافىيە ، ستراتېگىيە ۋە باشقا جەھەتلەردە مۇۋاپىق بولغان نىلقا ناھىيىسىگە ئاتلاندى .

شىنجاڭدا شېڭ شىسەي ، گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئەسلىدە 1943 ـ يىل يازنىڭ بېشىدا قەشقەر ، ئىلى ، تارباغاتاي تەرەپلەردە باشلىنىشى پىلانلانغانىدى . ئەمما ئىچكى جەھەتتە جاسۇسلارنىڭ چىقىشى ئارقىسىدا ، ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولمىغان . شۇنىڭ بىلەن 1943 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ئىش باشلاش تۇغرىسىدا ئويلىشىلغان بولسىمۇ يەنە ئىمكانىيەت بولماي ، رەسمىي

مىي ئىنقىلابىي ھەربىكەت 1944 - يىل 8 - ئايغا سۈرۈلگەن . ئالتاي تەرەپتە بولسا ، 1940 - يىل 2 - ئايدا شېڭ شىسەيگە قارشى ئىـ ربسقان ، ئېشىمقانلار باشلىغان بىر قوراللىق گۇرۇھ بولۇپ ، بۇ گـۇرۇھ بىر توزۇپ ، بىر يىغىلىپ كەلگەنىدى . 1943 - يىلىغا كەلگەندە ، شۇ گورۇھنىڭ داۋامى ھېسابىدا ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدىكى بىر قوراللىق گورۇھ پائالىيەت ئېلىپ باردى . 1943 - يىلى كۈزدىن باشلاپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كېلىـ شىم بويىچە (مۇڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارقىلىق) بەرگەن يـاردىمى بىلەن ئالتايدا ئوسمان ئىسلامنىڭ قوراللىق ھەربىكىتى كۆرۈلدى . جەنۇبىي شىنجاڭدا بولسا ، تاشقورغاندا ئارىلاپ ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىـ لەن دىققىتىنى ئالتاي ، تاشقورغان تەرەپلەرگە قارىتىشقا مەجبۇر بولدى . ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتە شىنجاڭدا شېڭ شىسەيگە ، گو- مىنداڭغا قارشى كەڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىنقىلابىي ھەربىكەت ئىلى ۋىلايىتىدىن باشلاندى .

يـۇقىرىدا ئېيتىلغان قازاقستاندا تەشكىللىنىپ نىلقىغا ئاتلانـغان گۇرۇپپىدا پاتىخ مۇسلىموۋ باشلىق يەتتە كىشى بار ئىدى . بۇلار : پاتىخ مۇسلىموۋ (گورۇپپا باشلىقى) ، خەمىت مۇسلىموۋ ، رەپىق بايچۇرىن ، قۇربان بۇرھانىدىنوۋ ، ئوسمان ئىـبراھىموۋ ، نۇر ئوبولوۋ ، ھوشۇر مامىتوۋ . بۇلارنىڭ ئىچىدە پاتىخ مۇسلىموۋتىن باشقىلىرى 20 نەچچە ياشلىق ياشلار بو- لۇپ ، پاتىخ ئۇلاردىن ئون نەچچە ياش چوڭ ئىدى . پاتىخ مۇسلىموۋ ئەسلىدە نىلقا ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركـ تىدە مۇئاۋىن جىڭلى ئىدى . قۇربان بۇرھانىدىنوۋ ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغان . خەمىت مۇسلىموۋ پاتىخنىڭ ئاكـ سىنىڭ ئوغلى ، رەپىق بايچۇرىن پاتىخنىڭ ھەدىسىنىڭ ئوغلى ئىدى . ئوسمان ئىبراھىموۋ ، نۇر ئوبولوۋ ، ھوشۇر مامىتوۋلار بولسا غۇلجا ئايرودرومىدىكى گومىنداڭنىڭ ئۇچقۇچى تەيياراڭ

مەكتىپىدە ئىشلەۋاتقان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىس لىرىنىڭ ھويلا ئىشچىلىرى ئىدى . بۇلاردىن خەمىت مۇسلىموۋ نىلقا ساقچى ئىدارىسىنى ئېلىش جېڭىدە قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى . ئوسمان ئىبراھىموۋ كېيىن قۇربان بولدى . باشقىلىرى 50 ـ ، 60 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى .

پاتىخ مۇسلىموۋنىڭ قوراللىق گۇرۇپپىسى نىلقا تەرەپكە كېتىۋاتقاندا يولدا ئاۋارىچىلىككە يولۇقۇپ ، چېچىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئالتە كىشى ئۆز ۋاقتىدا نىشانغا يېتىۋالدى . بىر كىشى ئېزىپ كېتىپ ، ئون نەچچە كۈندىن كېيىن نىلقىغا يېتىپ باردى . بۇ قوراللىق گۇرۇپپا نىلقا ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كۆك قامىر تېغىنىڭ كۈنگەي تەرەپىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان ئولاستاي قىشلىقىغا بېرىپ ، ئەكبەر ، سېيىت ، غېنى ، ئىۋان شۇتوۋ ، مولداجان ، ناۋان قاتارلىق ئەزىمەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ، قوراللىق كۈرەشنى باشلىدى . ئۇلار ھەربىكەت باشلاشتىن ئىلگىرى ئۇلاستاي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قىشلاقلاردا ئاممىغا تەشۋىق قىلىپ ، ئۇلارنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللىدى . نىلقا پارتىزانلىرىغا پاتىخ مۇسلىموۋ ، ئەكبەر ، غېنىلار باشچىلىق قىلدى . ئىنقىلابىي ھەربىكەتنىڭ باشلانغانلىقىنى بىلگەن گومىنداڭ تەرەپ ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئۇلاستايغا 30 ئەسكەر ئەۋەتتى . 1944 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى (روزى ھېيىت نامىزى كۈنى) پارتىزانلار تۇنجى قېتىم گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭ قىلىپ ، ئۇلارنى تارمار قىلدى . بۇ جەڭدىن كېيىن خەلقنىڭ قوراللىق كۈرەش قىزغىنلىقى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى . ئىككىنچى قېتىملىق ئاساسلىق جەڭ نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىش جېڭى بولدى . بۇ جەڭگە 500 گە يېقىن ئاتلىق پارتىزان قاتناشتى . پارتىزانلار 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى نىلقا ناھىيە بازىرىنى ئازاد قىلدى . گومىنداڭ دائىرلىرى چۆچۈپ كېتىپ ،

غۇلجىدىكى ھەربىي كۇچلىرىنى كۆپلەپ يۆتكەپ ، ئارقا - ئار-
قىدىن نىلقىغا ئەۋەتىپ ، نىلقا ناھىيىسىگە تۆت تەرەپتىن ھۇجۇم
باشلىدى . نىلقا ناھىيە بازىرىنى تارتىۋالدى . ئەنە شۇنداق
جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان كۈنلەردە غۇلجىدىن ئادەم كېلىپ 11 -
ئاينىڭ 6 - كۈنى غۇلجىغا بېرىپ ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شە-
ھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى ئۇقتۇردى . شۇ كۈنى 1000 دىن ئارتۇق
ئاتلىق پارتىزان (350 چە ھەر خىل قورال - ياراغ بار) مازار-
دىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئوققا تۇتۇپ يول ئېچىپ ، تار يولى
بىلەن غۇلجىغا قاراپ ئاتلاندى . 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شەرقتىن
نىلقا پارتىزانلىرى ، غەربتىن قورغاس پارتىزانلىرى غۇلجا شە-
ھىرىدىكى قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى كۆرۈپ قويغان خەلق ئاممىسى
بىلەن بىرلىكتە ئۇچ كۈن جەڭ قىلىپ ، غۇلجا شەھىرىنىڭ ئا-
ساسىي قىسمىنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى . غۇلجا شەھىرىدىكى
ھەرەمباغ ، ئايرودرومىلارغا قېچىپ كىرىۋالغان گومىنداڭ قوشۇن-
لىرى 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاخىر تارمار بولۇپ ،
غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد بولدى .

2 . تىنچلىق پېتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىدىكى سەۋەبلەر

نىلقا تاغلىرىدىن باشلانغان ئىنقىلاب ئىلى ، تارباغاتاي ،
ئالتاي ۋىلايەتلىرىگە كېڭىيىپ ، 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 -
كۈنىگە كەلگەندە ، بۇ ئۇچ ۋىلايەتنىڭ 27 ناھىيىسىدە گومىنداڭ
ھاكىمىيىتى پۈتۈنلەي ئاغدۇرۇپ تاشلاندى . ئۇچ ۋىلايەت مىل-
لىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلگەندە ، بۇيرۇقنا
بىنائەن ماناس دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدا توختاپ قالدى .
بۇنىڭ سەۋەبى ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي
ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش مەسە-
لىسى ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى . نەمە ئۇچۇن ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ
بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق
بېتىمى ئىمزالاندى ؟ ئەينى ۋاقىتتىمۇ بەزى كىشىلەر بۇنىڭغا

هەيران بولۇپ : « ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەر-
ياسى بويىغا كېلىپ ، ئۇرۇمچىگە يېقىنلاپ قالغان ، ئۇنىڭ ئۇس-
تىگە ، ئاقسۇ ۋە تاشقورغاندىكى قوراللىق كۈرەشلەر رەسمىي
كېڭەيگەن ئەھۋالدا ، يەنە نېمە ئۈچۈن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بە-
لەن تىنچلىق بېتىمى تۈزۈلىدۇ ؟ » دېيىشكەنىدى . ھەتتا ئارمىيە
ئىچىدىكى « ماناس دەريا سى بويىغا كېلىپ قالغان ھۇجۇمنى
داۋاملاشتۇرۇپ ، ئۇرۇمچىنى ئېلىش كېرەك » دېگەن تەلەپنى
قويغان ئايرىم كىشىلەر « ھەربىي ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلدى »
دەپ ئەيىبلەنگەن ئىدى .

« نېمە ئۈچۈن تىنچلىق بېتىمى ئىمزالاندى ؟ » دېگەن
مەسىلە ئۇستىدە ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلار ئەينى ۋاقىتتا
مەۋجۇت بولۇپلا قالماستىن ، ھازىر ھەم بار . تۆۋەندە مەن بۇ
ھەقتە توختىلىپ ، قاراشلىرىمنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن .

بىرىنچى ، « ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۇرۇمچىگە
ھۇجۇم قىلىپ ئەلبە قازىنىشقا كۆزى يەتمىگەنلىكتىن ماناس
دەريا سى بويىدا توختاپ ، تىنچلىق بېتىمى تۈزۈشكە مەجبۇر
بولغان » دېگەن قاراش توغرىسىدا . مېنىڭچە بۇ قاراشنىڭ قىلچە
ئاساسىي يوق . ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئۇچ ۋىلايەتنى
ئازاد قىلىپ ماناس دەريا سى بويىغا كەلگەندە ، ماناس ناھىيىسى-
دىكى گومىنداڭ قوشۇنى بۇ ناھىيىنى تاشلاپ شەرق تەرەپكە
چېكىنىشكە باشلىغان . ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس
دەريا سىدىن ئۆتمىگەنلىكتىن ، گومىنداڭ قوشۇنى ماناس ناھىيە
بازىرىغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلاشقان . بۇ چاغدا گومىنداڭ نۇر-
غۇن ئەسكىرىي كۇچىدىن ئايرىلىپ ئاجىزلاپ قالغاچقا ، ئۇرۇم-
چىدىمۇ پۇت تىرەپ تۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى .
گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قو-
ماندانى جۇ شاۋلياڭ چوڭچىڭغا قايتا ـ قايتا تېلېگرامما
يوللاپ ، « ۋەزىيەت ئېغىر ، كەلگۈسىدە قانداق بولىدىغانلىقىنى

مۆلچەرلەش تەس » دېگەن . ئۇ يەنە جاڭ جىجۇڭ ئۇرۇمچىگە ئەھۋال ئۇقۇشقىلى كەلگەندە ئۇنىڭغا شۇ چاغدا ئۇرۇمچىنى ساقلاۋاتقان بارلىق گومىنداڭ قوشۇنىنىڭ ئاران ئالتە يىلڭ ئەكەلگىنى ئېيتقان . جاڭ جىجۇڭ دەرھال جياڭ جيېشىگە تېلېگراممـا يوللاپ ، « بۇ يەرنىڭ ئەھۋالى ئىنتايىن جىددىي ، ... غۇلجا قوشۇنلىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى توختىتىشتىن باشقا ئامال قالمىدى . ئۇرۇمچىنى قوغداپ قېلىشقا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىدىغان ئاساسىي يول ... ھازىر پەقەت دىپلوماتىيە يولى ئارقىلىق تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش ئىمكانىيىتىلا بار » ① دېگەن . دېمەك ، بۇ چاغ دەل ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى غەلبە قىلۋاتقان ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى مەغلۇبىيىتىگە تەن بېرىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ ، ئۇ ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئاجىز كېلىپ قېلىپ ، بېتىم تۇزۇش يولىغا ماڭغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ . ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ماناس دەرياسى بويىغا كېلىش ئالدىدا گومىنداڭنىڭ جىڭدىكى 7000 كىشىلىك ، شىخودىكى 4000 كىشىلىك قوشۇنىنى بىت ـ چېت قىلغانىدى . مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدىكى ئالتە يىلڭ ئەسكىرىدىن قورقۇپ ، تىنچلىق بېتىمى تۇزۇش يولىغا ماڭغان دېسە ، تازىمۇ كۈلكىلىك گەپ ئەمەسمۇ ؟

ئىككىنچى ، تىنچلىق بېتىمىنىڭ ئىمزالىنىشى يالغۇز شىنجاڭدىكى يەككە ـ يېگانە مەسىلە دەپ قارىمايلا ، ئۇنى شۇ چاغدىكى جۇڭگونىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى ۋە دۇنيانىڭ ۋەزىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراش كېرەك : (1) 1944 ـ يىلى شىنجاڭنىڭ بىر نەچچە يېرىدە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئېزىشىگە ، زوراۋانلىقىغا قارشى قوراللىق كۈرەش باشلاندى . شۇ چاغدا غەربتە گېتلېر ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئېنىق بولۇپ قالغان ئىدى . شەرقتە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تەقدىرى ھالا-

① جاڭ جىجۇڭ : « ئۇرۇمچى سۆھبىتىدىن شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغانغا قەدەر » ئۇيغۇرچە نەشرى 3 ـ ، 6 ـ بەتلەر .

كەتكە يۇزلەنگەنىدى . ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىنتا ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ ، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنى ئارقا تېرەك قىلغان گومىندالڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە زەربە بېرىپ ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىنى بالدۇرراق قولغا كەلتۈرۈش بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىمۇ ئازاد قىلىش مەقسىتىدە قوزغالدى . (2) 1945 - يىلى 5 - ئايدا گېتلېر گېرمانىيىسى تارمار قىلىنىدى . 1945 - يىلى 8 - ئايدا ياپون جاھانگىرلىكى شەرتسىز تەسلىم بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشتى . ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا بىر قانچە ئون دۆلەت ، نەچچە مىليارد خەلق ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىلدى . بۇ ئۇرۇشتا 50 نەچچە مىليون ئادەم ئۆلدى . شۇڭا دۇنيا خەلقى تىنچلىقنى ، دېموكراتىيىنى ئارزۇ قىلاتتى . شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئەللەردە تىنچلىق سۆھبەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈشكە باشلىدى . شۇ يىللاردا چاۋشيەن بىلەن ۋيېتنام جەنۇپ ۋە شىمال دەپ ئىككىگە بۆلۈندى . گېرمانىيىمۇ « شەرقىي گېرمانىيە » ، « غەربىي گېرمانىيە » دەپ ئىككىگە ئايرىلدى . (3) جۇڭگودا 1945 - يىلى 8 - ئايدا ، رەئىس ماۋ زېدۇڭ يەنئەندىن چۇڭچىڭغا بېرىپ ، جياڭ جېبشى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزدى .

ئۇچىنچى ، قانداقتۇر ، « سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل قىلىش پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ يول قويمىغانلىقى شىنجاڭدا تىنچلىق بېتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا سەۋەپ بولغان » دېگەن قاراش توغرىسىدا . بۇ يەردە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا بىر يىلغا يېقىن مۇستەقىللىق شۇئارى قۇيۇلۇش بىلەن ۋاقىتلىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان بولسىمۇ ، خەلقئارادا ئامېرىكا ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ، ئەنگلىيىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يالتا يىغىندا شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر

ئۆلكىسى بولۇپ قېلىشى ھەققىدە توختام بولغاندىن كېيىنلا ، ئۈچ ۋىلايەت مۇستەقىللىقتىن ۋاز كېچىپ ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بېتىمى تۈزۈش يولىغا كىرگەن ، دېگەن قاراش ئالغا سۈرۈلدۇ . باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، خەلقئارانىڭ موسكۋاغا بولغان بېسىمى نەتىجىسىدە ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ موسكۋانىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق بېتىمى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغان ، دېمەكچى . 1945 - يىلى ئۈچ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يالتا يىغىنىدا شىنجاڭ مەسىلىسى ، تاشقى موڭغۇلىيە مەسىلىسى قاتارلىق جۇڭگوغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرنىڭ مۇزاكىرە قىلىنغانلىقى ، ئاخىردا شىنجاڭنىڭ جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدە كېلىشكەنلىكى ئەمەلىيەت . لېكىن ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىدىكى ئىزچىللىق مەيداندىن ئېلىپ ئېيتقاندا ، ئۇنىڭ شىنجاڭنى مۇستەقىل دۆلەت (ياكى قارام دۆلەت) قىلىپ تەشكىللەش نىيىتى يوق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . يالتا يىغىنىدا موسكۋانىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان . بەزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، ئەينى ۋاقىتتا ستالىن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇش - بولماسلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىخەتەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك دەپ ئوتتۇرىغا قويغان ۋە جۇڭگو دېپلوماتىيە مىنىستىرلىكىنىڭ بۇ پىكرى بىر ئاز ئۆزگەرتىلسە ، جۇڭگو - سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ موڭغۇلىيىگە كىرىپ تۇرۇشىغا قارشى تۇرمايدۇ ... تاشقى موڭغۇلىيىگە ئالىي مۇختارىيەت بېرىشكىمۇ قوشۇلدۇ ، دېگەن پىكرىنىمۇ رەت قىلىپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغان . تىنچلىق بېتىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا خەلقئارانىڭ موسكۋاغا بولغان بېسىمى سەۋەپ بولغان ئەمەس ، ئەمەلىيەت سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى باشتىن - ئاياغ شىنجاڭنى مۇستەقىل دۆلەت قىلىش نىيىتىدە بولغان

ئەمەس .

تۆتـىنچى ، تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىگە مۇئەييەن كۆز قارىشى بولغان : (1) 1921 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار تۈركىستان بيوروسى ئارقىلىق شىنجاڭدا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇش ھەققىدە ، موسكۋادىكى سوۋېت خەلق كومىسسارىياتىغا ياردەم سوراپ يازغان مۇراجىئەتنامىگە موسكۋادىن كەلگەن جاۋابتا : « شىنجاڭدا مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇش سەلبىي ئاقىۋەتكە ئېلىپ بارىدۇ .. خىتايغا نىسبەتەن بىزنىڭ ئومۇمىي دوستلۇق سىياسىتىمىز ۋە خىتاي دېموكراتىيىسىگە ئىشەنچىمىز بولغانلىقى تۈپەيلىدىن خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋىتىمىزنى ساقلاشقا مەجبۇرمىز » دېيىلگەن . لېكىن شۇ كۈنلەردە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزى ئۈچۈن ستراتېگىيە جەھەتتە موھىم بولغان تاشقى موڭغۇلىيەدىن ئىبارەت قالاق ، نوپۇسى ئەڭ ئاز چۆللۈك رايوندا مۇستەقىللىق ئۈچۈن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىۋاتقان سوخاباتۇرغا ياردەم بېرىپ ، ئۇنى قوللىدى . مانا بۇ روشەن سىلىشتۇرما سابىق سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭغا بولغان قارىشىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . (2) 1935 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى (شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن) سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 7 - قۇرۇلتىيىدا تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ جاكارلىغان مۇراجىئەتنامىدا : « مەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتايغا قاراتقان ھەقىقىي سىياسىتىنى تەكىتلەپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمەن . سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قارىشىچە ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تېررىتورىيىسىنى تارتىۋېلىش بىزنىڭ تاشقى سىياسىتىمىز بىلەن سىغىشالمايدۇ . ئۇ شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتكۈل خىتاي تېررىتورىيىسىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قەتئىي قوغدايدۇ » دېيىلگەن . (3) 30 -

يىللارنىڭ باشلىرىدا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى ۋە ئۇنىڭ باشلىقى خوجانىياز ھاجىنى قوللاپ ، ئۇ-نىڭغا ھەر جەھەتتىن ياردەم بەرگەنىدى . كېيىن شىڭ شىسەينى قوللاپ ، خوجانىياز ھاجىنى شىڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاقلىشىشقا ئۇنىدىدى . شۇنىڭدەك شىڭ شىسەيگە قارشى قوراللىق كۈچ-لەرنى تارمار قىلىپ (مەسىلەن ، 1937 - يىل 4 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ، 1940 - يىل 2 - ئايدا ئالتايدا) ، شىڭ شىسەي ھاكە-مىيىتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ياردەم بەردى . (4) 1938 - يىلى شىڭ شىسەي مەخپىي ھالدا موسكۋانى زىيارەت قىلىپ ، ستالىن بىلەن سۆھبەتلەشكەنده ، شىنجاڭنى مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قىلىش تەلىپىنى قويغان . ئۇ شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقى كوم-پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ ، 185911 - نومۇرلۇق پارتىيە ئەزالىقى كىنىشكىسى ئالغان . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، شۇ ۋاقىتتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ماتورلاشقان بىرىگادىسى قۇمۇلدا 8 - تۇمەن نامىدا تۇراتتى . ئۇرۇمچى - تۇدۇڭخابا رايونىدىمۇ سوۋېت قوراللىق كۈچلىرى تۇرغانلىقى مەلۇم . شۇ چاغدا سابىق سوۋېت ئىتتىپا-قىنىڭ شىنجاڭنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىشى تامامەن مۇمكىن ئى-دى . ئەنە شۇنداق ۋەزىيەتتىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شىن-جاڭدا مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا قوشۇلمىدى .

يەشىنچى ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى بەزى ئەھۋاللار-دىن قارىغاندىمۇ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭنىڭ مۇستەقىل بولۇشىنى رەت قىلىدۇ : (1) نىلقىدا ئىنقىلاب پارتلاشتىن بۇ-رۇن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ئىستىقبالى مەسىلىسىدە ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پۈتۈن جۇڭگو ئازاد بولغاندا شىنجاڭ جۇڭ-گونىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ قالىدۇ ، دەپ ئالدىن مۇقىملاشتۇر-غان . شۇڭلاشقا ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەقسىتى بىلەن نەتىجىسى بىردەك بولدى . (2) ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 1945 - يىلىنىڭ بېشىدا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى (ئىچكى جە-

هەتتە) موسكۇاغا خەت يېزىپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ « شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى » نى ئېتىراپ قىلىشنى ئۈتتۈرىغا قويغاندا ، موسكۇا بۇنىڭغا ئاشكارا جاۋاب بەرمىگەن . (3) 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭغا تۇنجى قېتىم كەلگەندە ، مەسىلىنى سىياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش كېرەكلىكىنى تۇنۇپ يېتىپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى يېۋسېيېۋ بىلەن كۆرۈشكەن . يېۋسېيېۋ ئۇنىڭغا « بۇ ئىشنى (شىنجاڭ مەسىلىسى دېمەكچى) ئامال بار تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش كېرەك » دېگەن . ئۇ يەنە « بۇ مەسىلىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالدىغا قويسا ئاسان ھەم ئۇنۇملۇك بولاتتى » دېگەن . (4) سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چۇڭچىڭدىكى باش ئەلچىسى فېدوروۋ 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى گومىنداڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە بىر ئەسلەتمە تاپشۇرغان . ئۇنىڭدا : « ئەگەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى ماقۇل بولسا ، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەزىيەتنى توختىتىش ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە زۆرۈر بولغان ياردەملەردە بولۇش ئۈچۈن ، ئۆزبېنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنى تەيىنلىمەكچى » دېيىلگەن . (5) گومىنداڭ ۋەكىلى 1945 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوندۇندا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مولوتوۋ بىلەن ئۇچراشقاندا ، « غۇلجا ۋەقەسى » نىڭ كېڭىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدە سۆز ئاچقان . مولوتوۋ « مۇنداق ۋەقەلەرنىڭ بولۇشى ۋاقىتلىق ھادىسە ، ئۇزۇن ئۆتمەي بېسىقىدۇ » دېگەن . يۇقىرقى ئەھۋاللار ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن تارتىپ تىنچلىق بېتىمى ئىمزالىنىغا قەدەر بولسۇن ياكى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دۇنياغا كەلگەندىن تارتىپ 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرغىچە بولسۇن ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭ مەسىلىسىدە ، ئىزچىللىق تۇردە ئۆزىنىڭ مۇددىئاسى ۋە پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈپ ، مەسىلىنى سە-

ياسىي يول بىلەن ھەل قىلىش يولىدا ئاكتىپ ۋاستىچىلىك رول ئويناپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . يەنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ مەسىلىسىگە ئالاقىدار بارلىق ھەرىكەتلەرنىڭ تۈپ چىقىش نۇقتىسى شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈچلەرنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلەپ كېتىشىگە يول قويماسلىق ۋە سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىغا بولىدىغان سەلبىي تەسىرىنى توسۇش بىلەن بۇ جايلارنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت بولۇپ كەلدى.

ئەمدى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مۇستەقىللىق شۇئارىنىڭ ئوتتۇرىغا چىققانلىقىغا كەلسەك ، بۇنى كۈچلۈك دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىشتا ئۇنىڭدىن ۋاستە سۈپىتىدە پايدىلانغانلىق دەپ قارىغان مۇۋاپىق . تىنچلىق بېتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن ، بولۇپمۇ 1948 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى تەشكىل بولغاندىن كېيىن ، نۇرغۇن كىشىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئەمەسلىكىنى تەدرىجىي چۈشىنىشكە باشلىدى . ئەمما ئۈچ ۋىلايەت خەلقى ۋە يەتتە ۋىلايەت خەلقى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە « ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا مۇستەقىللىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىندى » دېگەن قاراش بولغان ، مۇنداق قاراش كېيىنكى ۋاقىتلارغىچە داۋاملىشىپ كەلدى .

گېنېرال مايور مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى ، گېنېرال مايور مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1915 - يىلى ئا- تۇش ناھىيىسىدە ھاللىق دېھقان شاھ ھاجىم ئائىلىسىدە تۇغۇل- غان .

شاھ ھاجىم ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ئەمدى ئىككى ياشقا كىرگەن ئوغلى مۇھەممەتئىمىننى قارا قولغا ئېلىپ چىقىدۇ . كىچىك مۇھەممەتئىمىن ئائىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن ، يەركەنتتىكى بىر پەننىي باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇپ ، خەت ـ ساۋادىنى چىقىرىدۇ . ئۇ ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغاندىن باشلاپ رۇس تىل يېزىقىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ ۋە خېلى ئوبدان نەتىجىگە ئېرىشىدۇ .

بۇ يىللاردا ، مۇھەممەتئىمىن دادىسى شاھ ھاجىمنىڭ ئۈچ تۇرپان ئارقىلىق قارا قولغا چىقىرىدىغان شىنجاڭ يەرلىك مالل- رىنى ئېلىپ چىقىش ۋە تاۋار مالىلىرىنى ئېلىپ كېلىش ئىشى بە- لەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇ ، مۇشۇ جەريانىدا كۆپلىگەن ۋەتەنپەرۋەر ، تەرەققىپەرۋەر سودا ـ سانائەتچىلەر ، ئالىملار ، ئۆلىمالار بىلەن ئۇچرىشىدۇ ھەم سۆھبەتتە بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭدا يېڭى دۇنيا قارىشى تىكلىنىدۇ . « كۆپنى كۆرگەن كۆپنى بىلەر ، كۆپ ئاڭلىساڭ قۇلاققا سىڭەر » دېگەندەك ، ئۇنىڭ كۆرگىنى ، ئاڭلە- غان ـ بىلگىنى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ . ئۇ ، 1935 - يىلى دادىسى شاھ ھاجىمنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق سوۋېت سودا ۋەكالەتخانىسى (سوۋ سىن تورگ) بىلەن بولغان سودا توختام ۋە مال ئالماش- تۇرۇش ئىشلىرىدا تەرجىمانلىق قىلىدۇ .

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ياش ۋاقتىدىن باشلاپ كۆپنى

بىلگەن ، كۆپنى كۆرگەن ۋە كۆپنى ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن ، تۇرمۇش ئۇنى ئېغىر ـ بېسىق ، تەمكىن قىلىپ يېتىلدۈرگەن . ئۇ ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىپ ئۆزى بىلەن بىللە ئىشلىگەن ھەر ساھەدىكى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن بىرگە بولغان مەزگىلدە ، ئۇلاردىن ماركسىزم ـ لېنىنىزم ئەسەرلىرىنى ۋە ماركسىزمچە پەلسەپىنى ئۆگىنىپ ، ئىنقىلاب يولىنى بىلىشكە باشلايدۇ . نەتىجىدە ، ئۇنىڭدا بىر قەدەر يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭى قاراش يېتىشىپ چىقىدۇ .

1944 ـ يىلى كۈزدە ، نىلقا پارتىزانلىرى گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىپ ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بېرىش بىلەن ، ھەش ـ پەش دېگۈچە شەرقىي بەش ناھىيىنى ئىشغال قىلىپ ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تەمتىرىتىدۇ . قوزغىلاڭنىڭ نىلقىدىن باشلىنىشى جاي ـ جايلاردىكى گومىنداڭغا قارشى كۈچلەرنى سەگەكلەشتۈرىدۇ . تەرەپ ـ تەرەپتىن پارتىزانلىق ھەرىكەتلىرى قوزغىلىدۇ . بۇ چاغدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇمچى ۋە شەرقىي جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئىلىغا يۆتكەپ ، كۆپلىگەن ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ئىلىغا ئېلىپ ماڭىدۇ . بۇ ۋاقىت مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ماناس دەريالىسى قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتقان ۋاقىت ئىدى . ئۇ ، گومىنداڭنىڭ قوشۇن ۋە قورال ـ ياراغ تۇشۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ ماناس ۋە شىخولاردىكى يېقىن سەبداشلىرىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ . كۆرەشكە ئىنتىزار بولۇپ تۇرغان بۇ دوستلار بىرلىككە كېلىپ ، شىخودا پارتىزانلىق ئەترىتى قۇرىدۇ (ئەسلىدە « كۆرەش » ۋە « ئازادلىق » دېگەن ئىككى كىچىك تەشكىلات بار بولۇپ ، بۇ تەشكىلاتلار بىرلىشىپ « ئازادلىق » تەشكىلاتى بولۇپ قۇرۇلىدۇ ۋە قوراللىق كۆرەشكە ھازىرلىق قىلىپ ، پارتىزانلىق ئەترىتى قۇرىدۇ) . مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ماناستا بەش يولداش بىلەن

بىللە بۇ تەشكىلاتقا ۋە پارتىزانلىق ئەترىتىگە ئەزا بولىدۇ . ئۇلار 1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات يۈرگۈزىدۇ ۋە شىخو پارتىزانلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ .

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1944 - يىلى 9 - ئايىدىن 1945 - يىلى 9 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە ، ماناس دەريا‌سى بويى‌دىكى سۇ ئىشلىرى خىزمىتىدىن پايدىلىنىپ ، ئۇرۇمچى ، شىخو قاتارلىق جايلاردىكى ئىلغارلار ۋە پارتىزانلار بىلەن ئالاقە باغلىغاندىن تاشقىرى ، ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ئىنقىلابىي مەركىزىي قوماندانلىق شتابى بىلەنمۇ قويۇق ئالاقىدا بولىدۇ ، ئۇنىڭ ئابدۇكېرىم ئاباسۇپ بىلەن بولغان تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى ئەينى ۋاقىتتا ئىنقىلابىي سەبداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى . شۇڭا ئۇلىدا ئىنقىلاب باشلىنىش بىلەنلا ئۇ ، ئۇچ ۋىلايەت قوماندانلىق شتابى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلىدى . مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ، مىللىي ئارمىيە جىڭ ۋە شىخولارغا ھۇجۇم باشلاشتىن ئىلگىرى ، ئۇ بەش نەپەر يولداشنى باشلاپ يوشۇرۇن ھالدا شىخو پارتىزانلىرىغا قوشۇلدى . 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تولۇق قوراللانغان ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى جىڭ ۋە شىخولارنى بومبارداىمان قىلىش بىلەن تەڭ تىپتىكى ئېغىر زەمبىرەك ۋە كۆيدۈرگۈچى بومبىلارنى ئىشقا سېلىپ ، گومىنداڭنىڭ جىڭدا تۇرۇشلۇق بىر دىۋىزىيىسىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ ، 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىخونى ئىشغال قىلغان ۋاقىتتا ، مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىخو پارتىزانلىرى بىلەن بىللە دۇشمەن ئارقا سېپىدىن ھۇجۇم قىلىپ ، دۇشمەننى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى ۋە دۇشمەن شىخودىن چېكىنگەن ھامان قالدۇق دۇشمەنلەرنى تازىلاش ئىشىنى ئىشلىدى .

1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىخو ئازاد قىلىنغان

دىن كېيىن ، ئىمىنوۋ مىللىي ئارمىيىدە ۋوزۋوت كوماندىرى بولغان . ئۇزاق ئۆتمەي ئىسكادرون كوماندىرلىقىغا كۆتۈرۈلگەن . كېيىن غۇلجىغا يۆتكىلىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى سۇ ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ سىياسىي بۆلۈم ئوفىتسېرى ، قوماندانلىق شتاب ئۇرۇش قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى ، ئاتلىق پولك كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا پولكلىق ئۇنۋانىنى بەردى .

شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، مۇھەممەتئىمىنوۋ 1950 - يىلى 2 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىردى . ئاندىن ئۇ ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپوس 13 - دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى ۋە پارتكوم شۇجىسى ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق پارتكومىنىڭ 4 - شۇجىسى ، جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇدىرى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى . 1955 - يىلى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا گېنېرال مايور ئۇنۋانى بېرىلدى .

1957 - يىلى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بەزى ھەقىقىي ئەھۋاللارنى ئىنكاس قىلغانلىقى ئۈچۈن ، خاتا ھالدا تەنقىد قىلىنىپ ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىدىن قالدۇرۇلدى ، كېيىن يەنە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىك سالاھىيىتىدىن ئېلىپ تاشلاندى .

1960 - يىلى ، ئۇ مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپىنى

پۈتتۈرۈپ بېيجىڭدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى داۋاملىق ئۆتىدى . 1962 - يىلى ئىلى ـ تارباغاتاي ۋەقەسى يۈز بەرگەندە ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى شۇ يەرگە خىزمەتكە ئەۋەتتى . ئۇ ، بىرىنچى سەپكە بېرىپ ، ئامما ئىچىگە چوڭقۇر چۆكۈپ ئىشلەپ ، قايمۇققان بىر مۇنچە ئاممىغا تەربىيە بېرىپ ، ئۇلارنى يول ئۈستىدىن قايتۇرۇپ كەلدى ، ئۇنىڭ بۇ خىزمىتى پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئالدىدا يۇقىرى باھاغا ئېرىشتى .

« مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » مەزگىلىدە ، مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ چىدىغۇسىز جاپا ـ مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ ، 1970 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى 55 يېشىدا بەختكە قارشى ئالەمدىن ئۆتتى . 1986 - يىلى 10 - ئايدا ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ، 1958 - يىلدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا كۆرگەن چارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى ، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى ، نامىنى ، پارتىيەۋىلىكىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى .

پېشقەدەم زىيالى رەھبەر ـ ئەسئەت ئىسھاقوۋ

تاتار خەلقىنىڭ سادىق پەرزەنتى پېشقەدەم زىيالى رەھبەر ئەسئەت ئىسھاقوۋ 1912 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دۆربىلجىن ناھىيىسىدە ئۇششاق تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ، ئائىلە تەربىيىسىنى دۆربىلجىندە ئۆتكۈزگەن . ئۇنىڭ دادىسى تۆمۈر غەلى 1928 - يىلى سودا ـ تىجارەت ئۇچۇن ئۇرۇمچىگە كەلگەندى . ئۇ شۇ زامانىنىڭ تەرەققىپەرۋەر كىشىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مائارىپنى قىزغىن سۆ-

يەتتى . ئۇ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ، ئۇرۇمچىدىكى تەرەق-
قىيپەرۋەر سودىگەرلەر ۋە يەرلىك زىيالىلار تەشكىل قىلغان يې-
گىنچە مەكتەپكە ئىقتىسادىي ياردەم بەردى ۋە بۇ مەكتەپنىڭ ھې-
سابات ئىشلىرىنى خالىس باشقۇردى . ئەسئەت ئىسھاقوۋ ئۇرۇمـ
چىگە كېلىش بىلەن ئەنە شۇ مەكتەپتە (بۇ مەكتەپ كېيىن 6 -
مەكتەپ دەپ ئاتالدى) ئوقۇپ باشلانغۇچنى تۈگەتتى .

ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ، شېڭ شىسەي ھاكىمـ
يىتى سوۋېت ئىتتىپاقى (ئوتتۇرا ئاسىيا) غا ئوقۇغۇچى چىقار-
غاندا ئەسئەت ئىسھاقوۋ ئۆزىنىڭ ساۋاقداشلىرىدىن ئەنۋەر خانبا-
با ، ئۇيغۇر سايرانى ، نۇسرەت شەھىدى ۋە يەنە تۆت نەپەر
خەنزۇ بالا بىلەن بىرگە ئۆزى راسخوت چىقىرىپ موسكۋاغا ئو-
قۇشقا باردى .

40 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شېڭ شىسەي ئىچكى جەھەتـ
تىن باشقىچە يول تۇتۇپ ، ئىنقىلاب ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز
ئۆرۈشكە باشلىدى . نەتىجىدە ، موسكۋادا تولۇق ئوتتۇرا مەكـ
تەپنى پۈتتۈرگەن ئەسئەت ئىسھاقوۋ قاتارلىق كۇرسانتلار ئالى
مەكتەپكە كىرىشتىن مەھرۇم قېلىپ ، شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشكە
مەجبۇر بولدۇ . بىراق ئۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن غۇلجا كۆ-
رەگە سۈرگۈن قىلىندى .

غۇلجا شەھىرىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندا ، ئۇ
ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدە ئىشلىدى . 1945 - يىلىنىڭ
ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ، ئۇ ئىلى گېزىتى ئىدارىسىدە مۇھەررىر ۋە
باش مۇھەررىر بولدى . كېيىن ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە قو-
ماندانلىق شتابىدا شتاب ئوفىتسېرى بولدى . بېيتمەدىن كېيىن ،
ئۇ 1948 - يىلى ئىلىدا تەسىس قىلىنغان « شىنجاڭدا تىنچلىق ،
دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى » نىڭ تەشكىلى ھەيئەت
ئەزاسى ۋە ئىلى ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسىنىڭ باش كاتتىبى
بولۇپ ئىشلىدى . 1948 - يىلى 8 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى

رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ يىغىنىغا قاتناشماقچى بولۇپ سەپەرگە چىققاندا ، ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ تەۋسىيسى بىلەن « شىنجاڭدا تىنچلىق ، دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئۈتتۈرىسىغا » ئاقتىلىق مەسئۇل بولدى . ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئايروپىلان ھادىسىسىگە يولۇققاندىن كېيىن « شىنجاڭدا تىنچلىق ، دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئۈتتۈرىسىغا » نىڭ ۋاقىتلىق مەسئۇلى نامىدا 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى رەئىس ماۋ زېدۇڭغا تېلېگرامما يوللىدى . 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەسىتە ئىسھاقوۋغا جاۋاب تېلېگرامما ئەۋەتتى .

ئەسىتە ئىسھاقوۋ 1950 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولدى ۋە شىنجاڭ ئۇلكىلىك ياشلار ئۈتتۈرىسىغا نىڭ مۇئاۋىن سېكرېتارى ، 1953 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە شىنجاڭ شۆبە بىيورو تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، قوشۇمچە ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى . 1956 - يىلى 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ، ئاپتونوم رايۇنىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى .

1976 - يىلى ئەسىتە ئىسھاقوۋ « مەدەنىيەت ئىنقىلابى » دا « تۆت كىشىلىك گورۇھ » تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلۈپ كەتتى .

ئابدۇللا زاكىروۋ

ئابدۇللا زاكىروۋ غۇلجا شەھىرىدىن ، ئۇيغۇر ، 1918 - يىلى تۇغۇلغان . 1944 - يىلى 11 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ، غۇلجا شەھىرى بىرىنچى رايون ساقچى ئىدارىسىنىڭ

باشلىقى ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ باش كاتىبى ، ئىلى ۋالى مەھكىمىسىنىڭ كاتىبات مۇدىرى ، ۋالى مەھكىمە باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، 1949 - يىل 12 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن . شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ باش كاتىبى ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇئاۋىن رەئىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ دائىمي ئەزاسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمي ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى .

« مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى » دا ئابدۇللا زاكىروۋ ئېغىر زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ، تەشكىلىي جەھەتتە خاتا بىر تەرەپ قىلىندى . پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن ، 1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ تەستىقى بويىچە ، ئۇنىڭ پارتىيەۋىلىكى ۋە نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى .

ئۇ ، 1981 - يىلى 12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئۇرۇمچىدە 64 يېشىدا ۋاپات بولدى .

پاتىقان سۇگۇر بايوف

پاتىقان سۇگۇربايوف قازاق ، مۇڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ بايىنۇلگەي ناھىيىسىدىن . 1927 - يىلى 4 - ئايدا تۇغۇلغان ، 1944 - يىلى 7 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۈرىشىگە قاتناشتى . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئالتاي پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ ئەزاسى ، ئالتاي ئاتلىق پولكى خوجۇلۇق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، ئالتاي ۋالى مەھكىمىسىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمى

نىڭ باشلىقى ، بانكا باشلىقى ، مالىيە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . ئازادلىقتىن كېيىن ، ئالتاي ۋىلايەتلىك ۋالى مەھكىمىسىنىڭ ۋالىسى ، ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ باشلىقى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇ-ئاۋىن رەئىسى ، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش 5 ، 6 ، 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

يولداش پاتىقان سۇگۇربايوف دادىسى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى يولداش دەلىلقان سۇگۇربا-يوفنىڭ تەسىرىدە ، ياش ۋاقتىدىلا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۈ-رۈشىگە قاتنىشىپ ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بىلەن جاپالىق كۈرەش قىلىپ ، « پىدائىلار » ئوردىنىغا ، بىرىنچى دەرجىلىك « ئازادلىق » ئوردىنىغا ، بىر ئالتۇن مىدالغا ئېرىشكەن . بۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ، شىنجاڭنى تىنچ ئازاد قىلىش ، ۋەتەننى بىر-لىككە كەلتۈرۈشكە پائال تۆھپە قوشقانىدى . شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان مەزگىلدە ۋە سىياسىي قانۇن خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان مەز-گىلدە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ سوتسىيالىستىك ماد-دىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ، سوتسىيالىستىك دېموكراتىيە ۋە قانۇنچىلىق قۇرۇلۇ-شىنى ئىلگىرى سۈرۈش ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسەتتى .

پاتىقان سۇگۇربايوف 1996 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سائەت 9 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە كېسەل سەۋەبىدىن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي 69 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى .

ئىمىنوۋ ھامۇت

ئىمىنوۋ ھامۇت 1924 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر شەھىرىدە

ئاتاقلىق زىيالى ئىمىن خەلپىتىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى . ئۇ ئىپتىدائى بىلىمنى ئائىلىسىدە ، ئاندىن كېيىن 1933 - يىلى 6 - ئايدا قەشقەردە قۇرۇلغان تۇنجى يېڭى مەكتەپ — نوبەشى مەكتىپىدە ئالدى . 1939 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ شىنجاڭ دارىلمۇئەللىمىندە ، كېيىن شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىدە ئوقىدى . ئازادلىقتىن كېيىن 1954 - يىلى ئۇ پارتىيە مەكتىپىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك پارتىيە — ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنى يېتىشتۇرۇش كۇرسىدا ئوقىدى .

ئۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئىلغار پائالىيەتلەرگە قاتنىشىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بارىدى . 1944 - يىلى ۋە 1945 - يىللىرى ئىككى قېتىم قولغا ئېلىنىپ ، تۇرمىدە قېيىن — قىستاقلارغا ئېلىنىدى .

1946 - يىلى 7 - ئايدا ، ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا يېرىپ ئۆچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ ۋوزوت كوماندىرى ، روتا كوماندىرى ، سىياسىي يېتەكچى ، رازۋېتكا ئەترەت باشلىقى ، باتالىيون كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئۇ 1950 - يىل 5 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولدى . جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - كورپۇس 13 - دىۋىزىيە ئارقا سەپ بۆلۈمىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ، سىياسىي بۆلۈمنىڭ مۇدىرى ، شىتاب باشلىقى ، قەشقەر شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقى ، ج ك پ قەشقەر ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى ، ۋالىسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى .

ئىمىنوۋ ھامۇت خىزمەت جەريانىدا ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە تەرىپىدىن ئىككىنچى دەرىجىلىك ھۆرلۈك مېدالى ،

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان دەرىجىلىك ئازادلىق مېدالىغا ئېرىشتى .

ئىمنوۋ ھامۇت 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا پارتىيە - ھۆكۈمەت ھاۋالىسى بىلەن ئېلىمىزنىڭ تىنچلىق ئەلچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافرىقىدىكى ئىسلام دۆلەتلىرىدە بەش ئايدىن ئارتۇق زىيارەتتە بولۇپ ، ئېلىمىزنىڭ مۇستەقىل ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش ئاساسىدىكى دىپلوماتىيە سىياسىتى ، ئېلىمىزنىڭ مىللىي ، دىنى ، سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ ئېلىمىز خەلقىنىڭ ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرى بىلەن بولغان ئۆزئارا چۈشىنىش ، دوستانە بېرىش - كېلىش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى .

ئىمنوۋ ھامۇت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە ناھايىتى زور زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ مەيدانى ئېنىق ، ئۆز ئىشەنچىسىنى بوشاشتۇرمىغان ئىدى .

ئىمنوۋ ھامۇت پارتىيە تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئازسانلىق مىللەت رەھبىرى كادىر . ئۇ ، خىزمەت ئەمىلىيىتى داۋامىدا چېنىققان ، مەيدانى ئېنىق ، پاك - دىيانەتلىك بولۇپ ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتمىغان ، بارغىمۇ - يوققىمۇ بەرداشلىق بېرىپ ، قىيىن ئۆتكەللەردىن بىمالال ئۆتەلەيدىغان كادىر ئىدى . ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ 66 يىللىق ھاياتىنى خۇلاسىلاپ ، پەرزەنتلىرىگە قالدۇرغان قىسقىغىنا ۋەسىيەتنامىسىدىكى مۇنۇ سۆزلىرى ئۇنىڭ بىر ئۆمۈر ۋەتەن - مىللەتكە سادىق ، پاك - دىيانەتلىك ئۆتكەن ھاياتىنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ : « مەن 60 يىلدىن ئارتۇق ياشىدىم ، بۇ ماڭا بەرگەن ناھايىتى ئۇزۇن ئۆمۈر ، كىشى بىر قېتىم دۇنياغا كېلىدۇ ، ئاخىر ئۆلىدۇ . بۇ قانۇنىيەت ۋە تەقدىر ، ھېچكىم بۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ . مەن سىلەرنى تەربىيىلىدىم ، ئوقۇتتۇم ، تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلدىم . مەن ئادا قىلالمىغان كۆپ ئىشلار ئاناڭلارغا قالدى . بۇنىڭدىن كېيىن ئاناڭلار سىلەرگە ئانا ۋە دادا بولىدۇ . ئاناڭلارنى

هۆرمەت قىلىڭلار ، ئۇنى رەنجىتمەڭلار ، بىر ـ بىرىڭلارنى هۆر-
مەت قىلىڭلار ، يۇلتۇز (چوڭ قىزى ـــ تەھرىردىن) هەم-
مىڭلاردىن چوڭ ، ئۆ ، ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولدى ، تۇرمۇش
تەجرىبىسى بار ، كۆپ ئىشلاردا ئۇنىڭدىن مەسلىھەت ئېلىڭلار ،
تۇرمۇشنى قانداق ئۆتكۈزسە شۇنداق ئۆتىدۇ ، مەن ئاناڭلار بە-
لەن توي قىلغاندا بىر يوتقان ـ كۆرپە ، بىر پارچە كىگىز بار
ئىدى ، مەيلى ھەربى ، مەيلى مەمۇرى خىزمەت قىلغاندا ئائىلە
لاۋازىمەتلىرىنى ھۆكۈمەتتىن ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىپ ئۆيىنى ـ
ئۆي قىلغان (مەدەنىيەت ئىنقىلابى) ، مەزگىلىدە بىر جانغا 15
يۈەندىن تۇرمۇش پۇلى بەرگەنىدىمۇ قەرز قىلىپ چاندۇرماي
ئۆتكەن ، كېيىن (مەدەنىيەت ئىنقىلابى) مەزگىلىدە تۇتۇپ قال-
غان مۇئاش بېرىلگەندە قەرزنى تۆگىتىپ ئاشقىنىغا ئاز ـ تولا
مۇلۈك قىلغان . دېمەكچىمەنكى ، ھەر بىر ئادەم ئۆز ئەمگىكىگە
تايىنىپ ھايات كەچۈرۈشى كېرەك . سىلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە
ئەلۋەتتە ؛ ئىقتىساتچىل بولۇپ كىرىمگە لايىق چىقىم قىلىشنى
ئادەت قىلىپ مۇھتاجلىقتىن ساقلىنىڭلار ، مەندىن سىلەرگە
مىراس قالمىغان ھېچ نەرسە يوق ، چۈنكى بۇ ئاتىدىن بالىغا مال
ـ مۈلۈك مىراس قالمىغان زامان ئەمەس ، دادامدىن قالغان
قەشقەردىكى بىر قانچە ئېغىز كونا ئۆينى رېمونت قىلىپ ، شۇ-
نىڭ بىلەن ئۆچ بالىنىڭ تويىنى قىلارمەن دېگەن ئارزۇيۇم باز
ئىدى ، بۇ ئارزۇيۇمغا يېتەلمىدىم . ئەمدى ھەممە ئىش ئاناڭلارغا
قالدى ـــ ئاناڭلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن بولسۇن ! مەن ھاياتىمدا
پۇل مالغا ئېرىشەلمىگەن بولسامۇ ، خەلقىم ۋە باشقىلار ئۈچۈن
قولۇمدىن كېلىدىغان ھەممىنى قىلدىم . ئىناۋەتىمنى ساقلاپ قال-
دىم . مېنىڭ نامىمغا نۇقسان يەتكۈزىدىغان ئىشلارنى قىلماڭلار .
دوستقا ئىزا ، دۈشمەنگە كۈلكە بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار .
شۇنى تەكرارلايمەنكى : ئادىل ـ ساپ نىيەت ، ئەمگەك سۆيەر ،
ئىنتىزامچان ، ئىقتىسادچىل ، ئەخلاقلىق بولۇپ ياشاڭلار ...» .

ئىمنوۋ ھامۇت 1990 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 66 يېـ شىدا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولدى .

قاسىمجان قەمبىرى

قاسىمجان قەمبىرى 1910 - يىلى 1 - ئايدا ئاتۇش بويامەتتە دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى . ئۇ ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، ئاتىسى بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ باشلانـ غۇچ مەكتەپنى يەركەتتە ئوقىدى . كېيىن 1925 - يىلى تاشكەنتـ تىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلىم يۇرتى (ساگو ئىنستىتۇتى)غا كېرىپ ئوقىدى .

كىچىگىدىن شوخ ، تېتىك ۋە زېرەك ئۆسكەن قاسىمجان قـەمبىرى ئوقۇش يىللىرىدا سەنئەتكە ، مۇزىكىغا ۋە ناخشىغا بولـ غـان ھەۋەسكارلىقى بىلەن تونۇلغانىدى . كېيىن ئۇ ۋەتەنگە قايـ تىپ ئىلىدا تۇرۇپ قالدى .

1934 - يىل ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ، شىنجاڭدا دېـموكراتىيە بىر مەھەل ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتى . بۇ چاغدا قا- سىمجان قەمبىرى دېموكراتنىڭ زات ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى تىيىپھاجى (شەنجاڭ) نىڭ قوللىشى بىلەن ئىلىدا ئۇيغۇر سانايى نەفىسە (تىياتىر ئۆمىكى) قۇردى . « پىرىخـون » (باخشـى) ، « يـالغان تـۆپ » قاتارلىق دراملار قويۇلغاندا ، ئۇ بۇ دىرامدا رول ئالـدى ۋە رىـجسورلۇق قىلدى ھەم ئۆزى « زەينەپكە تۆھـمـەت » قاتارلىق درامنى يېزىپ سەھنىدە ئويناندى . « غېرىپ ـ سەنەم » داستانىغا ئاساسلىنىپ « غېرىپ ـ سەنەم » ئوپېراسىنى يـېزىپ ، داستان تىكستلىرىگە ئۇيغۇر كىلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ گـۇلتاجى بولغان « ئون ئىككى مۇقام » تەركىبىدىكى « راك » ، « ئوشـاق » ، « ئوزھال » ، « چـەبيات » ، « مـۇشـاۋىـرەك » ، « ناۋا » قاتارلىق مۇقاملار ئاساسىنى ۋە خەلق موزىكانتلىرى

یاراتقان ئاھاڭلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ھازىرقى زامان ئوپېراسى « غېرىپ ـ سەنەم » نى بارلىققا كەلتۈردى ۋە بۇ ئوپېرادا ئۆزى رول ئالدى . ھەتتا بارلىق فېئودالىلىق توسالغۇلارنى بۇزۇپ ، ر ە ـ پىقسى رازىيە خانىمنى شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم سەھنىگە ئېلىپ چىقتى . يېڭى دېموكراتىك ئۇيغۇر ئەدەبىيات سەنئىتىدە باشلامچى بولغان قاسىمجان قەمبىرىنىڭ بۇ ئىش ـ ھەرىكىتى شېكسپىر ھاكىمىيىتىنى بىئارام قىلدى . ئۇزاق ئۆتمەي ، سان ـ ساناقسىز ساپ ۋىجدانلىق خەلق پەرزەنتلىرى قاتارىدا قاسىمجان قەمبىرىمۇ جاللات شېكسپىر تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلاندى . ئۇ ئۇرۇمچى ئىككىنچى تۇرمىسىدە يەتتە يىلغا يېقىن ئازاپلاندى .

1944 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى ئۇرۇمچى تۇرمىسىدىن چىققاندىن كېيىن ، قاسىمجان قەمبىرى ئۇنىڭ بىلەن ئىككى كۈن سۆھبەتلەشتى ۋە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىلىغا قايتتى .

1944 ـ يىلى نويابىردا ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي غەلبىنى قىلغاندىن كېيىن ، ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ ھەربىي ئىستىداتىغا ئاساسەن ئۇنىڭغا پولكوۋنىك ئۇنۋاننى بەردى . ئۇ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي مەزگىلىدە مەدەنىيەت ـ مائا ـ رىپ ، سەھىيە ، خەلق سودى قاتارلىق موھىم ئورۇنلاردا خىزمەت ئىشلىدى . 1945 ـ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۇ ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەنۇبىي فرونت قوماندانلىق شتابىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈپ ، مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلدى ۋە ئۇچ ۋىلايەت قوشۇنىنىڭ ئاقسۇ كونا شەھرىنى ئىشغال قىلىشىغا قوماندانلىق قىلدى .

1946 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى تۈزگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم ئىمزالانغاندا ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قارارى بويىچە

ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىگە مۇئاۋىن ۋالى بولۇپ تەيىنلەندى .

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ، ئىنقىلابىي ئاممىنى زور كۆلەملىك تۇتقۇن قىلدى . بۇ چاغدا ، قاسىمجان قەمبىرىمۇ ئىلغار ياشلار بىلەن دېموكراتىك زاتلار قاتارىدا قولغا ئېلىنىپ ، قەشقەر ھەربىي تۇرمىسىدە 1949 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە قامالدى . شۇ يىلى 6 - ئايدا ئۇ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ، ئۇرۇمچى مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى بولۇپ ئىشلىدى . مۇشۇ جەريانىدا ئۇرۇمچىدىكى ئىلغارلار نەشر قىلغان « ھەقىقەت » گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپ 1949 - يىلى 1 - ئىيولدىن ئازادلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدىكى غەلىبىسىنى گېزىت يۈزىدە دادىل ئېلان قىلدى . ئازادلىقتىن كېيىن ، قاسىمجان قەمبىرى يەكەن ۋىلايىتىگە ۋالى بولۇپ تۆت يىل ئىشلىدى . بۇ جەريانىدا خىزمەتىنىڭ سىرتىدا يەكەن ئەدەبىيات ـ سەنئىتىگە زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى ھەم شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 12 مۇقامنى رەتلەش ، سىمغا ئېلىشقا تۇرتكىلىك رول ئويناندى ۋە كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى . 1954 - يىلىدىن باشلاپ قاسىمجان قەمبىرى جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ، ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى ، جۇڭگو كومپارتىيىسى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونلۇق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى .

قاسىمجان قەمبىرى كېسەل سەۋەبى بىلەن 1956 - يىلى 3 - مارت كۈنى قەشقەردە 46 يېشىدا ۋاپات بولدى .

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوفنىڭ دادىسى مۇسا ئاكا ئىلى

سۇلتانلىقى ئاغدۇرۇلۇش هارپىسىدا ، ئىلىدىن ئالما ـ ئاتاغا چىقـ قان ، ئۇ ، ئۇ يەردە بىر مەزگىل باققاللىق قىلغاندىن كېيىن ، يەرلىشىپ ئۆز كەسپى تۇماقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . كېيىن مۇسا ئاكا ئالما ـ ئاتادا ئۆيلىنىدۇ .

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف 1890 ـ يىلى ئالما ـ ئاتادا دۇنـ يالغا كەلدى . ئۇ ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئالما ـ ئاتادا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇپ ساۋاتلىق بولدى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن ، سوۋېت ھاكىمىيىتى ئوتتۇرا ئاـ سىيادا باسمىچىلارنى تازىلىغاندا ، ئابدۇللا روزىباقىيوف ، سوپى زارۇاتـوفلارنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن باسمىچىلارغا قارشى ئۇيـ غـۇرلاردىن قۇرۇلغان ئاتلىق پولك (ئا . روزىباقىيوف پولك كو- مىسسارى) زور خىزمەت كۆرسەتتىدۇ . ئاق باندىت دوتوپىنى تۇـ تۇشتىمۇ ئۇيغۇر پىدائىلىرى خىزمەت كۆرسەتتىدۇ . مانا بۇ پولكـ قىمۇ ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف قاتناشقان ، كېيىن يەرلىك مەمۇـ رىـي خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن . مۇشۇ جەريانىدا ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوفنىڭ ئىدىيىۋى كۆز قارىشىدا زور ئۆزگىرىشلەر بولدۇ . ئۇنىڭدا تەرەققىياتقا ، يېڭىلىققا ئىنتىلىشى كۈچىيىدۇ . يەتتە سۇ رايونىدا تىيىپ ھاجى قاتارلىق كۆپلىگەن ئىلغار كۆز قاراشتىكى ئادەملەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ .

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوفنىڭ ئائىلىسى 1924 ـ يىلى يۇرتى ئىلىغا كۆچۈپ كېلىدۇ . ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف ئىلىغا كەلـ گەندىن كېيىن ، سودىگەرلەر دۇكىنىدا پىركازچىنىك ، ھېسابچى ، پرىيومچى بولۇپ ئىشلەيدۇ . بۇ جەريانىدا ئىلىدا ئۆيلىنىدۇ .

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف ئۆز بۇرادەرلىرىدىن تىيىپ ھاجى (تىيىپ ھاجىمۇ 1930 ـ يىلى غۇلجىغا كۆچۈپ كېلىدۇ) ، نەسۇھا دامۇللا ، سادىق قارى قاتارلىقلار بىلەن يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشقا ھەرىكەتلىنىدۇ . بۇ چاغلاردا ئىلىدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كـۆچـۈپ كەلگەن ۋە تۇركىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوقۇپ كەلـ

گەن كىشىلەر پەننىي بىلىملەرنى ئوقۇتىدىغان يېڭى مەكتەپلەر ، دەرنەك مەكتەپلىرىنى ئېچىشقا كىرىشكەنىدى .

بۇ بىر ئويغىنىش دەۋرى بولۇپ ، خەلقنى يورۇقلۇققا يېتەكلەش تەشۋىقات قىلىناتتى . 1933 - يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ، دەسلەپكى مەزگىلدە شىنجاڭدا جۇملىدىن ئىلىدىمۇ يېڭى تەرەققىيات باشلىنىدۇ . 1934 - يىلى 3 - ئايدا ، ئىلىدا ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلىدۇ . تىيىپ هاجى رەئىس ، رەهىمجان سابىر هاجىيوف باش كاتىپ ، قاسىمجان قەمبىرى تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى ، ئابدۇرېهىمجان هەسەنوف هەيئەت ئەزاسى بولىدۇ . بۇ ئۇيۇشما ئاساسەن مەدەنىي ـ مائارىپ ، ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئابدۇرېهىمجان هەسەنوف بۇ ئۇيۇشمىدا ئۇزۇن مەزگىل ئىشلەپ تاكى 1943 - يىللارغىچە ئۇيۇشمىنىڭ ئىجرائىي هەيئەت ئەزاسى ، مۇئاۋىن رەئىسى ، رەئىسى بولۇپ كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ .

ئابدۇرېهىمجان هەسەنوف تەرەققىپەرۋەر ئىلغار كىشى بولۇش بىلەن بىللە خەلقنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ئىشلىرىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن كىشى ئىدى .

1944 - يىلى 9 - ئايدا نىلقىدىن قوزغالغان قوزغىلاڭ كۈچىيىپ ، غۇلجا شەهىرىگە كېڭىيىدۇ . بۇ چاغدا ئابدۇرېهىمجان هەسەنوف قولىغا قورال ئېلىپ ، ئىنقىلابىي پارتىزانلار سېپىگە قاتنىشىدۇ . ئۇ دەسلەپ پارتىزانلار شتابى ۋە مىللىي ئارمىيە شتابىدا پولكوۋنىك ئۇنۋانى بىلەن ئىشلەيدۇ . 1946 - يىلىدىن كېيىن ، مىللىي ئامبىنىڭ باش سىياسىي بۆلۈمىگە رەهبەرلىك قىلىدۇ . ئابدۇرېهىمجان هەسەنوف گېنېرال ئىسهاقبەگنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئەڭ يېقىن سەبدىشى ئىدى . ئۇ سىياسىي ئىشلاردا گېنېرال ئىسهاقبەگكە يېقىندىن هەمكارلىشىدۇ . 1948 - يىلى « شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى هىمايە قىلىش ئىتتىپاقى » قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىتتىپاقنىڭ مىللىي ئارمىيىدىكى

كومىتېتىنىڭ ئىجرائىي ھەيئىتى بولىدۇ . ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوفنىڭ مىللىي ئارمىيىدە بولسۇن ، يەرلىكتە بولسۇن ئىناۋىتى ، ھۆرمىتى يۇقىرى بولۇپ ، ئاق كۆڭۈل ، سەمىمىي ، كىچىك پېئىل ئادەم ئىدى . ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف 1949 - يىلى 8 - ئايدا ، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى مەملىكەتلىك بىرىنچى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا ماڭغاندا ، بىر مەزگىل مىللىي ئارمىيىنىڭ مۇۋەققەت قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ . ئازادلىقتىن كېيىن 1950 - يىلىدىن 1952 - يىلىغىچە شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى ، ئىلى ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1953 - يىلى كەسىپ ئالمىشىپ ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى ، قوشۇمچە غۇلجا شەھەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1955 - يىلىدىن كېيىن ، ئوبلاستلىق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ، رەئىسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ .

ئابدۇرېھىمجان ھەسەنوف « مەدەنىيەت ئىنقىلابى »دا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ، ياشىنىپ قالغان ۋاقىتتىدا كۆپ ئازاپ ـ ئوقۇبەتلەرنى تارتىپ ، 1973 - يىلى ۋاپات بولدى .

باشباي

باشباي 1889 - يىلى چاغانتوقاي ناھىيىسىنىڭ جىيەك يېزىسىدا ئوتتۇراھال چارۋىچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ، 1907 - يىلىدىن 1917 - يىلىغىچە ھازىرقى قازاقىستانىنىڭ ئارتالى دېگەن يېرىدە ، 1919 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە چاغانتوقايدا چاۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . مۇشۇ جەريانىدا خەلق ئۇچۇن كۆپ ياخشى ئىشلارنى قىلغان .

1936 - يىلى چۆچەكتە ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرماقچى بولغاندا ، باشباي باشقا ئىنانچىلار قاتاردا ، 700 قوشقار ، 70

ئات ، 70 كالا ئىئانە قىلغان . 1940 - يىلى ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغاندا ، باشباي 500 تۈياق ئىگەر جابدۇقلۇق ئات ياردەم بەرگەن . 1941 - يىلى ئىمىل دەريياسىغا كەلكۈن كېلىپ چۆچەك بىلەن چاغانتوقاي ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغاندا ، توققۇز ئاي ۋاقىت چىقىرىپ ئىمىل دەريياسىغا 87 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئالتە مېتىر كەڭلىكتە كۆۋرۈك سېلىپ قاتناشنى راۋانلاشتۇرۇپ بەرگەن . يەنە شۇ يىلى (1941 - يىلى) سوۋېت ۋەتەن ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغاندا ، باشباي ياراملىق 200 ھەربىي ئات يارداەم بەرگەن . 1944 - يىلى چاغانتوقايدا ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىگە قارشى قۇرۇلغان تەشكىلاتقا قاتناشقان ۋە تەشكىلاتنىڭ تەشۋىقات ــ تەرغىبىيات ئىشلىرىنى ئىشلىگەن .

1945 - يىلى 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چۆچەك ئازاد قىلىنىپ ، 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تارباغاتاي ۋالى مەھكىمىسى قۇرۇلغاندا باشباي ۋالى بولدى . باشباي ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا قويغان ھەر قايسى ھەرىكەت ۋە چارىلارنى ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇردى . 1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى « غەلىبە زايومى » تارقاتقاندا باشباي بىر مىليون دوللار (ئۈچ ۋىلايەت پۇلى)لىق زايوم سېتىۋالغانىدى . شۇ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنىڭ كېيىم ــ كېچەك ، ئۇزۇق ــ تۇلۇكى ئۈچۈن 1000 تۈياق قوشقار ياردەم قىلدى . 1946 - يىلى قىشتا ، مىللىي ئارمىيىگە 100 كالا ، 300 قوي ياردەم بېرىدۇ . 1947 - يىلى 9 - ئايدا ئالتايدا ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە باشباي ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە 250 ئات ياردەم بېرىدۇ . باشباي ئىتتىپاقلىققا تولىمۇ ئېتىۋار بېرەتتى . 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئۈچىنچى پولكىدىكى بىر نەچچە جەڭچى ھاراق ئىچىپ ئادەم ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندا ، باشباي ھەربىي سوتنىڭ ھۆكۈمىنى ق-

ـوللاپ ، « ئارمىيىمىز گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ، بـ
ـرەر مىللەتكە قارشى ، ئەمەس كىم بىگۇنا ئادەم ئۆلتۈرىدىكەن ،
ئۇنىڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش كېرەك » دەيدۇ . يەنە سوۋېت
ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كېلىپ چاغانتوقايدا تۇرۇپ قالغان خى شۇ
شىڭ ، ۋاڭ زىڭچىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئۆي سېلىۋېلىشىغا ياردەم
بېرىش بىلەن ئۇلارغا مال ۋە يەر بەرگەن .

باشباي ئۆلكە ئازاد بولغان كۈنلەردە ، ئازادلىق ئارمىيىنى
ھىمايە قىلىش بىلەن بىرگە 4000 پۇت بۇغداي ، 40 كالا بىلەن
ھال سورىغان .

ئازادلىقتىن كېيىن باشباي ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانـ
لىرىنى سادىقلىق بىلەن ئىجرا قىلغان . سوتسىيالىستىك ئۆزـ
گەرتىش ھەرىكىتىگە قاتناشقان . 1950 ـ يىلى « ئامېرىكا جاھانـ
گىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش » ھەرىكـ
تىدە ، بىر دانە قىرغۇچ ئايروپىلان بېرىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ
ۋە ئۇنىڭ بەدىلىگە 100 ئات ، 100 كالا ، 1000 قوي ، 100 سەر
ئالتۇن بېرىدۇ .

باشباي باشتىن ئاخىر مەدەنىي ـ مائارىپنى قوللاپ كەلـ
گەن . ئۇ ، 1936 ـ يىلى چاغانتوقاي ناھىيىسىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا
مەكتەپ سېلىنغاندا پۇتۇن چىقىمنىڭ بېرىمىنى ئۇستىگە ئېلىپ
500 قوي بېرىدۇ . ئوقۇغۇچىلارنىڭ يىمەكلىكى ئۇچۇن ئاشلىق
ۋە قوي ـ كالا ياردەم بېرىدۇ . 1937 ـ يىلى چۆچەك خەلق كۇـ
لوبى ، 1939 ـ يىلدىكى چۆچەك گىمنازىيسى (ھازىرقى ۋىلايەتـ
لىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) نىڭ قۇرۇلۇشىغا كۆپ ياردەم بەرـ
دى .

باشباي چارۋىچىلىق قىلىش جەريانىدا ، قوي نەسلى ۋە
تۇرىنىڭ ياخشىلىنىشىغا كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن . ئۇ ، ئاخىـر
« باشباي چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى » نى يېتىشتۇرىدۇ .

باشباي 1953 ـ يىلى دۆلەت مىللىي ئىشلار كومىتېتى ئۇـ

يۇشتۇرغان ئىچكى ئۆلكىلەرنى ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئۆمىكى بىلەن ئىچكى ئۆلكىگە بارغاندا كېسەل سەۋەبى بىلەن 1953 - يىلى 11 - ئاينىڭ 4 - كۈنى خاڭجۇدا 58 يېشىدا ۋاپات بولدى . مەرھۇمنىڭ جەسىتى ئايروپىلان بىلەن ئېلىپ كېلىنىپ چاغان- توقايدا دەپنە قىلىنىدى .

1957 - يىلى چاغانتوقايدا ھۆكۈمەت خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدىكى چارۋامەيدان (فىرمىسى) قۇرۇلدۇ . باشباي ئائىلىسى بۇ فىرمىگە 7334 تۇياق قوي ، 125 ئۆچكە ، 973 ئات ، 125 كالا ، 52 تۆگە قوشىدۇ . بۇ فىرمىنىڭ چارۋىلىرى فىريوم (تاللانغاندا) قىلىنغاندا ، باشباينىڭ چوڭ قۇيرۇقلۇق قويىدىن 4000 تۇيىقى بىرىنچى دەرىجىلىك قوي بولۇپ ئايرىلىدۇ .

قاسىم ئەپەندى ①

قازاق خەلقىنىڭ كۆرەشچان پەرزەنتى قاشقر باي تىلەۋ بەردى ئوغلى قاسىم ئەپەندى ، 1899 - (؟) يىلى باركۆلدە يوقسۇل ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . قاشقر باي تىلەۋ بەردى ۋاپات بولغاندا ، قاسىم ئەپەندى ئەمدىلا مەكتەپ يېشىغا يەتكەن بولۇپ ، ئۇ ، ئاتىسىدىن ئايرىلىپ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە قالدۇ . ئۇنى ئانىسى دەسلەپ دىنىي مەكتەپكە بېرىدۇ . بىر مەھەل دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ دىنىي بىلىمى ۋە خەت ساۋادى چىقىدۇ . كېيىن ئالتايدا ئېچىلغان بىر ئاۋۇللۇق مەكتەپتە ئوقۇغانلىقى ، ئۇنىڭ نەتىجىسىنىڭ يۇقىرى بولۇشى

---

① 1940 - يىلى ئۈرۈمچىدە ، قاسىم ئەپەندى گېنېرال ئىسھاقبېك ، نەق قارى ھاجىم ، ھەمدۇللا دوتەي قاتارلىقلار بىلەن بىللە نەزمىربەنت قىلىنغان . بۇ يەردە بولغان سۆھبەتتە قاسىم ئەپەندىنىڭ يېشى چوڭراق دېيىلگەن . يۇرتى بەزى گېزىت - ژۇرناللاردا بارىدىغان دېيىلسە ، بەزىدە ئالتايلىق دېيىلگەن . 1919 - يىلى لېنىن 3 - ئىنتېرناتسىئونالنى تەشكىل قىلغاندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيە ، قۇبىدۇدا ، ئالتايدا تۇرغان ، 1928 - يىلى ياڭ زېڭشىڭ ئۆلۈپ جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن ، قۇمۇلدا سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ ، نەزىر ۋاڭ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلىپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قىلىپ تەينىلىنىدۇ . ۋاڭلىق تۇزۇم بىكار قىلىنىدۇ . بۇ چاغدا ، نەزىر ۋاڭنىڭ ئوغلى بېشىر ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ئۆزىنى ۋاڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ . قۇمۇلنىڭ سىياسىي ، ھەربىي ھوقوقى ئوردا مۇشەۋۋەرى يولۋاسقا قالدۇ . شۇ پەيتتە قاسىم ئەپەندى قۇمۇلدا خىزمەت ئىشلەيدۇ . مۇشۇ ئاساسلارغا بىنائەن بەزىلەر ئالتايلىق دېسە ، بەزىلەر بارىكۆللۇق دېسە كېرەك .

مۇناسىۋەتنى بىلەن ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېچىلغان ئالىي مەكتەپ-لەردە[1] ئوقۇپ سوتسىيالىستىك نەزەرىيە ۋە ماركسىزم بىلىم ئال-غانلىقى توغرىسىدا كۆپلىگەن ئاغزاكى ماتېرىيال بار . قاسىم ئە-پەندىنىڭ ئەمەلىي بىلىمىمۇ دەل شۇلارنى ئىسپاتلايدۇ .

قاسىم ئەپەندى ، قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلاش ئال-دىدا روسىيەدىكى ئوقۇشنى تاماملاپ ، تاشقى موڭغۇلىيەدە خىزمەت قىلىۋاتقان ئىدى . 1932 - يىلنىڭ باشلىرىدا ، ئۇ ئاۋۇت ئاكا (ھازىر ھايات) بىلەن شىنجاڭغا كېلىدۇ ۋە قەينەر دېگەن ئىسسىم بىلەن خەلق ئىچىدە تەشۋىقاتچىلىق خىزمىتى ئېلىپ بې-رىپ ، خەلق ئاممىسىنى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكە ئۇندەيدۇ .

1932 - يىلى جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىل بولۇپ ، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسا-دىي ۋەزىيىتىدە ، يالڭ زېڭشىن دەۋرىگە نىسبەتەن قىسمەن ئۆز-گىرىش بولغانىدى .

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا ، قاسىم ئە-پەندى جاھانگىر دۆلەت جاسۇسلىرىنىڭ خەلقنى قايمۇقتۇرۇش سۈيقەستىگە قارشى دادىل كۈرەش قىلىدۇ ۋە سوتسىيالىزم يو-لىنى تەشۋىق قىلىدۇ . كېيىن ئۇ ، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئاممىسىنى توغرا ئىنقىلاب يولىغا باشلاشتا تەشۋىقاتچىلىق رولىنى ئويناپدۇ . ئېيتىشلارغا قارى-غاندا ، بىر مەزگىل خوجا نىياز ھاجىمنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچى بولىدۇ . بۇ يىللاردا ، خوجا نىياز ھاجى يەتتە قۇدۇقتىكى جەڭدە شېڭ شىسەي قىسمىدىن (ما جۇڭيىڭ تۈيۇقسىز ئۇرۇش مەيدا-نىنى ئاق قالدۇرۇپ قۇمۇلغا چېكىنىپ ، قۇمۇلنى بۇلاپ ، ئوت قويۇپ ئىچكىرىگە كېتىپ قالىدۇ) يېڭىلىدۇ - دە ، تاشقى موڭ-غۇلىيە چېگرىسىدىكى ھىنگان تېغىغا چېكىنىدۇ ۋە بۇ يەردە ئالتە

---

① ئوقۇتقۇچىلار ئىنقىلابىدىن كېيىن ، سوۋېت ھۆكۈمىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بەرگەن . شۇ يىللاردا قاسىم ئەپەندى روسىيەگە ئوقۇتۇپ ، يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاھىدە ماركسىزم مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان . شۇڭا ئۇ ، شىنجاڭغا ماركسىزم تارقاتقۇچىلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ .

ئاي تۇرۇپ دەم ئالىدۇ ، قىسىملارنى رەتلەيدۇ . شۇ مەزگىلدە سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇغۇچى چىقىرىدۇ ھەم ئۇلاردىن قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ، قورال ـ ياراغ قاتارلىقلارنى سېتىۋالىدۇ . مۇشۇ پەيتتە قاسىم ئەپەندى خوجا نىياز ھاجىمنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن بولغان كېلىشىملىرىگە مەسلىھەتچى بولىدۇ .

1932 ـ يىلى كەچ كۈزدە ، قاسىم ئەپەندى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان قۇمۇل ۋە تۇرپان قىسىملىرى بىلەن بىللە كېتىۋېتىپ ئۇششاقتالغا كەلگەندە ، ماجۇڭيىنىڭ قىسىملىرىدىن بولغان ماشىمىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئەسىرگە چۈشىدۇ . ماشىمىڭ قىسىملىرى 20 نەپەر قوزغىلاڭچى ئاممىنى ئېتىپ تاشلايدۇ . قاسىم ئەپەندى ئۆيكەسىگە تەككەن ئوق بىلەن ئۆلگەن بولۇپ يېتىۋالىدۇ ، دۈشمەن كېتىپ قالغاندىن كېيىن ، 2 ـ كۈنى يەنە شۇنداق چالا ئۆلۈك بولغان بىر ئۇيغۇر يىگىتنى بىلەن بىرگە دېھقانلار تەرىپىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنىدۇ .

1934 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ، خوجا نىياز ھاجىم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرۇشى ۋە كېپىللىكى بىلەن شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ خىزمەت ئىشلىگەندە قاسىم ئەپەندى خوجا نىياز ھاجىمنىڭ يېنىدا مەسلىھەتچى بولىدۇ ، كېيىن ماجۇڭيىنىڭ قىسىمىدىن ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە ، قاسىم ئەپەندى شېڭ شىسەينىڭ ئالاھىدە ۋەكىلى بولۇپ خوتەنده تۇرىدۇ .

كېيىن قاسىم ئەپەندى قەشقەردە بولغان مەزگىلدە ، قەشقەر شەھىرىدە قۇرۇلغان ھىلال ئەھمەر (قىزىل يېڭى ئاي) دوختۇرخانىسىغا مۇدىر بولۇپ بۇ ۋەزىپىنى ئۇچ يىل ئۆتەيدۇ . ئۇ ، مۇشۇ جەريانىدا قەشقەر رايونىدىكى يېڭىلىق تەرەپدارلىرىنى ئەتراپىغا يىغىپ ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي

نەزەرىيسى ۋە ماركسىنىڭ پەلسەپىدىن دەرس ئۆتىدۇ . يەنى ماركسىزمنىڭ ئىلغار تەشۋىقاتچىلىرىدىن بولىدۇ .

ئۇ ، 1936 - يىلى قەشقەردە تۇنجى قۇرۇلغان پىداگوگ مەكتىپىدىكى ئىلغار مۇئەللىملەر ۋە ئىلغار ھەربىي ، ساقچى ۋە باشقا ئىلغارلاردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىل قىلىپ « پەلسەپە ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى » (ماركسىزمنى تەشۋىق قىلىش گۇرۇپپىسى) قۇرىدۇ . ئۇ گۇرۇپپىدا بەي ۋېنيۇ (خۇيزۇ) ، ساۋۇت ئەپەندى ، ئابدۇقادىر سىدىقى ، كېيىنرەك تەكلىپ قىلغان ئابدۇرېشىت يۈسۇفى ، ھەربىيلەردىن ئەمەت تۇمنجاڭ ، زامىر (تاجىك) تۇمنجاڭ ، جاڭ يۇفىڭ (خەنزۇ) سىلىڭ قاتارلىق خېلى كۆپ كىشىلەر بولغان . قاسىم ئەپەندى ئەنە شۇ ماركسىنىڭ پەلسەپە ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىنىڭ رەھبىرى ئىدى .

1939 - يىلى شېڭ شىسەي قاسىم ئەپەندىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ .

1942 - يىلى شېڭ شىسەي قاسىم ئەپەندىنى نەزەربەنتتىن بوشىتىپ ، مەركىزىي قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلات بۆلۈمىگە مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەيدۇ .

قاسىم ئەپەندى قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشما تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى بولغان مەزگىلدە ، ئۇ تەشكىللەش ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ ، قازاق ـ قىرغىز خەلقىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت ، مىللىي مائارىپ ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ۋە سىياسىي ھاياتىدا زور يېڭىلىقلار يارىتىدۇ ، ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئابرويى ئىنتايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ . بىراق ، 1943 - يىلى ئەتىيازدا ، شېڭ شىسەي (بۇ چاغدا ، شىنجاڭدا ئاللىقاچان گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى) قاسىم ئەپەندىنى قولغا ئالىدۇ . ئۇ تۇرمىگە ئېلىنغاندىن كېيىن ، ھەر خىل ئېغىر شارائىت ۋە قېيىن ـ قىستاقلار داۋاملىدا ، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئوق تەككەن ئۆپكە كېسىلى قايتا قوزغىلىپ ئېغىرلىشىدۇ . ئۇ ، بىر يىلغا يەتمىگەن تۇرمە ئازابىدىن كېيىن

تۇرمىدىن بوشتىلىدۇ . بۇ چاغدا ، قازاق ـ قىرغىز ئىلغارلىرى قاسىم ئەپەندىنىڭ يەنىلا خىزمەت ئىشلىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ . نەتىجىدە ، ئۇ ، كېسىلىنىڭ ئېغىرلىقىغا قارىماي ئەسلىدىكى خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ، خىزمەت جانلىنىدۇ . ئەكسىيەتچىلەر بىلەن ئىلغار كۇچلەر ئوتتۇرىسىدا كۇرەش باشلىنىدۇ .

ئۇ يىللاردا ، قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشما رەئىسى سالىس ئىدى . ئۇ ئەكسىيەتچى كۇچلەر ۋەكىلى بولۇپ ، گومىنداڭنىڭ ئىشەنچلىك قول چوماقلىرىدىن ئىدى . جۇملىدىن ئۇ ، ئۇيۇشما دائىرىسىدە ئۆسۈپ يېتىلىۋاتقان ئىلغار كۇچلەرنى تايانچسىز قالدۇرۇش مەقسىتىدە قاسىم ئەپەندىنى خىزمەتتىن بوشىتىۋېتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، ئۇ ، ئۆيىدە ئۆپكە جاراھىتىنى داۋالاپ دەم ئالىدۇ .

1946 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۇمىتى بىلەن گومىنداڭ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن « 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىم » شەرتلىرىگە ئاساسەن خەلقىمىز خەلقچىللىق سايلام ھوقوقىغا ئېرىشىدۇ . 1946 ـ يىلى 8 ـ ۋە 9 ـ ئايلاردا ئېلىپ بېرىلغان خەلقچىل سايلامدا ، قاسىم ئەپەندى خەلق تەرىپىدىن مەركىزىي قازاق ـ قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا رەئىس بولۇپ سايلىنىدۇ . ئۇ ، سايلامدىن كېيىن خەلقچىللىق بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش يولىدا پىداكارلىق بىلەن ئىشلەپ ، ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى كۇرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرىدۇ .

ئۇ يىللاردا ، شىنجاڭ ۋەزىيىتى بولۇپمۇ ئۇرۇمچى ۋەزىيىتى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ ، ئەكسىيەتچى كۇچلەر بىلەن ئىلغار كۇچلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەش كەسكىن ۋە جىددى ئىدى . ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا ، قازاق خەلقى بىر تەرەپتىن ئوسمان ، قالىبېك ، ئورازقان قاتارلىق قوراللىق باندىتلارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە ئۆزىگە مەجبۇرىي رام قىلىش (بويسۇندۇ-

رۇش ، ئەگەشتۇرۇش) قاتارلىق نەيرەڭلىرىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، گومىنداڭ گۇماشتىلىرى بولغان سالىس ، زاكىچىن ، جانمىقان قاتارلىقلارنىڭ بېسىمىغا ئۇچرايتتى . ئۇ يىللاردا قاسىم ئەپەندى ئىلغار كۇچلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ قازاق خەلقىنىڭ ھەقىقىي ئەركىنلىك ، ئازادلىق يولىنى روشەن كۆرسەتتى ، ئەكسىيەتچى كۇچلەرگە قارشى كۈرەشىگە يېتەكچىلىك قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ ھەقىقىي سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە ۋەتەنپەرۋەر خەلق پەرزەنتى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلدى .

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىنى يېرتىپ تاشلاپ ، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىلغار كۇچلەرگە بولۇپمۇ ئۆز كونتروللۇقىدىكى يەتتە ۋىلايەت ئىلغارلىرىغا ئۇشتۇمتۇت زەربە بەردى ۋە ئۇلار ئۇستىدىن تېرورلۇق ئېلىپ باردى ، ئۆلتۈردى ، قامىدى . مىڭلىغان كىشى خانۇەيران بولدى . ئۇرۇمچىنىڭ ۋەزىيىتى ئۇنىڭدىنمۇ يامان بولۇپ ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى مەسئۇت سەبىرىنى ئۆلكە رەئىسلىكىگە تەيىنلەشتەك ۋاستىلەر ئارقىلىق ئىنقىلابىي كۇچلەرنىڭ پائالىيىتىگە توسقۇنلۇق قىلدى . نەتىجىدە ، ئۆلكىلىك كېڭەش يىغىنى ئېچىلىشتىن توختىدى ، جۇملىدىن يەتتە ۋىلايەتتىكى ئىلغار كۇچلەر ۋەكىللىرى ئىلىغا كەتتى . بۇ چاغدا ، قاسىم ئەپەندىمۇ ئۇرۇمچىدە تۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز سەبداشلىرى بىلەن 1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئىلىغا كەتتى . ئۇ ، ئىلىغا بارغاندىن كېيىن ، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ سەممىي قولدىشى سۈپىتىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ياردەمدە بولدى .

1948 - يىلى ئىلىدا « ئىتتىپاق » تەشكىل قىلىنغاندىن كېيىن ، قاسىم ئەپەندى ئىتتىپاقنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى ۋە بۇ ساھەدە كۆرۈنەرلىك تۆھپىلەرنى ياراتتى . لې-

كىن ئۇنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىشى ، كېسەلنىڭ يامان تەرەپكە تەرەققىي قىلىشى قۇتقۇزۇپ بولمايدىغان ھالەتكە يەتتى . نەتىجىدە ، داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي 1948 - يىلى 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئەتىگەن سائەت بەشتە ۋاپات بولدى .

قاسىم ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ۋە ھۆكۈمىتى پۈتۈن « ئىتتىپاق » ئىجرائىيە كومىتېتى داغدۇغىلىق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزدى . مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى ، گېنېرال ئىسھاقبەگ ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ، دەلىلقان سۇگۇربايوف قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ، « ئىتتىپاق » ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە ئىتتىپاق ئىجرائىيە كومىتېت ھەيئەت ئەزالىرى قاتارلىق كۆپلىگەن ئورۇن ۋە شەخسلەر تەزىيە ماقالىسى يازدى .

قاسىم ئەپەندىنىڭ تەزىيە مۇراسىمىغا ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدى .

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنىڭ ماتەم مۇراسىمىدا سۆزلىگەن تەزىيە سۆزىدە : « قاسىم ئەپەندى پۈتۈن ئۆمرىنى خەلقنىڭ ئازادلىق ، ئەركىنلىكى ئۈچۈن بېغىشلىدى . ئۇ ، ئۆمۈر بويى ئادالەت ، ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىدا باتۇرانە كۈرەش قىلدى . ئۇ ، ھەرقاچان ‹ بىز دۈشمەننى چوقۇم يېڭىمىز دېسەك ، ئىتتىپاقلىشايلى ، ئىتتىپاقلىق - كۈچ دېمەكتۇر › دەيتتى ۋە خەلقىمىزنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى . قاسىم ئەپەندى ئۆز ھاياتىنى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقنىڭ بىر - بىرىگە بولغان مۇھەببىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇشقا ، بىر - بىرىگە بولغان ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىشكە ھەمدە بىر - بىرىگە بولغان تارىخىي قېرىنداشلىق ۋە دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەشكە سەرپ قىلدى . شۇنداقلا ئۇ ، ئۆز مىللىتىنىڭ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئامانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش سېپىدىكى يۈرەكلىك ۋە غەيرەتلىك كۈرەشچى ئىدى . ئۇ خەلقىمىز-

نىڭ ئۆز كۆچىگە ئىشىنىشىنى دائىم تەشۋىق قىلاتتى ، ئۇنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان كېسىلى ۋە ئەكسىيەتچى كۆچىلەرنىڭ بېسىمى ئۇنىڭ جەڭگىۋار روھىغا زادىلا تەسىر يەتكۈزەلمىگەن ئىدى . قاسىم ئەپەندى كۆزىنى يۇمغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ ۋەتەن ، مىللەت ئازادلىقى يولىدىكى يۈرىكى ھەر بىر ۋەتەنپەرۋەرلەرنىڭ يۈرىكى بىلەن مەڭگۈ بىرگە سوقىدۇ ... » دېگەن ئىدى .

قاسىم ئەپەندىنىڭ جەسىتى غۇلجىدىكى ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان . كېيىن ئىتتىپاق ئىجرائىيە كومىتېتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن ئىلى كۆتۈپخانىسىغا « قاسىم ئەپەندى كۆتۈپخانىسى » دەپ نام بېرگەن .

قاسىم ئەپەندىنىڭ ۋاپاتى ئەينى ۋاقىتتا ئۇچ ۋىلايەتتىكى كىشىلەرنى ئېغىر قايغۇغا سالغان ، « شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى » يەنى « ئىتتىپاق ئىجرائىيە كومىتېتى » تەزىيە مۇراسىمى ئاچقان . ئۇچ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى ناھىيىلەر ، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ، « ئىتتىپاق » نىڭ جايلاردىكى شۆبىلىرى تەزىيە بىلدۈرگەن . 1948 - يىلى قاسىم ئەپەندى ۋاپاتىدىن كېيىن ئىلى گېزىتى مەخسۇس تەزىيە ماقالىسى ئېلان قىلىپ ، قاسىم ئەپەندىنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن . ئازادلىقتىن كېيىن ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭ قاسىم ئەپەندىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان ئىلغار پائالىيەتلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۇنىڭ خىزمەت پائالىيىتى ۋە نامىنى ئەنگە ئېلىپ گۇۋاھنامە بەرگەن .

ئابدۇرىشىت تۇردىيوف

ئابدۇرىشىت تۇردىيوف 1920 - يىلى 4 - ئايدا ئاتۇشنىڭ تىجەن يېزىسىدا تۇغۇلغان . ئۇ ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 1931 - يىلى 9 - ئايغىچە تىجەن يېزىسىدا كونا مەكتەپتە ئوقۇغان . 1936 - يىلى 9 - ئايدا غۇلجىغا چىقىپ غۇلجىدا ئوقۇغان .

1940 - يىلى 10 - ئايدا ئۇرۇمچى ھەربىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىپ 1941 - يىلى 3 - ئايدا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن . 1941 - يىلى 5 - ئايدا خوتەن ئىلچى گارنىزون باتالىيوندا لېيتېنانت ۋۇزۇۋوت كومانىدىرى بولۇپ ئىشلىگەن . 1942 - يىلى 5 - ئايدىن 1944 - يىلى 3 - ئايغىچە تاشقورغان چېگرا ئەترىتىدە لېيتېنانت شۆبە ئەترەت باشلىقى ، ۋۇزۇۋوت كومانىدىرى بولۇپ ئىشلىگەن . 1944 - يىلى 3 - ئايدا ئۇرۇمچىگە يۆتكۈلۈپ كەلگەن . 1944 - يىلى 8 - ئايدا چۆچەككە يۆتكۈلۈپ ، 1945 - يىلى 4 - ئايغىچە چۆچەك ئوتتۇرا مەكتەپتە ئىنستروكتور بولغان . 1945 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ گومىنداڭغا قارشى يەر ئاستى تەشكىلاتقا قاتناشقان . كېيىن سېزىلىپ قېلىپ قولغا ئېلىنىپ قامالغان . 1945 - يىلى 8 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت پارتىزانلىرى چۆچەكنى ئازاد قىلغاندا ، تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلگەن . شۇ يىلى 9 - ئايدىن 11 - ئايغىچە چۆچەك ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ، 11 - ئايدىن 1946 - يىلى 6 - ئايغىچە مىللىي ئارمىيە بىرىنچى باتالىيون كاماندىرى بولغان ھەم شۇ يىلى ئۇچ ۋىلايەت بىرلىكسەپ ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن . 1946 - يىلى 6 - ئايدىن 1947 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئامىيىسىنىڭ باش شتاب باشلىقى ، 1947 - يىلى 8 - ئايدىن 1948 - يىلى 8 - ئايغىچە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقلابى ئالتاي ھەربىي رايونى شىمالى يۆلىنىش فرونتىدا شتاب باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن . ئىنقلاب مەزگىلدە 1 - دەرىجىلىك ئىستىقلالىيەت ئالتۇن ئوردىنىغا ، 2 - دەرىجىلىك ئىستىقلالىيەت ئوردىنىغا ، ئازادلىقتىن كېيىن غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش كۈرەش مىدالىغا ئېرىشكەن .

1949 - يىلى شىنجاڭ دېموكراتىك ئىتتىپاقىغا ئەزا بولغان . 1952 - يىلى 8 - ئايدىن 1954 - يىلى 5 - ئايغىچە نەنجىڭ ھەربىي ئىنستىتۇتىدا ئوقۇغان . 1954 - يىلى 5 - ئايدىن 1955 - يىلى 8 - ئايغىچە لەنجۇ ھەربىي رايونى شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى

ھەربىي تەييارلىق باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان . 1955 - يىلى 11 - ئايدىن 1956 - يىلى 4 - ئايغىچە كورلا ۋىلايىتىنىڭ بۇگۇر ناھىيىسىدە ئالىي كوپپىراتىپ قۇرۇش خىزمەت گۇرۇپپىسىدا ئىشلىگەن .

1956 - يىلى 7 - ئايدىن 1957 - يىلى 8 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەنتەربىيە كومىتېتىدا ئىشخانا مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن . 1957 - يىلى 8 - ئايدىن 1958 - يىلى 9 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەمسىنات سودا كوپپىراتىۋى ئىشخانا مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن . 1958 - يىلى 9 - ئايدىن 1961 - يىلى 4 - ئايغىچە ئىگىكىنچى سودا نازارىتى ئىشخانا مۇدىرى بولغان .

1961 - يىلى 4 - ئايدىن 1963 - يىلى 8 - ئايغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تۇرلۇك مالىلار شىركىتى خۇگسەن ئايماق زاۋۇتىنىڭ باشلىقى بولغان . 1963 - يىلى 8 - ئايدىن 1972 - يىلىغىچە شىنجاڭ تۇرلۇك مالىلار شىركىتىدە تەرجىمانلىق ، كاتىبات خىزمەتلىرىنى ئىشلىگەن .

ئابدۇرىشىت تۇردىيوف مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شىتابى ھەربىي تەييارلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، « ھەربىي تالانت ئىگىسى ، بىلىمگە باي ھەربىي ، رەھبەر ۋە قابىل ئوفىتسېر ئىدى » . خەلقىمىز ئۇنىڭ ھەربىي ئىستىدادىدىن پەخىرلىنىدۇ . ئۇ ، ئىنتىزامچان ، تەشكىلاتچان كادىر بولۇپ ، جەڭگىۋار قوراللارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى پىششىق بىلەتتى ۋە ھەربىي تاكتىكا ، ئىستراتېگىيە جەھەتتە ئالاھىدە قابىلىيەتكە ئىگە ئوقۇتقۇچى ئىدى . ئۇنىڭ ئۆتكەن نەزەرىيە دەرسلىرىنى ئاڭلىغان ۋە ئەمەلىي مەشقلىرىنى كۆرگەن ئوفىتسېرلار ئۇنىڭ ئىقتىدارىغا چىن دىلىدىن قايىل بولاتتى . ئۇ 1972 - يىلى ۋاپات بولدى .

يۈسۈپجان ياسنوۋ

پۈتۈن ھاياتىنى خەلقنىڭ ئازادلىقى ، ئەركىنلىكى ئۈچۈن

ئىنقىلاب يولىغا بېغىشلىغان ماھىر رازۋېتچىك ، پودپولكوۋنىك يۇسۇپجان ياسنووۋ 1919 - يىلى (؟) سۈيدۈكده تەرەققىپەرۋەر تىجارەتچى ئائىلىسىده دۇنياغا كەلگەن . كېيىن بالىلىق ھاياتىنى بورتالادا ئۆتكۈزگەن .

يۇسۇپجان ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ، بۆرتالادىكى بىر كونىچە مەكتەپكە ئوقۇشقا كىردى . ئۇ ، ئوقۇش داۋامىدا دىنىي بىلىم ئېلىش بىلەن بىرگە ، كونىچە مەكتەپتە يېگىدىن يولغا قويۇلغان① پەننىي دەرسلەرگىمۇ قىزىقىدۇ — دە ، ناھايىتى تېزلا خەت — ساۋادىنى چىقىرىۋالىدۇ . بۇنىڭدىن سۈيۈنگەن دادىسى روسىيىده (تاشكەنت ، قازان ، ئوفا قاتارلىق جايلاردا) نەشر قىلىنغان دەرسلىك كىتابلار ۋە ھەر خىل ژۇرنال — گېزىتلەرنى ئېلىپ بېرىدۇ . كىچىكىدىن زېرەك ۋە تىرىشچان ئۆسكەن يۇسۇپجان تىرىشىپ كىتاب ئوقۇيدۇ . گېزىت — ژۇرناللارنى كۆرۈپ دۇنيانى چۈشىنىشكە باشلايدۇ . قېيىن مەسىلەرگە دۇچ كەلگەندە دادىسىدىن سوراپ چۈشىنىدۇ .

30 - يىللاردىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسى ئارقىسىدا شىنجاڭدا يۈز بەرگەن تارىخىي خاراكتېرلىك يېڭى ئۆزگىرىشلەردىن كېيىن ، جايى — جايلاردا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ . بۇ ئەھۋال يۇسۇپجانىنىڭ يېڭى بىلىم ئېلىشىغا تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ . نەتىجىده ، يۇسۇپجان بورتالادا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتلىق تالانت ئىگىسى بولۇش بىلەن بىرگە ، رۇس تىلى — يېزىقىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنالايدىغان بولۇپ يېتىلىدۇ .

1936 - يىلى ئۇنىڭ كۆتكەن پۇرسىتى يېتىپ كېلىدۇ . ئۇ ، ئۇچىنچى تۇركۈمده سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلىدىغان ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ، تاشكەنتكە بېرىپ

① 1980 - يىلدىن باشلاپ باۋۇدۇن مۇساباپۇيلارنىڭ بۇاستە قول تىقىشى بىلەن ئىلى ، قەشقەر قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكى مەدرىسەلەردە پەننىي دەرسلەر قوشۇپ ئوقۇلۇشقا باشلىغان بولسىمۇ ، كېيىك شەھەرلەردە ئومۇملاشمىغان . ئۇنىڭ ئۈستىگە پەننىي مەكتەپنى يوق ئىدى . شۇڭا ، بورتالادىكى كونىچە مەكتەپكە پەننىي دەرسلەرنى قوشۇپ ئوقۇش يېگىدىن تەسىس قىلىنغانىدى .

ساگـۇ نىڭ سياسىي قانۇن فاكۇلتېتىدا ئوقۇيدۇ . ئۇنىڭ ئو-
قۇشى ئەلا نەتىجە بىلەن ئاخىرلىشىپ ، سياسىيون ھەم ناتىق
بولۇپ ۋەتەنگە قايتىدۇ .

1938 - يىلى ئۇرۇمچىدە سياسىي - قانۇن ئورۇنلىرىغا
خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىدۇ . كېيىن ئۇ ئىلىغا يۆتكىلىپ ، 1942 -
يىلغىچە يەنىلا سياسىي - قانۇن خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ .

1942 - يىلىنىڭ ئاخىرى ، شېڭ شىسەي ئىنقىلابىنى ئو-
چۇق - ئاشكارا يۈز ئۆرۈپ گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ .
شىنجاڭدا گومىنداڭ پىرقىسى قۇرۇلىدۇ . بۇ چاغدا ، كۆپلىگەن
ئىلغارلار قولغا ئېلىنىدۇ ، قامىلىدۇ ، ئۆلتۈرۈلىدۇ . زۇلۇمدىن ئۆ-
زىنى چەتكە ئالغانلار قۇتۇلىدۇ . شۇنداق شارائىتتا ، بىر بۆلۈك
ئىلغارلار ئازادلىق يولى ئىزدەپ تەشكىلاتلارغا ئۇيۇشىدۇ . شۇ
چاغدا يۈسۈپجانمۇ ئىلىدىكى « ئازادلىق تەشكىلاتى » نىڭ بىر
گۇرۇپپىسىغا قوشۇلۇپ ، سياسىي پائالىيەت ۋە ئاخباراتچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىپ ، تەشكىلاتنى مۇھىم ئاخباراتلار بىلەن تە-
مىنلەيدۇ .

1944 - يىلى نويابىردا قوزغالغان ئىلى خەلق قوزغىلىڭى
ھەر قايسى سياسىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەرىكىتىنى تېزلىتىدۇ .
نەتىجىدە ، يۈسۈپجان ياسىنوۋ سۈيدۇڭ پارتىزانلىرىغا قوشۇ-
لۇپ ، ئاددىي جەڭچى بولۇپ ئىشلەيدۇ .

بۇ كۈنلەردە مىللىي ئارمىيە غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلغان
بولۇپ ، نۆۋەتتىكى ۋەزىپە دۇشمەننىڭ جىڭ ، شىخودىكى ئا-
ساسىي كۈچىنى يوقىتىش ئىدى . دۇشمەننى يوقىتىشتا دۇشمەن-
نىڭ سىرىنى بىلىش كېرەك ، ئەلۋەتتە . قوماندانلىق شىتاب
دۇشمەننىڭ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن ، دۇشمەن ئارقا سېپىنى
رازۋېتكا قىلىش ۋەزىپىسىنى يۈسۈپجان ياسىنوۋغا تاپشۇرىدۇ .
يۈسۈپجان چاقماق تېزلىكىدە دۇشمەننىڭ ئارقا سېپىگە (ئۇ
چاغدا كەڭسايى ئېغىزى ، ۋۇتەيدە دۇشمەن ئالدىنقى رازۋىتى بار

ئىدى) ئۆتۈپ بورتالا ، ئارشاڭ ، چىگىشۇ ، جىلڭ ، شىخۇ قاتارلىق جايلاردا دۇشمەن ئەھۋالىنى رازۋېتكا قىلىدۇ (دۇشمەن ئەھۋالىدىن خەۋىتىلىك مەلۇمات توپلايدۇ) . دۇشمەن ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى جىلڭ ، شىخۇغا ئارقا ـ ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىپ ، دۇشمەننىڭ جىڭنى ساقلاۋاتقان بىر دىۋىزىيە قىسمىنى يوق قىلىپ ، شىخۇغا يۇرۇش قىلىدۇ . 5 ـ كۈنى شىخۇنى ئىشغال قىلىپ ، قالدۇق دۇشمەننى قوغلاپ ماناس دەريا سىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا كېلىپ ، بۇيرۇقتا بىنائەن بۇ جاينى ئالدىنقى لىنىيە قىلىدۇ .

بۇ كۈنلەردە يۇسۇپجان بورالا ساقچى ئىدارىسىنىڭ كادىرى نامىدا بورتالا ، ئارشاڭ ، جىلڭ ، شىخو قاتارلىق جايلاردا ئىچكى رازۋېتكا (تازىلاش) خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . كېيىن مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق باش شتاب رازۋېتكا بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ ، غۇلجا مەركىزىي قوماندانلىق شتابىنىڭ رازۋېتكا خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ .

بۇ ۋاقىتتا ، گومىنداڭ دائىرلىرى ئىنقىلابنى قورال كۈچى بىلەن يوقاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ ، ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن سۆلھ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . 1946 - يىلى گومىنداڭ تەرەپ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ بىلەن 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالايدۇ ، شۇنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلىدۇ . مۇشۇنداق بولسىمۇ ، گومىنداڭ تەرەپ ئۆزىنىڭ يېڭىلگىنىگە تەن بەرمەي ، بارلىق ئىمكانلارنى قىلىپ ، ئۈچ ۋىلايەتنى پارچىلاپ يوقىتىش نىيىتىگە كېلىدۇ ۋە ئوسمانىنىڭ ئىلى تەرەپكە بولغان نارازىلىقىدىن پايدىلىنىپ ، ئوسمانىنى قوللاپ ۋە ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ ، ئوسمانىنىڭ قولى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابنى پارچىلىماقچى بولىدۇ .

1945 - يىلى 10 - ئايدا ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئۈچ

ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئوسمانلىنىڭ گومىنداڭ ھەربىي ـ مەمۇرلىرى (سۇڭ شىلىيەن ، جاڭ جىجۇڭ) بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلىغاندىن كېيىن توغرىسىدا مەلۇمات ئالىدۇ . ئۇچ ۋىلايەت تەرەپ شۇنىڭدىن باشلاپ ھەر ئىككى تەرەپكە « ئوسمانلىنى ھۇركۇتمەسلىك ، گومىنداڭغا چاندۇرماسلىق » تاكتىكىسىنى قوللىنىپ ، ئوسمانغا نىسبەتەن بىر تەرەپتىن ، سۆھبەت ئارقىلىق ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىش ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇنىڭ سىياسىي ھەرىكىتىنى كۆزدە تۇتۇپ تاقابىل تۇرۇش ؛ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە نىسبەتەن ئۇچ ۋىلايەتنى بىر گەۋدە قىلىپ ، ئوسمانلىنى ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت ھەيئىتى قىلىپ كىرگۈزۈش ئارقىلىق ، تەلەپنى قاتتىق قويۇپ ، گومىنداڭنى ئوسمان توغرىسىدا دىلىغول قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ .

ئۇرۇمچىدە گومىنداڭ بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بىر قاتار مەسىلىلەرگە ئەخمەتجان قاسىمى ، ئوسمان بىلەن ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىلەرگە گېنېرال ئىسھاق بەگ مەسئۇل بولىدۇ .

بۇ ۋاقىتلاردا ئۇرۇمچىدە گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتىكى بىر قاتار مەسىلەرنى ئۆز ئۇستىگە ئېلىپ ، ئوسمانلىنى قورال ـ ياراغ ، ھەربىي ھەم تېلېگراف خادىملىرى بىلەن تەمىنلەشنى گېنېرال سۇڭ شىلىيەنگە تاپشۇرىدۇ ھەم بۇ ئىشنى قەتئىي مەخپىي ساقلاش ئۇچۇن ، تاۋسىيۇ بىلەن سۇڭ شىلىيەنگە بۇيرۇق بېرىدۇ . سۇڭ شىلىيەن ما چىڭشاڭ باشچىلىقىدىكى بىرىنچى ئاتلىق دىۋىزىيە تەركىبىدىكى ماشىجىن باشچىلىق قىلغان ئىشپىيونلۇق لەينىنى بەيتىك ئەتراپىنى تۇرالغۇ قىلىپ ، ئۇچ ۋىلايەت ۋە تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا قىسىملىرىنى داۋاملىق چارلاش ، ھەربىي ئاخبارات توپلاشقا ئەۋەتىدۇ . يەنە ئوسمانلىنىڭ يېنىدا خىزمەت ئىشلەش ئۇچۇن ھەزبىي باشقارما (بۇ ھەربىي باشقارما ھەربىي سىستې-

مىدىكى ئىشپيونلۇق ئورگان بولۇپ ، نامدا شىنجاڭ گارنىزون سىلىگىبۇسىنىڭ بىر باشقارمىسى بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ، غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسى ئۇرۇمچى ئىشخانىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ئىكەن) باشلىقى يۇي دەنگە ئۇچ رادىست ۋە راتـ سىيە قاتارلىقلارنى قوشۇپ ئەۋەتىدۇ . بۇ ئىشپيونلار ئوسماننىڭ يېنىغا بارغاندىن كېيىن ، ئوسماننى يېتەكلەش بىلەن ئۇچ ۋىلاـ يەتكە قارشى ھەرىكەت قىلىشتىن تاشقىرى ، تاشقى موڭغۇلىيە ۋە سوۋېت چېگرىلىرىدا ئىشپيونلۇق ھەرىكەت ئېلىپ بارىدۇ .

ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئىنتايىن زور سەۋرىچانلىق بـ لەن ئوسمانغا تەربىيە ئىشلەپ ، ئۇچ ۋىلايەتتىكى قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە دۇشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قـ لىدۇ ، لېكىن ، ئوسمان بۇنى رەت قىلىدۇ . ئۇ ھەر خىل يوقىلاڭ سەۋەب ۋە چەكتىن ئاشقان تەلەپلەرنى قويۇش ئارقىلىق ، ئۆزـ نىڭ ئىككى يۈزلىمىلىك تەبىئىيىتىنى ئاشكارىلايدۇ .

شۇ چاغدىكى ئۇچ ۋىلايەت بىلەن ئوسمان ئوتتۇرىسـ دىكى زىددىيەت تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىپ بولمايدىغان « دوست ـ دۇشمەن » ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئايلىنىدۇ . بۇ ۋاقىتلاردا ئوسمان بىر تەرەپتىن ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ھەر قايسى قەبىلە باشلىقلىرى ۋە يۇرت كاتتىلىرىنى ئۆزىگە تارـ تىپ ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى قويسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەر خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ، قازاق خەلقىنى كۆچۈرۈپ ئۆزىگە ئەـ گەشتۇرىدۇ . بۇ ئىشلار تىنچ تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان قازاق خەلقىغە ھەقىقەتەنمۇ بالايىئاپەت كەلتۈرىدۇ .

مۇشۇنداق پەيتتە ، ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيە قوماندانـ لىق شتابى باش رازۋېتكا بۆلۈمى باشلىقى ، پودپولكوۋنىك يۈـ سۈپجان ياسنوۋنى ئالتاي ئوچىنچى ئاتلىق پولكنىك پودپولـ كوۋنىكلىكىگە تەينىلەيدۇ . بۇنىڭدىن مەقسەت شىمالىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش ، ئوسماننىڭ ئومۇمىي

ئەھۋالىنى كۆزىتىشتىن ئىبارەت ئىدى .

يۈسۈپجان ياسىنوۋ ئالتايغا بارغاندىن كېيىن گېنېرال مايور دەلىلقانغا يارەملىشىپ ، ئالدى بىلەن كوماندىر ـ جەڭچىلەرنىڭ ئىنتىزامچانلىقىنى كۈچەيتىپ ، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ ۋە بۇ خىزمەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ . ئۇ ، خىزمەت داۋامىدا كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە « خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە نۆۋەتتىكى مۇھىم مەسىلىلەر » دېگەن تېمىدا سىياسىي دەرس ئۆتىدۇ . شۇنداقلا ئالتاي ۋەزىيىتى ۋە كەلگۈسى توغرىسىدا ئېنىق سۆزلەپ ، ئوسمان پەيدا قىلغان قالايمىقانچىلىق ھەم ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى تارقاتقان تەتۈر تەشۋىقاتلارغا رەددىيە بېرىدۇ . ئۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ھەر بىر قازاق ئائىلىسىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىپ ، كوماندىر ـ جەڭچىلەرنىڭ ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەزىيەتكە بولغان قارىشىنى توغرىلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق قىسمىنى رەتكە سالىدۇ . گومىنداڭنىڭ قورال ـ ياراغ ۋە ھەربىي ياردەمگە ئېرىشكەن ئوسمان ئۆزبېنى « تەڭرىنىڭ ئەرىكسى » ، « تاغ باتۇرى » ، « پۈتۈن قازاق خەلقىنىڭ غەمخور ئاتىسى » ، « ئالتاينىڭ ئىگىسى » قىلىپ كۆرسىتىپ ، ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ ، خەلقنى ئۆزىگە ئەگىشىپ كۆچۈشنى جاكارلايدۇ ، كۆچمەن ئائىلىلەرنى بۇلايدۇ .

1946 ـ يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ، ئوسمان مانان باشچىلىق قىلغان بىر ئەترەتكە بۇيرۇق بېرىپ ، قۇبۇقسار ناھىيىسىنىڭ سالبىتتىدىن دېگەن يېرىگە بۇلاڭچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان يۈسۈپجان ياسىنوۋ باشچىلىقىدىكى چارلاش ئەترىتى تۈيدۇرماي يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىدۇ . خېلى كۆپ زىيان تارتىپ ، قېچىپ قۇتۇلغان مانان قىسمى مىلىي ئارمىيىگە ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك ھۇجۇم ۋە بۇلاڭچىلىق ئېلىپ بارىدۇ . لېكىن ، مىللىي ئارمىيىنىڭ قاتتىق زەربىسى بە-

لەن قاچىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن ، ئوسمان ئەسەبىيلەشكەن ھالدا ما-نان ، رۇستەم ، قورمان ، پولتاباي ، جىلقان ، پورۇلجاپ ، قاباس قاتارلىق باندىتلارنى ئۆز قىسىملىرى بىلەن تەرەپ ـ تەرەپكە ئەۋەتتى ، بۇلاڭچىلىق قىلىشقا بۇيرۇيدۇ . بۇلار يەنە ئۇچ ۋىلا-يەت مىللىي ئارمىيىسىگە يوشۇرۇن زەربە بېرىش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ . ئوسماننىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرى ناھايىتى ھىلىگەرلىك بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، ھەش ـ پەش دېگۈچە قىلىدىغان ئەسكىلىكلەرنى قىلىپ ، چاقماق تېزلىكىدە كۆزدىن غايىپ بو-لىدۇ . خەلق ۋە مىللىي ئارمىيە كۆپ قېتىم ئوسماننىڭ تۈيۇقسز زەربىسىگە ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭلىرىغا ئۇچرايدۇ . شۇنداقتىمۇ ئالتايدا تۇرۇشلۇق مىللىي ئارمىيە ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش پوزىتسىيەسىنى قوللىنىپ ، ھۇجۇم قىلماسلىق ، دۈشمەن ھۇجۇمىنى قايتۇرۇش ، قوغلاپ زەربە بەرمەسلىك ، ئەسىرلەرنى خارلىماسلىق ، تەربىيە بېرىپ قويۇپ بېرىش ئارقىلىق قايىل قىلىش پرىنسىپىدا تۇرىدۇ .

مىللىي ئارمىيە شىمالىي يۆنىلىش قوماندانلىق شتابىنىڭ بۇ خىل پوزىتسىيەسى ئوسماننى تېخىمۇ كۆرەڭلىتىپ قويىدۇ . ئوسمان 1946 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ، بىر قانچە ئون قەبىلە باشلىقى ، قۇيرۇقچىلىرى ، ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرى بىلەن يېغىن ئېچىپ ، ئۆزىنى ئەل باشلىقى ، مانانىڭ ئەسكىرىي باشلىق قىلىپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇ يەنە ئۇچ ۋىلايەت بىلەن ئۇرۇشىدىغانلىقىنى ، سۇڭ باتۇر (سۇڭ شىلىيەننى دېمەكچى) نىڭ ئوسمانغا ھەرقانداق ئىشتا ياردەم بېرىدىغانلىقىنى ، « قۇدرەتلىك » قوراللارغا ئىگە ئامېرىكىنىڭ جۇڭگونىڭ ئەڭ يېقىن دوستى ئىكەنلىكىنى ، ئۆ-زىنىڭ ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىلەن ئا-غىنە بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ . شۇڭا ، ئۇ 1947 ـ يىلى كىرىش بىلەن مىللىي ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلىشقا باشلايدۇ . بۇ چاغدا يۈسۈپجان مايور ماشان بىلەن قازاق خەلقى ئىچىدە يۈرۈپ ، ئوسماننىڭ

ئەكسىلئىنقىلابىي ھەربىكەتلەرنىگە قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ .

1947 - يىلى 1 - ئايدا ، ئوسمان بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ، بۇرۇلتوقاي ۋە ئالتاي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ ، مىللىي ئارمىيىنى زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ . 1947 - يىلى 2 - ئايدا ، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ئۈچ ئاتلىق پولىك ۋە زەمبىرەكچى باتالىيونىنى ئىشقا سېلىپ ، ئوسمان قىسىملىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ . پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان بۇ ئۇرۇشنىڭ سەردارى بولۇپ ، ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ .

ئوسمان ئالتاي ۋە بۇرۇلتوقايدىن ھەيدەپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، بۇرۇلتوقاي ، چىڭگىل ، كۆكتوقاي قاتارلىق ناھىيە ۋە رايونلاردىن 3000 دىن كۆپرەك چارۋىچىلارنى ئۆزىگە مەجبۇرىي ئەگەشتۇرۇپ ، ئۆز سېپىنى ئۇلغايتىپ ، ئەكسىلئىنقىلابىي بازا قۇرماقچى بولىدۇ .

بۇ چاغدا مىللىي ئارمىيە شىمالىي يۆنىلىش قوماندانلىق شتابى بۇيرۇقىغا بىنائەن ئوسمان باندىتلىرىغا قارشى ھەل قىلغۇچ ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلىپ ، بۇ ئۇرۇشنىڭ قوماندانلىقىنى يۈسۈپجان ياسىنوۋغا تاپشۇرىدۇ . يۈسۈپجان ياسىنوۋ 1500 كىشىلىك ھەيۋەتلىك قوشۇننى باشلاپ ، 1947 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئالتايدىن كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ ئوسمان ئورۇنلاشقان ئۇلۇغباي قۇدۇقى دېگەن يېرىگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . ئۇ ئۈچ كۈن جاپالىق يول يۈرۈپ ، ئۈچىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە ئۇلۇغباي قۇدۇقىغا يېتىپ كېلىدۇ . بۇ قار كۆچكەن پەسىل بولغاچقا ، ھاۋا سوغۇق ، قېلىن تۇمانلىق ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈزۈن يول باسقان جەڭچىلەر خېلى ھېرىپ - چارچايدۇ . شۇڭا ، يۈسۈپجان بارلىق جەڭچىلەرنى دەم ئېلىشقا قويۇۋېتىپ ، ئۆزى بەدالخان بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ ، كەڭ چارۋىچى خەلقنىڭ ھا-

يات ـ ماماتىنى كۆزده تۇتقان هالدا ، ئامال بار ئوسمان بىلەن ئۇرۇش قىلماسلىق ، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش قارارىغا كېلىپ ، قازاق خەلقى ئىچىدىكى يۇقىرى ئابرويلۇق ئاقساقاللاردىن مامبات ، جانات قاتارلىق تۆت نەپەر كىشىنى چاقىرىپ ، ئۇرۇش قىلماسلىق توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىپ ، ئىككى تەرەپ ئىمزا قويىدۇ .

لېكىن يامان نىيەتلىك ئوسمان ۋە ئۇنىڭ ئىلكىدىكى باندىتلىرى بىر تەرەپتىن تىنچلىق سۆھبىتىگە ئىمزا قويسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، يوشۇرۇن ئۇرۇش ھازىرلىقى قىلىدۇ . ئوسمان قىسىملىرى شۇ كۈنى تۈن يېرىمىدا مىللىي ئارمىيە ئورۇنلاشقان جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا باستۇرۇپ كېلىپ ، جەڭچىلەرنىڭ ئۇخلاۋاتقانلىقىدىن پايدىلىنىپ كۆپ كىشىنى بۇغۇزلاپ ئۆلتۈرۈپ ، قوماندانلىق شتابىقا قاراپ ماڭىدۇ .

بۇ چاغدا قوماندانلىق شتاب ئالدىدىكى پوست ئەنۋەر بەگ دۇشمەن ئەھۋالىنى سېزىپ ، قولىدىكى ئاپتومات بىلەن دۇشمەنگە ئوت ئاچىدۇ ھەم « باندىتلار بېسىپ كەلدى ! » دەپ ۋارقىرايدۇ . چۆچۈپ ئويغانغان جەڭچى ، ئوفىتسېرلار ۋە قوماندانلىق شتاب خادىملىرى دەرھال جەڭگە ئاتلىنىدۇ . شتابقا قاراپ ماڭغان دۇشمەن كۈتۈلمىگەن يەردىن ئوچ تەرەپتىن مىللىي ئارمىيىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ چېكىنىدۇ . قوماندانلىق شتاب دەرھال قىسىملارنى لىنىيە بويىچە ئۇرۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ . باندىتلار تاڭ ئاتقىچە جاھىللىق بىلەن تىركىشىپمۇ بۆسۈپ كىرەلمەيدۇ ياكى چېكىنمەيدۇ . مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى يەر ئەھۋالىنى بىلمىگەنلىكى ، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچرىغانلىقتىن ، پەقەت ئۆزلىرى تۇرغان ئورۇننى ساقلاپلا ئۇرۇش قىلىدۇ . تاڭ سۈزۈلۈش بىلەن ئەتراپ جەڭچىلەرگە تونۇشلۇق بېرىدۇ . يۇسۇپجان ياسنوۋ دۇشمەن ئەھۋالىنى كۈزىتىدۇ . دۇشمەن مىللىي ئارمىيىدىن خېلىلا كۆپ بولۇپ ، ئۇلار-

نىڭ ئورۇنلاشقان جايى ئۇرۇش قىلىشقا ، يوشۇرۇنۇشقا ناھايىتى قولايلىق ئىدى . شۇڭا ، يۈسۈپجان ياسىنوۋ قىسمىغا ھۇجۇمغا ئۆتمەسلىك ، دۇشمەننى ئىلگىرىلەتمەسلىك بۇيرۇقىنى بېرىدۇ . تاڭ ئاتقاندىن كەچكىچە ئۇرۇش بولىدۇ ، دۇشمەن كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ ، لېكىن چېقىم بىلەن چېكىنىدۇ . بۇ ئۇرۇشتا ، تاغ ئۇرۇشىغا ماھىر بولغان رولەتچى ، كۆكمەتلەر باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ ، دۇشمەننىڭ ئاساسىي ئوت كۈچىگە زەربە بېرىدۇ .

مايور ماشان باشچىلىق قىلىۋاتقان لىنىيىنىڭ ئۇرۇش ئەھۋالى جىددىي بولۇپ ، ماشان مايورنىڭ يېنىدىكى ستانكاۋوي پىلىموت ئېتىشتىن توختايدۇ . ماشان پىلىموتچىنىڭ جەستىنى يۆتكەپ پىلىموتنى ئىشقا سالىدۇ . بىر قانچە مىنۇت ئۆتمەي ماشان مايورمۇ قازا تاپىدۇ . پىلىموت يۈسۈپجان ياسىنوۋنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ . بىردەم پىلىموت ئوقىنىڭ توختىشى بىلەن دۇشمەن چىلبۆرىدەك ھۇجۇمغا ئۆتۈپ « ماقاباي » ، « يا مۇخەممەت » دەپ چوقان سېلىپ ئىلگىرىلەيدۇ .

پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان پىلىموت ئۇچىنى دۇشمەنگە قارىتىش بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن موللاق ئېتىپ يەر چىشلەۋاتقان باندىتلار جەستى ، ئىگىسىز قالغان ئاتلارنىڭ قالايمىقان چېپىپ يۈرۈشى دۇشمەننىڭ ئىلگىرىلەش يولىنى توسىدۇ . پىلىموت ئوقى باندىتلارنى زادىلا ئىلگىرىلەتمەيدۇ . دۇشمەن بىر مەھەل تىرىكشىپ باققان بولسىمۇ ، بۇ قېتىمقى ھۇجۇمدا « جەڭگىۋار » دەپ ئاتالغان ھۇجۇمچى باندىتلىرى ۋە كۆپلىگەن ئەسكىرىدىن ئايرىلىدۇ ـ دە ، قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن ئۆزلىكىدىن چېكىنىپ قاچىدۇ .

ئۇلۇغباي قۇدۇقىدا ئېلىپ بېرىلغان بۇ جەڭ مىللىي ئارمىيە كوماندىر ـ جەڭچىلىرىنىڭ جاسارىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، باندىتلارغا بولغان غەزەپ ـ نەپ-

رىتتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ . ئۇلار باندىتلار تەرەپتىن بۇغۇزلـ
ـنىپ ئۆلتۈرۈلگەن 60 تىن ئارتۇق جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارنىڭ
پاجىئەسىنى كۆرگەندە ، غەزەپكە چىدىيالماي ئۈنلۈك شوئارلارنى
توۋلاپ ، ئىنتىقام ئېلىشقا قەسەمىيات قىلىدۇ . ئوسمان چاپارمەنـ
لىرىنى باشلاپ شۇ كېچىسىلا قىزىلئادىر دېگەن يەرگە قېچىپ
كېتىدۇ .

پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان قىسمىلارنى تەرتىپكە سېلىش
بىلەن بىرگە جەڭگە سەپەرۋەر قىلىدۇ . ئۇ : « يولداشلار ! بۇ
ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدۇق ، يۇ غەلىبە كۆپلىگەن ئەزىمەتلەرنىڭ
قان ـ تەر بەدىلىگە كەلدى . بۇنىڭدا ئوسمانمۇ يۈزلىگەن ئۆـ
لۈكلىرىنى قالدۇرۇپ قاچتى . بىز بۇنىڭ بىلەن مەغرۇرلىنىپ
ئېسىمىزنى يوقاتماسلىقىمىز لازىم . دۈشمەن تېخى بار ، ئالدىمىزدا
تالاي جەڭلەر بىزنى كۈتۈپ تۇرىدۇ . بىزنىڭ ئىنقىلابىمىز ،
ئىرادىمىز يېڭىلمەستۇر ، بىز باندىتلارنى ئۆزۈل ـ كېسىل يوق
قىلىمىز ... » دېگەندە ، پۈتۈن مەيدانىدا ھۇررا ساداسى ياڭرايدۇ .

شۇ كۈنى ئىككىنچى سەپ چۆچەك پولكى بۇ يەرگە يېـ
تىپ كېلىدۇ . ئىككى پولك ۋە كوماندىر ـ جەڭچىلەر خۇشال ـ
خورام جەم بولۇپ ، ئوسمانغا ئىز قوغلاپ زەربە بېرىش ئۈچۈن
قىزىلئادىرغا يۈرۈش قىلىدۇ . يۈسۈپجان پولكى چاقماق تېزلـ
كىدە ئىز قوغلاپ قىزىلئادىرغا يېتىپ كېلىپ ئۇرۇش قىلىدۇ .
ئوسمان بىر مەھەل تىرىكشىدۇ ، لېكىن مىللىي ئارمىيىنىڭ ئو-
قىدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى بىلىپ ، ئىنتەنقىز (جاۋقىز
دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېگەن جايلاردا ئۇرۇشۇپ بېقىپ ، ئاخىر
كۆكتوقاي ناھىيىسىنىڭ قۇۋۇتىرتىش دېگەن يېرىگە قاچىدۇ .
قۇۋۇتىرتىش دەريا ئېقىمى بولۇپ ، بۇ دەريانىڭ مۇزلىرى ئېرىگەن
كۈنلەر ئىدى . شۇڭا ، باندىتلار بالدۇر پەملەپ قويغان مۇز ئـ
ېمىگەن يەردىن ئۆتۈپ ، ئۇرۇشقا ئەپلىك تۆپلىكلەرگە يوشۇـ
رۇنۇۋالىدۇ .

پودپولكوۋنىك يۇسۇپجان دۇشمەنلىك توسۇپ ياتقان ئورنىنى تەھلىل قىلىپ ، كۇندۇزى دەريادىن ئۆتۈش توغرا كەلسە چىقمىنىڭ زور بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ . كۇندۇزى دۇشمەننى ئۇرۇش بىلەن بەند قىلىپ ، قاراڭغۇ چۈشكەندىن كېيىن بىر قانچە ستانكىۋوي پىلىموتنىڭ ئوت كۈچىنى دۇشمەنگە مەركەزلەشتۈرۈپ ، پىلىموت ھمايىسىدە قىسىملارنى دەريادىن ئۆتۈشكە بۇيرۇق بېرىدۇ ، ئاتلىق قىسىم دەريادىن ئۆتۈپ دۇشمەنگە ئوت ئاچىدۇ ، باندىتلارمۇ قىقاس - چۇقان سېلىپ ئاتلىق ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ ، ئاتلىق گىرەلەشمە جەڭ شەكىللىنىدۇ . پودپولكوۋنىك يۇسۇپجان ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىپ ، دۇشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىدۇ . قورمانغالى ، پاتقۇللا ، ئەنۋەر-بەگ ، كۆچاساز ، ھۇشۇروۋ ، ئابدۇكېرىم قاتارلىق ماھىر چەۋەندازلارمۇ قىلىچ ئوينىتىپ دۇشمەن سېپىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ . بۇ چاغدا مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى سەپ تۈزۈپ بىرلا ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ، ئۇچ تەرەپتىن باندىتلارنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ . يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوق ئاستىدىن باش كۆتۈرەلمىگەن دۇشمەن قول كۆتۈرۈپ تەسلىم بولۇشقا ئارانلا ئۇلگىرىدۇ ، بىر قىسىم باندىتلار قېچىپ قۇتۇلىدۇ . بۇ ئۇرۇشتا 827 نەپەر باندىت ئەسىرگە ئېلىنىدۇ . باندىتلار ئائىلە بويىچە كۆچۈرۈپ ماڭغان 50 مىڭدىن ئوشۇق مال - چارۋا دۇشمەندىن تارتىۋېلىنىدۇ . ئوسمان بىر قىسىم باندىتلار بىلەن بەيتىككە قاراپ قاچىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئالتاي يايلاقلىرىدىكى 10 مىڭدىن ئارتۇق ئائىلە باندىتلارنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلىدۇ . مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى بىر نەچچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن ئالتايغا قايتىدۇ .

جەڭچىلەر ئالتايغا كىرگەندە ، گېنېرال مايور دەلىلقان سوگۇربايوۋ باشلىق ھەربىي - مەمۇرىيلار ، ئالتايدا تۇرۇشلۇق مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشى جەڭچىلەرنى قارشى ئېلىپ ، بۇ غەلىبىنى تەبرىكلەپ ، قازاق

خەلقنىڭ قائىدىسى بويىچە چاچقۇ چاچىدۇ. دەللىلقانىنىڭ ئانىسى مىللىي ئارمىيە جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارنىڭ چېكىسىگە سۆيۈپ غەلىبىنى تەبرىكلەيدۇ. ئۇ چىنچى كۈنى غەلىبە تەبرىكلەش چوڭ يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇچ مىڭدىن كۆپ كومانىدىر ـ جەڭچىلەر پاراتتىن ئۆتىدۇ. پاراتتا گېنېرال دەللىلقان سۆز قىلىپ غەلىبىنى تەبرىكلىگەندىن كېيىن، خىزمەت كۆرسەتكەن پولك، ئىكاد-رون ۋە قەھرىمان شەخسلەرگە ئوردېن تەقدىم قىلىدۇ. يۇسۇپ-جان ياسىنوۋ، پاتقۇللا، قورمانغالى، ئابدۇكېرىم، ئەنۋەربەگ، كۆچاشار ۋە رولەتچى قاتارلىقلارغا قەھرىمانلىق ئوردېنى بېرى-لىدۇ؛ يۇسۇپجان ياسىنوۋ «ئازاد نىشانلىق بىرىنچى» ۋە «ئازاد نىشانلىق ئىككىنچى» ئوردېنىغا ئېرىشىدۇ.

1947 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئوسمانلىنىڭ بانديتلىرى هەممە ياقتا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدۇ، جەللەرنى مەجـ-بۇرىي كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان يۇسۇپجان ياسىنوۋ ئۆزىنىڭ چارلاش (رازۋېتكا) ئەترىتى ۋە مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئېلىپ، دۇشمەنلىنىڭ بۇزغۇنچىلىق قىلغان ئورۇنلىرىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. پەيتى كەلگەندە دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغان مال ـ چارۋىلارنى قايتۇ-رۇۋالىدۇ، كۆچۈرۈلگەن خەلقنى ئەسلى يېرىگە قايتۇرىدۇ.

بىر كۈنى ئۇ، جەلد قارا دېگەن تاغ ئۇستىدە دۇربۇن بىلەن ئەتراپىنى كۈزىتۈۋېتىپ، قېچىپ كېتىۋاتقان بانديت قە-سىملىرىنىڭ كۆپلىگەن مال ـ چارۋا ۋە خەلقلەرنى ئالدىغا سېـ-لىپ هەيدەپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. كېيىن مەلۇم بولۇشـ-چە، بۇلار چىڭگىلدىكى هەسەن ئۆكۈرداي، ئىدرىس زەڭگى قاتارلىق ئوسمان بانديتلىك كاتتىباشلىرى بولۇپ، ئۇلار 100 دەك ئائىلىنى ئوسمانغا ئەگىشىشكە قۇتراتىپ ئېلىپ ماڭغانـ-كەن، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان بىر بۆلۈم بانديتلارنى ئۇلارنى قاچۇرماي قوغداپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ.

يۇسۇپجان چارلىغۇچى ئەترەتنى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتىدۇ ، بەختكە قارشى بۇ ئەترەت يوشۇرۇنغان باندىتلارنىڭ تۈيۇقسىز زەربىسىگە ئۇچراپ ، خېلى ئېغىر زىيان تارتىدۇ ، ھايات قالغانلىرى مۇھاسىرىنى بۇزۇپ قېچىپ قۇتۇلىدۇ . بۇ ساۋاقتىن تەجرىبە ئالغان مىللىي ئارمىيە قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىپ ، باندىتلارنى ئارقىسىدىن قوغلايدۇ . باندىتلار سار توقاي دەريا ياقىسىغا كەلگەندە ، ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي ، مال ـ چارۋا ۋە بىر بۆلۈك نەرسىلەرنى تاشلاپ ئۆزلىرى دەريادىن ئۆتۈۋالدۇ . مىللىي قىسىم باندىتلار بىلەن ئېلىشقان بولسىمۇ ، دەريادىن ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلىشالمايدۇ . يۇسۇپجان دۇشمەنگە ئەگەشكەن چارۋىچىلاردىن ئەھۋال سوراپ ، ئالدىنقى رەت ئۆتكەن دۇشمەنلەر نەچچە يۈز ئىكەنلىكىنى ، ئۇلار ئېلىپ ماڭغان ئاھالىنىڭ كۆپلىكىنى بىلىۋالىدۇ .

يۇسۇپجان ئىككى جەڭچىنى تۇرغۇن دېگەن جايدا تۇرۇۋاتقان مىللىي ئارمىيىگە خەۋەر قىلىشقا ئەۋەتىپ ، قىسىملارنى بىر تۆپلىككە ئورۇنلاشتۇرىدۇ ـ دە ، يەر شارائىتىنى ئوبدان بىلىدىغان (ئىلگىرى باندىتلاردىن ئەسىرگە ئېلىنىپ ، مىللىي ئارمىيە تەرەپكە ئۆتكەندىن كېيىن كۆپ ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن) جانكىرەينى قول ئاستىدىكى 14 ئەسكىرى بىلەن كېچىلىك پوستقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ . بىراق شۇ ئاخشىملا جانكىرەينىڭ خائىنلىقى بىلەن پودپولكوۋنىك يۇسۇپجانىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى پايدىسىز بولىدۇ .

ۋەقە مۇنداق بولغان : جانكىرەي ئەسىرگە ئېلىنغاندىن كېيىن خىزمەت كۆرسىتىپ ، ئوددىلىنىپ كومانىرلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن . بۇ قېتىمقى ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە ، جانكىرەينىڭ 14 نەپەر جەڭچىسى ھەر 200 مېتىر يەرگە ئىككىدىن پوستتا تۇرماقچى بولغان . ئۇ ، ئاخىرقى ئىككى پوستنى ئېتىپ تاشلاپ ، ئوسمانغا تەسلىم بولىدۇ ۋە قىسىملارنىڭ سانى ، ئوق ـ دورا

ئەھۋالى ھەم خەۋەر ئېلىپ كەتكەن ئىككى جەڭچىنىڭ مېڭىش يولى قاتارلىقلاردىن مەلۇمات بېرىدۇ . ئوسمان دەرھال تاغ يولى بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ ، ئىككى جەڭچىنى قولغا چۈشۈرىدۇ ۋە دەرھال ئادەم تەشكىللەپ ، مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى جايلاشقان ئورۇننى قاتمۇقات مۇھاسىرگە ئالىدۇ .

بۇ ۋاقىتتا ، مىللىي قىسىم دىجۇرنىسى ، ئىسكادىرون كومانداىرى ئابدۇكېرىم ھوشۇروۋ پودپولكوۋنىك يۈسۈپجانغا : « باشقا پوستلار جايىدا ، جانكىرەي ئۇددىلىنىيسى جايلاشقان ئاخىرقى ئىككى پوست ئۆلگەن ، جانكىرەي يوق » دەپ دوكلات قىلىدۇ . بۇ چاغدا پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان دەرھال قىسىملارنى يەر شارائىتىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە چوڭ قىسمنىڭ كېلىشىنى كۈتىدۇ . بۇ 1947 - يىلى 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى بولۇپ ، ئورنى چادىر تاش دېگەن جاي ئىدى . باندىتلار ھۇجۇم باشلاپ قارا قويۇندەك ئىلگىرىلەيدۇ . دۈشمەنگە قارىتىلغان پىلىموت ، ئاپتومات تاشلانغان قول بومبىلار دۈشمەننى ئىلگىرىلەتمەيدۇ . بۇ چاغدا چېكىنگەن باندىتلار ئىگىز تۆپىلىككە چىقىپ بېكىنىۋالىدۇ . مىللىي ئارمىيە تۆۋەندە قالىدۇ . شۇڭا ، ئۇرۇش مىللىي ئارمىيە ئۈچۈن پايدىسىز بولىدۇ . مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىدىن ئۆلگەن ، يارىلانغانلار كۆپىيىدۇ . 20 ياشلىق شەپقەت ھەمشىرىسى رەيھان يېغىۋاتقان ئوقلارغا پەرۋا قىلماستىن يارىدارلارنى تۇشۇيدۇ . ۋەزىيەت جىددىي ۋە خەۋپلىك بولۇپ ، پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان ياسىنوۋ ئەنۋەر بەگ ، كۆپچاسار ، رىزابەگ ، رۇستەملەر بىلەن شەرقىي سەپتە ؛ ئىسكادىرون كومانداىرى ئابدۇكېرىم ھۇشۇروۋ دۆلەتچى ، كۆكمەت ، ئەخمەت ، ساغاتبەگلەر بىلەن غەربىي سەپتە ئۇرۇش قىلىدۇ . ئىككى سەپ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىستانكىۋوي پىلىموت پىلىموتچىك قابىلقانىك قولىدا ھەر ئىككى تەرەپكە مەدەت بېرىپ ، دۈشمەننى ئىلگىرىلەتمەيدۇ . كەچ كىرگىچە ئۇرۇش مانا شۇنداق داۋام قىلىدۇ .

دۇ . باندىتلارنىڭ بىر قانچە قېتىملىق ھۇجۇملىرى قايتۇرۇلىدۇ ، دۇشمەن پەقەت كەچ كىرگەندىلا بېسىقىدۇ ، لېكىن ، مۇھاسىرە تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ .

تاڭ ئېتىشى بىلەن دۇشمەن يەنە ھۇجۇمنى باشلايدۇ . ئۇرۇش يېرىم كۈن داۋام قىلىدۇ . دۇشمەنگە قارىغاندا زىيان بىز تەرەپتە ئاز بولغان بولسىمۇ ، ئوق ـ دورا ئاز قالىدۇ ، ئۆلگەن ، يارىلانغانلار كۆپىيىدۇ . ئاخىر پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان ياسىنوۋ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىش قارارىغا كېلىپ ، بۇيرۇق قىلىدۇ .

مىللىي قىسىم ئوت كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ دۇشمەنگە بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىپ ، دۇشمەن مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ چىقىپ ، چوڭ قىسىم جايلاشقان تۇرغۇن تەرەپكە قاراپ چېكىنىدۇ . ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان ماشىنا چوڭ ياغاچقا تاقىشىپ ئىلگىرىلىيەلمەيدۇ . ئارقىغا يېنىشقا تۆپىلىك يول بەرمەيدۇ ، بۇ چاغدا باندىتلار قوغلاپ كېلىدۇ . پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان ئاتىلىق قىسمىنىڭ تېز چېكىنىشىگە بۇيرۇق بېرىدۇ . ماشىنىدىكى قىسىملاردا بىرقانچە تالدىن ئوق قالغان بولۇپ ، بىر ئاز تىرىكەشكەن بولسىمۇ ، لېكىن باشقىچە ئامال تاپالمايدۇ . يۈسۈپجان قىسىملارغا بۇيرۇق بېرىپ : « ھەربىكەتنى توختىتىڭلار » دەيدۇ . ئىسكادىرون كوماندىرى ئابدۇكېرىم ۋە شوپۇر سۇلتانلار ئاخىرقى ئوقنى ئېتىپ ، دۇشمەن بىلەن ئېلىشىدۇ ۋە مەردلەرچە قۇربان بولىدۇ .

يۈسۈپجان ماشىنىنىڭ ئارقا كۆزۈنىگا چىقىپ 18 نەپەر ياردار بىلەن بىرمۇبىر كۆرۈشۈپ ، ئۇلارغا تەسەللى بېرىدۇ . بۇ چاغدا ، باندىت باشلىقى قۇسەيىن شەپقەت ھەمشىرىسى رەيھان بىلەن يۈسۈپجاننى ئېلىپ مېڭىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ . باندىتلار يارىدارلارنىڭ كىيىملىرىنى سالدۇرۇپ ئېلىپ ، ماشىنىغا بېنزىن چېچىپ كۆيدۈرۈپ تاشلايدۇ . بۇنى كۆرگەن شەپقەت ھەمشى-

رىسى رەيھان غەزەپلىنىپ باندىتلارنى تىللايدۇ ۋە قارىشلىق كۆرسىتىدۇ . شۇڭا ، ياۋۇز باندىتلار ئۇنى ئېتىپ تاشلايدۇ .

1947 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ، 100 دىن ئارتۇق باندىت پودپولكوۋنىك يۈسۈپجاننى يالاپ بەيتىكىنىڭ ئۇرانبۇلاق دېگەن يېرىگە ئېلىپ بارىدۇ . شۇ كۈنى ئوسمان رادىئو گراممىسى ئارقىلىق ئۇرۇمچىدىكى سوۋېت شىلىيەتلەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جانىمقان ئۇرۇمچىدىكى ئەكسىيەتچىل قازاق كاتتىۋاشلىرىدىن خادىۋاڭ ، سالىس ، زاكچىن قاتارلىق يۈزلىگەن كىشىگە مەلۇم قىلىپ ، ئوسماننىڭ « غەلىبە سى » نى تەبرىكلەيدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكنان ئوسمان بىلەن جانىمقان ئارقىلىق خەۋەرلىشىدۇ ۋە دەرھال يولغا چىقىپ بەيتىككە يېتىپ بارىدۇ .

پودپولكوۋنىك يۈسۈپجان ياسىنوۋ بەيتىككە ئېلىپ بېرىلىپ ئىككىنچى كۈنى ئوسمان ئۆز ئەتراپىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى ، ھەربىي كاتتىۋاشلار بولۇپ 70 تىن ئارتۇق كىشىلەر ئالدىدا يۈسۈپجاننى سوراق قىلىدۇ . سوراق باشلىنىش بىلەن كەسكىن مۇنازىرە باشلىنىدۇ ، بۇ سوراق مۇنازىرىسى يېرىم كۈندىن ئارتۇق داۋاملىشىپ ، مۇنازىرىدە يۈسۈپجان ياسىنوۋ ئۇستۇنلۇك قازىنىدۇ .

سوراق مۇنازىرىسىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولىدۇ :

—— ئىسمىڭ نېمە ؟

—— يۈسۈپجان !

—— دەرىجەڭ نېمە ؟

—— پودپولكوۋنىك !

ئوسمان ئۆزىنى تونۇتماق بولۇپ :

—— مەن كىم ! —— دەپ سورايدۇ .

—— تونۇمايمەن ، —— دەيدۇ يۈسۈپجان . بۇ چاغدا ئەتراپ-

تىكىلەردىن بىرى :

— بىلەمسەن ، بۇ ئاكاڭ ئوسمان باتۇر بولىدۇ ! — دەيدۇ .

يۇسۇپجان :

— سالام ۋالىي ، پۈتۈن ئالتاي خەلقى سىزنىڭ رەھبەرلىكىڭىزگە مۇھتاج بولۇپ تۇرغان ۋاقتىتا ، بۇ يەرگە كېلىۋالغانلىقىڭىزنى قاراڭ ؟ ۋالىي ، خەلق سىزدىن تاغ ـ دالىلاردا يۈرۈشنى ئەمەس ، شەھەرگە كېلىپ خەلقنە ئاتىدارچىلىق قىلىپ ، دېموكراتىيىنى جارى قىلدۇرىشىڭىزنى كۈتىدۇ ، — دەيدۇ .

ئوسمان جىم بولىدۇ . باشقىلار ئوسمانغا قاراپ ئۈن چىقارمايدۇ . بىر پەس جىملىقتىن كېيىن ، ئوسمان :

— سەن نىمە ئۈچۈن بىز بىلەن ئۇرۇش قىلدىڭ ؟ — دەيدۇ .

— بۇ ئۇرۇشنى مەن قىلمىدىم ، سىز قىلغۇزدىڭىز ، — دەيدۇ يۇسۇپجان .

ئوسمان غەزەپكە تولغان كۆزىنى يۇسۇپجانغا تىكىپ :

— مەن قاندىقچە سىنى ئۇرۇش قىلغۇزدۇم ؟ ! — دەيدۇ .

— مۇبادا سىز خەلق تاپشۇرغان ۋالىلىق ۋەزىپىنى ئۆتەپ ، ئالتاي خەلقىگە ئاتا بولغان بولسىڭىز ، سىزمۇ تاغ ـ دالىلاردا يۈرمىگەن بولاتتىڭىز ، مەنمۇ بۇ يەرگە كەلمەي ، ۋالىي مەھكىمە ئالدىدا پوستتا تۇرغان ، مىلتىقمىنىڭ ئۆچىنى ئۆز قېرىنداشلىرىمغا قاراتماي ، دۈشمەنگە قاراتقان بولاتتىم ، — دەيدۇ .

ئوسمان ئۈن چىقارماي ئولتۇرغان پېتىچە يۇسۇپجانغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ . بۇ چاغدا ئوسمانغا مەدەت بەرمەك بولغان رەخىم :

— سېنى بۇ يەرگە كىم ئەۋەتتى ؟ — دەيدۇ .

يۇسۇپجان :

ـــ ياخشى ئېيتتىڭ ، سېنى مېنىڭ بىلەن ئۇرۇش قىلغىلى كىم ئەۋەتتى ؟ ـــ دەيدۇ .

رەخىم كۆرەڭلەپ ، ئوسماننى كۆرسىتىپ :

ـــ باتۇر ئاكاڭ ئەۋەتتى ، ـــ دەيدۇ .

يۈسۈپجان :

ـــ مېنى دەللىقان ئەۋەتتى ، ئەگەر ئىككى باتۇر ، ئىككى ۋالىي ئۆزئارا پۇتۇشۇپ قېرىنداشلىق ھاسىل قىلغان بولسا ، ئىككىسىز ئۇرۇشمىغان بولاتتۇق ، ھەر ئىككى تەرەپتىن قېرىنداشلار ئۆلمىگەن بولاتتى ، ـــ دەيدۇ .

بۇ چاغدا ئوسمان ئورنىدىن تۇرۇپ :

ـــ بۇ كىشىگە ياخشى قاراڭلار ، ـــ دەپ چىقىپ كېتىدۇ .

مەيداندىكى كىشىلەر باشلىرىنى لىڭشىتىپ ، يۈسۈپجاننىڭ سۆزىگە قايىل بولغانلىق پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرۈشىدۇ .

بۇ چاغدا رەخمۇ بىردىنلا بوشاپ ، ئۆزىدە يېڭى بىر تۈيغۇ ھاسىل قىلغاندەك بولىدۇ ـ دە ، يۈسۈپجاننى ئېلىپ ماڭىدۇ . ئۇ ، يۈسۈپجان تۇرغان چېدىرغا كەلگەندە ، قاراۋۇللارغا ياخشى قاراشنى تاپشۇرىدۇ .

يۈسۈپجان ياسىنوۋنىڭ ئوسمان باشلىق بارلىق قۇيرۇقچىلارنى قايىل قىلىشدەك بۇ جاسارىتى ئوسماننىڭ قىسىملىرى ۋە كۆچۈرۈلگەن ئاھالە ئىچىگە تارقىلىپ ، يۈسۈپجان كىشىلەر ئىچىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ ، ئۇنىڭغا ھېسداشلىق بىلدۈرگۈچىلەر كۆپىيىدۇ .

بىراق ، يۈسۈپجان ياسىنوۋنىڭ بۇ يەردە قانداق باتۇرلۇق كۆرسەتكىنىدىن قەتئىينەزەر ، ئۇنىڭ قولغا چۈشكىنى مىللىي ئارمىيە ، بولۇپمۇ شىمالىي يۆلۈنۈش ئارمىيىسى ئۈچۈن ناھايىتى زور يوقىتىش بولىدۇ . بارلىق قىسىملار قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ، ئۆلگەنلەر ئۈچۈن قىساس ئېلىش ۋە يۈسۈپجاننى قايتۇرۇۋېلىش

ئۇچۇن قەتئىيات قىلىشىدۇ .

بەدەلخان باشچىلىقىدىكى مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىققان جەڭچىلەرنىڭ يول باشلىشىدا ، چادىر تاشقا كېلىپ دۇشمەن قىسمىدىن ئۆچ ئېلىش جېڭى ئېلىپ بارىدۇ . قاچقان دۇشمەننى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ ، بەيتىككە يېتىپ بېرىپ يەنە ئۇرۇش قىلىدۇ . بىراق ، قانچە قىلغان بىلەن دۇشمەن قىسمى ئىستراتېگىيىلىك ئورۇننى ئىگىلىگەنلىكى ئۇچۇن ، كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ .

ئىلى مەركىزىي قوماندانلىق شتاب شىمالىي يۆلىنىش ئارمىيىسى قوماندانلىق شتابىنىڭ يۇسۇپجان توغرىسىدىكى دوكلاتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، مەسىلىنى ئوسمان بىلەن سۆزلىشىپ ھەل قىلىش ۋە پەيتى كەلگەندە جاڭ جىجۇڭ ئارقىلىق ئوسمانىنى كۆندۈرۈشنى ئويلىشىدۇ ۋە شۇنداق قىلىدۇ .

بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكنان ئوسمانىنىڭ يېنىدىكى ئاق باندىتلاردىن بولغان سامايلوۋ (بۇلار چارروسىيە قىسمىدىن بولۇپ ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ ، ئالتاي تاغلىرىدا قاقتى - سوقتى قىلىپ جان بېقىۋاتقان باندىتلار ئىدى) قاتارلىق ئاق ئورۇسلارنى ئىشقا سېلىپ ، ئوسمانىنى كۇشكۇرتۇپ يۇسۇپجانغا زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇندۇ . ئوسمان سامايلوۋ قاتارلىقلارنىڭ سۆزىگە پوزىتسىيە بىلدۈرمەيدۇ . ئاخىر ، بۇ ئىشقا ماكنان ئۆزى ئېغىز ئېچىپ ، ئوسمانىنى يۇسۇپجانىنى سوراق قىلىشقا كۆندۈرىدۇ .

بۇ قېتىمقى سوراقتا ئوسمان ئارىلاشمايدۇ . ئىككىنچى قېتىملىق سوراق باشلانغاندا ، ماكنان ، سامايلوۋ ، سۇك شىلىيەن ئەۋەتكەن ھەربىي باشقارما باشلىقى يۈي ۋەن ، ئۇنىڭدىن باشقا ئوسمانىنىڭ يېنىدىكى قەبىلە باشلىقلىرى ، ئەسكەر باشلىقلىرى ۋە ئەگەشتۇرۇلگەن چارۋىچىلاردىن بىر قىسىملىرى قاتنىشىدۇ . بۇ

قېتىمقى سوراقمۇ قىزغىن بەس ـ مۇنازىرىگە ئايلىنىدۇ .

يۇسۇپجان سۆزىدە بىرىنچى ۋە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇ-شىنىڭ غەلىبىسى ، فاشىزمنىڭ ھالاكىتى ، ئامېرىكا باشچىلىق-دىكى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى ۋە ئۇچ ۋىلا-يەت ئىنقىلابىنىڭ تۇپ مەقسىتى قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلىگەن-دىن كېيىن ، سامايلوۋ قاتارلىقلارنىڭمۇ بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان شىنجاڭ زېمىنىدا ، بولۇپمۇ ئالتاي يايلاقلىرىدا قىلىنغان ئەسكىلىكلىرىنى چۈۋۈپ تاشلايدۇ . نەتىجىدە ، ماكنان ۋە سا-مايلوۋ باشچىلىقىدىكى بۇ ئاتالمىش سوراقمۇ باندىتلارغا پايدىسىز بولىدۇ .

سوراق ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقان قازاق چارۋىچىلار ، ئەگەشكۈچىلەر ۋە باندىت ئەسكەرلەرمۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىدۇ . ئاغزىدا ئېيتالمىغان بىلەن كۆڭلىدە دوست ـ دۈشمەننى پەرق ئېتىدۇ . ئاۋۋال قىسىملار ئارىسىدا يۇسۇپجاننىڭ سۆزلىرى مەد-ھىيىلىنىدۇ .

1947 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ، تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرى بەيتىك ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ماشىجۇن (مالىيەنـ جاڭ) لىيەنىنىڭ ئۇ يەردىن كېتىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرى ماشىجۇن چارلاش لىيە-نىگە ھۇجۇم قىلىدۇ . بۇ ئۇرۇش 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ ، 27 ـ كۈنلـ-رىگىچە داۋام قىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، مۇشۇ ئۇرۇش ئەھۋالىدىن پايدىلانغان ئوسمانىنىڭ باندىت قىسىملىرى تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن ئۆتۈپ ، ئۇ يەرنىڭ ئاھالىسىنى بۇلاپ ـ تالايدۇ .

1947 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ، تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن بەيتىككە ئۇچۇپ كىرگەن ئايرۇپىلانلارنىڭ قېتىم سانى كۆپىيىدۇ . تاشقى موڭغۇلىيىگە بۇلاڭچىلىققا بارغان باند-ىتلار ساراسىمىگە چۈشۈپ ، ھەممە ئۆز جېنى بىلەن قېچىشقا تەييارلىنىدۇ . دەل مۇشۇ پەيت ماكنان بىلەن سامايلوۋنىڭ يۇ-

سۈپجانغا قەست قىلىش ۋاقتى بولۇپ قالدۇ . ئوسمانىنىڭ يۈ-
سۈپجانغا قارىغۇچى قاراۋۇللىرى سامايلوۋ تەرىپىدىن يۆتكىۋېتى-
لىدۇ . ئىككىنچى قاراۋۇلنىڭ كېلىشى بىلەن يۈسۈپجان قاتتىق
ھاقارەتلىنىدۇ ۋە ئېتىپ تاشلىنىدۇ .

يۈسۈپجان ياسىنوۋنىڭ شۇ كۈنكى ئۆلۈم پاجىئەسىدىن
ئوسمانىنىڭ خەۋىرىنىڭ بار ـ يوقلىقىنى كىشىلەر بىلمىگەن .
ئەمما ، ئوسمان يۈسۈپجانىنىڭ ئۆلگەن خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن قاتتىق ئويغا چۆمگەن ۋە يۈسۈپجانىنى دىنىي قائىدە بو-
يىچە نامىزىنى ئوقۇپ ، ئىگىز يار ئۈستىگە دەپنە قىلدۇرغان .

مەرھۇم يۈسۈپجان ياسىنوۋنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن شىنجاڭ
خەلقىنى ، بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ، ئۇچ
ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىدىكى بارلىق جەڭچى ئوفىتسېرلارنى
بەكمۇ ئېچىندۇرىدۇ . مەرھۇمنىڭ ئوسمان باندىتنىڭ تۆمۈر
تىرنىقى ئاستىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغانلىقى توغرىسىدىكى
خەۋەر چاقماق تېزلىكىدە مىللىي ئارمىيىنىڭ بارلىق جەڭچى ـ
ئوفىتسېرلىرى ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىغا تارقىلىدۇ ، ھەممە مەر-
ھۇم ئۇچۇن ماتەم بىلدۇرۇپ سالیوتلار ئاتىدۇ . ئۇنىڭ ۋاپاتى
توغرىسىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان گې-
زىتى « ئالغا » دا خەۋەر ۋە مەخسۇس ماقالىلەر ئېلان قىلىنىپ ،
خاتىرە كۈنلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئارمىيە ۋە خەلق ئىچىدىكى مۇ-
ناسىۋەتلىك ئورۇنلاردا ۋە ئۇنىڭ يۇرتى بورتالادا نەزىر ـ نۇز-
رەتلەر قىلىنىپ ، دۇئا ـ تەكبىرلەر ئوقۇلىدۇ . يولداش ئەخمەت-
جان قاسىمى ، گېنېرال لېيتېنات ئىسھاق بەگ ۋە باشقا يۇقىرى
دەرىجىلىك ھەربىي ـ مەمۇرىي رەھبەرلەر ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابە-
ئاتلىرىدىن ھال سورايدۇ ، تەزىيە تېلېگراممىلىرى ئەۋەتىدۇ .

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئۇنى
« شەرەپلىك ئىنقىلابىي قۇربان » دەپ ئەنگە ئالدى .

مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ، ھاياتى شانلىق ، ۋاپاتى شە-

رەپلىك ئۆتكەن بۇ ئەزىمەت ۋاقىتسىز قازا قىلىپ ، خەلقىمىز ئۆ-زىنىڭ بۇ قەھرىمان ، خەلقنە سادىق جەڭچىسىدىن ئايرىلىپ قالدى .

بۇ ئىشلارغا 40 نەچچە يىل بولغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ شان-لىق ئوبرازى جەلقىمىز قەلبىدە پۈتۈن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قۇربانلىرىغا ئوخشاش خۇددى تۆنۈگۈنكىدەكلا روشەن ساقلان-ماقتا .

مولا ئىسلام (شاگزۇڭ)

مولا ئىسلام 1890 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بويامەت كەنتىدە هاللىق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . 1902 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىدە ئېچىلغان يېڭى مەكتەپتە ئوقۇيدۇ ، كېيىن دادىسىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن سودا ـ سېتىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ، بۇ جەريانداا ئۇ شىنجاڭدىكى نۇرغۇن ناھىيىلەرگە بېرىپ خەلقنىڭ تۇرمۇشى بىلەن تونۇشىدۇ . 1920 - يىلى ئۇ سودا ئىشى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۇرۇمچىدە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ . ئۇرۇمچىدىكى سودىگەرلەرنىڭ ئاقىل ، دادىل ، كەسكىن ئادەم ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن ، ئۇنى ئۆزلىرىگە شاگزۇڭ قىلىپ سايلايدۇ (شاگزۇڭ ـــ سودىگەرلەر جەمئىيە-تىنىڭ باشلىقى) . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىشىلەر ئۇنى « مولا ئىسلام شاگزۇڭ » دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ .

مولا ئىسلام مەرىپەتپەرۋەر ئادەم ئىدى . ئۇ ، ئۆز پەر-زەنتلىرىنى بىلىملىك ، ساغلام ، مەدەنىيەتلىك قىلىپ يېتىشتۇ-رۇشكە ئەھمىيەت بېرەتتى .

1942 - يىلى شېڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يۈز ئۆرۈپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ، مەدەنى-يەت ، سودا مۇناسىۋېتىنى ئۈزدى . سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرىـ دىغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئالتاي قاتارلىق جايلاردىن سو-

ۋېت ئىتتىپاقىغا خام ئەشيا چىقىرىش ئىشى توختاپ قالدى . تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئۆكسۈپ قېلىپ ، خەلق تۇرمۇشىدا قىيىن چىلىقلار تۇغۇلدى ، ھەتتا ئۆلۈكلەرگە كېپەنلىك قىلىدىغان ماتامۇ تاپقىلى بولماي ، تىرىكلەر ئۆلگەنلەرنىڭ جەسىتىنى پاخالغا يوگەپ ، دەپنە قىلىشقا مەجبۇر بولدى . ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالۋان ـ ياساق ھەسسىلەپ ئاشتى . ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەتكە قاتتىق نارازىلىقى قوزغالدى . موللا ئىسلاممۇ ھەر قايسى سورۇنلاردا ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەتكە قارشى ئاشكارە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى . ئۇنىڭ ئۆتكۈر تەشۋىقاتى خەلقنى ئويغاتتى . موللا ئىسلامنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى ئەكسىيەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى .

1943 ـ يىل 7 ـ ئايدا ، ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەت جېمىنەي ، قوبۇقساردىكى قازاق چارۋىچىلار ئارىسىدا قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ جېمىنەي قاتارلىق ناھىيىلەرنى قانغا بويىدى . موللا ئىسلام شاگىزۇڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە قوراللىق قارشى تۇرۇش قارارىغا كېلىپ ، 1943 ـ يىلى 9 ـ ئايدا دەسلەپتە 17 نەپەر ئۇيغۇر ياشتىن تۇزۇلگەن پارتىزان ئەترىتى تەشكىل قىلدى . خەلق بۇ پارتىزان ئەترىتىگە « موللا ئىسلام پارتىزانلىرى » دەپ نام بەردى .

موللا ئىسلام پارتىزانلىرى قوراللىق كۈرەشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، يەنە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىغا قارىتىلغان تەشۋىقاتنى كۈچەيتتى . تەشۋىقات ئاخىر ئۇنوم بەردى . نەتىجىدە گومىنداڭ پىيادە ئەسكەرلەر 8 ـ پولكىدىن مۇئاۋىن ۋوزۇت كوماندىرى مۇمىن مۇپتىللا بىر لىيەنگە قوماندانلىق قىلىپ ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، بارلىق قوراللىرى ، ئاتلىرى بىلەن بىللە جېمىنەي پارتىزانلىرىغا كېلىپ قوشۇلدى . بۇنىڭ ئارقىسىدىن خۇدابەردىمۇ بىر بەن ئەسكەرنى باشلاپ ھەققەتكە قايتىپ پارتىزانلار ئەترىتىگە قوشۇلدى .

مۇڭغۇللاردىن بوتقان ، ئۇيغۇرلاردىن مىراخون ، تۇراخۇن ، ئەخمەتخان ، تاشخان ، ئەھمەت ئىسمايىل قاتارلىقلارمۇ گومىنداڭ ئارمىيىسىدىن ئايرىلىپ پارتىزانلار سېپىگە قوشۇلدى . 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا يەنە دۆربىلجىننىڭ قىرىق ئوچاق دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭنىڭ ئاتلىق 7 - تۇەنىدىن ھۇشۇروۋ ئىسلام ، ھەسەنوۋ ، تۇردى سەلەيلەر ھەققەتكە قايتىپ جېمىنەي موللا ئىسلام پارتىزانلىرىغا قوشۇلدى . بۇلارنىڭ تەسىرىدە يەنە 40 ئۇيغۇر ئەسكەر گومىنداڭ قوشۇنىدىن قېچىپ پارتىزانلارغا قوشۇلدى . موللا ئىسلام پارتىزان ئەترىتىنىڭ كۆچمە تېخنىكا زوربىيىپ ، قىرىق ئوچاقنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشى غەلىبىگە ئېرىشتى . بۇ چاغقا كەلگەندە ، جېمىنەي موللا ئىسلام پارتىزانلىرىنىڭ سانى 500 دىن ئېشىپ كەتكەنىدى . بۇلار ئالاھىدە كوللېكتىپ جەڭگىۋار قوشۇن بولۇپ تەشكىللىنىپ ، كۆرەش قىلغانسېرى كۈچەيدى . 1945 - يىلى موللا ئىسلام پارتىزانلىرى جېمىنەينى ئازاد قىلدى . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى قۇرۇپ چىقتى . خەلق ھۆكۈمىتىگە قازاق رامىزان زالىڭ ھاكىم بولدى ، موللا ئىسلام « ناھىيىلىك ئازادلىق تەشكىلات »قا رەئىس بولدى .

موللا ئىسلام پارتىزانلىرى ئالتاي ، تارباغاتاينى ئازاد قىلىشتا ، ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە يېقىندىن ماسلىشىپ جەڭ قىلىپ پارلاق نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى . ئالتاي ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ، موللا ئىسلام ئۆز ئەترىتىدىكى 767 جەڭچىنى قورال - يارىغى بىلەن بىللە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى . بۇلاردىن جېمىنەي ئاتلىق پولكى تەشكىل قىلىنىدى . موللا ئىسلام ئۇچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقانلىقتىن ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئۇنى بىر ئالتۇن مېدال ، ئىككى كۆمۈش مېدال ، ئازاد نىشانلىق بەش يۈلتۇزلۇق بىر ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلايدۇ . ئۇچ ۋىلايەت

ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى 1946 - يىلى موللا ئىسلامغا ئۆز قولى بىلەن بېغىشلىما يېزىپ بېرىدۇ ھەمدە بىر ھەربىي خەنجەر ، بىر دانە ئالتۇن ئۇچلۇق قەلەم تەقدىم قىلىدۇ . ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىدىن سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىقلار ئۇنى ئالتاي ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلىدى . ئەينى چاغدا ئالتاينىڭ ۋالىسى بولغان ئوسمان باندىت موللا ئىسلامغا ئۆچمەنلىك قىلىپ ، ئۇنى ساقچىدا قامايۋ قويدى . ئوسمان قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، دەللىقان سۇگۇرىيوۋ موللا ئىسلامنى قاماقتىن بوشىتىپ ئۇنى ھاكىملىققا تەينىلەيدۇ . موللا ئىسلام دەللىقان سۇگۇرىيوۋقا رەھمەت ئېيتىپ ھاكىملىق ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالماي جېمىنەيگە قايتىپ كېتىدۇ . ئۇ پۇتۇن شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن ، « سول » چىل لۇشيەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆزىنىڭ بۇرۇن ئىنقىلابىي پائالىيەت ۋە كۆرەش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىغا ھەرگىز پۇشايمان قىلمىدى . ئۇ 1960 - يىلى 70 يېشىدا جېمىنەي ناھىيىسىدە ۋاپات بولىدۇ . ئۇنىڭ خەلق ئازادلىق ھەرىكىتىدە كۆرسەتكەن ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى خەلقىمىز ئۇنتۇپ قالغىنى يوق ، ئۇنى خەلق مەڭگۈ ياد ئېتىدۇ !

ئابدۇراخمان مۇھتى

ئابدۇراخمان مۇھتى 1910 - يىلى تۇرپان ئاستانە يېزىسىنىڭ غوجام ئالدى مەھەللىسىدە ھاللىق دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى . 1918 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە ئاستانىدىكى « مەقسۇدىيە مەكتىپى » دە ئوقۇدى . 1924 - يىلىدىن 1931 - يىلىغىچە ئائىلىسىدە بولدى . 1932 - يىلى مەقسۇت مۇھتى ، مەھمۇت مۇھتلار باشچىلىقىدا قوزغالغان دېھقانلار ئىنقىلابىغا قاتناشتى . 1933 - يىلى ئەتىيازدا دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغاندا ، كىچىك ئاتىسى مەھمۇت سىجاڭ قوشۇنى بىلەن قەدىمى

شەھەر ـــ قەشقەرگە باردى .

1934 ـ يىلى ئۇ بىر تۈركۈم ياشلار بىلەن بىللە تاشكەنت شەھىرىگە بېرىپ « ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى » نىڭ مەمۇرىي ـ ھوقۇق پاكۇلتېتىدا ئوچ يىل ئوقۇدى . 1937 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوقۇشنى تاماملاپ ، چوڭچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەلدى . 1938 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە تاشلىنىپ تاكى 1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرغا كەلگەندە تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلدى . ئۇ ئۆز يۇرتى ئاستانىگە قايتىپ كېلىپ « ئاستانە ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى » دا خىزمەت قىلدى . 1945 ـ يىلى ئەتىيازدا بورھان شەھىدى تۈرپانغا كېلىپ ئۇنى ئۇرۇمچىگە بىللە ئېلىپ بېرىپ خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى .

1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى گومىنداڭ تەرەپ بىلەن ئوچ ئۆلايەت ئىنقىلابىي كوچىلىرى ئۇرۇمچىدە 11 بېتىم ئىسمالاندى . 11 بېتىمنىڭ روھى بويىچە ئابدۇراخمان مۇھىتى 1946 ـ يىلى 8 ـ ئايدا تۈرپان ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەندى .

ئابدۇراخمان مۇھىتى تۈرپانغا ھاكىم بولغان مەزگىلدە تۈرپاندا ئىنقىلابىي تەشكىلات ـــ خەلق پارتىيىسىگە رەھبەرلىك قىلدى .

1947 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئابدۇراخمان مۇھىتى پارتىزانلارنى باشلاپ ئوچ ئۆلايەتكە بېرىپ ، خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىدا ئىشلىدى .

ئابدۇراخمان مۇھىتى 1956 ـ يىلى كوممۇنىستىك پارتىيىگە كىردى ۋە خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى ، سىياسىي كېڭەش كاتىبى ، مىللىي ئىشلار كومىتېتى ئەزاسى ، 1 ـ نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتېيىنىڭ ۋەكىلى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ،

شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەيئىتى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى . ئۇ 1957 - يىلى 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن 47 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى .

ئابلىمىت ھاجىيۇۋ

ئابلىمىت ھاجىيۇۋ 1917 - يىلى 5 - ئايدا شنجاڭنىڭ ئاتۇش ناھىيىسىدە تۇغۇلغان . 1944 - يىلى 9 - ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ، تارباغاتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىبى ، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتىنىڭ شۇجىسى ، تارباغاتاي ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ، جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان . 1950 - يىلى 5 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن . تارباغاتاي ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ؛ خوتەن ۋىلايەتلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى ؛ شنجاڭ مالىيە ـ ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ؛ شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى 4 - ئىشخانىسىنىڭ پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، مۇئاۋىن مۇدىرى ، قوشۇمچە شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سودا نازارىتىنىڭ نازىرى ، شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مالىيە ـ سودا بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى مالىيە ـ سودا ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پلان كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، مەسلىھەتچىسى ، پارتگورۇپپىسىنىڭ ئەزاسى ، ج ك پ شنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ كاندىدات ئەزاسى ، سىياسىي كېڭەش ئاپتونوم رايون-

لۇق 1 - ، 2 - ، 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتنىڭ دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 2 - ، 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان . 1984 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 3 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدا مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان . 1991 - يىلى تەستىق ئارقىلىق دەم ئېلىشقا چىققان .

ئۇ 1993 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى 77 يېشىدا ئۇرۇمچىدە ۋاپات بولدى .

گېنېرال ئېزىزوۋ قاسىم

ئېزىزوۋ قاسىم 1924 - يىلى 8 - ئايدا ئاتۇشتا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى ، كېيىن ئائىلىسى بىلەن بىللە تارباغاتاي ۋىلايىتىنىڭ دۆربىلجىن ناھىيىسىگە كۆچۈپ باردى . 1942 - يىلى خۇاڭچۇ ھەربىي مەكتېپىنىڭ 9 - قارارلىق شۆبىسىدە ئوقۇدى ، ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىلى ، تارباغاتاي ، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە پارتىزان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ، مىللىي ئارمىيىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋۇزۇوت كوماندىرى ، مۇئاۋىن روتا كوماندىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى . 1949 - يىلىدىن كېيىن ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى مىللىي 5 - كورپۇس 41 - پولكىنىڭ شتاب باشلىقى ، كورپۇس سىياسىي بۆلۈمى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، شىنجاڭ ھەربىي رايونى 4 - پولكىنىڭ شتاب باشلىقى ، ئاتلىق ئەسكەرلەر مۇستەقىل 3 - پولكىنىڭ شتاب باشلىقى ، مۇئاۋىن پولك كوماندىرى ، پولك كوماندىرى ؛ ئۇرۇمچى ھەربىي رايونى پىيادە ئەسكەرلەر مەكتىپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ، قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى ، قوشۇمچە قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، ئۇرۇمچى قىسىملىرىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى قاتارلىق

ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى .

ئېزىزوف قاسىم خېلى بۇرۇن ئىلغار ئوقۇغۇچىلار تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇ ئەكسىيەتچى دائىرلەر تەرىپىدىن تۇرمىگە تاشلانغان . ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان 1947 - يىلى ، ئۇ مىللىي ئارمىيىدە ئۆزى تۇرۇشلۇق روتىنى باشلاپ ، گومىنداڭ ۋە ئوسمان باندىت قوشۇنىنى يوقىتىش جەڭلىرىگە كۆپ قېتىم قاتناشقان . 3 - ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكىنىڭ پولك كوماندىرلىقى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن مەزگىلدە ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا كۆتۈرۈلگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭلارنى تىنجىتقان ؛ 1962 - يىلى ئاتلىق 3 - پولكىنى باشلاپ جۇڭگو ـ ھىندىستان چېگرىسىدىكى ئۆزىمىزنى قوغداپ قايتۇرما زەربە بېرىش جېڭىگە قاتناشقان . شۇ تۆھپىسى ئۈچۈن كۆپ قېتىم تەقدىرلەنگەن .

ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ، ئارمىيىمىزنىڭ ئىنقىلابىيلىشىش ، زامانىۋىلىشىش ، مۇنتىزىملىشىش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ھەربىي ئىلىمنى بېرىلىپ تەتقىق قىلاتتى . ئېزىزوف قاسىم ھاياتىدا « مارشالنىڭ نەسىھىتى » ، « ئۇرۇش ۋە قوماندان » ۋە « جەڭ شەمشىرى » قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى . « قىساس خەنجىرى » دېگەن كىتابنى يېزىپ پۈتتۈردى .

ئۇ 6 - ، 7 - ، 8 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغانىدى .

ئېزىزوف قاسىم 1994 - يىلى 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن قازا قىلدى .

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوف

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوف 1921 - يىلى 12 - ئاينىڭ 11 -

كۆنى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بويامەت يېزىسىدا تۇغۇلغان . 1938 ـ يىلى ئۇرۇمچى پىداگوگ مەكتىپىدە ئوقۇۋاتقاندا ئىنقىلابىي پائالىيەتكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ، مىلتارىست شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئالتايغا سۈرگۈن قىلىنغان . 1943 ـ يىلىدىن 1944 ـ يىلىغىچە جەمئۇنەي ، قاپا ناھىيىلىرىدە مەكتەپ مۇدىرى بولغان . 1944 ـ يىلى 4 ـ ئايدا جەمئۇنەي ناھىيىسىدە پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى بولغان . 1944 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان . 1950 ـ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن . پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى ، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى مۇستەقىل 2 ـ بريگادا ئاتلىق 4 ـ پولكىدا مۇئاۋىن روتا كوماندىرى ، روتا كوماندىرى ، مىللىي ئارمىيە ھەربىي مەكتىپىدە شتاب باشلىقى بولغان . جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 ـ كورپۇس 13 ـ دىۋىزىيە 38 ـ پولكىنىڭ شتاب باشلىقى ، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى سىلكىبۇ خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ، شىنجاڭ ھەربىي رايون ئىچكى قوغداش بريگادىسى ۋە ئاتلىق 3 ـ پولكىنىڭ پولك كوماندىرى ، شىنجاڭ خوتەن شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىلكىيۈەنى ، ئىلى ھەربىي رايون سىلكىبۇسىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى ، شىمالىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىلكىيۈەنى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن . 1955 ـ يىلى 3 ـ دەرىجىلىك ئازادلىق ئوردىنىغا ئېرىشكەن . 1955 ـ يىلى مايورلۇق ھەربىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن . 1964 ـ يىلى 6 ـ ئايدا پولكوۋنىكلىققا ئۆستۈرۈلگەن . 1988 ـ يىلى مۇستەقىللىق شەرەپ ئوردىنىغا ئېرىشكەن .

ئابدۇكېرىم مەخمۇتوف 1996 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى 75 يېشىدا ۋاپات بولدى .

ئابلىز مۇھەممىدى

ئابلىز مۇھەممىدى قورغاس ناھىيىسىدىن بولۇپ ، بىر ئاددىي خىزمەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ياش ۋاقتىدىلا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىگە قاتنىشىپ ۋە ئۇ- نىڭغا رەھبەرلىك قىلغان . مەخپىي ھەربىكەتلەر بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللانغان . جاھانگىرلىككە ، فېئودالىزمغا قارشى ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلغان ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلى- قىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كۈرىشىگە قاتناشقان . ئىلگىرى ـ ئا- خىر بولۇپ ئۈچ قېتىم قولغا ئېلىنىپ ، تۈرمىگە تاشلانغان . دۈشمەنلىرىنىڭ قاتتىق قىيىن ـ قىستاق ، دەھشەتلىك زۇلۇملىرى ئالدىدا تېز پۈكمەي كۈرەش قىلىپ ، بىر مۇنەۋۋەر ئىنقىلابىي ياشىنىڭ يۈكسەك پەزىلىتىنى نامايەن قىلغان . شىنجاڭ ئازاد بو- لۇش ھارپىسىدا ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالغان ھەمدە شىنجاڭنى تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىش خىزمىتىگە قاتناشقان .

دۆلىتىمىز ئازاد بولغاندىن كېيىن ، ئۇ شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق بانكىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، قوشۇمچە جامائەت خەۋپسىزلىك نازارە- تىنىڭ نازىرى ، جامائەت خەۋپسىزلىك باش ئەترىتىنىڭ باش- لىقى ، قوشۇمچە ئۇرۇمچى گارنىزونىنىڭ قوماندانى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يۇقىرى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلە- قى ، قوشۇمچە پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى ، شىنجاڭ ئۇي- غۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دائىمىي ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىيا- سىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، مەركىزىي مىللىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، مەملىكەتلىك 1 ـ نۆۋەتلىك خەلق

قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى ، خەلق قۇرۇلتىيى مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، خوتەن مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى ، مۇئاۋىن باش كاتىپى ، مۇئاۋىن رەئىسى ، پارتىيە گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن .

ئابلىز مۇھەممىدى 1988 - يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئۈرۈمچىدە 67 يېشىدا ۋاپات بولدى .

قاسىم تاش ھاجىم

قاسىم تاش ھاجىم 1899 - يىلى تاشمىلىق بازىرىدا تەرەققىياتىرۋەر تاش بەگ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇ ، ئائىلە تەربىيەسىنى ئالغاندىن كېيىن تاشمىلىق باشلانغۇچ كونا مەكتەپتە ، كېيىن 1913 - يىلى تاشمىلىقتا قۇرۇلغان تۇنجى يېڭى مەكتەپتە ئوقۇيدۇ . بۇ شىنجاڭدا ياڭ زىڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا يېڭى چىققان ۋاقىت ئىدى . مۇشۇ مەزگىلدە ئەنگلىيە دەللاللىرىنىڭ قەشقەر شەھەر ۋە شەھەر ئەتراپى رايونلىرىدىن نەچچە ئونلىغان ياش ئوغۇل ـ قىزلارنى ئالداپ تاشمىلىق ئارقىلىق ھىندىستانغا ئېلىپ مېڭىش ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ . قاسىم ھاجىمنىڭ دادىسى تاش بەگ بۇ ۋەقەنى بىلگەندىن كېيىن توسۇپ قويىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئېلىپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلمايدۇ . قەشقەردىكى ئىلغار پىكىرلىك ئۇيغۇرلار بۇ ئىشقا ئارىلىشىپ چوڭ غولغۇلا ۋە نامايىش خارەكتېرلىك نارازىلىق ئارقىلىق بۇلارنى توسۇپ قالىدۇ . ئۆز ئائىلىسىدىن قوزغۇلۇۋاتقان جاھانگىرلىككە قارشى بۇ ھەرىكەت قاسىم تاش ھاجىمغا چوڭ ساۋاق ـ دەرسلىك بولىدۇ ...

1917 - يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي غەلىبە قىلىش بىلەن شىنجاڭنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالىدا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى قوللاش ئامايىشى ①ۋە « ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى »نىڭ شۆبىسى قۇرۇلدۇ . ②ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى يەرلىك تەشكىلاتلارنىڭ پائالىيىتى نەتىجىسىدە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىگە ھۇل سېلىنىدۇ .

مۇشۇ بىر قاتار ھەرىكەتلەر شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر قاتارىدا قاسىم تاش ھاجىمنىمۇ ئويغۇتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ، دادىسى تاش بەگ ۋە باشقا ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا ئىلغار ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىدۇ .

1931 - يىلى پارتلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى لىڭشېڭ قالدى ، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شېڭ شىسەي « 12 - ئاپرىل » سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ تەختكە چىقتى . ئۇ ساختا « سوتسىيالىزم » ، « كومموئىزم » نىقابى بىلەن بەزى ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويىدۇ .

1934 - يىلىدىن باشلاپ ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مىللەتلەرنىڭ ئۇيۇشمىلىرى ئالدى - ئاخىر بولۇپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى . بۇ مەزگىلدە قاسىم تاش ھاجىم تاشمىلىق ، بۇلاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر شۆبە ئۇيۇشما رەئىسى ۋە قوشۇمچە بەگ بولۇپ سايلاندى .

1937 - يىلى قاسىم ھاجىم قەشقەرنىڭ مۇۋەققەت ۋالىلىسى ئابدىكېرىمخان مەخسۇمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئويتاغ ئەتراپىدىكى موخ جىلغىسىدا ئەنگلىيە پوچتىلىرىنىڭ شىنجاڭ-

---

① بۇھەقتە 1988 - يىلى 19 - مارت « شىنجاڭ گېزىتى » ئۇيغۇرچە 3 - بەتكە « مارکسزمنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى » دېگەن ماقالىغا قارالسۇن .

② شۇ يىللاردا شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا بولشېۋىكلار رەھبەرلىك قىلغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ دەسلەپكى شۆبىسىنى قۇرغان . سۇۋېت ئىتتىپاقى « تارىخ مەسىللىرى » ئايلىق ژۇرنالىنىڭ 1982 - يىلى 10 - سانىدىكى ئا . ئا . ھاكىمبايوۋ : « ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ شىنجاڭغا تەسىرى (20 — 30 - يىللار ».

دىن ئېلىپ ماڭغان ئاساره ـ ئەتىقە ۋە ئاخباراتلىرىنى تارقىتىۋا-
لىدۇ .

1939 ـ يىلى قاسىم تاش ھاجىم ئاتۇش ناھىيىسىگە (شۇ چاغدا ئاتۇش يېڭىم ناھىيە ئىدى) ھاكىم بولىدۇ .

1942 ـ يىلى شېڭ شىسەي ئىلغارلىق نىقاۋىنى يېرتىپ تاشلاپ ، كوممۇنىستلاردىن يۈز ئۆرىگەندىن كېيىن شىنجاڭدا چىڭ تېخىچۇ ، ماۋزېمىن باشلىق جۇڭگو كوممۇنىستلار پارتى-
يىسى ئەزالىرى ۋە قەشقەردىكى ئابدىكېرىمخان مەخسۇم قاتارلىق بىر بۆلۈك « ئازادلىق تەشكىلات » ئەزالىرىنى تۇتقۇن قىلغاندا ، قاسىم تاش ھاجىمۇ تۇتقۇن قىلىنىپ ئۈرۈمچى شېڭ شىسەي تۈرمىسىده 1944 ـ يىل 11 ـ ئايغىچە ياتىدۇ .

1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدىن باشلاپ قاسىم تاش ھاجىم قەش-
قەرده تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىغا ھازىرلىق كۆرۈش خىزمە-
تىگە مەسئۇل بولۇپ ، ئوپال ، تاشمىلىق ، بۇلاقسۇ ، ئاقتۇ ، ئويـ
تاغ ، توققۇزاق قاتارلىق جايلاردا ھەربىكەت قىلىدۇ . ھەربىي ئاخبارات توپلايدۇ . قەشقەردىكى يەرلىك تەشكىلات بىلەن تاش-
قورغان تاغلىرىدا ھەربىكەت قىلغۇچى قوراللىق قوشۇن ئوتتۇرا-
سىدا ئالاقىچىلىق قىلىدۇ .

1945 ـ يىلى 6 ـ ، 7 ـ ئايلاردا ، تاشمىلىقنىڭ سابىق بېگى ئەمەت بەگ قاسىم تاش ھاجىمنىڭ ھەربىكىتىنى پايلاپ يۈرۈپ ئاخىر ئۇنى گومىنداڭغا تۇتۇپ بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭ مال ـ مۈلۈك-
لىرىنى بۇلاپ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ بېرىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ، ئۇ قەشقەردىكى يەرلىك ئىنقىلابىي تەشكىلاتنىڭ يارىمى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قولىدىن قۇتۇلىدۇ . كېيىن ئۇ تاشقورغان پارتىزانلىرىغا قوشۇلىدۇ .

قاسىم تاش ھاجىم تاشقورغانغا بارغاندىن كېيىن ئويـ
تاغدىكى ئۇيغۇر پولكىنى تولۇقلاش ۋە يېڭىدىن قۇرۇش ئىشىنى ئىشلەۋاتقان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى باش شتابىغا چا-

قىرتىلىپ ، ئارقا سەپ تەمىنات مەسئۇلى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ .

« 11 بېتىم » تۈزۈلگەن مەزگىلدە ئۇ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ ئىنقىلابچىل ياشلار سېپىدە مۇھىم خىزمەتلەرنى ئۆتىدى .

1947 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى گومىنداڭ ھەربىي ھالەت يۇرگۈزۈپ جەنۇبىي شىنجاڭ ياشلىرىنى قولغا ئالغاندا ، ئۇمۇ قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ تاكى 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر تۈرمىدە ياتتى .

1950 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى يۇپۇرغا ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ بەلگىلىدى .

1954 ـ يىلى ئۇ قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىسىگە يۆتكىلىپ ۋالىي مەھكىمىسى خەلق ئىشلار بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلىدى .

1960 ـ يىلى ، ئۇ قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشـ ىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ ئىشلىدى . 1984 ـ يىلى ئۇ دەم ئېلىشقا چىققان بولسىمۇ ، شۇ يىلى سايلامدا ۋەكىللەر ئۇنى يەنىلا قەشقەر شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا سايلىدى . 1985 ـ يىلى ئۇ خىزمەتتىن ئايرىـ لىپ دەم ئېلىشقا چىقتى . 1991 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ۋاپات بولدى .

تۆتىنچى باب

تۆمۈر خەلىپە

تۆمۈر خەلىپە 1891 - يىلى تۇرپاندا ئىشلەمچى (كارىز چاپقۇچى) ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى ھەددىدىن ئاشقان ئالۋان ـ ياساق دەستىدىن ئائىلىسىدىكى تۆت جاننى باقالماي 1893 - يىلى ياز پەسلىدە قۇمۇلنىڭ قوراي يېزىسىغا كۆچۈپ بېرىپ يەرلىشىدۇ . بىراق قوراي يېزىسى قۇمۇل ۋاڭىغا قاراشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ يەردىكى ئالۋان ـ ياساق تەخىمۇ ئېغىر ئىدى . شۇڭا بۇيەردىمۇ كۆن ئۆتكۈزۈش تەس بولۇپ ، 1905 - يىلى ئەمدىلا 14 ياشقا كىرگەن تۆمۈرنى ئېلىپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ ـ دە ، ياز كۈنلىرى نەنمىڭ سىرتىدا كېسەك قۇيىدۇ ، قىش كۈنلىرى باداۋاندىكى كانلاردا يالىلىنىپ كۆمۈر قازىدۇ . لېكىن ئۇرۇمچىدىمۇ جان بېقىش قىيىن بولۇپ ، ئاخىر قۇمۇلغا قايتىپ بېرىپ ، قۇمۇل بازىرىغا ئورۇنلىشىدۇ ۋە تۆمۈرنى ياغاچچىلىققا شاگىرتلىققا بېرىدۇ . زېرەك ۋە ئەقىللىق تۆمۈر ئۇزاق ئۆتمەي ياغاچچىلىقنى ئوبدان ئۆگىنىۋالىدۇ . ئۇنىڭ دۇكىنى بازاردا بولغانلىقى ئۈچۈن ، ھۆكۈمەت ، ۋاڭ ئۈستىدىكى شتكايەتلەرنى كۆپ ئاڭلاپ ، ئېزىلگۈچى خەلقلەر بىلەن ئەزگۈچى ستىنپلاز ئوتتۇرىسىدىكى ئاساسىي زىددىيەتنى چۈشىنىۋالىدۇ .

1907 - يىلى قۇمۇل دېھقانلىرى رەجەپ ئاكا باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ ، بىراق قۇمۇل ۋاڭ تەرىپىدىن پاجىئەلىك باستۇرۇلىدۇ . بۇ ئىش تۆمۈرنى سەگەكلەشتۈرىدۇ . شۇڭا ئۇ ھەر قېتىم ۋاڭ ئوردىسىدىكىلەرنىڭ ئادەم ئۇرغان ۋە

ئادەم ئۆلتۈرگەن زوراۋانلىقلىرىنى ئاڭلىغاندا قاتتىق غەزەپلىنىپ : « رەجەپ ئاكا ھايات بولغان بولسا دېھقانلار ئۇچۇن چوقۇم ئىنتىقام ئالاتتى » دەيدۇ .

بىر كۈنى تۆمۈر ۋاڭ ئوردىسىدىكىلەر تەرىپىدىن چوڭ دەرەخقە باغلاپ ئۇرۇپ ، چالا ئۆلۈك قىلىپ قويۇلغان بىر دېھقانىنى ئۇستىسىنىك ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ داۋالاپ ساقايتىدۇ . ئۇنىڭ بۇ ياخشى خىسلىتى پۈتۈن قۇمۇل يېزىلىرىغا تارقىلىدۇ . دېھقانلار « بۇ قانداق باتۇر بالىكەن ـ ھە ، بۇ ۋاقىتقىچىمۇ ۋاڭ جازالىغان كىشىنى قۇمۇلدا ھېچ كىشى قۇتۇلدۇرالىغان ئەمەس ... » دېيىشىپ ، تۆمۈر ھەققىدە تەرىپلەر قىلىشىدۇ .

دېھقانىنىڭ يارلىرى ساقىيىپ ئائىلىسىگە قايتىش ۋاقتىدا ئۇنى ئۇزۇتۇپ ماڭغان تۆمۈر : « سىز يەنمۇ ساقىيىڭ ، بىزمۇ رەجەپ ئاكىدەك ۋاڭ ئوردىسىنى تاقۇۋېتىمىز . خۇدا نۇسرەت ئاتا قىلسا ، ۋاڭنى قۇمۇلدىن قوغلۇۋېتىمىز ... » دەيدۇ . تۆمۈرنىڭ بۇ سۆزىدىن دېھقانلار ۋە ئۇنىڭ ئۇستىسى ناھايىتى رازى بولىدۇ . تۆمۈرنىڭ قولىدىن ئىش كېلىدىغانلىقىنى (ۋەقە تېرىيدىغانلىقى) ئويلاپ ، شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇنى ئاسرايدۇ . شۇنداق قىلىمۇ تۆمۈرنىڭ ھېلىقى دېھقانىنى قۇتۇلدۇرغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئوردىغا ئاڭلىنىدۇ . ۋاڭ تۆمۈر خەلپىنى تۇتۇشقا بۇيرۇيدۇ .

1910 ـ يىلى تۆمۈر خەلىپە ئىككىنچى قېتىم ئۆزى يالغۇز ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ . بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەنىدى . مۇشۇ مەزگىللەردە شىنجاڭنىڭ سەييارە سلاۋ چىسى لىيەنكوي ئورنىنى يۈەن داخۇاغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنىدى . يۈەن داخۇا شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئوت يالقۇنىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتۇشۇپ كېتىشىنى توسۇش ئۈچۈن ئىچكىرىسىدىن ياڭ زېڭشىننى چاقىرتىپ كېلىپ ئۇنىڭغا خۇيزۇلاردىن چېرىك تۇتۇپ بەش باتالیون قۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ .

بۇ كۈنلەردە تۆمۈر خەلىپە ۋەزىيەتكە ئىنتايىن دىققەت قىلىدۇ . ئىچكىرىدىكى ئىنقىلابىي پارتىيە ئەھۋالىنى ، جۈملىدىن يەت تۈزۈمى ئورنىتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلايدۇ . ئۇ ئېپى كەلسە ھەربىكەت قىلىش ئۈچۈن قۇمۇلغا قايتىدۇ . تۆمۈر ئۇرۇمچىدە كۆرگەن ، بىلگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىنى ئۇستىسىغا بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بېرىدۇ ۋە ئاخىرقى ھېسابتا ئۆلۈپ كەتسىمۇ رەجەپ ئاكىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالماي قويمايدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم ئىچىدۇ . ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنقىلاب يولىدا ئىزدىنىدۇ .

تۆمۈر خەلىپە ئىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلىپ ئۇرۇمچىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق خەۋەر ئاڭلىغاندىن كېيىن ، قۇمۇل دېھقانلىرىغا ئىچكى ئۆلكە ۋە ئىلى ئىنقىلابى غەلىبىسىنى تەشۋىق قىلىدۇ ۋە ئاشكارە ھالدا « قۇمۇل ۋاڭنىڭ كۈنى ئاز قالدى » دەيدۇ . تۆمۈر قۇتقۇزۇپ قالغان ھېلىقى دېھقان ھەممىلا يەردە تۆمۈرنى تەرىپلەپ تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ . جۈملىدىن ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئابرويى ئۆسىدۇ . قۇمۇل دېھقانلىرى زور ئۈمۈت بىلەن ۋاڭنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىنى كۈتمەكتە ئىدى .

1912 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ، يۈەن داخۇا ئۆلكە مەركىزىگە قاراپ كېتىۋاتقان ئىلى خەلق قوشۇنىنى توسۇش مەقسىتىدە ، قۇمۇل ۋاڭىغا 500 نەپەر ئەسكەر ئەۋەتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ . قۇمۇل ۋاڭى خەلقتە ئۆزىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە : « يۈەن داخۇا ماڭا ئىشىنىدۇ ، مېنىڭ ۋاڭلىقىم مەڭگۈ ساقلىنىدۇ ، كىمكى ۋاڭ ئاغدۇرۇلىدىكەن دەيدىكەن كاللىسى ئېلىنىدۇ ! » دەپ خەلقتە تەھدىت سالىدۇ ھەمدە ئۆزى ئۈچۈن خەتەرلىك دەپ ھېسابلىغان ئادەملەرنى ئەسكەرلىككە ئالىدۇ . تۆمۈر خەلىپە ئۆزلىكىدىن ئەسكەر بولىدۇ .

يېڭىدىن ئەسكەرلىككە ئېلىنغان 500 نەپەر كىشى قۇمۇلدىن ئايرىلىپ يولغا چىقىدۇ . تۆمۈر خەلىپە يولبويى قوزغىلاڭ

قىلىش توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئۆزلىرىنى ئېلىپ ماڭغان ھەربىي باشلىقىنى پالتا بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ . 500 نەپەر ئەسكەر تۆمۈر خەلپىنى قولدىن ـ قولغا ئېلىپ كۆتىرىدۇ ۋە ئۇنىڭ سەردار قىلىپ بەلگىلەيدۇ . بۇ قوشۇن كەينىگە قايتىپ ، چاقماق تېزلىكىدە قۇمۇلغا باستۇرۇپ كىرىدۇ ، دېھقانلار ئۇلارغا كېلىپ قوشۇلىدۇ . ئىنقىلاب باشلىنىدۇ . شەھەرگە قامالغان شاھ مەخسۇت بىلەن شەھەر ئامبىلى بەي ۋىنچاۋ ، يۈەن داخۇادىن ياردەم سورايدۇ ...

1912 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى خانىي شۆھرىتۇڭ ئۆزىنىڭ تەختتىن چۈشكەنلىكى توغرىسىدا پۈتۈن مەملىكەتكە تېلېگراممىا يوللايدۇ . 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى يۈەن داخۇامۇ شىنجاڭنىڭ سەييارە سىلاۋچىسىلىقىدىن ئىستىپا بېرىدۇ . ئۇ چاغدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ياڭ زېڭشىننى شىنجاڭغا دۇجۇن قىلىپ تەيىنلەيدۇ . تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بۇ خەۋەردىن ھەقىقەتەن خوشاللىنىدۇ . جۈملىدىن « شاھ مەخسۇت ئوردىدىن چىقىپ كەتسۇن ! دېھقانلار ئۈستىدىكى ئالۋان ـ ياساق بىكار قىلىنسۇن ! » دېگەن خىتابلار بىلەن شاھ مەخسۇتنى قىستايدۇ .

ياڭ زېڭشىن بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن باشلىقى يې شىگۇغا قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ .

تۆمۈر خەلپە بارىكۆلدىكى ھەربىي قوشۇننىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ ، دۈشمەنگە تاقابىل تۇرىدۇ . يې شىگۇغۇ قوشۇننى باشلاپ نەنسەن ئېغىزىغا كەلگەندە ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ ، قىسمىلىرى تەسلىم بولىدۇ . نۇرغۇن قورال غەنىمەت ئېلىنىدۇ ۋە قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى 2000 دىن ئاشىدۇ .

1912 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ، يۈەن داخۇا ئىچكىرىگە قايتماقچى بولغاندا ، ياڭ زېڭشىن ئۇنىڭغا چەن گۇاڭخەي

بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش بۇيرۇقى بېرىدۇ .

يۇمن داخۇا بىلەن چەن گۇاڭخەي بىرلىشىپ قوزغىلاڭچىلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ . تۆمۇر خەلىپە بۇ ئۇرۇشتىمۇ كۆپ لىگەن قورال غەنىمەت ئالىدۇ (يۇمن داخۇا ، چەن گۇاڭخەيلەر 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى يېڭىلىپ ، ئىچكىرىگە تىكشۈپتىدۇ) .

جىددىي ئۇرۇش ھازىرلىقىدا تۇرغان ياڭ زېڭشىن بۇ - نىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئۆز پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ، ھېلى - مىكىر پىلانلايدۇ . ئۇ ئوردىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى بىلىدىغان ھاكىمدىن تۆۋەنرەك ئەمەلدار جاڭ سەيتىڭنى تۆمۇر خەلىپە بىلەن سۆھبەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . ئون كۈن ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەت نەتىجىسىز بولۇپ ، جاڭ سەيتىڭ قايتىدۇ ...

ياڭ زېڭشىن كۆپ ئويلىنىش ئارقىلىق ، تۆمۇر خەلىپىنىڭ ئەڭ يېقىنلىرىدىن بولغان مۇھەممەتجان ھاپىز دېگەن كىشىدىن تۆمۇر خەلىپىگە خەت ئەۋەتىدۇ . بۇ خەتتە مۇنداق دېيىلگەن ئىدى : « مەن سىزنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشىڭىزنىڭ قۇمۇل ۋاڭغا قارشى تۇرۇش ئىكەنلىكىنى ، ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلاشماقچى ئەمەسلىكىڭىزنى ئوبدان چۈشىنىمەن ، سىلەرنىڭ ھەرىكىتىڭىزلەرگە نىسبەتەن مېنىڭ باشتىن - ئاخىر زىيانكەشلىك قىلىش نىيىتىم يوق ... » دېيىلگەن .

دەل شۇ كۈنى ياڭ زېڭشىن قۇمۇل ئامبىلى بەي ۋىنچاۋغا يازغان بىر پارچە مەخپى خېتىدە : « تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا ، تۆمۇر قارانىيەت ئادەم ئىكەن ، ئاسىيلىق قىلىش بىلەن ئۆزلۈكسىز شۇغۇللىنىۋاتىدۇ ... پېقىر دۇجۇن كەلگۈسىدىكى بالايى - ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۇنى قەتئىي باستۇرۇش نىيىتىگە كەلدىم ... » (ياڭ زېڭشىن : « ئىستىغپار ھۇجرىسىدا يېزىلغان خاتىرىلەر » 2 - توپلام)

تۆمۇر خەلىپە مۇھەممەتجان ھاپىزدىن : « سىز ياڭ دۇجۇنگە (قوماندان ياڭغا) ئىشىنەمسىز ؟ ياڭ دۇجۇننىڭ ماڭا

زىيانكەشلىك قىلىش نىيىتى بولمىسا ، نىمە ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئەسكەر ئەۋەتىپ بىزنى يوقىتىشقا ئورۇنىدۇ ؟ ياك دۇجۇن مىنـ گونىك دۇجۇنى تۇرۇپ ، نىمە ئۈچۈن چىك سۇلالىسى خانلىقى قۇمۇل ۋاڭىغا بەلگىلەپ بەرگەن ھاشار تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالـ دۇرمايدۇ ؟ .. » قاتارلىق 10 نەچچە سوئال قويىدۇ . مۇھەممەتـ جان ھاپىز جاۋاپ بىرەلمەي قايتىدۇ .

بۇ ھېيلىسىنى ئىشقا ئاشۇرالمىغان ياك زېڭشىن خۇيزۇ باتالىيونىنىك كوماندىرى لى شۇفۇ ، ئىچكى ئىشلار كابىنىتىنىك باشلىقى ۋاك جابى ، گەنسۇ ـ شىنجاك تەپتىش خادىمى يۇن ساك قاتارلىقلارنى 1913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا سۆھبەتكە ئەۋەتىدۇ .

لى شۇفۇ پۈقراچە ياسانغان بولۇپ ، دىنى بىلىمىنى ئىشقا سېلىپ ، ئىسلام مۆتىۋەرلىرى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ ، تۆمۈر خەلىپە تۇرغان ئۆيگە كىرىش بىلەن تەگبىر ئېيتىپ ، قۇرئان كەرىم ۋە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىك ھەدىسلىرىنىك مەنىسىنى يېشىپ ، نەقىل كەلتۈرۈپ سۆز باشلايدۇ ۋە ياك زېڭشىن ئەۋەتـ كەن ئالاقىنى ئوقۇيدۇ . ياك زېڭشىنىك خېتىدە مۇنداق دېيىلـ گەنىدى : « بىرىنچى ، قۇمۇل ۋاڭىنىك دېھقانلار ئۇستىگە قويغان ھەر ئايدىكى يەتتە كۈنلۈك ھاشار تۇزۇمى ئىككى كۈنگە قىسـ قارتىلىدۇ . ئىككىنچى ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ھۆكۈمەتنىك ئاتلىق باتالىيونىغا ئۆزگەرتىلىپ ، تۆمۈر باتالىيون كوماندىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۈتەيدۇ ۋە ئۆلكە مەركىزىگە بېرىپ ئورۇنلىشىدۇ . ئۈچىنچى ، قوشۇندىن قايتىپ دېھقانچىلىق قىلىشنى خالايدىغان قوزغىلاڭچىلارنىك ھەممىسى ئەسلى يۇرتىغا بېرىپ ، دېھقانچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ ... » لى شۇفۇ بۇ خەتنى ئوقۇپ بولـ غاندىن كېيىن ، بىر ئايەت ئوقۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ يەنە تەگبىر باشلايدۇ . ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە تۆمۈر خەلىپە تەگبىرگە قوشۇلۇش ۋە دۇئاغا قول كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولـ دۇ .

بۇنىڭ بىلەن تۆمۈر خەلىپە ياڭ زېڭشىن قويغان يۇقىرىقى ئۇچ شەرتنى شەرتسىز قوبۇل قىلغان بولۇپ قالىدۇ .

بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ياڭ زېڭشىن ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن قۇۋلۇق ـ شۇمبۇلۇق ئىشلىتىپ ، قۇمۇلدىكى ھەرقايسى تەبىقىدىكى زاتلار ۋە خەلقلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن تاغقا چىقىرىپ تۆمۈر خەلپىنى تەبرىكلەيدۇ ۋە قائىدە بويىچە « خەلىپە » دەپ ئاتايدۇ .

تۆمۈر خەلىپە قىسمىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە كېلىدۇ . بۇ پاجىئەنىڭ باشلىنىشى ئىدى . ئۇ چاغدا ، ئۇرۇمچىنىڭ شەرقىي كىچىك دەرۋازىسى سىرتىدا بىر ـ بىرىگە تۇتۇشۇپ تۇرىدىغان ئېگىز گازارما بار ئىدى . بىرى ، شەرقىي گازارما بولۇپ ، شورىۋالاقتا ، يەنە بىرى ، غەربىي گازارما بولۇپ دۇگمىگا يېقىن ئىدى .

تۆمۈر خەلىپە قىسمىنى شەرقىي گازارمىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ . غەربىي گازارمىغا ياڭ زېڭشىن ئۆزىنىڭ سادىق ئادىمى بولغان مافۇشىڭ (ماتىتەي) باتالىيونىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ .

تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياڭ زېڭشىن ئەندىشە قىلىپ ، بىئارام بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئۇنى ئۇجۇقتۇرۇش غەرىزىدە تۆمۈرنىڭ تۇڭچىسىنى سېتىۋېلىپ ، تۆمۈر خەلىپىنى نازارەت قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، مافۇشىڭغا ھۇشيار تۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ . مافۇشىڭ 1913 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى روزى ھېيتىنى تەبرىكلەشكە تەييارلىق كۆرۈش بانىسى بىلەن تۆمۈر خەلىپىنى غەربىي گازارمىغا ئالداپ ئېلىپ كېلىدۇ ۋە قولغا ئالىدۇ . تۆمۈر خەلىپىنىڭ قوشۇنىنى ئۆز گازارمىسىدا قورالسىزلاندۇرىدۇ . ئۇنى تۇرمىدە قېيىن ـ قېستاققا ئالىدۇ . خائىن ئىلگىرىكى سۆھبەتلىرىنى پاش قىلىدۇ . ياڭ زېڭشىن قاقاقلاپ كۈلگىنىچە تۆمۈرگە : « گۇناھ مەندە ئەمەس ، مانا بۇ ئۆز ئادىمىڭىز ، مەن سىزنىڭ باتۇرلى-

قىلىڭ ۋە ئەقىل ـ پاراسىتىڭىزگە ئىشىنىمەن . سىزگە كەلگەن ئۆلۈمنى تەڭرى ئالدىدىمۇ مېنىڭدىن كۆرمىگەيسىز . ئۆلۈم ئالـ دىدا مەن سىزنىڭ قاتىلىڭىزنى ئۆلتۈرۈپ ، سىز ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىپ بېرىمەن » دەيدۇ ـ دە ، خائىن تۈڭچىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ .

خائىن ناله ـ پەريات قىلغاندا ، « ئۆز مىللىتىگە ۋاپا كەلمىگەن سەن ئىنتىتن ماڭا ۋاپا كېلەتتىمۇ ؟ ... » دەيدۇ ياڭ زېڭشىن ئۇنىڭغا .

مافۇشىڭ تۆمۈر خەلپىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ . ئەتىسى ئوردىغا تەكلىپ قىلىنغان ئوردا ئەمەلدارلىرى ۋە جامائەت ئەر-بابلىرى ئوتتۇرىسىدا تۆمۈر خەلپىگە ھەربىي تۈزۈم بويىچە ئۆ-لۈم جازاسى بېرىلگەنلىكىنى ئېلان قىلىدۇ . پېشقەدەم يىجاڭ روزى ھاجىم ياڭ زېڭشىنغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ . ياڭ زېڭشىن بۇ ئىشنى مافۇشىڭغا دۆڭگەپ قويىدۇ .

خەلق ئاممىسى داغدۇغىلىق ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ، تۆمۈر خەلپىنىڭ جەسىتىنى خاڭچېڭدىكى قەۋرىستانلىقىنىڭ ھازىرقى خاڭچىڭ مەسچىتىدىن 50 قەدەملەر ئىچكىرىرەك بىر جايغا دەپنە قىلىدۇ .

تۆمۈر خەلپە ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇنىڭ قولىدىكى 300 نەپەر جەڭچىنى قوراللاندۇرۇپ قۇمۇلغا ئاپىرىپ قويىمىز ، دېگەن بانا بىلەن ئېلىپ مېڭىپ ، گۈچۈڭدىكى چۆەنزىگەي دې-گەن يەردىن ئۆتكەندە ئالدىن تەييارلاپ قويغان قىسىملىرى ئار-قىلىق قىرغىن قىلىپ تۈگىتىدۇ .

تۆمۈر خەلپە ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىنىسى شاكىر تۇرپان ئەتراپىدا ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ . تۆمۈر خەلپە ئۆلتۈرۈلۈپ 18 يىل ئۆتكەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ . قوزغىلاڭ يالقۇنى تېزلا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنى

قاپلايدۇ .

خوجنىياز ھاجمنىڭ پائالىيەتلىرى

خوجنىياز ھاجىم ئۇچ ئەۋلاد قۇللۇقتا ئۆتكەن قۇل دورغىسى ئىمىننىياز ئائىلىسىدە 1889 - يىلى دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ئائىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن دادىسى ئىمىننىياز دورغا خوجىنىيازنى قۇللاردىن يىراق تۇتۇش ئۈچۈن ، قۇمۇلغا ئەۋەتىپ ، قۇمۇل شەھەرىدىكى خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ (خوجنىياز بۇ مەدرىستە شاھ مەخسۇتنىڭ نەۋرىسى بېشىر شاھزادە بىلەن بىرگە ئوقۇيدۇ) . خوجنىياز كىچىكىدىن كەم سۆز ، تىز ئاچچىقى كېلىدىغان ، زېرەك ، ئۇچرىغان ھادىسە ، ۋەقەلەرنى تېز تەھلىل قىلىپ ئۇلگۈرەلەيدىغان ، ئۆتكۈر ، قاۋۇل ھەم يۇرەكلىك بولۇپ يېتىلىدۇ . ئۇ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ئۇستازىدىن كۆپ سوئال سورايتتى .

ۋاڭلىق بەلگىلىمىدە ، قۇللار باللىرىنى 18 ياشقا كىرگەندە ۋاڭنىڭ تىزىمىغا ئالدۇرۇشى كېرەك . شۇنىڭدىن كېيىن تىزىمغا ئېلىنغان قۇلغا بېقىش ئۈچۈن چارۋا ، تېرىش ئۈچۈن يەر بېرىلەتتى . ئىمىننىياز دورغا ئوغلىنىڭ قۇللار تىزىملىكىگە كىرىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ، ئۇنى 17 يېشىدىلا ساۋۇراخۇن دېگەن قۇلنىڭ قىزىغا ئۆيلەپ ، ئۆيىنى ئايرىپ قويىدۇ . 1907 - يىلى 1 ـ ئايدا ئىمىننىيازئاخۇن ئائىلىسىگە شىڭشىيادىكى ھۆكۈمەت چېرىكلىرىگە ئوتۇن ، سامان ئاپىرىش ئالۋانى كېلىدۇ . ئىمىننىيازئاخۇن شۇ ئالۋانغا ئوغلى خوجنىيازنى ئەۋەتىدۇ ...

خوجىنىيازلار سەيسىنى تۇڭىتىپ قايتىشىدا يولدا جۇدۇن بولۇپ قالىدۇ . سەيسىچىلەر يولدىن ئېزىپ قېلىپ ، نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات ، ئېشەكلەر ئۆلۈپ كېتىدۇ . بۇ ئالۋانغا مەسئۇل

بولغان ئوردا بېگى ئسهاق بىلەن خوجنىياز قاتارلىق ئۇچ كىشى هايات قالىدۇ . بۇلار ئاچچىقسۇ دېگەن يەردىكى چازنغا كەلگەندە ، گەنسۇ تەرەپتىن هارۇندا كېلىۋاتقان هارۇنكەش بىلەن 20 نەپەر چېرىكنىڭ توڭلاپ ئۆلگەنلىكىنى كۆرىدۇ . بۇ چازندا تۇرغان چېرىك ئەمەلدارلار بۇ ئۇلۇكلەرنى كۆرسىتىپ : « يۇقىرىدىن ئۇقتۇرۇش كەلدى . بۇلارنىڭ يېنىندا ئىككى جىڭ ئەپيۇن ، 50 سەر تەڭگە بار ئىكەن ، لېكىن بىز ئۇلارنىڭ يېنىنى تەكشۈرسەك يوق تۇرىدۇ . بۇنى سىلەر ئوغرىلاپ كېتىپسىلەر » دەپ خوجنىياز باشلىق ئۇچ كىشىنى تەكشۈرىدۇ . نەتىجىدە خوجنىيازنىڭ يېنىدىن دادىسى يول خراجىتى ئۇچۇن بەرگەن بىر سەر تەڭگە پۇل چىقىدۇ . چېرىكلەر بۇنى كۆرۈپ ، باشقىلارنى قويۇۋېتىپ ، خوجنىيازنى تۇتۇپ قېلىپ ، قالغان پۇللارنى تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ ھەم بىر ئاي ئېغىر ئەمگەككە سالىدۇ . بىر كۈنى قۇمۇل تەرەپتىن كېلىپ بۇ چازنغا چۈشكەن هارۇنكەشلەر قۇمۇلدا « تورپاقلار قوزغىلىڭى » بولغانلىقىنى ، بۇ قوزغىلاڭنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى ئېيتىشىدۇ .

خوجنىياز بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، شۇ كېچىسى هارۇنكەشلەرنىڭ بىر ئېتىنى ئېلىپ تاغ ئىچى ـ ئوغرى يولى بىلەن قېچىپ ئۆز يۇرتىغا بارماي ، قوراي يېزىسىغا كېلىدۇ .

خوجنىياز قوراي يېزىسىغا بارغاندا ، قورايدىكى 300 دىن ئارتۇق كىشى توپلىشىپ قۇمۇل شەھىرىگە ـ ۋاڭ ئوردىسىغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقان ئىدى . خوجنىياز هاجى بۇ قوزغىلاڭغا ئىشتىراك قىلىدۇ . خوجنىيازنىڭ ياش ، قابىلىيەتلىك ، ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ، جۇملىدىن قوزغىلاڭ قىلىش ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى كۆرگەن قوزغىلاڭچىلار خوجنىيازنى قوشۇنغا ئالىدۇ ، ئۇنىڭغا ھۆرمەت

قىلىدۇ ، ئۇنى قوزغىلاڭنىڭ مۇھىم ئادەملىرى قاتارىغا قويىدۇ .

قوزغىلاڭچىلار ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىشىكىنى تاش ـ كېسەك بىلەن تاقايدۇ . بىراق كۈتۈلمىگەندە ئۇلار ئوردا ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ مەغلۇب بولىدۇ . قوزغىلاڭ باستۇرۇلىدۇ . خوجىنىياز تاراتۇغا كېتىدۇ . شاھ مەخسۇت ۋاڭ قوزغىلاڭچىلار ئەھۋالىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن ، خوجىنىيازنىڭ بۇ قوزغىلاڭنىڭ مۇھىم ئادىمى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، ئۇنى ئىزلەيدۇ . خوجىنىيازنى تۇتالماي ئامالسىز قالغان ۋاڭ ئۇنىڭ دادىسى ئىمىننىياز دورغىنى زىندانغا تاشلايدۇ . خوجىنىيازنى تۇتۇش توغرىسىدا مۇنداق ئېلان چىقىرىدۇ :

« خوجىنىياز شارلا تېغى ـ تاراتۇ تېغىدىن ئىمىننىياز قۇلنىڭ ئوغلى . ئۇ شىكىشكىيا يولى ئاچچىقسۇ چازىسىدىن ھۆكۈمەتنىڭ 50 سەر تەڭگە ، ئىككى جىڭ ئەپيۇن ، بىر ئات ۋە جۇۋا ... قاتارلىق نەرسىلىرىنى ئوغرىلاپ ، قورايدىن چىققان تورپاقلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان . ئۇ پاكار بوي ، يۇمۇلاق يۈز ، دۈگۈلەك كۆز ، قارا قاش ئادەم ، ئۇنى كۆردۈم دېگۈچىلەر ئۈچ يامبۇ ياكى ئۈچ ئات ، تۈتۈپ بەرگەن كىشىگە 12 يامبۇ ياكى 12 ئات ئىنئام بېرىلىدۇ ... » ئېلان چىقىرىلغاندىن كېيىن خوجىنىيازنى ئىزدىگۈچىلەر كۆپىيىشكە باشلايدۇ . خوجىنىياز ئانىسىنىڭ ياردىمى بىلەن يۇشۇرۇن ھالدا تۇرپانغا بېرىپ ، ئىسھاق دېگەن نام بىلەن ئاستانە مەدرىسىدە بىر يىل مەخسۇت مۇھىتى ، مەھمۇت مۇھىتلار بىلەن بىللە ئوقۇيدۇ .

شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ خوجىنىيازنى تۇتۇش ھەرىكىتى تۇرپانغىمۇ يېتىپ كېلىدۇ . بۇ يەردىمۇ ئۇنىڭغا ئاراملىق بولمايدۇ . ئاخىر ئانىسى ئۇنى ھەجگە بارىدىغانلارغا قوشۇپ ، ھەرەمگە يولغا سالىدۇ .

ئۇ ھەج قىلىپ بولۇپ ، قايتىپ كېلىشكە پۇلى بولمىغاچقا ، شۇ جايدىكى بىر بايىنىڭ خورمىزارلىقىدا ئۈچ يىل ئىشلەپ ،

يول خراجتى هازىرلاپ ئاندىن ۋەتەنگە قايتىدۇ . 1912 - يىل بېشىدا ئۆز يۇرتىغا قايتىپ كېلىدۇ .

* * *

1912 - يىلى ، قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت ئۆزى ئۇچۇن خەتەرلىك دەپ ھېسابلىغان ئادەملەرنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ ئا-لىدۇ ۋە ئۇرۇمچىگە يولغا سالىدۇ . بۇ ئەسكەرلەر ئىچىدە تۆمۇر خەلپىمۇ بولۇپ ، ئۇ يولدا ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلىپ ، قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ . ئۇ قوشۇننى باشلاپ كېلىپ ، قورالنىڭ ئۇچىنى قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇتقا قارىتىدۇ . ئازاب چەككەن قۇمۇل خەلقى بۇ قوزغىلاڭغا ئاكتىپ قاتنىشىدۇ . بۇ ۋاقىت خو-جىنىياز ھاجىنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن ۋاقتى بولۇپ ، خو-جىنىياز ھاجى بۇ قوزغىلاڭغا پىدائىي بولىدۇ ھەم بىرقانچە قې-تىملىق جەڭدە جاسارەت بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ، كۆزگە كۆرۈ-نىدۇ ــ دە ، تۆمۇر خەلپە قوشۇنىدىكى باتۇرلار سېپىگە قوشۇ-لىدۇ . خوجىنىياز ھاجى بىر تەرەپتىن ئۇرۇشقا قاتناشسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ تۆمۇر خەلپىگە مەسلىھەتچى بولىدۇ . تۆمۇر خەلپە قوزغىلىڭى « سۇلھ » بىلەن تىنچىتىلغاندا خوجىنىياز ھاجى ئۆز يۇرتىغا قايتىپ ، مىللىتى ئۈچىنى دۇشمەنگە قارىتىدۇ . 1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆمۇر خەلپە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، قۇمۇل ۋاڭى تۆمۇر خەلپىنىڭ قالدۇق قىسملىرىنى يوقۇتۇشقا قوشۇن ئەۋەتىدۇ .

خوجىنىياز ھاجى تاغدىكى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قې-لىپ ، بىر مەزگىل ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرىدۇ . قورال ــ ياراغنىڭ ناچار بولۇشى ، سان جەھەتتىن ئاز بولۇشتەك سەۋەبلەر تۈ-پەيلى ، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنلارنى تارقىتىۋېتىپ ئۆزىلا يەككە قالىدۇ .

شاھ مەخسۇت ۋاڭ بارلىق چارە ــ تەدبىرلەرنى ئىشقا سې-

لىپ ، خوجىنىياز ھاجىنى تۇتۇشقا كىرىشىدۇ .

* * *

1913 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆمۈر خەلىپە ئۆلتۈ-رۈلدى . بۇنىڭدىن خوشاللىقى ئىچىگە سىغماي قالغان شاھ مەخسۇت ۋاڭ قالغان قوزغىلاڭچىلارنى بىسىقتۇرۇش ئۈچۈن 12 تاغ ، بەش شەھەرگە لەشكەر چىقىرىپ ، تېنىتىش ئېلىپ بە-رىپ قوزغىلاڭ ئىشتىراكچىلىرىنى بىسىقتۇرۇشقا كىرىشتى . پۈ-تۈن قۇمۇل زېمىنىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ دەسسەشكە ئايىغى ئەمەس ، بەلكى تىنىقى چىققۇدەكمۇ بوشلۇق قالمىدى ...

خوجىنىياز ھاجىم باركۆل ئارقىلىق ئالتايغا بېرىپ تاشقى موڭغولىيىگە بېرىشنى پىلانلىدى - دە ، باركۆلگە بېرىش بىلەنلا ئىسمىنى يەنە ئىسھاق دەپ ئاتاپ ، ئالتاي چېگىلدە ئاكام بار ، شۇنى ئىزلەيمەن ، دەپ يۈردى .

خوجىنىياز ھاجىم ئالتايغا قاراپ يولغا چىققاندىن كېيىن ، يولدا قامزا دېگەن بىر قازاق يىگىتى بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇنىڭغا ھەمراھ بولدى (قامزا ئەسلىدە باركۆل ، ئالتاي ئارىلىقىدا ئوغ-رىلىق ، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان داڭدار ئوغرى ئى-كەن) . يول ئۈستىدىكى بىر قونالغۇدا ، قامزا خوجىنىياز ھاجىم ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىپ ، ئۇنىڭ ياخشى ئېتىنى ئوغرىلاپ ، ئۆزىنىڭ توكۇر بايتىلىنى تاشلاپ كېتىدۇ . خوجى-نىياز ھاجىم ئامالسىز قېلىپ ئالىپ ئوكۇرداينىڭ ئاۋۇلىدا بىر يىل قوي باقىدۇ . ياڭ زېڭشىن بىلەن شاھ مەخسۇت ۋاڭ ئۆز كېلى-شىمى بويىچە ، خوجىنىياز ھاجىنى تۇتۇش قارارىنى ئۆزگەرتى-مەيدۇ . ھەممە يەرگە تەڭ ئېلان تارقىتىدۇ . تاغلىقلار ئالىپ ئوكۇرداينىڭ مالچىسى ئىسھاقتىنمۇ گۇمانلىنىدۇ ھەتتا تۆت قازاق يىگىتى ھاجىمنى تۇتقىلى كېلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم بۇلارنىڭ ھەركىتىنى سېزىپ قېلىپ ئالىپ ئوكۇرداينىڭ بىر ئېتىنى مى-

نىپ ، ئۇ جايدىن كېتىپ قالدۇ . بەختىگە قارشى ئات ئۆلۈپ پىيادە قالدۇ . ئۇ بىر قانچە كۈن جاپالىق يول يۈرۈپ چۆچەككە يېتىپ كېلىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم چۆچەكتە بولغان مەزگىلدە ئىسمىنى قامزا ، دەپ ئاتايدۇ . چۈنكى بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىم كېيىم ـ كېچەك ، گەپ ـ سۆز جەھەتتىن قازاقلىشىپ بولغانىدى . شۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجىم ماموتباي دېگەن ئۇيغۇر چارۋىچىنىڭ مېلىنى باقىدۇ . ماموتباي ئۆزىگە سادىق بۇ مالاي « قامزا » غا ئىشەنچ باغلايدۇ ـ دە ، قويلارنى بورتالاڭ قىزىل يۇلتۇز دېگەن يېرىگە ئاپىرىپ بېقىشنى تاپىلايدۇ . خوجىنىياز ھاجىم بورتالاغا بارغاندىن كېيىن بىر تەرەپتىن ماموتباي قويلارنى قوغداش ئۈچۈن بەرگەن قورال بىلەن ئوۋچىلىق قىلىدۇ . شۇ باھانە بىلەن قارىغا ئېتىشنى مەشق قىلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم ئۆزى ئوۋلىغان ئۈچ دانە بورقاق (بۈكەن) مۇڭگۈزىنى ماموتبايغا بېرىدۇ . ماموتباي بۇنىڭدىن بەكمۇ رازى بولىدۇ ۋە خوجىنىياز ھاجىم (قامزا) نى يېتەرلىك ئوق ـ دورا بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ مالچىلىق كۈنلىرى ئوۋچىلىق قىلىش ۋە قارىغا ئېتىش بىلەن ئۆتىدۇ .

شاھ مەخسۇت ۋاڭ ئۆز شايكىلىرىنى خوجىنىياز ھاجىنى تۇتۇش ئۈچۈن تەرەپ ـ تەرەپكە يولغا سالغانىدى . ئۇلار خوجىنىياز ھاجىمنىڭ چۆچەكتە ئىكەنلىكىنى بىلىپ ۋاڭغا مەلۇم قىلىدۇ . شاھ مەخسۇت ۋاڭ توخسۇنلۇق نىياز شەنزۇ (شەنزۇ ـ يېرىم ھاكىم) نى خوجىنىياز ھاجىنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ۋەتەندىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ ـ دە ، چېگرىدىن ئۆتۈپ چارروسىيىگە بارىدۇ .

* * *

خوجنىياز هاجىم چېگرىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇيغۇر رايونى ـ يەركەنتكە باردىۇ ۋە ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان بىر قىشلاققا ئورۇنلىشىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي شۇ جايدىكى ئۇيغۇر ، قازاق قېرىنداشلار بىلەن چىقىشىپ كېتىدۇ . ئۇنىڭ دوست ـ بۇرادەرلىرى بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلايدۇ . خوجنىياز ھاجىم چېگرىدىن ئۆتۈش ئالدىدا ، بورتالادىن ئۇۋلىغان بىر قانچە بۇكەن مۇڭگۈزىنى مامۇتبايغا بېرىشكە ئۇلگۈرەلمەي ئېلىۋالغانىدى . خوجنىياز ھاجى بۇ مۇڭگۈزلەرنى يەركەنت بازىرىدا غۇلجىلىق ۋەلىباي دېگەن ئاتاقلىق كىشىگە ساتىدۇ . ۋەلىباي مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن خوجنىياز ھاجى بىلەن تونۇشىدۇ ھەم ئۇنىڭ داۋاملىق ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرۇشىغا ئات ، تايغان ، ياخشى قورال ۋە ئوق ـ دورا بېرىدۇ .

خوجنىياز ھاجىنىڭ شارائىتى ياخشىلىنىدۇ . ئۇ ئوۋچىلىق ئىشى بىلەن چارروسىيىنىڭ بىر قانچە چوڭ ـ كىچىك شەھەرلىرىنى ئايلىنىپ چىقىدۇ . كۆپلىگەن كىشىلەر بىلەن سۆھبەتتە بولىدۇ . يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىدۇ . ئاڭ سەۋىيىسى ئۆسىدۇ . جەمئىيەت ۋە ھايانى چۈشىنىدۇ . چارروسىيىنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتى بىلەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋەزىيىتىنى سېلىشتۇرىدۇ . چارروسىيىدىكى ئىلغار تىپتىكى قورال ـ ياراغلارنى كۆرۈپ ، 1907 ـ يىلدىكى « تور-پاقلار قوزغىلىڭى » ۋە 1912 ـ يىلدىكى « تۆمۈر خەلىپە قوزغىلىڭى » دا ئىشلەتكەن قارا مىلتىق ۋە 9 ، 10 ، 11 ، 12 ئاتار مىلتىقلارنى ئەسكە ئېلىپ ، « ھەتتىكەي ، ئەگەر شۇ ۋاقىتلاردا مۇشۇنداق قوراللار قولىمىزدا بولغان بولسا ، تەغدىرىمىز ئاللىقاچان ھەل بولۇپ ، زۇلۇمغا زاۋال ئاتا قىلغان بولۇركەنمىز ، ... ھېلىمۇ خۇدا نۇسرەت ئاتا قىلسا ، خەلقىم بىلەن بىرلىكتە مەقسەتكە يېتۈرمەن ... » دەيدۇ .

1917 - يىلى روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ غەلىبىگە ئېرىشتى . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي غەلىبىسى پۈتۈن دۇنيادىكى ئېزىلگۈچى خەلق ۋە مىللەتلەرنى ئويغاتقىنىدەك ، ئۆمۈر بويى ئىنقىلاب ئارزۇسىدا چەت جايلاردا خارى - زارلىقتا تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقان خوجىنىياز ھاجىنىمۇ ئويغاتتى . ئۇنىڭ كۆڭلىدە يانغان ئىنقىلاب ئوتى ئۇنى قوراللار بىلەن تونۇشۇش ، نوقتىلىق ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىشقا ئۇندىدى . ئۇزاق ئۆتمەي ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشتى .

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي غەلىبىسىدىن كېيىن ، روسىيە ھۆكۈمىتى پۈتۈن روسىيە گىراژدانلىرىغا ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىش لازىملىقى ھەققىدە مۇراجىئەتنامە ئېلان قىلدى . خوجىنىياز ھاجىم ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالىدىغانلىقىنى بىلىدۇردى . ۋەلىباي ھىممەت بىلدۇرۇپ ، خوجىنىياز ھاجىمنى ئۆز ئوغلى نامىدا تىزىمغا ئالدۇردى ، ئۇ ھەربىي تەلىم - تەربىيە جەريانىدا ئۇرۇش قانۇنىيەتلىرى ئەزەربىسىنى ئوبدان ئىگىلىدى . بارلىق ئېغىر - يېنىك قوراللار ، ھەر خىل چوڭ - كىچىك تېپتىكى توپ زەمبىرەكلەر ۋە پارتلاتقۇچ دورىلار بىلەن تونۇشتى . ھەتتا زېنت پىلىموتقا قەدەر تونۇشۇپ چىقتى . ئۇ ئۆزىنىڭ كونا مەرگەنلىكى بىلەن قارىغا ئېتىش ماھىرى بولۇپ قالدى . تەلىم - تەربىيىنى ئالىي نەتىجە بىلەن ئاياغلاشتۇردى .

خوجىنىياز ھاجىم ھەربىي تەلىم - تەربىيە ئالغاندىن كېيىن ، روسىيىنىڭ بىر قانچە شەھەرلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدى . كونا ساۋاقدىشى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياسىدىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قۇرۇلغان « كالتە چاپانلار تەشكىلاتى » ، « مەدەنىيەتپەرۋەرلەر تەشكىلاتى » ۋە « ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقى » نىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ھەمدە 3 - ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ئۇيغۇر ۋەكىلى ئابدۇللا روزىباقىيۇۋ قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە سۆھبەتتە

بولدى . بولۇپمۇ شىنجاڭلىق سودىگەرلەر كۆپرەك بولغان شەھەرلەر ، زەيسان ، توقماق ، قاراقول ... قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ، شىنجاڭلىق سودىگەرلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ، ئۇلار بىلەن تونۇشتى . كونا ساۋاقدىشى مەخسۇت مۇھتى ۋە مەھمۇت مۇھتىلار بىلەن شىنجاڭ ۋەزىيىتى ھەققىدە مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىپ ، شىنجاڭدا سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى بويىچە ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش قارارىغا كېلىشتى . لېكىن شارائىت ئۇلارنىڭ ھەركەت قىلىشىغا يار بەرمەيتتى . خوجنىياز ھاجى 1923 ـ يىلغىچە روسىيىدە بولۇپ ، بۇ مەزگىلدە ئۆتكۈر سىياسىي پىكىرلىك ، يۇكسەك ھەربىي ماھارەتكە ئىگە ، ئەقىل ـ پاراسەتلىك بىر كىشى بولۇپ يېتىلدى .

1923 ـ يىلى روسىيە ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ، شىنجاڭلىق سودىگەرلەر ۋەتەنگە قايتىشقا باشلىدى . بۇ چاغدا خوجنىياز ھاجىمۇ ۋەلىباي بىلەن ئىلىغا كەلدى . ئىلىدا تۇرغان مەزگىلدە ۋەلىبايىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ھۆسەن باي ھاجىم ، ياقۇپ باي ۋە ھەكىم بەگ خوجىلار بىلەن ئۇچراشتى .

* * *

خوجنىياز ھاجىم روسىيىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بىر مەزگىل ئىلىدا تۇردى . كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ، ئۇرۇمچىدە تۇردى . ئۇرۇمچىدە تۇرغان مەزگىلدە تەشكىللىك ۋە پىلانلىق ھالدا تەشكىللەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى . شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى يۇرت كاتتىلىرى ، ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت باغلىدى . ئۇلارنىڭ ئىنقىلاب قىلىش ئېڭىنىڭ ئۆسىشىگە ياردەم بەردى خوجنىياز ھاجىم خەلقنى ئويغىتىش ئىشلىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلەپ بەردى . (پېشقەدەم كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ، كىشىلەر

روسىيىده بولغان ئۆزگىرىشلەرنى پەقەت خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغانلىقىنى ، بۇرۇن بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئۇرۇمچىدە يوقلىقىنى ئېيتقان) . ئۇ ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قۇمۇل ، تۇرپان ، تـوقسۇن ، ئالتاي ، ھەتتا خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىيا-سىي ۋەزىيەتنى كۆزىتىدۇ ، جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەيدۇ .

1927 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا مەخسۇت مۇھىتى ۋە مەھمۇت مـۇھىتلار بىلەن كېلىشىپ ، خوجىنىياز ھاجىم قۇمۇلدا ، مەخـسۇت مۇھىتلار تۇرپاندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قارارىغا كېلىدۇ .

1927 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا خوجىنىياز ھاجىم دادىسىنىڭ ۋاپات بولغان خەۋىرىنى ئاڭلاپ ، قۇمۇلغا بارىدۇ ھەم مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇمۇلنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى كۆزىـتىدۇ .

1928 - يـىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ، شاھ مەخسۇت ۋاڭ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى نەزەر ۋاڭ بولىدۇ . 1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ، ياڭ زېڭشىن فەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلـىدۇ . پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن جىن شۇرېن فەن ياۋنەننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ .

قـىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە بولۇۋاتقان بۇ ئۆزگىرىشلەر قوزغىلاڭ ھازىرلىقىنىڭ جىددىي ئېلىپ بېرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ .

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىش بىلەنلا « جۇمـھۇرىيەت تۈزۈمىدە ۋاڭلىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ، بۇنىڭدىن كېيىن ۋاڭلىق دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس » دەيدۇ . ئۆزىگە نۇرغۇن سوۋۇغا ـ سالاملارنى ئېلىپ كەلگەن نەزەر ۋاڭنى ئۇ-رۇمچىدە ئېپقېلىپ ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قىلىپ بەلگـەلەيدۇ .

شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ھاكىملىق تۈزۈم ئورنىتىلىدۇ . قۇمۇل ئۈچ ناھىيىگە بۆلۈپ ئىدارە قىلىنىدۇ . مۇشۇ ۋاقىتتىن

كېيىن مەخسۇت مۇھتى ۋە تاھىر بەگلەر (1929 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلغار ئىنقىلاب تەجرىبىسى ۋە ئىلىم - پەن ، مەدەنىيەت - مائارىپ تەجرىبىسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ، سوۋېت گەرچىلىك باھانىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ، موسكۋا قاتارلىق جايلاردا بولىدۇ . ھەر ساھەلەردىن ئۆگىنىش ئېلىپ بارىدۇ .

* * *

« بۆرىدىن قۇتۇلۇپ ، يولۋاسقا تۇتۇلدۇم » دېگەندەك ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇق ، دەپ ئويلىغان خەلق ھېلىگەر جاللات — جىن شۇرېن ۋە ئۇنىڭ چېرىك ئەمەلدارلىرىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمى ئاستىدا قالىدۇ .

جىن شۇرېن ۋە ئۇنىڭ قول - چوماقلىرى ئاسانلا قولغا كېلىپ قالغان بۇ « تاجۇ - تەخت » نىڭ ئۇزۇن دەۋر سۈرەلمەيدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى . شۇڭا ئۇلار بۇ « ئامەت » تىن پايدىلىنىش ئۈچۈن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، ئالۋان - ياساقلارنى كۆپەيتتى . خىيانەتچىلىك ، پاراخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، خەلقنى ئازابلاش بەدىلىگە ئۆز چۆنتەكلىرىنى تولدۇرۇشتى . خەلق بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولدى . شۇ ۋاقىتتا ئايرىم كىشىلەر ئىچىدە : « چىچەنگە ئۇنىماي ، باچەنگە ئۇنىدۇقمۇ ؟ » ، « بۇ قانداق يېڭى ھۆكۈمەت بولسۇن ؟ بۇنداق ھۆكۈمەتتىن ۋاڭ ياخشى ئىكەنغۇ » دېگەن پاراڭلارمۇ بولدى . خەلقنىڭ بۇ ئىنكاسى بەزىلەر دېگەندەك ھەرگىز قۇمۇل خەلقىنىڭ ۋاڭلىق تۈزۈمىنى قايتا تىكلەشنى تەلەپ قىلىشى بولماستىن ، ئەكسىچە جىن شۇرېن ھاكىمىيىتى ئۈستىدىن قىلىنغان شىكايەت ئىدى .

بۇ ۋاقىتتا پۈرسەتتىن پايدىلانغان يولۋاس خەلقنى بۇ خىل پىكرىنىڭ ھىمايىچىسى بولۇۋالىدۇ — دە ، نەزەرۋاڭ قۇمۇلدا بولمىغانلىقى ئۈچۈن ، بېشىر شاھزادىنى (ئەينى ۋاقىتتا ئوردا

هەربىي ئىشلار نازارەتچىسى ئىدى) ۋاڭ قىلىپ تىكلەپ ، ئۆزى ئوردا بېگى بولۇۋالىدۇ . قۇمۇل جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىقىدىن ئايرىلىدۇ . جىن شۇرېن نەزەرنى ئۇلارغا نەسىھەتكە ئەۋەتىدۇ . لېكىن بېشىر ۋە يولۋاسلار نەزەرنىڭ گېپىگە قۇلاق سالمايدۇ . نەزەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلىدۇ .

بېشىر شاھزادە ۋاڭ بولغاندىن كېيىن ، ئوردا قائىدىسى بويىچە تاغلىق پالۋانلارغا مىلتىق تارقىتىپ ، بىر تال مىلتىق ئۈچۈن ئىككى داناندىن بۇغا مۈڭگۈزى تاپشۇرۇش ئالۋىنى قويدى . بۇ قېتىم تاراتۇ تېغىغا قويۇلغان ئالۋانغا خوجىنىياز ھاجىمۇ قاتناشتى . خوجىنىياز ھاجىم ۋاڭ بەرگەن ئىككى دانە مىلتىققا مەقسەتلىك ھالدا ئالتە دانە بۇغا مۈڭگۈزى تاپشۇردى . بۇنى كۆرگەن بېشىر ۋاڭ ھەيران بولۇپ ئەھۋالنى سورىغاندا ، مال تاپشۇرغانلار : « تاراتۇ تېغىدىن بىر مەرگەن چىقتى ، ئاتقان ئوقى زايا كەتمەيدۇ ، ئۈچار قۇشلارمۇ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ » ، دەپ تەرىپلەيدۇ . ۋاڭ ئۇ كىشىنىڭ ئىسمىنى سورىغاندا ، بىز ئۇنى « پالۋان دەپلا ئاتايمىز ، ئاڭلىساق ، ئۆزلىرى بىلەن مەدرىستە بىللە ئوقۇغان كىشى ئىكەن » ـــ دەيدۇ .

بېشىر ۋاڭ سۇرۇشتۇرۇپ ، بۇ كىشىنىڭ خوجىنىياز ھاجىم ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ۋە ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىدۇ .

* * *

بېشىر ۋاڭ خوجىنىياز ھاجىم بىلەن بولغان ساۋاقداشلىق ۋە دوستلۇق يۈزىسىدىن ، بولۇپمۇ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قابىل مەرگەنلىكىگە خۇشتار بولۇپ ، ئۇنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىدۇ . بېشىر ۋاڭنىڭ خوجىنىياز ھاجىمنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىشتىكى مەقسىتى ئۇنىڭ تالانتىدىن پايدىلىنىش ئىدى . خوجىنىياز ھاجىم ئوردا بەگلىرىدىن يۈسۈپبەگ چىقىپ ئۇچىنچى قېتىم تەكلىپ قىلغاندا ئاندىن ئوردىغا كېلىدۇ . بېشىر ۋاڭ ھاجىمنى ناھا-

يىتى بەك ھۆرمەت قىلىدۇ .

بېشىر ۋاڭ ھاجىمنىك مەرگەنلىكىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئۇۋغا چىقىدۇ . ۋاڭ ئۇچرىغان جانلىقلارغا نىشانسىز ئوق ئاتىدۇ . ئوقنىڭ بىرەرسىمۇ تەگمەيدۇ . خوجىنىياز ھاجىم ئارقىدا تۇرۇپ ، ئۇچرىغان جانلىقلارنى يېقىتىدۇ ۋە : « ۋاڭ ئالىيلىرى ، ئۆزلىرى ئاتقان ئوق دەل تەگدى » ، ـــ دەيدۇ . ۋاڭ بۇنىڭدىن بەكمۇ خۇشال بولىدۇ . بارا ـ بارا ۋاڭنىڭ ھاجىمغا بولغان ئىشەنچىسى كۈچەيىشكە باشلايدۇ . جۈملىدىن خوجىنىياز ھاجىم ئۈستىدىن تولاراق شىكايەت قىلىدىغان ھەسەتخور ئوردا بېگى يولۋاسنى ئوردا بەگلىكىدىن قالدۇرۇپ ، بازار بېگى قىلىپ قويىدۇ . خوجىنىياز ھاجىمنى ئوردا بېگى ھەم ئوردا پالۋانلىرىنى تەربىيىلىگۈچى قىلىپ تەينىلەيدۇ . خوجىنىياز ھاجىم ئوردا بېگى بولغان مەزگىللىرىدە راھەت ـ پاراغەت ، ئەمەل ـ مەنسەپكە بېرىلمەي ، ئىستىبداتى ھاكىمىيەتكە ھەم ۋاڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈش ئارزۇسىدا بولىدۇ . ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قۇيۇقلاشتۇرىدۇ . مەخسۇت مۇھىتى ۋە مەھمۇت مۇھىتىلار ھەم توقسۇنلۇق تۇختى لۇيجاڭ (توختى ئىلى) ، كۇچالىق تۆمۈر ئىلى (تۆمۈر سىجاڭ) ، ھادى ئەلەم قاتارلىقلار ھەم ھەر قايسى جايلاردىكى يۇرت كاتتىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇپ ، قوزغىلاڭ ھازىرلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ .

دېمەك ، شىمالدا ئالتايدىن ، جەنۇبتا خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتا ھەربىكەت ئىلىپ بارىدۇ .

1929 ـ يىلى جىن شۇربىن ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاڭغا قايتا ـ قايتا ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۆلكىگە بويسۇنۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . بېشىر ۋاڭ ۋاڭلىقنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدىدە ، قۇمۇلغا قاراشلىق 12 تاغ ۋە بەش شەھەردىن① مەرگەن تاللاپ ھەربىي مەشق ئېـ

① بەش شەھەر ـــ سومىقاغا ، توغۇچى ، لايخۇق ، ئاستانە ، قارا دۆۋە .

لىپ بېرىش ئۈچۈن خوجىنىياز ھاجىمنى بۇ ئىشقا مەسئۇل قىلىدۇ. خوجىنىياز ھاجىم بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ 12 تاغ ۋە بەش شەھەردىكى كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىدۇ. دېمەك، خوجىنىياز ھاجىم 1929 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1931 - يىلىنىڭ بېشىغىچە بولغان بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدا ناھايىتى كۆپ قوزغىلاڭ ھېسداشچىلىرىنى قولغا كەلتۈرىدۇ.

* * *

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە قۇمۇلدا خىزمەت قىلغان ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى ئالماشتۇرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە يېقىنلىرىنى باج كېرىمى ئەڭ كۆپ بولغان ئو-رۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەر قايسى ئىقتىسادىي ئورۇنلارنى قا-مال قىلىدۇ. جىن شۇرېننىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئاسان قولغا كەلگەن بۇ ھاكىمىيەتتىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى بېيىتىش ئىدى.

1931 - يىلى جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ يېقىن تۇغقىنى جاڭ گۇخۇانى ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ شوپول دېگەن يېرىدىكى چا-زىغا باج ئەمەلدارى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى مۇھىم جاي بولۇپ، باج كېرىمى ئەڭ ئۇستۇن ئىدى. جاڭ گۇخۇا بۇ جايغا كېلىپ خىزمەت ئىشلە-گەندىن كېيىن، بىر ئۇيغۇر قىزنىڭ ئۆيلىنىمەن دەپ تۇرۇۋالىدۇ ۋە قىزنىڭ ئاتىسىغا ئادەم قويۇشتىن سىرت، قوراللىق بېسىم ئىشلىتىدۇ. زۇلۇم دەستىدىن جېنىدىن جاق تويغان خەلق قاتا-تىق غەزەپكە كېلىدۇ. خەلق قانچە ئېغىر بېسىقلىق قىلسا، جاڭ گۇخۇا شۇنچە ھەددىدىن ئاشىدۇ. ئۆزىنىڭ پاك قېنى ۋە نەسـ-لىنى بۇلغاشقا يول قويمايدىغان ئۇيغۇر خەلقى جاڭ گۇخۇاغا قارشى قوزغىلىدۇ.

خەلق بۇ قوزغىلاڭغا خوجىنىياز ھاجىمنى يېتەكچى دەپ تۇنۇيدۇ (بۇ يەردە باشقا يۇرت كاتتىلىرى ئۇستىدە توختالمايمىز) . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ بۇ قوزغىلاڭغا قاتنىشىشنى ۋە رەھبەرلىك قىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ تەكلىپ خوجىنىياز ھاجىم ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ ، نەتىجىدە قوزغىلاڭ جاڭ گۇخۇا ئۇستىدىن باشلىنىدۇ .

* * *

1931 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ، ئابدۇنىياز مىراپ ، سالىخ دورغا ، خوجىنىياز ھاجىم ... قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى ئاچقان قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش پىلان يىغىنى غەلىبىلىك ئاياغلىشىدۇ .

1931 - يىلى 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ، داقا - دۇمباق ، ناغرا - سۇنايلار بىلەن باشلانغان « توي » مۇراسىمى ھەممە كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدۇ . جاڭ گۇخۇا « قىزنى بېرىمىز » دېگەن ۋەدە بويىچە 33 نەپەر قوراللىق ئەسكەر بىلەن توي مەيدانىغا يېتىپ كېلىدۇ ...

كەچقۇرۇن جاڭ گۇخۇا قىز ھۇجرىسىغا تەكلىپ قىلىنىدۇ . جاڭ گۇخۇا ھۇجرىغا كىرىش بىلەنلا قىزچە ياسانغان يىگىت (ئىمىن ئىسمايىل) نىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى ئاتىدۇ . ئىمىن جاڭ گۇخۇانى قۇچاقلاپ ئالغان پېتى جايىدىلا ئۇجۇقتۇرىدۇ . بۇ چاغدا توي مەيدانىدا تەييار تۇرغان يىگىتلەر جاڭ گۇخۇانىڭ 33 نەپەر ئەسكىرىنى بېسىقتۇرىدۇ . قورالغا ئىگە بولغان يىگىتلەر دەرھال جاڭ گۇخۇا تۇرۇشلۇق قورغانغا قاراپ ئاتلىنىدۇ . قورغان ئەمەلدارى ئابدۇنىيازنىڭ يارىدىمى ئارقىسىدا ، قورغاندىكى 100 دىن ئارتۇق چېرىك يوقىتىلىدۇ .

ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلغان « توي » دىكى بۇ غەلىبە قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەشكىللىنىشىگە تۈرتكە بولىدۇ .

يۇرت كاتتىلىرىدىن سالىخ دورغا ، ئابدۇنىياز مىراپ ، باقى نىياز دورغا ، خوجنىياز ھاجىم ، قاسىم پالۋان ، يەھيا ئىمام ، ئىبراھىم قۇرماللار يېتەكچىلىكىدە قوزغىلاڭچى قوشۇن تەشكىللىنىدۇ . بۇ قوشۇنغا 12 تاغ ، بەش شەھەردىكى نۇرغۇن كىشىلەر قاتنىشىدۇ . خوجنىياز ھاجىم بۇ قوشۇنىنىڭ ھەربىي قوماندانى بولىدۇ .

جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى بۇ ئىشتىن ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ ، ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلىپىگە ئىشلەتكەن كونا ھىيلە-مىنى ئىشقا سېلىپ ، سۇلھىگە ئادەم ئەۋەتىدۇ . سۆھبەتتە خوجنىياز ھاجىم : « قۇمۇلنىڭ ئامانلىقى قۇمۇل خەلقىنە تاپشۇرۇلۇشى لازىم ... » دېگەن پىكىردە چىڭ تۇرىدۇ . جىن شۇرېن ۋەكىللىرى بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ . نەتىجىدە ، كېلىشىم ئورنىغا ئۇرۇش بولىدۇ .

* * *

1931 - يىلى 2 ــ ئاينىڭ 20 - كۈنى ، « توي » مۇراسىمى باھانىسى بىلەن باشلانغان قوزغىلاڭ جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى . جىن شۇرېن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوماندانى (قۇمۇل سىجاڭى) لیۇشىزىڭغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، قوزغىلاڭنى باستۇرماقچى بولدى . لیۇشىزىڭ يولۋاس باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتتى . يولۋاس باشچىلىق قىلغان قوشۇندىكى ئەسكەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ ، بىر نەچچىسىلا ساق كېلەلىدى . تۆۋەندىكى قوشاقتىن ئۇرۇش ئەھۋالىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ :

سايلار ئارا چېرىك چىقتى ،
ئەلىمنى دېگگايتىپ .
چەنلەپ ئاتتۇق ، دۈشمەن قاچتى ،
مۇرىسىنى قېگغايتىپ .

چىقىپ كەلگەن چېرىكلەر ،
ئارىلاپ ئاتتى ناڭ ـ تاڭنى .
تاغچىلار ياماڭ ئىكەن ،
تارتىۋالدى جۇڭ چاڭنى .

بىر قانچە قېتىم چۈشۈرلىگەن ئەسكەرلەر قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن زەربە يېدى .

يولۋاس باشلاپ چىققان قىسىم زىيانغا ئۇچرىغاندىن كېيىن ، لىيۇشىزنىڭ باتالیون كوماندىرى جىڭ ئەن بىلەن بىر باتالیون ئەسكەر ئېلىپ كوشوتى داۋىنىغا چىقىدۇ . يەر شارائىتى بىلەن پىششىق تونۇش ، ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ئۇستا خوجىنىياز ھاجىم ئۈچ ناھىيىنىڭ يولىنى كونترول قىلىدىغان بۇ ئىستراتېگىيىلىك جايىنىڭ ئەھمىيىتىنى ماسلىشىپ جەڭ قىلىدۇ . جىڭ ئەن باشچىلىقىدىكى بۇ بىر باتالیون دۈشمەن ئەسكىرى خوجىنىياز ھاجىم قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تەل ـ تۆكۈس يوقىتىلىدۇ . بۇ ئۇرۇشنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنى مۇنۇ قوشاقتىن ئاڭلاڭ :

خويمۇ ئوبدان جەڭ بولدى ،
كوشوتى دېگەن جايدا .
جىڭ ئەن باشلىق چېرىكلەر ،
تامام ئۆلدى شۇ جەڭدە .

بىر قانچە قېتىملىق ئۇرۇشلار غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلىپ ، دۈشمەن قىسىملىرى مەغلۇپ بولىدۇ . پۈرسەتتىن پايدىلانغان يولۋاس دەرھال قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا بېرىپ قوشۇلۇۋالدى . مۇشۇ كۈنلەردە گەنسۇ ، چىڭخەي ئەتراپلىرىدا خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ ، مابۇفاڭدىن قېچىپ يۈرگەن ماجۇڭگىنىڭ

200 دەك ئاتلىق ئەسكىرى بىلەن قۇمۇلغا چىقىدۇ . خوجىنىياز هاجىم باشچىلىق قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇن قۇمۇل شەهىرىنى قورشاپ هۇجۇم قىلۋاتقاندا ، ماجۇڭيىك قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ جەڭ قىلىدۇ . ئۇرۇشتىن كېيىن ماجۇڭيىك خەلق تەرىپىدىن قارشى ئېلىنىدۇ . قوزغىلاڭچىلار « يېڭى شەهەر » ۋە « كونا شەهەر » دىن ئىبارەت بۇ ئىككى شەهەرنى ئۆزۈن مۇددەت مۇهاسىرە قىلىپ ئالالمايدۇ . ماجۇڭيىك گەپ ـ سۆزسىزلا قوشۇنلىرىنى باريكۆلگە يۆتكەپ كېتىدۇ . كېيىن جىن شۇرېن ئەۋەتكەن لۇيجاڭ دۇجىڭگو باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەر بىلەن لاۋدۇڭنىڭ چىڭلۇچەن دېگەن يېرىدە سوقۇشۇپ ، دۇلۇيجاڭ قىسىملىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ . بۇ ئۇرۇشتىن كېيىن تۆۋەندىكى قوشاقلار توقۇلىدۇ :

لاۋدۇڭدىكى سوقۇشتا ،
يىيۇەنچەنگە ئات سالدۇق .
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىكىنى ،
چىڭلۇچەندە قاق سالدۇق .

خوجىنىياز هاجى باش بولۇپ ،
بىزنى جەڭگە باشلىدى .
دۇلۇيجاڭنىڭ چېرىكى ،
قوراللىرىنى تاشلىدى .

دۇلۇيجاڭ قوشۇنىنىڭ يوقىتىلغانلىقىنى ۋە قۇمۇلنىڭ مۇهاسىرىدە قالغانلىقىنى ئاڭلىغان جىن شۇرېن شېڭ زىخۇي (شېڭ شىسەي) نىڭ قوماندانلىقىدا بىر لۇي ئاتلىق (موڭغۇل ، شىبە ، رۇس) ئەسكەرلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ . خوجىنىياز هاجى لاۋدۇڭدا شېڭ شىسەي قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشىدۇ . خوجىنىياز هاجى قىسىملىرى 1 ـ سەپتە ، ماجۇڭيىك

قىسىملىرى 2 - سەپتە ئىدى . ئۇچ كۈنلۈك ئۇرۇشتىن كېيىن ، شېئك شىسەي قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ ... ماجۇكىيىك قىسىملىرىنى باشلاپ گەنسۇغا چېكىنىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم ئۆز قىسىملىرىنى تاراتۇغا ئېلىپ كېتىدۇ .

ماجۇكىيىك گەنسۇغا چېكىنىش ۋاقتىدا قۇمۇل خەلقىنى بۇلاك - تالاك قىلىدۇ ، قۇمۇل ۋالىك ئوردىسىغا ئوت قويۇپ يېرىدۇ .

دەل مۇشۇ پەيتتە ، شېئك شىسەي خوجىنىياز ھاجىمنى سۆلھى سۆھبىتىگە تەكلىپ قىلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم سۆھبەتكە كېلىدۇ . لېكىن تۆت كۈنلۈك سۆھبەتتە خوجىنىياز ھاجىمنى ئۆز مەقسىتىگە بويسۇندۇرالمىغان ياۋۇز شېئك شىسەي رەزىل ۋاستە قوللىنىپ ئۇنى تۇتۇپ قالىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم دەرھال ئەقلىنى ئىشقا سېلىپ شېئك شىسەي ۋە ئۇنىك قىسىملىرىنى ئالداپ تاغقا ئېلىپ چىقىدۇ . قوزغىلاڭچىلار بار جايغا كەلگەندە غايىپ بولىدۇ ۋە شېئك شىسەي ئەسكەرلىرىگە ئەجەللىك زەربە بېرىدۇ . بۇ زەربىدىن كېيىن شېئك شىسەي بارلىق قوشۇنىنى توپلاپ تاراتۇغا چىقىپ ، قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرماقچى بولىدۇ . ئەمما ئۇرۇشقا ماھىر قوزغىلاڭچىلار شېئك سەينىك 100 دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئۆلتۈرىدۇ . بۇنى كۆرگەن شېئك شىسەي تىكشۈپتىدۇ .

* * *

1931 - يىلى كەچ كۈزدە ، خوجىنىياز ھاجىم ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۈزەتكەندىن كېيىن ، قىسىملارنى تەرتىپكە سالىدۇ ۋە بىر قىسىم كىشىنى باشلاپ شىنجاڭنىك موڭغۇلىيە بىلەن تۇتۇشىدىغان مىنگاك دېگەن چېگرىغا بارىدۇ . ئۇ يەردە ۋەكىللەرنىك سۆزلىشىشى ئارقىلىق موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئوراق چۈشەنچە ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتى

خوجنىياز هاجىم باشچىلىقىدىكى قوموڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللايدۇ . خوجنىياز هاجىم ئوسمانباي ، ئىسمايىل هاجى ، سا-لىخ دورغا ، ئوسمانشا ، يولۋاس ۋە سەمەتئاخۇن قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ موڭغۇلىيىگە ئەۋەتىدۇ . موڭغۇلىيە هۆكۈمىتىمۇ ئاباي (قازاق) ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى تەن شىڭلى (موڭغۇل) ، شىرىپ ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى دىلنۇس ، بەدى خوجا قاتار-لىق ۋەكىللەرنى خوجنىياز هاجىم يېنىغا ئەۋەتىدۇ . خوجنىياز هاجىم مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن مىلتىق (بەزىلەر 120 دانە ، يەنە بەزىلەر 70 دانە دەيدۇ) 20 نەچچە ساندۇق ئوق ــ دورا ، 500 قۇر پاختىلىق كىيىم ، 600 جۇپ چىگرىن ئۆتۈك ، 100 دانە يامغۇرلۇق چاپان ، 500 جۇۋا ... قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ هەم ئۆز قىسىملىرى ئىچىدىن بىر قىسىم كىشىلەرنى تاللاپ ، هەربىي شوپۇرلۇق ، قورال ــ ياراغ رېمونت قىلىش ، دوختۇرلۇق ، ساقچى ۋە هەربىي رازۋىت قاتارلىق ساهەلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ .

[قىستۇرما سۆز : 1928 ـ يىلى شىنجاڭدا زۇلۇم هەددىدىن ئېشىپ ، يۇرتىدا تۇرۇشقا ئىمكانىيىتى قالمىغاندا شىنجاڭنىڭ هەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن 180 دىن ئارتۇق كىشى تاشقى موڭغۇلىيىگە بېرىپ ، ئوقۇش ، هۇنەر ۋە باشقا ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى . بۇلاردىن تۇردى ئاخۇن (تۇرپانلىق) ، ئابلا مەخسۇم (قەشقەرلىك) ، هوشۇرئاخۇن ئەۋەيدۇل ، خامى نىياز ، ئاست ئاخۇن ، جامال قارى ، مەتنىياز ئاخۇن ، ئىمىن ئەپەندى ، يۈسۈپ موڭغۇل ، هاۋدىن ساۋۇت ... قاتارلىق كىشىلەر موڭغۇ-لىيىگە بارغاندىن كېيىن ، موڭغۇلىيىگە تارقالغان سوتسىيالىس-تىك ئىدىيىنى قوبۇل قىلغانىدى . ئۇلار يېڭىلىق ئۆگەنگەن ، بە-زىلىرى ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىئونالغا قاتناشقان ئىكەن . خوجنى-ياز هاجىم ئەۋەتكەن كىشىلەردىن تالىپ هاجى ، سەمەت ئاخۇن ۋە تاشقى موڭغۇلىيىدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلاردىن بىر قانچىسى بولۇپ ، شوپۇرلۇقنى ئۆگەنگەن ؛ خېۋىرئاخۇن ، هوشۇر ئاخۇن

قاتارلىق بىر قانچە كىشى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئونىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان] .

خوجىنىياز ھاجىم قالغان قىسىملىرىنى داۋاملىق مەشق قىلدۇرىدۇ . بىر تەرەپتىن ئالتايدىكى شېرىپخان تۆرە ، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرپاندىكى مەخسۇت مۇھىتىلار بىلەن مەسلىھەت قىلىپ ، قوزغىلاڭ پىلانىنى رەسمىيلەشتۈرىدۇ . 1932 - يىلىنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا خوجىنىياز ھاجىم قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۆز يۇرتى تاراتۇغا يۆتكىلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ چېگرىدا قانچىلىك ئۇزاق تۇرغانلىقىغا مۇنۇ شېئىر گۇۋاھ بولالايدۇ :

ئالتە ئاي ياتتۇق مىنگاڭدا ،
سوكسوك بىلەن ئوت قالاپ .
كۆزنىڭ گۆھىرى ئاقتى ،
قۇمۇل يولىغا قاراپ .

بىزلەر ئۆلۈپ كەتسەكمۇ ،
ئەل يۇرتلار ئامان قالسۇن .
بىزنى دېگەن يارانلار ،
ئۆلمەستىن ئامان قالسۇن .

بۇنىڭدىن قارىغاندا ، خوجىنىياز ھاجىم يېرىم يىلدەك چېگرىدا تۇرۇپ ئەسكەر تەربىيىلىگەن . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى ھازىرلىقىغا قارىغاندا ، قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى يەتتە - سەككىز يۈزدىن ئاشسا كېرەك .

خوجىنىياز ھاجىم چېگرىدىن قايتىپ يۇرتى تاراتۇغا كەلگەندىن كېيىن ، ئاز ۋاقىت ئەسكەرلەرنى دەم ئالدۇرۇپ ، ئىلگىرى تاۋابىئاتلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈپ ، كېيىنكى ئىشلار ئۈچۈن جىددىي ھازىرلىق كۆرىدۇ .

بۇ چاغدا ئالتايدىن خوتەنگىچە ، قۇمۇلدىن تاشقورغان-

غىچە بولغان كەڭ زېمىندا ئىنقىلاب ئۇچقۇنى يانغان بولۇپ ، شىنجاڭدا ئۇزۇن يىل ھۆكۈم سۈرگەن مۇستەبىت ھۆكۈمەتنىڭ يىلتىزى بوشاپ ، گويا شامال چىقسىلا قومۇرۇلۇپ كېتىدىغان يانتاقتا ئوخشاپ قالغانىدى .

* * *

1932 - يىلى 6 - ئايدا ، قوزغىلاڭچىلار خوجىنىياز ھاجىمنى باش قوماندان قىلىپ بەلگىلەيدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم باش قوماندان بولغاندىن كېيىن ، تاراتۇدا يىغىن چاقىرىدۇ . بۇ يىغىنغا قۇرۇلتاي دورغا ، سالى دورغا ، سالى مەتنىياز دورغا ، ئابدۇنىياز مىراب ، باقى نىياز دورغا ، ناسىر مۇتەسىپ ، يۈسۈپ دورغا ، ئۆلەن قورمال ، ئىمىن توخسۇن مىراب ، سادىق قورمال ، خوجىنىياز باي ، خوجا ئاخۇن قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ .

يىغىن : ئىتتىپاقلىشىپ جىن شۇرىن ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرۇشنى ئاساس قىلغان ھالدا ، بىرلىككە كەلگەن قوماندانلىققا بويسۇنۇش ، تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ (سالى دورغا ، باقى نىياز دورغىلارنى ئەۋەتىپ) قورال - ياراغ سېتىۋېلىش ۋەئۇلاردىن ياردەم سوراش ، يولۇاسنىڭ بۆلگۈنچىلىك قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ، ماجۇڭ-يىڭنى تەكلىپ قىلىپ جىن شۇرىن قىسىملىرىغا ئىككى تەرەپتىن زەربە بېرىشنى قارار قىلدى . بۇ تاراتۇ يىغىنى دەپ ئاتالدى .

يىغىندىن كېيىن تاشقى موڭغۇلىيە ۋە ئەنشىگە ئادەم ئەۋەتىلدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي موڭغۇلىيىدىن جامسىن دورغا ، ئاباۋ ، نىياز ، قاسىم ئەپەندى ، ئىسمايىل ، زەردىن قاتارلىق كىشىلەر كېلىپ ، موڭغۇلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە 500 كىشىلىك ھەربىي كۈچ ، 70 تال مىلتىق ، 40 مىڭ سەر پۇل ياردەم بېرىدۇ .

1932 - يىلنىڭ ئاخىرىدا پىچان ئۇرۇشى باشلىنىدۇ . 1933 - يىلى توقسۇندىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدۇ . 1933 - يىلى 2 - ئايدا خوجنىياز ھاجىم تۇرپانغا چىقىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي بىر بۆلۈم ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى باشلاپ لۈكچۈنگە كېلىپ خوجنىياز ھاجىم بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ . بۇ كۈنلەردە مەھمۇد مۇھىتى بىلەن خوجنىياز ھاجىم ئۇچرىشىپ بىر يېغىن چاقىرىپ ، كۆكيار ئارقىلىق مورى ، گۇچۇڭ تەرەپكە ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ . بۇ دەل ماجۇڭيىڭ شىنجاڭغا ئىككىنچى قېتىم چىققان ۋاقتىغا بولۇپ ، ئۇ گۇچۇڭنى ئىشغال قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورالغا ئىگە بولۇۋالىدۇ ، خوجنىياز ھاجىم جىمسارغا ھۇجۇم قىلىپ دۇشمەننى قورال تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغاندا ، ماجۇڭيىڭ دۇشمەن قىسىملىرى بىلەن ئاستىرتتىن مۇناسىۋەت باغلاپ ، قورال - ياراغنى ئۆزى ئىگەللىۋېلىپ ئەسكىرىي كۈچىنى كۆپەيتىدۇ . بۇنىڭدىن خوجنىياز ھاجىم قاتتىق نارازى بولىدۇ . شېڭ شىسەي بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن خوجنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇڭيىڭغا يۇشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ ، ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ .

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىگە ۋە قوللاپ قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولۇپ كېلىۋاتقان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلاڭچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ مۇرەسسە قىلىشى بىلەن شېڭ شىسەي بىلەن دوستلۇق كېلىشىمى تۈزىدۇ . بۇ 1933 - يىلنىڭ 6 - ئايلىرى بولۇپ ، شېڭ شىسەي ئاتالمىش « 12 - ئاپرېل » ئۆزگىرىشىنى قىلىپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالغان ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى ئورناتقان ۋاقىت ئىدى .

شۇ ئىشلاردىن كېيىن ، خوجنىياز ھاجىم قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . ئۇ ئۇششاقتالغا بارغاندا ، ماجۇڭيىڭ قىسىم

مىدىن بولغان ماشىنىڭ قىسىملىرى ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم بۇ ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپ كۇچاغا قاراپ ئىلگىرلەيدۇ . ماشىنىڭ قول ئاستىدىكى ما-فۇيۇەنگە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ئۇرۇشۇش ، قەشقەرگە بېرىپ يېڭى شەھەردە قامىلىپ قالغان ماجەنسالڭ قىسمىنى قۇتۇلدۇ-رۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم 3000 گە يېقىن ئادەمنى بىلەن ئالدىدا ، مافۇيۇەن بىر قانچە يۈز كىشىلىك قوشۇنى بىلەن ئارقىدىن جە-نۇبىي شىنجاڭغا قاراپ ماڭىدۇ . كۆرۈنۈشتە خوجىنىياز ھاجىم قاچقان ، مافۇيۇەن قوغلاپ ماڭغان بىر ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال ـ ياراغ ئالىدۇ . ئۇ چاغدا ئاقسۇغا خوتەن قىسىملىرى ، قەشقەردىكى تۆمۈر سىجاڭدىن قالغان قىسىم ، ئاقسۇدىكى باي سىجاڭ قىسمى بولۇپ بەش مىڭغا يېقىن كىشى-لىك قىسىم توپلانغانىدى .

خوجىنىياز ھاجىم ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە خەلق يى-غىنى ئېچىپ ، پەن ـ مائارىپنى تەرەققى قىلدۇرۇش ، مەكتەپ ئېچىش ھەققىدە نۇتۇق سۆزلەيدۇ ، بۇنىڭ تەسىرىدە پۇتۇن شىنجاڭدا مىللىي مائارىپ يولغا قويۇلۇپ ، شەھەر ، يېزا ـ قىشلاق ، كەنتلەرگىچە شەخسىي مەكتەپ سېلىش باشلىنىپ كېتىدۇ . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ تەشەببۇسى 1934 ـ يىلدىن 1944 ـ يىلغىچە شىنجاڭدا قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي ھۇ-لىنى قۇرۇشقا تۇرتكە بولغانىدى .

خوجىنىياز ھاجىم قەشقەرگە يېتىپ بېرىپلا ماجەنسالڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغايدۇ ، ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ ۋە شىددەتلىك بولىدۇ . شۇ ئەسنادا ئارقىدىن يېتىپ كەلگەن مافۇ-يۇەن قىسىملىرى ۋە ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ قەشقەرگە كەلگەن ماجۇگىنىڭ قىسمى بىرلىشىپ خوجىنىياز ھاجىمغا ھۇجۇم قى-

لىدۇ . نەتىجىدە خوجىنىياز ھاجىم ئاتۇش ئاغۇ تاغلىرىغا چىكىـ نىپ ئەركەشتامغا بېرىپ ئىسھاق بەگنى (ئىسھاق بەگ ئۇ چاغدا ئەركەشتام چېگرا ساقچى قىسمىدا پەيجاڭ ئىدى) ۋاستە قىلىپ ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەكىلى بىلەن كۆرۈشىدۇ (شۇ چاغدا بىللە بولغان يول باشلىغۇچى قاسىم تاش ئىدى) . سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ھەممە ئىشىنى قوللاش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ ساۋۇت داموللا ھۆكۈمىتىگە پەخرى « رەئىس جۇمھۇر » بولغانلىقىنى ئەيىپلەيدۇ . شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىـ دىنمۇ ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىش ۋە « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » نى تارقىتىۋېتىش ھەققىدە بۇيرۇق كېلىپ تۇرىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم ساۋۇت داموللا ھۆكۈمىتىنىڭ باشـ لىشتاقلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ، يەركەن تەرەپتە تۇرۇۋاتقان مەھمۇت سىجاڭغا ساۋۇت داموللىنى قولغا ئېلىش ھەققىدە بۇيـ رۇق چۈشۈرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » گە خاتىمە بېرىلىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم ئەركەشتامدىن يەركەنگە كەلگەندە ماجۇگىيىڭ قىسىملىرى قۇتراپ يەنە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ . بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىم ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەركەن دەرـ ياسىنى بويلاپ ئاقسۇغا يېتىپ كېلىدۇ ، خوجىنىياز ھاجىم جەـ نۇبىي شىنجاڭ « باۋئەن سىلىك » (گارنىزون قوماندانى) ئۇنۋانى بىلەن ئاقسۇدا بىر مەزگىل تۇرىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە شېڭ شىسەي خوجىنىياز ھاجىمنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ رەئىسى قىلىپ تەينىلەپ ، شۇ ۋاقىتتىكى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىـ لىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ ئاقسۇدا تۇـ رىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ . مەھمۇت سىجاڭ قاتارلىقلارمۇ قوشۇلـ مايدۇ .

بۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئەفرىسوف ئاتايىن ئاقسۇغا بېرىپ تولۇق كاپالەت بېرىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن خەنزۇچە ، روسچە ، ئۇيغۇرچە ئۇچ خىل يېزىقتا توختام تۈزۈلىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم 1934 - يىلى 8 - ئايلاردا ئۇرۇمچىگە كېلىپ ، ھازىرقى 2 - دوختۇرخانا ئالدىدىكى سودا ئىدارىسى قوروسىغا چۈشۈپ جايلىشىدۇ . ھامىتخان لۇيجاڭ 200 دەك ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ 9 - ئايلاردا يېتىپ كېلىدۇ .

* * *

خوجىنىياز ھاجىم ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاز ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ، سوۋېت كونسۇلخانىسى خوجىنىياز ھاجىمغا سىياسىي دەرس ئۆتتى . بۇ دەرس مەنسۇر ئەپەندى ، سىيىت ھاجىلار تەرىپىدىن ئۆتۈلگەنلىكىگە قارىغاندا ، بەلكىم سوۋېت سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب تارىخىدىن لېكسىيە بېرىلگەن بولۇشى مۇمكىن . مەيلى قانداق بولمىسۇن ، خوجىنىياز ھاجىم ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئايلار ئۆتكەنسېرى « ئەسكەرسىز قوماندان ، ھوقۇقسىز ئەمەلدار » بولۇپ قۇرۇق جازىغا ئىگە بولغانلىقى ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ تۆمۈر خەلىپە ئورنىغا دەسسەپ ئالدىنىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ ــ دە ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ قالغانلىقىغا پۇشايمان قىلىدۇ . ئۇمىدسىزلىنىدۇ . ئۇ ، شاھماتقا بېرىلىپ قانچە تەدبىرلەر بىلەن ئۇرۇق يۆتكەپ كۆرسىمۇ ، شاھنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرالمايدۇ . ئەمىلىيەتتىمۇ ئۇنىڭ قولىدىكى ئىشەنچلىك بولغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار ئەمدىلىكتە شېڭ شىسەي قوماندىسىدا بولۇپ قالغانىدى . شۇڭا خوجىنىياز ھاجىم ھەممە ئىشتىن ئۆزىنى تارتىپ شەخسىي ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . خوجىنىياز ھاجىمنىڭ بۇنداق بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس ، چۈنكى :

« رەقىب دوستى يۇلۇم توستى ،
ۋاپا تاشنى ئىرغاتتى . »

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ھەر قانداق ئاقىلنىڭ ئاقۇبتىمۇ ئامالسىزلىقتىن خالىي بولالمايدۇ . شېكسپىرنىڭ « 36 ھېيلە » دىن ئېشىپ چۈشىدىغان ، بۇ سىياسىي سۈيقەستلىك ھېيلىسى خوجىنىياز ھاجىمنى ئاخىرقى ھېسابتا « ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى » دېگەن تۆھمەت بىلەن 1937 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى قاماشقا ئېلىپ باردى .

خوجىنىياز ھاجىم قولغا ئېلىنىش بىلەن ئۇنىڭ مال ـ مۈلكى پېچەتلىنىدۇ ، گېزىتلەردە خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئاتالمىش « جىنايەتلىرى » ئېلان قىلىنىدۇ . ھەتتا ئوغلى سەئىدۇللا نامىدا يېزىلغان ماقالىدا « ئۇ مېنىڭ دادام ئەمەس ، ئۇ خائىن ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى ... » دېگەن سۆزلەر بېسىلىدۇ .

جۇڭگودا تۇغۇلۇپ ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان شېكسپىرنىڭ شىنجاڭدا تۇغۇلۇپ تاغدا ئۆسكەن خوجىنىياز ھاجىمنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ قۇيرۇقى ، خائىن دېگەنلىكى ، شۇ بۆھتان بىلەن ئۆلتۈرگەنلىكى ئەپكار ئامما مىنىڭ ئويلاپ كۆرۈشىگە ، توغرا خۇلاسە چىقىرىشىغا ئەرزىيدۇ .

بىز بىلەن ئۇزۇن يىل ئەمگەك تەربىيىسىدە بىللە بولغان ، ئەينى ۋاقىتتا شېكسپىر ساقچى باشقارمىسىنىڭ تەرجىمانى ۋە كاتىپى بولۇپ ئىشلىگەن شى يۈەنپۇ (شىبە) نىڭ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قولغا ئېلىنىشى ، سوراق جەريانى ۋە مەخپىي سوتىنىڭ ھۆكۈم ئەھۋالى قاتارلىق ئىشلار توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەن ۋە مەخپىي سوت ھەققىدە يازغان ئەسلىمىسىدە : ① خوجىنىياز ھاجىم قاتارلىق 108 كىشىنىڭ ئۆلۈم

① شى يۈەنپۇنىڭ ئەسلىمىسى « شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى » 1 - قىسمىدا ئېلان قىلىنغان . شۇ كىتابنىڭ 11 - بېتىگە قارالسۇن .

ھۆكۈمى موسكۇادىن تەستىقلانغان ، ھاشىم ھاجى① باشچىلىقىدىكى جازا گۇرۇپپىسى ئۇلارنى سىرتماق سىلىپ بۇغۇپ ئۆلتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان .

* * *

1937 - يىلى جاللات شېڭ شىسەي : « شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجىنىياز ھاجىم يېقىن ئادەملىرى ئىسمائىل ھاجىمنى سۈيىقەستىگە مەخپىي ئەۋەتىپ ، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جاسۇسلار باشلىقى شۇيتىيەن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، شىنجاڭدا ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشقا ئۇرۇندى ... » دېگەن تۆھمەت ئەنزىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ، شۇ يىلى 10 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى خوجىنىياز ھاجىم باشلىق مۇھىم ئادەملەرنى قولغا ئالدى .

خوجىنىياز ھاجىم ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان دەھشەتلىك قېيىن - قىستاقلىق سوراقلار سۈۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن سىمىيونوۋ ، ياقۇپ ۋە ھاشىم ھاجىلار باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ .

* * *

ئىس - تۈتەك قاپلىغان ئۇرۇمچى ئاسمىنى گويا مەڭگۈ تاڭ ئاتماس كېچىدەك بىلىنەتتى . ئۇرۇمچى 2 - تۈرمە② ئىچى ئاھۇ - پەرياد ، قايغۇ - ماتەمگە تولغان . قولىدا يوغان كالتەك ۋە سىم ئارقان تۇتقان جاللاتلارنىڭ كۆزىدىن قان تېمىپ تۇراتتى ...

نومۇرسىز ئىشخانا ئىچىدە توققۇز نەپەر ياۋۇز ئەبلەخ چىرايى تاتارغان ھالدا ئىشككە قاراپ ئولتۇراتتى . قۇيۇق قاش ، كەكە ساقال بىر كىشى ئىشكتىن كىردى - دە ، ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن سوراق ئۇستىلىدە تۇرغان بىر پارچە قەغەزگە كۆز

① ھاشىم ھاجى شېڭ شىسەي سۈۋېت ئىتتىپاقىدىن تەكلىپ قىلىپ كەلگەن ئاخبارات مۇتەخەسسىسى . ئۇ ، ئۇزۇن يىل شېڭ شىسەي ج خ باشقارمىسىدا تۇرغان ، كېيىن ۋەتىنىگە قايتقان .

② 2 - تۈرمىسى ھازىرقى ئوتتۇرا سوت ئورنىدا ئىدى .

تاشلىدى .

ئۇستەل ئۈستىدىكى قەغەزنى قولىغا ئالغان بىر كاتتىباش :

ـــ ئىسمىڭ نىمە ؟ ـــ دەپ سورىدى .

ـــ ھەي ، سەن مېنىڭ ئىسمىمنى بىلەتتىڭغۇ ؟ ـــ دېدى « جاۋابكار » .

ـــ بىلسەممۇ قائىدە بويىچە سورايمەن .

ـــ ھە ! خوجىنىياز ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى « جاۋابكار » .

كاتتىباش ھۆكۈمنامىنى ئوقۇپ بولۇپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى ، دېگەندە ، قاقاقلاپ كۈلگەن خوجىنىياز ھاجىم : « ماڭا كەلگەن بۇ ئۆلۈم مەن ئۈچۈن يېڭىلىق ئەمەس . مەن ئالدىنىپ ئۇرۇمچىگە كەلگەن كۈنلا ئۆلۈپ بولغان . ئېيتىپ قوي ! شېڭ دوبەن دېگەن خۇمپەر لومودىغا ! مەن ئۆلگەن بىلەن خەلقىم ئۆلمەيدۇ ! ئىنقىلاپ تۇغمەيدۇ ! ... » بۇ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى سۆزى ئىدى .

1938 ـ يىلى كۈزدە ئاياغلاشقان سوراق خوجىنىياز ھاجىم باشلىق قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن سالىخ دورغا ، گوسۇل ، باقى نىياز ھاجى قاتارلىقلار ھەم شېرىپخان تۆرە ، يۇنۇسبەگ ، ماۋۇنلۇ ، ماشاۋۇ ، خۇاڭ زۇڭشىن ، مۇھەممەت پۇزىتۇاڭ ، بۇغدا باي ، تۇرسۇن بابا ، ھەسەنپاڭگاڭ ، تۇردى ئاخۇنباي ، سوپى شەنجاڭ ، نىيازداخەن ، ئىسمايىل داتۇ ، ھەيدەر ئەپەندى ، تۆمۈر غالى ، سوپىزادە ، زەيدىن كارۋان ، كامال ئەپەندى ، ئاببباس ئەپەندى ، بوقان خېلىل ، رەقىت ، جاڭ شىن ، چىڭ دەنلى قاتارلىق 108 ئادەمنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ ، جاڭ گۇاڭچەن مەسئۇللىقىدا سايوپۇنىڭ غەربىدىكى تاغقا كۆمىدۇ .

* * *

1947 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى ئۇرۇمچى شەھەر

كوچىلىرى ئاپئاق سەللە ئورىغان مويسىپىتلەر ، ئاق باغلىغان ئىشچى ـ خىزمەتچى ، ھۇنەرۋەن كاسىپلار ، ئاق لېچەك سالغان مەزلۇملار ، رەت ـ رەت تىزىلىپ پىلاكات كۆتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ، ماتەم بەلگىسى تاقىغان ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرى ، ئوماق بالىلار بىلەن تولغانىدى . كوچا ـ كوچىدىن ئايىغى ئۇزۇلمەي چىقىۋاتقان خەلق توپى ماتەم مۇراسىمى مەيدانىغا قاراپ ئاقماقتا ئىدى .

نەچچە مىڭ ئادەم توپلانغان ماتەم مۇراسىمى مەيدانىدا پىغانلىق يىغا ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى .

رەئىس سەھنىسى ئۇستىگە تارتىلغان پىلاكاتقا : « مەرھۇم خوجىنىياز ھاجىم ۋە شېرىپخان تۆرىلەرنىڭ ماتەم مۇراسىمى » دەپ يېزىلغان .

رەئىس سەھنىسىدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ، ئىنقىلابىي ياشلار ۋەكىللىرى ، ھەربىيلەر ، ئوقۇغۇچىلار ۋەكىللىرى ، ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان كىشىلەر ماتەم بىلدۈرۈپ سۆكۈتتە تۇراتتى .

بۇ ماتەم مۇراسىمى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئېچىلغانىدى .

ئەخمەتجان قاسىمى تەزىيە نۇتۇقىدا قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى ۋە خوجىنىياز ھاجىمنىڭ پائالىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە توختالغاندىن كېيىن ، ئۆلكىمىزدە ئەسىرلەپ ھۆكۈم سۈرگەن فېئودال ئىستىبداتلىق تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ ئىجراچىسى بولغان ياڭ زېڭشىن ، جىن شۇرېندىن ئىبارەت ئىستىبدات ھاكىمىيەتنىڭ خەلققە كەلتۈرگەن بالايى ـ ئاپىتى ، زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان قۇمۇل خەلقىنىڭ جىن شۇرېننىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغانلىقى ، ئۇنىڭ مېۋىسىگە ئىگە بولۇۋاتقان جاللات شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 10 يىل

جەريانىدا خەلققە كەلتۈرگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ : قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى فېئودال ئىستىبدات ھاكىمىيەتىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغالغان ئىنقىلاب ، بۇ ئىنقىلاب شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ھەر قانداق ئىنقىلابتىن ئىلغار دەۋر بۆلگۈچ ئىنقىلابتۇر ، ئۇ ، خەلقىمىزنىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆرىشىنىڭ باشلىمىسى ، خەلقىمىز بۇ ئىنقىلابنى مەڭگۈ قەدىرلەيدۇ . ئىنقىلاب يولىدا قۇربان بولغان شېھىتلەرنى مەڭگۈ ئەسلەيدۇ ، خوجىنىياز ھاجىم مەڭگۈ ھايات ! دەپ ئۇنلۇك خىتاب قىلدى .

شېئىر شىسەي ۋە ئىستىبدات ھاكىمىيەتكە قارشى توۋلانغان غەزەپلىك شوئارلار ۋە « ئامىن » ساداسى ئۇرۇمچىنى لەرزىگە كەلتۈردى .

خوجىنىياز ھاجىم بىلەن شېرىپخان تۆرىنىڭ جەسىتى شامالباغ (ھازىرقى رادىئو ئىستانسىسى يېنى) دىكى شېھىتلىككە قاراپ ئېلىپ مېڭىلدى . 40 يىلدىن بۇيان ، بۇ جاي خوجىنىياز ھاجىم شېھىتلىكى دېگەن مۇقەددەس نام بىلەن ئاتىلىپ كەلمەكتە . زىيارەت ۋە دۇئا ـ تەكبىردىن ئايرىلىپ قالماي ، خەلقىمىز قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ كەلدى .

بىراق ، ئون يىللىق قالايمىقانچىلىق دەۋرىدە خەلقىمىزگە ئوخشاشلا مەرھۇم خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ھەيۋەتلىك گۈمبىزىمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى . ھازىر بۇ قەبرىگاھ خارابىيلىققا ئايلىنىشقا يۈز تۇتقان بولسىمۇ ، خەلقىمىز ئۇنى ياد ئەتمەكتە ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەرەددۇتىدا بولماقتا . بۇ قوغدىلىدىغان ئاساسىي ـ ئەتىقە ، ئەلۋەتتە .

* * *

1953 ـ يىلى ئەتىياز . ئۇرۇمچى خۇاڭچىلىك (ھازىرقى ئىنتىپاق يولى ، 19 ـ باشلانغۇچ ۋە 6 ـ ، 14 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئورنى) دىكى ئۇيغۇر زاراتگاھلىقى ئاق باغلىغان مۇيسىپىتلەر ،

ياشلار ۋە ئاق لېچەك سالغان ئاياللار بىلەن تولغانىدى . ① ئاق باغلاپ سەللە ئورىغان كېرەم شەيخ بۇ يەرگە توپلانغان ئەر ـ ئاياللارغا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ جەستى كۆمۈلگەن قەبرە-لەرنى خاتاسىز كۆرسىتىپ بېرەتتى ... ئېچىپ ئېلىنغان جەسەت سۆڭەكلىرى ماتا ۋە خەسىلەرگە ئورۇلۇپ جىنازىغا سېلىنىپ ، قايغۇ ـ ماتەم بىلەن شامالباغ (رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئارقە-سى) دىكى خوجىنىياز ھاجىم جەستى قويۇلغان قەبرىگاھقا قاراپ ئېلىپ مېڭىلاتتى ...

قايغۇ ۋە سۈكۈت ئىچىدە كېتىۋاتقان نەچچە ئون جىنازا ئىچىدە يېشىل يوپۇق يېپىلىپ ، باش تەرىپىگە ئىككى سەللە قو-يۇلغان بىر جىنازا كىشىلەرگە ئالاھىدە كۆرۈنەتتى . خالىس جەسەت يۆتكەشكە كەلگەن نەچچە يۈزلىگەن كىشى بۇ جىنازا ئۈچۈن سۈكۈت بىلدۈرەتتى ... جىنازا شېھىتگاھلىققا ئېلىپ بې-رىلىپ خوجىنىياز ھاجىم مەقبەرىسى يېنىغا قويۇلدى . بۇ يەردە ئىككى شام گۆر تەييار ئىدى . جىنازا ئۈستىگە قويۇلغان ئىككى سەللە ئىككى لەھەتكە ئېلىپ كىرىپ قويۇلغاندىن كېيىن ، جە-سەت سۆڭەكلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى لەھەتكە ئېلىپ كى-رىلدى . توپا تاشلاپ قىرائەت باشلاش ئالدىدا مەرھۇم سەلەي خەلپىتىم (ئۇرۇمچى سەنشىخاگزىدا ئۆتكەن پېشقەدەم دىنىي زات) : « كېرەم شەيخ بۇلارنى كىشىلەر بىلىپ قالسۇن ... » دېدى . كېرەم شەيخ بۇ ئىككى جەسەتنى تونۇشتۇرۇپ : « بۇ كىشى شىنخەي ئىنقىلابى دەۋرىدە قارا ھۆكۈمەت (چىڭ سۇلا-لىسىنى دېمەكچى) ۋە شاھ مەخسۇت ۋاڭغا قارشى تۇرغان قۇ-مۇل دېھقانلىرىغا باش بولغان تۆمۇر خەلىپە دېگەن كىشى بو-لىدۇ .يەنە بىر كىشى شۇ چاغدا ئوخشاشلا قارشىلىق كۆرسەتـ كەن تۇرپان ئاستانە دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشچىلىرىدىن بول-غان مويدىن ئاخۇن بولىدۇ . بۇلار 1913 ـ يىلى 3 ـ ئايدا كونا

① 1953 ـ يىلى ئۇرۇمچى شەھىرلىك ھۆكۈمەت مەزكۇر جايدىكى قەبرىلەرنى يۆتكەش ئۇقتۇرۇشى ئېلان قىلغان .

ئىستىبداد جاللات ياك زېڭشىنىڭ سۇلھى ھېيلىسىگە ئالدىنىپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ باتالیون كوماندىرى (يېڭجاڭ) بولغان ، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ياك زېڭشىنىڭ پىلانلىشى بىلەن تۆ- مۇر خەلىپە مىلتىق بىلەن ئېتىلغان ، مويدىن ئاخۇن دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ۋەقەدىن كېيىن ئۇرۇمچىدىكى پېشقەدەم جامائەتـ لەرنىڭ تەلىپى بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ جەسىتى ئېلىپ چىقىلىپ داغ ــ دۇغلىق ماتەم بىلەن ئاشۇ زاراتكارلىققا دەپنە قىلىنغان (مەن شۇ چاغدا سەككىز ياشتا ئىدىم) ①. جامائەت بۇ قەبرىنى ئاسراشنى دادام قۇربان شەيخ ۋە ئانامنىڭ ئاكىسى شاجىمەن شەيخلەرگە تاپشۇرغان ، ئۇلار ۋاپات بولۇش ئالدىدا بۇ قەبرىنى ئاسراشنى ماڭا تاپشۇرغانىدى . بىزنىڭ ئائىلىمىزمۇ ياك زېڭشىنغا خەلقىمىزگە ئوخشاشلا ئۆچمەنلىك ساقلايدۇ . ياك زېڭشىن جازا قانۇنىدا قولىنى كېسىش ، پەينى كېسىش ، دارغا ئېسىش ، ئاتقا سۆرۈتۈپ ئۆلتۈرۈش ، ئاختا قىلىش (بۇ خىل جازالارنى ئۇنىڭ چاپارمىنى مافۇشىڭ ماتىتەي قەشقەردە كۆپ قوللانغان) قاتار- لىق ياۋۇز ھەربىكەتلەرنى قوللىنىپ ، مىڭلىغان بىگۇناھ ئادەمنىڭ جېنى ۋە تېنىگە زامىن بولغان . بىزنىڭ ئائىلىمىزدىنمۇ ئىسما- يىل ، مۆمىن دېگەن ئىككى كىشىنى قولىدىن باغلاپ ئېسىپ قۇ- يۇپ ، باغلانغان يەرگە سوغۇق سۇ قويۇپ مۇزلىتىپ ، قوللىرىنى ئۇششۇتۇپ ئۇزۇۋەتكەن ، ئۇلارنىڭ بىرى ھېلىمۇ ھايات . خەل- قىمىز ياك زېڭشىنىڭ بۇ زۇلۇمىنى ئۇنتۇلمىغاندەك ، ئۇنىڭ يا- ۋۇزلۇقى بىلەن ئۆلگەن بۇ ئىككى زات ۋە تاغ ــ جەزىرىلەردە جەسىتى قالغان شېھىت جەڭچىلەرنى مەڭگۈ ئۇنتۇيالمايدۇ . مەن جامائەت ۋە دادامنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن بۇ ئىككى كىشىنىڭ يەرلىكىنى 40 يىل (دادامدىن باشلاپ 1913 - يىلدىن 1953 - يىل- غىچە) ئاسرىدىم . ماۋۇ ئىككى شام گۆرنى خېلى بۇرۇنلا خو- جىنىياز ھاجىمنىڭ ئايىغىدا ياتىمەن دېگەن ئارزۇ بىلەن ئۆزۈمگە

① كېرىم شەيخ ــ 1905 - يىلى تۇغۇلغان ، 1967 - يىلى 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 62 يېشىدا ۋاپات بولغان .

ئاتاپ كولاپ قويغانىدىم . ئاللانىڭ ئىرادىسى بىلەن بۇگۈن تۆ-مۈر خەلىپىنىڭ جەسىتى ئۈزۈن يىل بىرگە ئىنقىلاپ قىلغان خوجىنىياز ھاجىمنىڭ زاراتگاھلىقىغا ئېلىپ كېلىنىپ ، ئىككى جەسەتنىڭ جەم بولغانلىقىغا خوشال بولۇپ ، تېخىمۇ يېقىنراق تۇرسۇن دەپ ئۆز نەپسىمدىن كېچىپ ، بۇ لەھەتنى بۇ ئىككى زاتقا ھەددىيە قىلدىم » دەيدۇ . بۇنىڭدىن رازى بولغان جامائەت كېرىم شەيخنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت ئوقۇپ دۇئا قىلىدۇ . جاما-ئەتتىن رازى بولغان كېرىم شەيخ شۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىنى شۇ زاراتگاھلىقتا ئۆتكۈزۈپ بۇ قەبرىلەرنى ئۆمۈر بويى مۇھاپە-زەت قىلىدىغانغا ۋەدە بېرىدۇ ھەم قەبرىگاھقا ئۆي سېلىپ ئائە-لىسى بىلەن كۆچۈپ چىقىپ ئۆمرىنى شۇ يەردە ئاياغلاشتۇرىدۇ .

80 نەچچە ياشلىق سادىق ناۋاي ، ئابىخان قارى ، كېرىم شەيخنىڭ يولدىشى ھەمراخان ۋە قىزى ئايتىللاخانلارنىڭ ئىپە-تىشچە ، كېرىم شەيخ ئىككى ئادەم بارلا جايدا « ئىككى جەسەت جەم بولدى ... » دەپ بۇلارنىڭ تارىخىي ھاياتىنى ھېكايە قىلىپ سۆزلىگەن .

* * *

يۇرتىمىز بىر قانچە ئەسىردىن بۇيان فېئودال قۇللۇق ئا-سارىتىدە بولۇپ , تارىختىكى زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرىمىز ئىستىبدات كۈچلەرنىڭ زوراۋانلىقى ، ئىچكى ساتقىنلارنىڭ خا-ئىنلىقى تۈپەيلىدىن پاجىئەلىك بىسقىنۇرۇلدى . 30 - يىللار تا-رىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئىنقىلاب بولغان خوجىنىياز ھاجىم باشچە-لىقىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا شۇ يول بىلەن ئاياغلاشتى . لېكىن بۇ قوزغىلاڭ يۇرتىمىزدا ئۇزۇن يىللار ھۆكۈم سۈرگەن ئىستىبدات قارا ھاكىمىيەتنى ئاخىرقى ھېسابتا غولاتتى . ئاتالمىش « 12 - ئاپرىل سىياسىي ئۆزگىرىشى » نىڭ

مەيدانغا كېلىشگە مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئويندى . خەلقـ مىزنى ئويغاتتى . قۇمۇلدىن تۇتاشقان بۇ ئىنقىلاب ئوتى خوتەنـ گىچە ، پامىر تاغلىرىدىن ئالتاي تاغلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا مىسلىسىز ۋولقاندەك يالقۇنجاپ زۇلمەتلىك شىنجاڭ تۇپرىقىدا مەشئەل بولۇپ ياندى .

بۇ قوزغىلاڭنى خەلقىمىز ۋە دەۋرىمىز قەدىرلەيدۇ . تارىخ ئۆزىنىڭ بىباھا ئالتۇن بەتلىرىدىن ئورۇن بېرىدۇ ، ئەلۋەتتە .

مەن ئۇزۇندىن بۇيان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئۇـ نىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجىم توغرىسىدا ئىزدىنىپ بىرەر خاتىرە قالدۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان ، جۇملىدىن نۇرغۇن تارىخي ھۆججەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەن ۋە تارىخي شەخسلەرنىڭ سۆھبىتىگە داخىل بولۇپ خاتىرە قالدۇرغانىدىم . « تۆت كىشـ لىك گۇرۇھ » ھۆكۈم سۈرگەن قالايمىقان يىللاردا ھەممىدىن ئايرىلدىم . پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتى 3 - ئۇمۇـ مي يىغىنىدىن كېيىن ئەسلىمگە كېلىپ ، ئېسىمنى يىغىپ ، ئىنـ قىلاب تارىخى توغرىسىدىكى تەپسىلاتنى باشقا يولداشلارنىڭ يېزىشىغا قالدۇرۇپ ، پەقەتلا خوجىنىياز ھاجىمنىڭ شەخسي تەرجىمھالى ئۈستىدە توختالدىم .

خوجىنىياز ھاجىم ئازادلىق ، ھۆرلۈك ئۈچۈن كۈرەش قىلغان ، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغدىغۇچى مىللي قەھرىمان ، خەلـ قىمىز ئۇنىڭ بىلەن مەڭگۈ پەخىرلىنىدۇ . بەزى نوپۇزلۇق كـ شىلەر ئەسلىمىسىدە « خوجىنىياز ھاجىمنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكى مەركىزي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تەستىقلانمىغان » دېگەندەك سۆزلەرنى قىستۇرۇپ ئۆتكەن . لېكىن كۆپلىگەن پاكىت ۋە تا ـ رىخي خاتىرىلەرگە قارىغاندا ، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ گېنېرال مايورلۇق ئۇنۋانى بىلەن مەھمۇت مۇھىتنىڭ گېنېرال لېيتېنانـ لىق ئۇنۋانى ، خوجىنىياز ھاجىمنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكى جۇڭگو مەركىزي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلانغان ، جۇملىدىن

خوجنىياز هاجىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن مەركىزىي ھۆكۈمەت ئالاھىدە تەكشۈرۈش ئۆمىكى (چېن لېڤۇ باشچىلىقىدا) ئەۋەتتىپ ، خوجنىياز هاجىم توغرىسىدا خۇلاسە چىقارغان ۋە خۇلاسىنىڭ ئاخىرقى قىسمىغا : « خوجنىياز هاجىنى ئۆلتۈرۈپ يامان قىلغان ، لېكىن شۇ ۋاقىتتا ئۆلتۈرمىسىمۇ بولمايتتى ... » دېگەن ئىككى بىسلىق جۈملىنى قىستۇرغان . بۇنىڭدىن جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا خوجنىياز هاجىم توغرىسىدا ئىككى پەللىدە تەڭ تۇرغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ .

خوجنىياز هاجىمنىڭ تەرجىمھالىغا ئائىت بۇ ماتېرىياللار توغرىسىدا 1931 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە هاجىم بىلەن بىللە بولغان تاشقى موڭغۇلىيەدىن كەلگەن قاسىم ئەپەندىدىن 1941 - يىلى ئۈرۈمچىدە گېنېرال ئىسھاق بېك بىلەن بىللە تۇرغاندا كۆپ قېتىم ئاڭلىغانىدىم ، 1943 - يىلى ئۈرۈمچى شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن سالىغ دورغا ، ئىسمايىل داتۇ دېگەنلەرنىڭ باشقىلارغا سۆزلەپ بەرگىنىدىن ئاڭلىغانىدىم . كېيىنكى يىللاردا نەمەت خەلىپە ، قۇمۇللۇق سىيىت باتۇرنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئەستە ساقلىغان ، ئاخىرقى قېتىم قۇربانۇۋ ۋە سوپاخۇنلارنىڭ ئەسلىمىسىدىن پايدىلاندىم . بۇلار ، خوجنىياز هاجىم هاياتىنىڭ ئازلا بىر قىسمى ، ئەلۋەتتە . باشقىلارنىڭ ياردىمىگە مۇھتاجمەن .

مەخسۇت مۇھتى

مەرىپەتپەرۋەر مەخسۇت مۇھتى 1885 - يىلى تۇرپان ئاستانىدا هاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ئائىلە تەربىسىدىن كېيىن كونا مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇغان . ئۇ 1910 - يىلى سودا ـ تىجارەت بىلەن ئۈرۈمچى ، چۆچەك ۋە روسىيىنىڭ شەمەي ، قازان ، موسكۋا قاتارلىق جايلىرىغا بارغان . ئۇ يەرلەردە بىر تەرەپتىن سودا قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن سەيلە ـ ساياھەت

قىلىش بىلەن تۇرمۇش ئۆگەنگەن . نەتىجىدە ئۆز يۇرتىنىڭ نا-
ھايىتى ئارقىدا قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ يۇرتىدا يېڭىچە مەكتەپ
ئېچىش قارارىغا كەلگەن ۋە قازاندا بىر بۆلۈك تاتار زىيالىلىرى
بىلەن سۆزلىشىپ ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا مەكتەپ ئاچىدىغانلىقىنى
ئېيتىپ ، ئۇلارنى شىنجاڭغا كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تەك-
لىپ قىلىدۇ .

1913 - يىلى ، ئۇ قازاندىن ھەيدەر ئەپەندىنى يۆتكەپ
كېلىپ تۇرپاندا ئۆز قوروسى ئالدىدا زامانىۋى بىر مەكتەپ سې-
لىپ ئوقۇغۇچى تەربىيىلەيدۇ .

1917 - يىلى مەخسۇت مۇھىتى موسكۋاغا بارغاندا ، ھەب-
بۇللا ئەپەندى ، گۇلەندەم ئاۋىستاي ، ئەلى ئىبراھىم ، ھېسامىدىن
ئەپەندى قاتارلىق ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىنى شىنجاڭغا يۆتكەپ
كېلىدۇ ۋە گۇلەندەم ئاۋىستايىنى تۇرپاندا ئېلىپ قېلىپ قىزلار
مەكتىپى ئاچىدۇ . باشقىلارنى چۆچەك ، تۇرپان بازىرى ، گۇ-
چۇك ، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تەقسىم
قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ مەكتەپ تەمىناتىنى ئۇستىگە ئالىدۇ . كېيىن
بۇ مەكتەپلەر « مەخسۇتىيە مەكتىپى » دەپ ئاتىلىدۇ .

1931 - يىلى قۇمۇلدا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈ-
تۈن شىنجاڭغا كېڭەيگەندە ، ئىنقىلابقا قاتنىشىپ ، لۇكچۇندە
شېڭ شىسەي ۋە ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭدە
ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ . مەرھۇمنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇنىڭ تې-
نىنى لۇكچۇن شەھىرىنىڭ سىرتىدىن ، بېشىنى تۇرپان شەھە-
رىنىڭ دەرۋازىسىدىن تېپىپ كېلىپ ئاستانىغا دەپنە قىلىدۇ .
مەرھۇم قۇربان بولغاندا 47 ياش ئىدى .

مەھمۇت مۇھىتى

مەھمۇت مۇھىتى 1887 - يىلى تۇرپان ئاستانىدا ھاللىق
ئائىلىدە تۇغۇلغان . ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئۆز يۇرتە-

دىكى كونا مەكتەپ ۋە مەدرىسلەردە ئوقۇغان ، كېيىن سودا ـ تىجارەتكە ئارلىشىپ ئۇرۇمچى ، چۆچەك ۋە روسىيەنىڭ شەمەي ، قازان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەردە ھەتتا موسكۋا ، پېتىر بورگكىچە بېرىپ تىجارەت قىلغان . ئۇ شۇ مەزگىلدە يېڭى ئىلىم ـ پەن ئۆگەنگەن ۋە رۇس تىلى ئۆگەنگەن . كېيىنكى مەزگىلدە ئاكسى مەخسۇت مۇھتەرەم يېڭى مەكتەپ ئېچىش ئىشىغا يارەمدە بولغان .

1931 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇرپان خەلقى قوزغالغاندا تۇرپان قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ، كېيىن ئاكسى مەخسۇت مۇھتى ئۇرۇشتا قۇربان بولغاندىن كېيىن تۇرپان قوزغىلىڭىغا يېتەكچى بولغان . قوزغىلاڭچىلار تۇرپاندىن ئالتە شەھەر تەرەپكە چېكىنىپ قەشقەردە تۇرغاندا ، شېڭ شىسەي قارىمىقىدىكى 6 ـ شىنىڭ سىجاڭى بولغان . قەشقەردە بولغان مەزگىلدە قەشقەر يېڭى زامان مائارىپى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشىدۇ . دىنى مەدرىسلەرنى ئىسلاھ قىلىدۇ .

1937 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ، ئۇ ۋەزىيەت تەقەززاسى بىلەن بىر قانچە يېقىنلىرىنى ئېلىپ ھىندىستانغا چىقىپ كەتكەن . ھىندىستاندا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن جۇڭگوغا قايتىش مەقسىتىدە باي ئاخۇن ئەزىزىنى جىياڭ جېيشىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىپ شېڭ شىسەي ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ ۋە ئۆزىمۇ ئۇزاق ئۆتمەي ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ، 1944 ـ يىلى بېيجىڭدا ۋاپات بولىدۇ .

تۆمۈر سىجاڭ (تۆمۈر ئېلى)

تۆمۈر ئېلى 1886 ـ يىلى توقسۇندا دېھقان ئەھمەت ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ دەسلەپ توقسۇندا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . 1920 ـ يىلى ئايالى بىلەن كۇچاغا كۆچۈپ

بېرىپ هارۋىكەشلىك قىلغان .

ئۇ كۆچادا هارۋىكەشلىك قىلىپ يۈرۈپ بىر ئاز هاللانغاندىن كېيىن ئات هارۋىسىنى كۆپەيتىدۇ ، هارۋىكەشلەرگە شاگىيۇ بولىدۇ . بۇ ۋاقىتلاردا ياك زېڭشىنلىك چىرىك ، ئىسىتىبدات هاكىمىيىتى ئەمگەكچى خەلققە قاتمۇ ـ قات ئالۋان ـ سىلىق سىلىپ ، خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتاتتى ، تۆمۈر ئىلى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئات هارۋىلىرىمۇ مۇستەبىت هۆكۈمەتنىڭ ئالۋان ـ ياساقلىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ . شۇ سەۋەبتىن تۆمۈر ئىلىدا ئىستىبدات هاكىمىيەتتىن ئىنتىقام ئېلىش ئىستىكى تۇغۇلىدۇ .

شىنجاڭدا مىللىي زۇلۇمنىڭ كۈندىن كۈنگە كۈچىيىشى نەتىجىسىدە ، قۇمۇلدا خوجىنىياز هاجىم باشچىلىقىدا ئىككىنچى قېتىم دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ . جايلاردىكى زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش پۈرتىسىيىسىنى كۈتۈپ تۇرغان خەلق بۇ قوزغىلاڭنى قىزغىن قوللايدۇ . نەتىجىدە قوزغىلاڭ ناهايىتى تېزلا قۇمۇلدىن تۇرپان ، توقسۇن ، پىچان قاتارلىق جايلارغا كېڭىيىدۇ .

1932 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى مەھمۇت مۇهىتى ، باي ئاخۇن ئەزىزى ، پاشاخوجا (لۇكچۇن ۋاڭىنىڭ ئوغلى) ۋە ئابدۇراخمان قاتارلىق 13 كىشى بىرلىشىپ ، ئاستانىدا خەلقنى قوزغاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ . قوزغىلاڭ تېز كۈچۈيۈپ تۇرپان شەهىرى ، پىچان ، سىڭگىم قاتارلىق جايلارغىچە كېڭىيىپ ، جىڭ شۇرىن قىسىملىرىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ . مۇشۇ پەيتتە توختى لۇيجاڭ ، قۇربان يېڭجاڭلار توقسۇندا قوراللىق قوزغىلىپ توقسۇننى ئىشغال قىلىدۇ ھەمدە كورلىغا يۈرۈش قىلىپ ، 1933 ـ يىلى 1 ـ ئايدا كورلىنى ئىشغال قىلىدۇ .

كۇچادا تۇرۇۋاتقان تۆمۈر ئىلى قۇمۇل ، تۇرپان ، توقسۇنلاردا قوزغالغان قوزغىلاڭلاردىن ئىلهام ئېلىپ ، 1933 ـ يىلى 1ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى شايارلىق هادى ئەلەم بىلەن بىرلە-

شىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، كۇچانى ئىشغال قىلىدۇ .

بۇ چاغدا جىن شۇرىن شېڭ شىسەيگە تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ . مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن شېڭ شىسەي ۋە ئاق ئورۇسلارنىڭ مۇنتىزىم قىسمى ۋە زامانىۋى قوراللىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ، جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىشكە باشلايدۇ .

شېڭ شىسەي تۇرپاندا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر باشلىق ئىلغار كۈچىلەرنى ۋە نۇرغۇنلىغان تىنچ ئاممىنى قىرغىن قىلغانلىقىدىن كېيىن ، توقسۇنغا يۈرۈش قىلىدۇ . بۇ چاغدا كورلىنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان توختى لۇيجاڭ ئىنىسى تۆمۈر ئېلىنگە توقسۇنغا كەلمەي ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنى تەۋسىيە قىلىپ ، ئۆزى توقسۇنغا بېرىپ شېڭ شىسەي قىسمىلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى قارار قىلىدۇ .

توختى لۇيجاڭ توقسۇنغا كېلىپ خودۇڭ دېگەن يەردىكى قارا بۇلاقتا شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشۇپ مەغلۇپ بولىدۇ . ئۇ يۇشۇرۇنغان خائىنلارنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن قولغا چۈشۈپ ، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن چاناپ ئۆلتۈرۈلىدۇ . قۇربان يىگجاڭ ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ . بۇ چاغدا تۆمۈر ئېلى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغان ئىدى . دەل شۇ پەيتتە بۇگۇردىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن بولۇپ ، قوزغىلاڭچى قوشۇن بۇگۇرنى ئىشغال قىلغان ئىدى .

تۆمۈر ئېلى بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە بايدىكى ياقىرىقتا جىن شۇرىن قىسمىلىرى ۋە قەشقەردىن كەلگەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇشىدۇ . جىن شۇرىننىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق قوماندانى جاڭ پىيەننىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى تۇيۇقسىز مۇزات تەرەپتىن يارىدەمگە كېلىپ قالىدۇ . تۆمۈر ئېلى ئۇلار بىلەن ئۈچ كۈن ئۇرۇشۇپ ، ئۇرۇشتا غەلبە قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ بەش ئاتار

مىلتىقلىرىغا ئىگە بولىدۇ ، ئاندىن يەنە ئاقسۇغا قاراپ ئىلگىرى-
لەيدۇ .

بۇ چاغدا ياقىرىقتا كورلىدىن ئېلاجى ، قارا شەھەردىن ھاپىز لۇيجاڭ قاتارلىقلار ئەسكەر باشلاپ كېلىپ ، تۆمۇر ئېلىگە قوشۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تۆمۇر ئېلىنىڭ ئادىمى كۆپىيىپ ، قوراللىرى خىللىشىدۇ .

تۆمۇر ئېلى ئاقسۇغا كىرگەندىن كېيىن ، خوجىنىياز ھاجىم ئۇنىڭغا (بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىم گۇچۇڭدا تۇرۇۋاتاتتى) سىجاڭلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ . تۆمۇر سىجاڭ ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە قىسىملىرىنى رەتلەپ ، ھەمدەمبەگ ھاجى ، ئەمەتخان ، مامۇتخان ، ھاپىز لۇيجاڭ ۋە ئېلاجى قاتارلىقلارنى تۆەنجاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا ئابدۇقادىر فۇگۇ ەنجاڭ ، توختى يىڭجاڭ قاتارلىقلار مۇھاپىزەتچى قىسىملارنىڭ باشلىقى بولىدۇ . ئاقسۇلۇق بايىز شاگىيۇ ئۇچتۇرپان تەرەپتىن بىرقانچە يۈز پىدائىنى باشلاپ كېلىپ تۆمۇر سىجاڭغا قوشۇلىدۇ . بايىز شاگىيۇغا لۇيجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىلىدۇ .

تۆمۇر سىجاڭ قوشۇن باشلاپ مارالبېشىغا بارغاندا ، يا-قىرىقتىكى جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن قەشقەردىكى ھۆ-كۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقى ياڭ چىمىن قەشقەر ۋە يەركەن-دىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ، مارالبېشىنى ئالدىنقى سەپ قى-لىپ ، تۇمشۇقتا ئىستىھكام قۇرۇپ ، تۆمۇر سىجاڭ قوشۇننى قاتتىق توسايدۇ . بۇ يەردە قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ . تۆمۇر سىجاڭ دۇشمەننى قىلچە مەنسىتمەي ، بىر تەرەپتىن ناغرا ــ سوناي چې-لىپ ، ئوغلاق تارتىپ كۆكۈل ئاچىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئۇ-رۇش قىلىدۇ . ئاقسۇ ، ئاۋات ، توقسۇ ، شايارىدىن ھەتتا خوتەن-لىك بەزى جايلىرىدىن ئوبۇلقاسمبەگ قاتارلىق كىشىلەر كېلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ياڭ چىمىن قىسمىدىن 30چە مىللىي ئەسكەر قېچىپ تۆمۇر سىجاڭنىڭ قوشۇنىغا قوشۇ-

لىدۇ ، شۇنداقلا قەشقەر ۋالىيسى ماشاۋۇۋ (مادوتەي) ئۇلۇغچات هاكىمى چىڭ تۇڭلىڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە 200 قىرغىز ئەسكەرنى تۆمۈر سىجاڭغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا ئەۋەتتىدۇ . ئۇلار ئاچالغا كەلگەندە ، تەرجىمان ئوسمان ئېلى (قىرغىز) قىرغىز ئەسكەرلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈپ ، چىڭنى ئېتىپ تاشلاپ ، تۆمۈر سىجاڭغا بەيئەت قىلدىرغانلىقىنى جاكارلايدۇ . نەتىجىدە تۆمۈر ئېلى ياڭ چىمىن قوشۇنىنى تارمار قىلىپ ، قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ . ياڭ ئەسكەرلىرى چېكىنىپ پەيزىۋاتقا كەلگەندە ، ئۇلارنى دېھقانلار ئۇركالتەك قىلىدۇ .

1933 - يىلى 3 - ئايدا ، ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى قەشقەر شەھىرىگە هۇجۇم قىلىپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ . ئوسمان ئېلى ئۆزىنى سىجاڭ دەپ جاكارلايدۇ .

1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ قوشۇنلىرى ياڭ چىمىن ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ قەشقەر شەھىرىگە كىرىدۇ . مادۇتەي قەشقەر هاكىمىيىتىنى ۋە دۆلەت خەزىنىسىنى تۆمۈر سىجاڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . بۇ چاغدا ، ئۇزۇندىن بۇيان تۆمۈر سىجاڭ بىلەن هەمكارلىشىپ جەڭ قىلغان تۇڭگان ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى مازىخۇيمۇ قەشقەرگە كىرگەن ئىدى . ئۇ ئۆز قىسىملىرى بىلەن قەشقەر يېڭىشەھەرگە ، ئوسمان ئېلى قىرغىز قىسىملىرى بىلەن يۇمۇلاق شەھەرگە ئورۇنلىشىدۇ . تۆمۈر ئېلى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ . قەشقەر شەھىرىدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ هەممىسى ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلىشىدۇ . تۆمۈر سىجاڭ ئۇلارنى ئۆز هىمايىسىگە ئالىدۇ . قەشقەردە قان تۆكۈلۈش بولمايدۇ .

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردىكى مىللىي قىسىملارنى رەتلەپ گەندىن كېيىن ، يارباغ دەرۋازىسىنىڭ تېشىدىكى تۇمەن دەريا سىنىڭ بويىدا چوڭ يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ ، هەربىي كۆرەك هېسابىدا مەشرەپ ۋە ئوغلاق تارتىش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ

دۇ . مازىخۇي باشچىلىقىدىكى تۈگگان قىسىملىرى بۇنى ئۆزلـ
ىگە قارىتىلغان نامايىش دەپ قاراپ بۇنىڭدىن نارازى بولىدۇ ،
شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە نورمالسىزلىق يۈز
بېرىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە ، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى شا مەنسۇر
(ئابدۇللا بەگ) باشچىلىقىدا قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بىرلەشمە
ھاكىمىيەت قۇرۇش ھەققىدە تۆمۈر سىجاڭ بىلەن كېڭىشىدۇ .
تۆمۈر سىجاڭ : « مەن يىراقتىن ئۇرۇش قىلىپ كەلدىم » دەپ
ئۆزىگە تەمەننا قىلسا ، شا مەنسۇر تەرەپ ئۇنى كۆزگە ئىلمايدۇ
ۋە « ئوقۇمىغان ھارۋىكەشنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى ، ئۇ چوڭ
ئىشلارنى قىلالمايدۇ ، شەھەرنى بوشاتسۇن ..... » دېگەن گەپـ
لەرنى تارقىتىدۇ . نەتىجىدە تۆمۈر سىجاڭ شا مەنسۇر قىسىملـ
رىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ، ساۋۇت داموللا ، جانىبەك قازى ، شا
مەنسۇر قاتارلىقلارنى قولغا ئالىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى بولسا
ئەسىر ھېسابىدا خوتەنگە قايتۇرۇۋېتىدۇ .

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ ئوتتۇ-
رىسىدا ئىختىلاپ تۇغۇلۇپ ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇ-
نۇش يۈز بېرىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتى-
پاق تۈزۈش توغرىسىدا خەت يازىدۇ . خەت گۇچۇڭدىن يېزىل-
غان بولۇپ ، ئۇنى توقسۇنلۇق شىرىۋاخۇن دېگەن كىشى ئېلىپ
كەلگەنىدى . تۆمۈر سىجاڭ : « شېڭ شىسەي ئاكام توختاخۇننى
چاناپ ئۆلتۈرگەن ، ئۇنىڭ بىلەن دوست بولمايمەن ، ماجۇڭيىڭ
مۇسۇلمان ، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشساق راۋا بولمايدۇ . مەن بۇ
ئىشقا قوشۇلمايمەن » دەيدۇ .

ئوسمان ئېلى بۇ خەتتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، تۆ-
مۈر سىجاڭغا « يېڭىشەھەردىكى تۈگگانلارنىڭ پەيلى بۇزۇق ،
ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرايلى » دەيدۇ . تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا
قوشۇلمايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ
ئىختىلاپ تۇغۇلىدۇ .

بۇ چاغدا تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاتىسى ئەھمەت ھاجىم ھەـ رەمدىن قايتىشىدا ھىندىستان ھۆكۈمىتىنىڭ تۆمۈر سىجاڭغا يازغان خېتىنى ئېلىپ كېلىدۇ . خەتتە : « بىز دوست بولايلى ، 10 ــ 20 مىڭ قورال ياكى ئادەم كۈچى لازىم بولسا بېرەيلى » دېـ يىلگەن . تۆمۈر سىجاڭ بۇ خەتنى كۆرۈپ : « ناسارالاردىن يارـ دەم تېلىگىچە ئاللادىن نۇسرەت تىلەيمەن » دەپ بۇ خەتكە ئېـ تىۋارسىز قارايدۇ .

تۆمۈر سىجاڭنىڭ ئاتىسى ھەرەمدىن كېلىشى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلخانىسى چوڭ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ، تۆمۈر سىجاڭ ، ئۇنىڭ دادىسى باشلىق مۇتەۋەرلەرگە ۋە ھەربىيلەرگە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئىتتىپاق تۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . تۆمۈر سىجاڭ : « بولشېۋىكلار بۇخارائى شـ رىپنى ۋەيران قىلغان تۇرسا بىز قانداقمۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاق بولىمىز ... » دەپ بۇ تەلەپنىمۇ رەت قىلىدۇ .

بـۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئوقۇغۇچىلارنى ئاـ دەتتىكى قائىدە بويىچە يېڭىشەھەرگە مازىخۇيغا (ماجەنساڭ) سالام بېرىشكە ئېلىپ چىقىدۇ . تۆمۈر سىجاڭ : « نىمە ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنى تۇڭگانلار ئالدىغا ئېلىپ چىقىدۇ » دەپ كايىيـ دۇ . شۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرى : « تۆمۈر سىجاڭ يارامسىز ، بىلىمسىز كىشى ئىكەن ، قەشقەرنى بىر ھارـ ۋىكەشكە تارتىۋېرىپ قويدۇق .... » دېگەندەك سۆزلەرنى تارقـ تىدۇ . نەتىجىدە ، تۆمۈر سىجاڭ ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھەممىسىنى چەتكە قېقىپ ، ئۆزىنى يېتىم قالدۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەنـ گىلىيە ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمەتلىرى ، مازىخۇي تۇڭگان قىسىملىرى ، قىرغىز ئوسمان ئېلى قىسىملىرى ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ . ئۇ پەقەت قارا كۈچىگە تايىنىپلا ئىش كۆرمەكچى بولىدۇ ، ئەمما تېنەپ قالىدۇ . دەل مۇشۇ پەيتتە ، ماجۇڭيىڭ

ئۇنى بىخۇتلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا سىلىكلىق ئۇنۋانىنى بېرىدۇ ۋە سىلىكلىق تامغىسىنى تاپشۇرىدۇ . بىر كۈن تامغا تاپشۇرۇۋېلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تامغىنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئايلىنىدۇ . شۇ كۈندىكى زىياپەتتە تۆمۈر سەجاڭدىن يېڭىلگەن كونا ئەسكەرلەردىن ياڭ چىمىنمۇ بىللە بولىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ تۆمۈر ئېلى سىلىك مەنسۇبى بىلەن بىخارامان ئولتۇرىدۇ . تۇڭگان قىسىملىرى بولسا ئۆز ئىشىغا پۇختا بولىدۇ .

ئوسمان سىجاڭ بولسا يەنىلا تۇڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەلىپىدە چىڭ تۇرىدۇ . تۆمۈر سىجاڭ بۇنىڭغا قوشۇلمايدۇ ۋە ئوسمان ئېلىغا قەشقەردىكى ھاكىمىيەت تەركىبىدە مەمۇرى ھوقۇق — مەرتىۋە بەرمەيدۇ . ئوسمان ئېلى بۇنىڭدىن رەنجىپ ، تۆمۈر سىجاڭنىڭ بىرقانچە ئەسكىرىنىڭ ئات ۋە قوراللىرىنى بۇلاپ تاغقا قېچىپ كېتىدۇ . ئۇ تاغقا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ، تۆمۈر سىلىك مامۇتخان لۇيجاڭ ۋە مازىخۇيغا ئوسمان ئېلىنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ . ئەتىسى بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىغان تۇڭگان يوڭ ۋېنگىننى باشقىلارنىڭ تەسقىنىغا قارىماي ئۆلتۈرىدۇ .

1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى تۆمۈر سىلىك ئوسمانىنى قوغلاپ چىققان قىسىملارنىڭ ئارقىسىدىن ماشىنا بىلەن لەڭگەرگە چىققاندا ، توغراق مازار دېگەن يەردە يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرغان 200 دىن ئارتۇق ئاتلىق تۇڭگان ئەسكەرلىرى دەسلەپتە قارشى ئالىدۇ . ئەمما تۆمۈر سىجاڭ ماشىنىدىن چۈشۈپ ئۇلارغا كايىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، تۇڭگانلار تۆمۈر ئېلى ، زائىر قازاق ، ئىمىن پەلۋان ، ئىبراھىم قارى ، شوپۇر ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىق بەش كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ، تۆمۈر سىلىكنىڭ بېشىنى كېسىپ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىدۇ . تۆمۈر سىجاڭنىڭ قەشقەردىكى ھاياتى ۋە ھوقۇق تۇتقان ۋاقتى ئاران

97 كۈن داۋام قىلىدۇ .

ئوسمان (سجاڭ) ئېلى

ئوسمان ئېلى قىرغىز ، ئۇلۇغچات ناھىيىسىدىن . ياڭ زېڭشىن ، جىن شۇرېن دەۋرىدە ئەسكەر بولغان . خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلەتتى . ئۇ كۆپ ئۇرۇشقا قاتناشقان ، ئاتلىق ئەسكەر كوماندىرى بولغان .

قۇمۇل قوزغىلىڭى جەنۇبىي شىنجاڭغا تېز كېڭىيىۋاتقان جىددىي پەيتتە كۇچاردا تۇرۇۋاتقان تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) كۇچاردا شايارلىق ھادى ئەلەملەر بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭ قىلىپ كۇچارنى ئىشغال قىلىدۇ ۋە ياڭ تۇڭجاڭ (ياڭ چىمىن) نى قوغلاپ ئاقسۇدىن ئۆتۈپ مارالبېشى ئەتراپىغا كەلگەندە ، قەشقەر دوتىيى ماشاۋۇ (ما دوتەي) تۆمۈر ئېلىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قىرغىزلاردىن 500 نەپەر ئەسكەر ئېلىپ ئۇنىڭغا ئوسمان ئېلىنى كوماندىرلىققا بەلگىلەيدۇ . ئوسمان ئېلى ئۆز يېقىنلىرىدىن ئوراز ، قوشمەت ، توختى قاتارلىق ئوفىتسېرلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، تۆمۈر ئېلىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىنتىپاق تۈزىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن تۆمۈر ئېلىنى كۈتمەيلا ، 1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سەيشەنبە ئەتىگەن سائەت 7 دە ، قەشقەر كونا شەھەرنى قورشۇالىدۇ ۋە شەھەر سېپىلىنىڭ بۇلاق بېشى تەرىپىنى بۇزۇپ ، ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ . بۇ چاغدا پەرغانىدىن قەشقەرگە قېچىپ كېلىپ پانالانغان باسمىچى سېپتۇالدىجان ، يۈسۈپجان قوربېشى ۋە ئاتۇشلۇق كىچىك ئاخۇن تۇڭجاڭلار قوشۇنىنى باشلاپ ئوسمان ئېلىغا ئەل بولىدۇ .

1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سجاڭ ، 11 - كۈنى ماجەنسا (ماجۇڭىيىڭ قىسمىدىن) ئەسكىرى بىلەن

قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ (ئوسمان ئېلى قەشقەرنى ئىشغال قىلىغاندىن كېيىن ماشاۋۇنى ئۆلتۈرمىگەنىدى) ، ماجەنسالڭ قەشقەرگە كېلىپلا دوتەي ياموللىغا چۈشىدۇ ۋە ئۆزىنى قوماندان ئىتاپ ، ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلماقچى بولىدۇ . بۇ چاغدا ئوسمان ئېلى : « زېمىن بىزنىڭ ، قەشقەرنى مەن ئىشغال قىلسام ، ماجەنسالڭ تەييارغا ھەييار بولامدۇ » دەپ ئۈيغۇر — ئۆزبېك قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ ماجەنساڭنى قورالسىزلاندۇرماقچى بولىدۇ . بۇ چاغدا تۆمۈر ئېلى ئارىغا چۈشۈپ ئۇلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ . ماجەنسالڭ ئاغزىدا ھە دېگەن بىلەن كۆڭلىدە ئاداۋەت ساقلايدۇ . ماجەنسالڭ ۋە چەت ئەل كونسۇللىرى يامان غەرەز بىلەن تۆمۈر ئېلى بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىغا زىددىيەت سالىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە گېنېرال تۆمۈر ئېلى 1933 - يىلى 7 - ئايدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلىپ تېلېگراممىا يوللايدۇ . جاۋاب تېلگرامىدا ئوسمان ئېلىنىڭ ئىسمى بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئوسمان ئېلى تۆمۈر ئېلىدىن نارازى بولۇپ قەشقەر شەھىرىدىكى بىر قىسىم بايلارنى بۇلاپ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ .

تۆمۈر ئېلى 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئوسمان ئېلىنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا ماجەنسالڭ قىسمىغا بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ئارقىدىن ئۆزى چىقىدۇ . تۆمۈر ئېلى قەشقەر شەھىرىدىن ئالتە كىلومېتىر كېلىدىغان تورغاقلىق مازار دېگەن يەرگە كەلگەندە ، ماجەنسالڭ قىسىم باشلاپ چىقىپ تۆمۈر ئېلى باشلىق بەش ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋالىدۇ ۋە كونا شەھەرنى ئىشغال قىلىپ دوتەي ياموللىغا ئورۇنلىشىدۇ . تۆمۈر سىلىڭنىڭ بېشىنى سازايى قىلىدۇ . بۇنى ئاڭلىغان ئوسمان ئېلى 1933 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۈيغۇر — ئۆزبېك قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ بىرلا ھۇجۇم بىلەن ماجەنساڭدىن كونا شەھەرنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ . ماجەنسالڭ دوتەي ياموللىنىڭ خەزىنىسىدىكى 156 چارەك ئالتۇن ، 380 نەچچە مىڭ تىللا ، 56

مىلىك دانە يامبۇ (ھەر بىرى 50 سەرلىك جەمئى 2 مىليون 800 مىڭ سەر كۆموش) نى ۋە كۆپلىگەن ئۇنچە ـ مەرۋايىت ، بەرلىيانتلارنى ئېلىپ يېڭى شەھەرگە قېچىپ كىرىۋالىدۇ . ئوسمان ئېلى يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ . بۇ مۇھاسىرە ئۇرۇشى 156 كۈن داۋام قىلىدۇ . ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەنلىكىتىن ، ماجەنسالڭ ئەسىرگە چۈشكەن خەنزۇ ئەسكەرلەردىن پايدىلىنىپ ئۆز كۈچىنى زورايتىۋالىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئوسمان ئېلى راھەت ـ پاراغەتكە بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن ، مافۇيۇەن ئەسكەرلىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ماجەنسالڭنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ .

ماجەنسالڭ قەشقەرنى قايتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ، 1934 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدە قەشقەر شەھىرىدە قەتلىئام يۈرگۈزۈپ 6000 دىن ئارتۇق بىگۇنا خەلقنى قىرىپ تاشلايدۇ .

شۇنىڭ بىلەن ئوسمان سىجاڭ يېڭىلىپ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ . كېيىن قاقشالدا ھەربىكەت قىلىپ قايتا باش كۆتۈرۈپ چىقىشقا ئورۇنغان بولسىمۇ ، ئەمما مەغلۇپ بولۇپ قولغا چۈشۈپ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ .

ئابدۇللا داموللا

ئابدۇللا داموللا توقسۇنلۇق ، ئۇ 1898 ـ يىلى تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەت باقى ھاجىم دېھقان ئۆلىما بولۇپ ، ئوغلى ئابدۇللانى توقسۇن ۋە لوكچۇندىكى خانلىق مەدرىسىلەردە ئوقۇتقان . ئابدۇللا قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ « داموللا » لىق ئىبرىشاتنامىسىغا ئېرىشكەن .

ئابدۇللا داموللا 1933 ـ يىلى تۆمۇر سىلىك (تۆمۇر ئېلى) قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندا ، قەشقەردە تۆمۇر سىلىك قوشۇنىدا بولغان . كېيىن قەشقەرگە ۋالى بولغان ، كېيىن خوجە

نىياز ھاجىم بىلەن بىللە بولۇپ ، خوجىنىياز ھاجى قوشۇنىنىڭ ھەربىي تەمىنات مەسئۇلى بولغان . 1934 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ توقسۇندا جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولغان . كېيىن شېڭ شىسەينىڭ چاقىرىشى بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى ، 1936 - يىلى ئۆلكىلىك مەركىزىي ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان . شۇ كۈنلەردە شېڭ شىسەي ساقچى باشقارمىسىنىڭ پولك دەرىجىلىك ئەمەلدارى سىيىت ھاجى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىگەن . 1938 - يىلى ئۆلكىلىك تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان . 1940 - يىلى 2 - ئايدا قولغا ئېلىنىپ خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن بىللە شېڭ شىسەي تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن .

ھەمدەم بېگى ھاجىم

1931 - يىلدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرىدە 1933 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى . ئاشۇ ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدەم بېگى ھاجىم ئەجدادى توقسۇ (شىڭخا)لىق بولۇپ ، ئۇ ، 1880 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توقسۇدا ئىسلام ھاجى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن .

ھەمدەم بېگى ھاجىمنىڭ ئائىلىسى توغرىسىدا ، ئوغلى ھەمدۇمۇڭ ھامىت (بۇ كىشى فىرونزىدا) نىڭ تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەندە بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا ، « ھەمدەم بېگى ھاجىمنىڭ چوڭ بوۋىسى نىياز بېگىم ، ئۇنىڭ ئوغلى جارۇپ ، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسلام ھاجى بولۇپ ھەمدەم بېگى ھاجى ئىسلام ھاجى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ چوڭ بوۋىسى نىياز بېگىم كۈچاردا راشىدىن خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان

مەزگىلدە ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئارىلىشىپ يۇقىرى مەنسەپلەردە بولغان ئىكەن . 1864 - يىلدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن كېيىن ئىلىدا ئەلاخان سۇلتانلىقى قۇرۇلغاندا ، نىياز بېگىم ئالىيار خەزىنىچى دېگەن كىشى بىلەن بىرلىكتە كۇچار ھۆكۈمىتىگە ۋەكىل بولۇپ ئىلىغا بارغان ئىكەن . لېكىن ئۇلار ۋەزىپە ئۆتەپ كۇچارغا قايتىپ كەلگەن چاغدا ، ئىلگىرىكى كۇچار ھۆكۈمىتى ياقۇبېگ (بەدۆلەت) تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ تاشلانغان بولغاچقا ، نىياز بېگىم ئۆز يۇرتىغا كېلىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇنىڭ ئوغلى جاروپ ، نەۋرىسى ئىسلام ھاجىلارمۇ دادىسى نىياز بېگىم بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق قىلىپ ئۆتكەن ، لېكىن ھەممىسى بېگى ھاجى دەۋرىگە كەلگەندە ، ئۇ ، ھۆكۈمەت خىزمىتىگە ئارىلاشقان .

شۇ يىللاردا كۇچادا توقسۇنلۇق قادىر جەڭگى (خاتۇڭ-لىك) دېگەن كىشى تۇڭلىك (مەمۇرىي ئىشلار مەسئۇلى ، ئەمەلدار) ئىدى . شىنجاڭنىڭ باش ۋالىيسى ياڭ زېڭشىن قادىر جەڭگىگە بىر باتالیون (بىر يىلك) مۇسۇلمان ئەسكەر ئېلىش ئىمتىيازىنى بېرىدۇ . قادىر جەڭگى كۇچار ، توقسۇ ، شايارىدىن ئەسكەر ئېلىپ چوڭ ئوغلى خوجا ئابدۇللا بەگنى يېڭجاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ . كۇچاردىن ئەسكەر ئېلىشقا موللا ئاخۇن بېگى ھاجى ۋە ئۇنىڭ خىزمەتچىسى ھەممەم بېگى ھاجىمۇ قاتنىشىدۇ . مۇشۇ جەريانىدا ھەممەمنىڭ قابىللىقى ، تەدبىرلىك كىشى ئىكەنلىكى كۆزگە كۆرۈنىدۇ — دە ، خوجا ئابدۇللا بېگى ئۇنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ ، دەسلەپ پەيجاڭ قىلىپ بەلگىلەيدۇ ...

ئۇزاق ئۆتمەي روسىيەدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلاپ ئوتتۇرا ئاسىيادا تۇرۇشلۇق ئاق گۋاردىيىچىلەر شىنجاڭ چېگرىسىگە قېچىپ كېلىپ ، ئىلى ۋە چۆچەك رايونلىرىدا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرىدۇ . بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن كۇچاردىكى مۇسۇلمان باتالیونىنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ ئالتاي تەرەپكە ئەۋەتمەكچى

بولىدۇ . بۇ باتالیون ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۇرۇمچى ـ ئالتاي ئارـ لىقىدىكى ئوتۇن بۇلاقتا ئورۇنلىشىدۇ . كېيىنچە ئالتاينى پارا ـ كەندە قىلىۋاتقان ئاقلار قىزىل ئارمىيە تەرىپىدىن باستۇرۇلۇپ تىنجىتىلىدۇ . بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن ئوتۇن بۇلاقتا تۇرۇۋاتقان باتالیونىنى ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىپ ، سەندۇڭبىدىكى نەن يىڭفاڭ (ھازىرقى ئۇچىنچى دوختۇرخانىنىڭ سەل نېرىراقىدىكى ئورۇن) دا تۇرغۇزىدۇ . بۇ قوشۇن بۇ يەردە بىر مەزگىل تۇر ـ غاندىن كېيىن يەنە ئەسلى يۇرتى كۇچارغا قايتۇرۇلىدۇ . ئۇلار كۇچا شامالباغدىكى مادۇي لەڭزى (شامال قەلئەسى) دەپ ئا ـ تالغان گازارمىدا تۇرىدۇ . بۇ كۇنلەردە ھەمدەم بېگى ھاجىم لـ يەنجاڭ بولۇپ ئىشلەيدۇ .

1927 ـ يىلى ھەمدەم بېگى ھاجى ھەرەمگە بېرىش مەقـ سىتىدە خىزمەتتىن رۇخسەت سوراپ چىقىپ ، ئاتىسى ئىسلام بىلەن ھەرەمگە بارىدۇ . ئۇلار ھەرەمدىن قايتىپ كەلگەندە ياڭ زېڭشىن ئۆلتۇرۇلۇپ جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ئىدى . شىنجاڭ ۋەزىيىتى قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە تۇرماقتا ئىدى . ھەمدەم بېگى ھاجى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھۆكۈمەت ئىشلىرىدىن قول ئۈزۈپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ . ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندە ، تويبولدى يېزىسىدا بىر مەھەللە ماجراسى يۈز بېرىدۇ . ھەمدەم بېگى ھاجى بۇ ماجرانى مۇرەسسە يولى بىلەن خالىسانە ھەل قىلىدۇ . بۇ چاغدا خەلق ئۇنىڭ تەدبىرلىك ، ئىقـ تىدارلىق كىشى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ خەلق ئۇنى دوبېگلىكىگە سايلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشى ھەمدەم بېگى ھاجى نامى بىلەن كۇچار ئۇچ ناھىيە (كۇچا ، باي ، توقسۇ) ئىچىدە مەشھۇر بەگلەردىن بولۇپ قالىدۇ .

1931 ـ يىلى ئەتىيازدا قۇمۇلدا خوجىنىياز ھاجىم باشچـ لىقىدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغاندا ، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ، جەنۇبىي

شىنجاڭدىن كۆپلەپ ئەسكەر ۋە ئاشلىق ، تەمىنات يۆتكەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاتناش تۈگىنى بولغان كۇچار خەلقى ئۇستىدىكى ئالۋان ـ ياساق ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلايدۇ . 1932 ـ يىلغا يەتـ كەندە ھەرقايسى جايلاردا جىن شۇرىنغا قارشى تەشكىلاتلار قۇـ رۇلۇشقا باشلايدۇ . تۇرپاندا قۇرۇلغان تەشكىلاتنىڭ شۆبىسى بولغان توقسۇن تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى توختى ئىلى كۇچادىكى تۆمۇر ئىلىنىڭ ئىنسى بولغاچقا ، توقسۇندىكى تەشكىلاتنىڭ بىر ئۇچى كۇچاغىچە يېتىپ بارىدۇ . دېمەك ، بۇ چاغدا كۇچادا ، تۆمۇر ئىلى شاڭيۇ ، ھەمدەم بېگى ھاجى ، ئەخمەتجان لۇيجاڭ ، نىزامىدىن ئەپەندى ، ھادى ئەلەم قاتارلىقلارنى مەركەز قىلىغان ئىنقىلابىي تەشكىلات بارلىققا كېلىدۇ .

كۇچادا مەھىپۇزۇاڭ نوپۇزلۇق ۋە مۇئەييەن ھەربىي كۈچكە ئىگە بىر ئالاھىدە شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ تەشـ كىلاتنىڭ پائالىيىتىدە مەھىپۇزۇاڭنىڭ قايسى تەرەپتە تۇرۇشى بەلگىلىك رول ئويناياتتى .

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ، ئاقسۇ تەرەپتىن قۇمۇلغا ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر قىسىم ھەربىي قوشۇنىنىڭ ئادەملىرى تە ـ مىناتنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بەرمىدىك ، دېگەن بانا بىلەن مەھـ پىۇزۇاڭنىڭ ئىنسى مەرەم غوجىنى تۈتۈپ كوچىغا سۆرەپ چـ قىپ ، قاتتىق ئۇرۇپ دۇمبالاپ ئۆلتۈرۈپ قويغىلى تاس قالىدۇ . بـۇ خورلۇق ئۇنىڭ يۈرت ئىچىدىكى ئەنئەنىۋى ئابرويىنى ئاياق ئاستى قىلىدۇ ، بۇ ئىشنى بەك ئېغىر ئالغان مەھىپۇزۇاڭ ھۆكۈـ مەتكە بولغان مايىل بولۇشتىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا مايىل بـولۇشقا ئۆزگىرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن كۇچادا كېتىۋاتقان ئىنقىلا ـ بىي ھەربىكەتلەرمۇ مەھىپۇزۇاڭنىڭ ھېسداشلىقىغا مۇيەسسەر بو ـ لىدۇ . ئۇ ، كۆرۈنۈشتە بىتەرەپ ھالەتتە تۇرغان بىلەن ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭ تەرەپتە تۇرىدۇ ، مەھىپۇزۇاڭنىڭ قوزغىلاڭچىلار تە ـ رەپتە تۇرۇشى قوزغىلاڭچىلارغا ئوڭۇشلۇق شارائىت يارىتىپ

بېرىدۇ . شۇ مەزگىلدە ھۆكۈمەت كۇچا قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقى تۆمۇر ئېلىنى خەۋپلىك ئۇنسۇر دەپ قولغا ئېلىپ قامايدۇ . مەھپۇزۇڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت ئالدىدىكى ئىناۋىتىنى ئىشقا سېلىپ ئۇنى تىلەپ تۇرمىدىن ئېلىپ چىقىدۇ .

1932 - يىلى كۇزدە تۇرپان قوزغىلىڭى پارتلىدى . بۇ- نىڭغا ياندىشىپ توقسۇندا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلىدى . ئۇلار قارا شەھەر ، كورلىلارنى ئىشغال قىلغان كۇنلەردە ، كۇچادىن تۆمۇر ئېلى ، ھەمدەم بېگى ھاجى بىر توپ كىشىلەرنى باشلاپ كورلىغا قاراپ يولغا چىقىدۇ .بىراق ، ئۇلار كورلىغا يېتىپ بارغىچە توقسۇن ئىنقىلابچىلىرى كورلىنى تاشلاپ تۇرپان تەرەپكە قايتىپ كېتىدۇ ۋە توقسۇن قوزغىلاڭچىلىرى باشلىقى توختى ئېلى لۇيجاڭ ، ئاكىسى تۆمۇر ئېلىنى تۇەنجاڭلىققا تەينىلەپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇق بېرىدۇ . تۆمۇر ئېلى قاتارلىقلار چېدىردىن كۇچارغا قايتىدۇ .

بۇ چاغدا كۇچاردىكى ھۆكۈمەت شەھەر سېپىلىنى تاقاپ مۇداپىئە قىلىپ تۇرىدۇ . كۇچار قوزغىلاڭچىلىرى ياقىغا يېتىپ كەلگەندە ، كۇچاردىكى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەت كۇچارلىق مەھەممەت ئىمىن شىياڭزۇڭ ، ئابدۇرۇسۇل ھاجى قاتارلىق بىر توپ كىشىلەرنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ . قوزغىلاڭچىلار بۇ ھېلە ـ مىكىرگە ئالدانماي كېچىلەپ باستۇرۇپ بېرىپ شامال باغقا بارگاھ قۇرىدۇ .

كۇچارنى ئىشغال قىلىشتا ھەمدەم بېگى ھاجى ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئىلگىرى ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن كىشىلەرنى تۇپلاپ كۇچلۇك بىر قوشۇن تەشكىللەپ جەڭگە قاتناشىدۇ . دەرۋازىغا ئوت قويۇش ۋە شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىش ھۇجۇملىرىنى ئوڭۇشلۇق ئورۇنلايدۇ . كۇچار ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ، پىدائى قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىش ، ھەربىي مەشق

ئىشلىرىدىمۇ ھەمدەم بېگى ھاجى بەلگىلىك رول ئويناپدۇ ۋە ئەسكىرى قىسىملارغا بەن (ئونلۇق) ، ئوتتۇزلۇق (پەي) ، يۈزلۈك (لىيەن) بۆلۈنمىلەرگە ئايرىپ تەشكىللەشتىمۇ كۈچ كۆرسىتىدۇ . كېيىن ئاقسۇغا ماڭغاندا ئۆزىمۇ يۈز كىشىلىك قوشۇنغا باش بولۇپ تۆمۈر ئېلى بىلەن ماڭىدۇ . ھەمدەم بېگى ھاجى بىلەن ماڭغان قوزغىلاڭچىلار باي ناھىيىسىنىڭ ياقا ئېرىق رايونىدا بىر قېتىم جەڭ قىلىپ ئاقسۇنى ئىشغال قىلىدۇ .

خېلى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ھەربىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ھەمدەم بېگى ھاجى ھەربىي ئىلىمدە ئىسىتېداتلىق ئەرباب ئىدى . ئۇ قوماندانلىق قىلغانلىكى جەڭ غەلىبىگە ئېرىشمەي قالمايتتى . شۇڭا ، ھەممە كىشى ئۇنىڭغا قايىل ئىدى . ھەربىي ۋە خەلقلەر شۇ زاماندا ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ قوشاقلار قوشۇشقان ئىدى :

قۇمۇلدىن چىقتى خوجام نىزاجى ،
كۇچاردىن چىقتى ھەمدەم بېگى ھاجى .
ئۇرۇشقا كىرسە ھەمدەم بېگى ھاجى ،
قالمايدۇ ياۋنىڭ ھېچبىر ئىلاجى .

تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە سۈيقەستكە ئۇچرىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ قوشۇنى بىلەن يېڭى شەھەردىكى ماجەنسىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ . بۇ ئۇرۇش ئاۋغۇستىنىڭ ئاخىرىدىن دېكابىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلىدۇ . ساۋۇت دامولا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، سىتۆالدىجان پولكى بىلەن ئوسمان ئېلى قىسمىغا تايىنىپ « شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى » نى قۇرۇپ ، ھەمدەم بېگى ھاجى قاتارلىقلارنى چەتكە قاقىدۇ . ھەمدەم بېگى ھاجى ۋە ئەخمەتجان لۇيجاڭلار تەكلىماكان ئارقىلىق ئاقسۇ تەرەپكە مېڭىپ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قېشىغا بارىدۇ . ئۇ ھەمدەم بېگى ھاجى لۇيجاڭ ، ماموتخان

لۇيجاڭ ، ئەخمەتجان لۇيجاڭ ، ھاپىز لۇيجاڭ ، توختى لۇيجاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى ئۆز قىسمىغا قوبۇل قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشىلەر خوجىنىياز ھاجىمغا تەۋە بولۇپ ، ئىككىنچى قېتىم قەشقەرگە بېرىپ قەشقەردە مۇھاسىرىدە ياتقان ماجەنسالڭ (ماجۇڭيىڭ) قىسىملىرىغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ .

1934 - يىلى كۈزدە خوجىنىياز ھاجىم شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇئاۋىن رەئىس بولۇپ ئاقسۇدىن ئۇرۇمچىگە كەلگەندە ، ھەمدەم بېگى ھاجى مەھمۇت سىجاڭ تەۋەلىكىدە قەشقەردە قالىدۇ . شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالغاندا قىسىملارنى 6 - دىۋىزىيە قىلىپ ئۆزگەرتىپ ، دىۋىزىيە قوماندانلىقىغا مەھمۇت سىجاڭنى بەلگىلىدى . ئاندىن قەدەممۇ - قەدەم بۇ دىۋىزىيىنىڭ كۈچىنى شىلىپ ئاجىزلىتىشقا باشلىدى . مۇستەقىل قىرغىز پولكى (ئوسمان ئېلى قىسمى) ۋە ئۆزبېك پولكى (يۈسۈپجان ، سىتىۋالدىجان پولكى) قاتارلىق قوشۇنلارنى قورالسىزلاندۇرۇپ ئادەملەرنى تارقىتىۋەتتى . جۈملىدىن ھەمدەم بېگى ھاجى ، ئەخمەتجان ، توختى لۇيجاڭ قاتارلىقلارنىمۇ « تەلىم - تەربىيە ئالىدۇ » دېگەن نام بىلەن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ ئۇلارنى نەزەربەنت قىلدى .

ھەمدەم بېگى ھاجى ، توختى لۇيجاڭ قاتارلىقلار بىر مەزگىل ئۇرۇمچى روزى ھاجىم مەسچىتى ئەتراپىدىكى بىر قورىدا نەزەربەنت ئاستىدا تۇرغاندىن كېيىن 1938 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ ۋە بىرىنچى تۈركۈمدىكى قىرغىنda نابوت قىلىنىدۇ . ئەپسۇسكى ، ئۇنىڭ جەسىتىنىڭ قايسى يەرگە تاشلانغانلىقى بىزگە نامەلۇم .

ئەمەت تۇەنجاڭ (ئەمەت مەخسۇم)

ئەمەت مەخسۇم 1903 - يىلى 10 - ئايدا توقسۇندا دىنى

ئۆلىما مەخسۇم ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . كونا مەكتەپتە ئوقۇپ خەت ـ ساۋاتلىق بولغان .

1933 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى شەرقىي شىنجاڭدىن شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيگەن جەددىي پەيتتە ، شېڭ شىسەينىڭ قوماندانلىرىدىن ياڭ فامىلىلىك شۆە قولىدا تۆمۈرنىڭ سۈنقى يوق 1100 ئەركىشىنى ئائىلىسىدىن ئالداپ ئېلىپ چىقىپ توخسۇندىكى بىر قوروغا سولاپ ، قىلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرۈۋەتتىدۇ . بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەمەتخان مەخسۇمنىڭ دادىسىمۇ بار ئىكەن . ئۇ بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىش مەقسىتىدە ، قولىغا پالتا ئېلىپ ئىنىقىلابقا قاتناشقان . ئىنقىلاب جەريانىدا قەدەممۇ قەدەم ئۆسۈپ تۇمنجاڭ بولغان . 1934 ـ 1935 ـ يىللىرى شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ـ ئۇتتۇرا ئاسىيا ھەربىي ئوفىتسېرلار ئىنىستىتوتىدا ئوقۇغان . قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى 52 ـ پولكىنىڭ تۇمنجاڭى بولغان . ئەمەت تۇمنجاڭ ئەسلىدە مەھمۇت مۇھتىنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن‌بولسىمۇ ، سوۋېتتە ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن ، شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن مەھمۇت مۇھتىنىڭ قېشىدا كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇرغان . 1940 ـ يىلى ، ئۇ قەشقەردىكى ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئەنگلىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئارقىلىق جاڭ جېيشى بىلەن بىرلىشىش توغرىسىدا مەركەزگە يوللىغان مەخسۇس تېلېگرامىنى قولغا چۈشۈرۈپ ، شېڭ شىسەيگە مەلۇم قىلغان .

شېڭ شىسەي ئەمەت تۇمنجاڭغا ئۇلارنى قولغا ئېلىپ ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇغان . ئۇ بۇيرۇقنا بىنائەن يولغا چىقىپ ، مارالبېشىغا كەلگەندە ، ئۇنىڭ ئاتلىق پولكىنى ئۆزگەرتىپ پىيادە پولكىگە تەشكىللەش ھەققىدىكى بۇيرۇقنى تاپشۇرۇپ ئالغان ۋە دەرھال چىگىخەي ـ شىنجاڭ تاش يولىنى ياساشقا ئەۋەتىلگەن . ئەمەت تۇمنجاڭ قاراشەھەرگە كەلگەندە ، دەرھال

قورالسىزلاندۇرۇلۇپ ، پۇتبغا كىشەن ، قولبغا كويزا سېلىپ ئۇ-رۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلگەن .

شەرىپقان تۆرە

شەرىپقان تۆرە 1900 - يىلى ئالتاي قران دەريا‌سى بويىدا دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ 4 - بوۋىسى كۆگەداي ئالتاي قازاقلىر-نىڭ تۇنجىسى بولۇپ 1791 - يىلى بېيجىڭغا بېرىپ چەنلۇك خانىنى تاۋاپ قىلىپ ، جىڭ گۇگۇڭلۇق مەنسىپىگە ئېرىشكەن . ئۆز دادىسى جىڭسقان ئاتا - بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ جىڭ-گۇگۇڭ بولغان . جىڭسقاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئەلەن جۇنۋاڭلىق مەنسىپىگە ئىگە بولغان . شەرىپقان ئەلەن جونۋاڭ بىلەن ئاتا بىر ، ئانا باشقا بولغانلىقى ، ئانا تەرەپ ئاق سۆڭەك بولمىغانلىقى ئۈچۈن مەنسەپكە ئېرىشەلمىگەن ، بەلكى سەككىز ياشقىچە قوي باققان .

شەرىپقان كىچىكىدىن ئىلىمغا ھېرىسمەن ئىدى . ئۇ بىر تاتار كىشىدىن رۇس تىلىنى ئۆگىنىدۇ .

1920 - يىلى ، ئۇ روسىيىگە ئوقۇشقا بارغان بولسىمۇ ، ئەمما ئاق سۆڭەك دەپ ئوقۇشقا ئالمايدۇ . شەرىپقان روسىيىدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، 1922 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ، ياڭ زېڭشىن ئاچقان موڭغۇل ، قازاق مەكتىپىدە ئوقۇيدۇ . شەرىپقان بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ 1927 - يىلى بورۇلتوقايغا ھاكىم بولىدۇ . 1928 - يىلدىن باشلاپ ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىگە قارشى ھەرىكەت باشلايدۇ . 1930 - يىلى جىن شۇرېن شەرىپقانىنى ئۇرۇمچىگە چا-قىرىپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەزاسى قىلىپ بېكىتىدۇ .

شەرىپقان شۇ كۈنلەردە جىمىنەيدە سوۋېت سودا باش-قارمىسى بىلەن سودا كېلىشىمى تۈزەيدۇ . 1933 - يىلدىن باشلاپ ئالتايدا مەدەنى مائارىپنى يولغا قويۇپ مەكتەپ سالىدۇ . مەكتەپكە

كېلىپ 12 نەپەر تېخنىك يېتىشتۇرۇپ گېزىت ـ ژۇرنال چىقىرىدۇ . كىنو ئاپاراتى ئېلىپ كېلىدۇ . ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىدىن ماجى ، ماخەيىڭلار ئالتايغا بېسىپ كىرگەندە ، قوشۇن تەشكىل قىلىپ ئۇلارنى قوغلاپ ، ئالتاينىڭ ئامانلىقىنى ساقلايدۇ . كېيىن شېڭ شىسەي شەرىپقانىنى ئالتاي ۋالىيسى ، قوشۇمچە گارنىزون قوماندانى قىلىپ ئۆستۇرىدۇ .

1939 ـ يىلى 10 ـ ئايدا شېڭ شىسەي ئۇنى ئۈچ مىللەت قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ قىلىپ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىدۇ ۋە يىغىندىن كېيىن ئۇنى ئالتايغا قايتۇرماي 1940 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى قولغا ئېلىپ 1942 ـ يىلى تۇرمىدە ئۆلتۇرۇۋېتىدۇ . ئۇنىڭ جەسىتى 1947 ـ يىلى تېپىلىپ ئۇرۇمچى شامال باغ قەبرىستانلىقىغا قويۇلىدۇ . كېيىن 1990 ـ يىللاردا كىشىلەر ئۇنىڭ جەسىتىنى يۆتكەپ ئالتايغا ئېلىپ كېتىپ دەپنە قىلىدۇ .

باي سجاڭ

باي سجاڭ (ئىسمائىل قاسىم ھاجى) 1870 ـ يىلى ئاقسۇ كوناشەھەرنىڭ بوزدۆڭ كەنتىدە چارۋىچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ دادىسى قاسىم ھاجىم دېيانەتلىك ، ئەمگەك سۆيەر كىشى بولۇپ ، يازدا يايلاقتا ، قىشتا قىشلاقتا چارۋا باققۇچىلىرى بىلەن بىللە تۇراتتى . شۇڭا ئۇنىڭ چارۋا باققۇچىلىرىمۇ خوجايىنىغا ساداقەتمەندى . قاسىم ھاجى چارۋىچىلىقتا تېز بېيىغاندىن كېيىن كارۋانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللاندى . ئوغلى ئىسمائىل ئاخۇن (باي سجاڭ) دادىسىدەك گەۋدىلىك ساغلام بەدەن ۋە ئەقىللىق بولۇپ يېتىشتى ، ئۇ پولگان بولۇپ ، كىشىلەر ئارىسىدا « ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشقاچنى بىر قولىدا مىلتىق ئېتىپ سوقۇۋېتىدۇ » دېگەن گەپلەر تارقالغان ئىدى . ئىسمائىل ئاخۇن ئۆز كارۋانلىرى بىلەن ئىلىگىمۇ بىر قانچە قېتىم باردى ۋە كارۋانلارغا

شاگيۇ بولدى . كېيىنرەك پۈتۈن تاغ رايونىنىڭ شاگيۇسى بو-لۇپ « باي شاگيۇ » دەپ ئاتالدى .

باي شاگيۇ 1932 - يىلى ئاقسۇ تارىخىدا بىرىنچى بولۇپ ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپىدە « تۆمۈر غازى ئاتا » ناملىق يېڭىچە مەكتەپ تەسىس قىلدى . بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى تولۇق ، تەنتەربىيە سايمانلىرى مۇكەممەل ئىدى ، مەكتەپنىڭ دەسلەپكى مۇدىرى خوتەنلىك نۇرمەھەممەت ئېلى دېگەن كىشى ئىدى . كېيىن كىشىلەر بۇ مەكتەپنى باي شاگيۇ-نىڭ نامىدا « مەكتىپى ئىسمائىلىيە » دەپ ئاتاشتى . « مەكتىپى ئىسمائىلىيە » 1937 - يىلى ھۆكۈمەت تەمىناتىدىكى مەركىزىي مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى . 1946 - يىلى ئاقسۇ مائارىپىنىڭ بىردىن-بىر بۆشۈكى بولغان ئاقسۇ ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ئەنە شۇ « مەكتىپى ئىسمائىلىيە » ئاساسىدا قۇرۇلغان ۋە تاكى 1973 - يىلغىچە 27 يىل تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا مەرىپەت ئۇرۇقىنى چاچتى . 1973 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى .

1933 - يىلى ، تۆمۈر تۇمنجاڭ ئاقسۇغا كەلگەندە باي شاگيۇنىڭ سارىيدا بىر ھەپتىدەك تۇرۇپ ، ناھىيە بازىرىدىكى جازانىخورلار ، گۇرۇھكەشلەر ۋە زىناخورلارنى جازالاپ ، قەش-قەرگە مېڭىش ۋاقتىدا باي شاگيۇنى تۇمنجاڭلىققا تەيىنلىدى . باي تۇمنجاڭ ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغان خەنزۇ باللىرىدىن بىر قىز ، ئۇچ ئوغۇلنى بېقىۋالدى . بۇ باللار باي تۇمنجاڭنىڭ كۆيۈمچانلىقى بىلەن ياخشى تەربىيە ئېلىپ ، ئەقىللىق ۋە ساغلام چوڭ بولۇپ ئۇيغۇرلار بىلەن توي قىلدى . ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلاشتى . ھازىر بۇ جەمەتنىڭ ئا-دەم سانى 100 دىن ئاشىدۇ .

باي تۇمنجاڭ خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى مەس-لەكداشلىرىغا سادىق بولۇپ ، 1933 - يىلى كۈزدە رەقىبى مالۇي-

جاڭنىڭ سۈيقەستىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن (مالۇيجاڭ باي تۇەنجاڭنى « زىياپەت » چاقىرىش ھىلىسىدىن پايدىلىنىپ يو-قاتماقچى بولىدۇ . ئۇ باي تۇەنجاڭنى ئاقسۇغا زىياپەتكە تەكلىپ قىلىپ باغاق كىرگۈزىدۇ . باغاچ ئەكىلىپ بەرگۈچى كىشى باي تۇەنجاڭغا بۇ « زىياپەت » نىڭ ماھىيىتىنى ئېيتىپ قويىدۇ . باي تۇەنجاڭمۇ مالۇيجاڭ ئۈچۈن « زىياپەت » تەييارلاپ مالۇيجاڭنى ئالدى بىلەن « زىياپەت » كە تەكلىپ قىلىدۇ . ما لۇيجاڭ ئە-شەنچىلىك ئادەملىرى بىلەن ئاقسۇدىن چىقىدۇ . « زىياپەت » ئاخۇنبايىنىڭ ئاشخانىسىنىڭ 2 - قەۋىتىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ . سۆھ-بەت « زىياپەت » داۋامىدا ما لۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ، ما لۇيجاڭنىڭ لۇيجاڭلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىدۇ) ئۆزى لۇيجاڭ بولىدۇ . بۇ ئىش ئاقسۇ ۋە ئاقسۇ كونا شەھەرنى زىل - زىلىگە كەلتۈردى . ئەپسۇسكى ، باي تۇەنجاڭ مالۇيجاڭنى ئەسىرگە ئېلىپ ، لۇيجاڭلىق ۋەزىپىسى تەبرىكلە-نىۋاتقان كۈنى تۆمۈر سىجاڭ قەشقەردە مازىخۇي (ماجەنسا ڭ) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئىدى .

باي تۇەنجاڭ ئەسىرگە ئالغان مالۇيجاڭنى ۋە ئۇنىڭ ئا-تارمەن - چاپارمەنلىرىنى قوشۇپ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابنىڭ ئول-جىسى سۈپىتىدە كۈچارغا ئاپىرىپ خوجىنىياز ھاجىمغا تاپشۇ-رىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم باي لۇيجاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمە-تىنى ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېلىپ ، مالۇيجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بە-رىپ ، باي لۇيجاڭغا سىجاڭلىق ئۇنۋانى بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن باي سىجاڭغا ئاقسۇ تەۋەسىدىكى 12 تۇەن قارايدۇ . باي سىجاڭ ئاقسۇ دائىرىسىدە بىردىنبىر ئاتاقلىق گېنېرال بولۇپ قالىدۇ .

خوجىنىياز ھاجىم قوشۇنى بىلەن ماخۇسەن ، ماجۇڭيىڭ قوشۇنى ئوتتۇرىسىدىكى ئولجا تەقسىم قىلىش جەريانىدا شەكىل-لەنگەن قورساق ئۇرۇشلىرى ، 1934 - يىلىدىكى زىددىيەت ، نىزالارنى ئۆزى ئۈچۈن غەنىمەت بىلگەن شېڭ شىسەي تو-

پىلاڭدىن توغاچ ئوغرىلاشقا تەييارلىنىدۇ . ئاخىرقى كۈنلەردە ھەقىقەتەن ، ئىنقىلاب سەركەردىلىرىنىڭ تەقدىرى ، سوقۇشۇپ ھالىدىن كەتكەندە ئىنقىلاب مېۋىسى شېكى شىسەي تەرىپىدىن ئوغۇرلاپ كېتىلدى .

1934 - يىلى قىشتا كورلىدىن خوجىنىياز ھاجى قوغلاپ كېلىۋاتقان مافۇيۇەن قوشۇنى باي چېگرىسىدىن ئۆتكەندە ، باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى خوجىنىياز ھاجىم ۋە مەھمۇت سىجاڭ-نىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، قارايۇلغۇنغا ئۇلارغا توساپ زەربە بېرىشكە باردۇ . بۇلار قارايۇلغۇندا مۇستەھكەم پوزىتسىيە تۈزۈپ تۇرغاندا مافۇيۇەن قوشۇنلىرى يېقىنلاپ كېلىدۇ . خو-جىنىياز ھاجىم باي سىجاڭغا : « سىز ئاۋۇ دۆڭگە چىقىپ دۈش-مەن ئەھۋالىنى كۈزىتىپ بېقىڭ » دەيدۇ . باي سىجاڭ دۆڭگە چىقىپ دۇربۇن بىلەن باي تەرەپكە قاراۋاتقاندا بىر پاي ئوق ئۇ-نىڭ ئوڭ يانپىشىنى چېقىپ ئۆتۈپ كېتىدۇ . بۇ ئوق ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولغان جىننىڭ ئاشكارىلە-نىشى ئىدى . ئوق كەلگەن تەرەپتە باي سىجاڭنىڭ كۈيئوغلى ئابدۇكېرىم بوجاڭ بار ئىدى . باي سىجاڭ يېقىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن پالۋان بەنجاڭ (مەمتاۋلا ئىبراھىم ، سى-جاڭنىڭ تاغلىق يۇرتدىشى ئىدى) سىجاڭنى ئاتىنىڭ ئالدىغا ئې-لىپ جامغا ماڭماقچى بولغاندا ، ئابدۇكېرىم بوجاڭ ئاچچىقلاپ ، « ھەي ھارام تاماق ، تاشلا ئاتاڭنىڭ ئۆلۈكىنى ، ھېلى جېنىڭنى ئالىمەن ! » دەپ قورال تەڭلەيدۇ . پالۋان بەنجاڭ ئامالسىزلىقتىن كۆز يېشى قىلىپ سىجاڭنى ئاتتىن چۈشۈرىدۇ . ئابدۇكېرىم بوجاڭ باي سىجاڭنىڭ نىداسىغا قارىماي ، بۆرە تېرە جۇۋىسىنى سالدۇرۇۋېلىپ ، سىجاڭنى قارىنىڭ ئۈستىگە يۇمۇلىتىۋېتىدۇ . بۇ ۋەقەدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ ئەسكەرلىرى باي سى-جاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى قوراللىرىنى ، يۈگۈرۈك ئات-لىرىنى تارتىپ ئېلىشقا كىرىشكەندە مافۇيۇەن قوشۇنلىرى يېتىپ

كېلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن خوجنىياز ھاجىم قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىنىدۇ . باي سىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى سەركەردىسىدىن ئايرىلىپ بېشى قايغان تەرەپكە يول ئالىدۇ . مەنسۇر باشچىلىقىدىكى قىرغىز ئەسكەرلىرى تاغ تەرەپكە قاراپ كېتىشىدۇ . باي سىجاڭنىڭ مەسلەكداشلىرىنىڭ قورسىقىغا « جىن » پەيدا قىلغان مانا بۇ خىللانغان قوشۇن ، باي سىجاڭنىڭ بەختسىزلىككە ئۇچرىشى بىلەن توزغاقتەك توزۇپ كېتىدۇ . خوجنىياز ھاجىم ئاقسۇغا چېكىنىپ ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرگە ماڭىدۇ .

باي سىجاڭنىڭ قار ئۇستىدە مۇزلاپ شېھىت بولغانلىقىنى ئاڭلىغان دادىسى قاسىم ھاجىم قىرغىز چارۋىچىسى ئاسانئالى قاتارلىقلار بىلەن ئۇچ كۈندە جەسەتنى تېپىپ تۇغۇلغان يۇرتى بۆزدۆڭگە ئاپىرىپ دەپنە قىلىدۇ .

بەشىنچى باب

يىجاڭ روزى ھاجىم

روزى ھاجىمنىڭ ئەسلى ئاتا يۇرتى قەشقەر توققۇزاق بولۇپ ، دادىسى نەۋرىباينىڭ جەمئىيەتكە ئارىلاشقان يىللىرى دەل ئېغىر زۇلۇم ـ كۆلپەتكە ئۇچراپ كەلگەن جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ، تەيپىڭ ـ تيەنگو ئىنقىلابىي ۋە شەنشى گەنسۇدا پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ تۇرتكىسىدە كەينىدىن قوزغىلىپ چىڭ سۇلالىسى ئىستىبداتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قولچوماقلىرى بولغان يەرلىك ئەكسىيەتچى كۆچەرگە قارشى كۈرەشكە ئاتلانغان مەزگىللەر ئىدى . نەۋرىباي 1854 ـ يىلدىكى قەشقەر خان ئېرىق دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭى ۋە 1856 ـ يىلى مەمتىلى رەھبەرلىك قىلغان ئاتۇش مىس كانىدىكى يانچىلارنىڭ قوزغىلىڭىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن . بۇ ئىككى قېتىملىق قوزغىلاڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودال كۆچەرنىڭ بىرلىشىپ باستۇرۇشى بىلەن زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى مىڭلىغان ، ئون مىڭلىغان دېھقانلار پاجىئەلىك باستۇرۇلغان . بۇ ھال ئادالەتپەرۋەر نەۋرىبايغا قاتتىق تەسىر قىلغانلىقتىن ئۇ ئۆز يۇرتىدىن ئايرىلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىنى كېزىپ ، تەخمىنەن 1860 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ ، كىچىك كەسىپىي تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ جاھاندارچىلىق قىلغان . ئۇ كۆكۈل قويۇپ جاپاغا چىداپ ئىشلەپ ، ۋاقىتتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن سودا تەرەققىياتى ياخشى بولۇپ ھاللىنىدۇ . ئۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي ئۇرۇمچى كونا ئايرودروم ئەتراپىدا ئەسىرلەپ قاغجىراپ ياتقان بوز يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ

دېھقانچىلىق قىلىدۇ . دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . بارا ـ بارا تىجارەت ، چارۋا ۋە ئاساسەن دېھقانچىلىق كىرىمى بىلەن ئۇرۇمچىدىكى نوپۇزلۇق زەردار كىشىلەردىن بولۇپ قالىدۇ .

ئۇ يىللاردا ئۇرۇمچىدە 30 ـ 40 مىڭدەك ئاھالە بولۇپ ، شەھەر ئىچىدە ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مانجۇ ـ خەنزۇ ئەمەلدارلار ، مانجۇ ، خەنزۇ زەردارلار ، باي سودىگەرلەر ۋە بىرقىسىم مانجۇ ، خەنزۇ قول ھۈنەرۋەن ، سەيچى دېھقانلار ئىدى . ئۇرۇمچى نوپۇسىنىڭ 60% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاھالە شەھەر سىرتىغا يەنى ھازىرقى نەنمىن سىرتىدىن دۆڭ كۆۋرۈككىچە ، سايۇاغ ، چوڭ كۆۋرۈك ئەتراپىغا جايلاشقان ئىدى . بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇششاق تىجارەت ، ھۈنەر كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر ، يەنە بىر قىسمى ، ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ كۈن كەچۈرىدىغان كەمبەغەللەر ئىدى . ئۇلار باي ـ پومېشىكلارغا كۈنلۈكچى بولۇپ ئىشلەيتتى ياكى خاتىرلاردا ئىشلەيتتى . ئۇ چاغدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم ـ فېئودال ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى بولۇپ ، ھەر مىللەت خەلقى يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ زۇلۇمىغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچراشتىن تاشقىرى يەنە ئۆز مىللىتى ئىچىدىن چىققان فېئودال ئاقساقاللارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇناتتى . نەۋرى باي بولسا مۇتلەق كۆپ سانلى تەشكىل قىلغان ئېزىلگۈچى خەلق تەرىپىدە تۇرغان ئاقساقاللاردىن بىرى ئىدى .

نەۋرىباي ۋەتەنپەرۋەر ، ئادالەتپەرۋەر ، ئەقىل ـ ئىدرەكلىك ، ئۆتكۈر سۆزلۈك كىشى بولۇپ ، ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئىچىدە يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى . ئۇنىڭ ئوغلى روزى ھاجىم 1870 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە تۇغۇلغان . ئوقۇش يېشىدىن بۇرۇن ئاتىسىلە تەربىيىسى ئېلىپ ، ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە كونا مەكتەپتە

ئوقۇغان ھەم بالاغەتكە يەتكىچە بولغان ئارىلىقتا دادىسىغا ئەگىشىپ تىجارەت يوللىرىنى ئۆگەنگەن .

روزى ھاجىم كىچىكىدىنلا زېرەك ، سېزىمچان ، ئۇچراتقان ھادىسە ـ ۋەقەلەرنىڭ سىرىنى ۋە سەۋەبلىرىنى بىلىشكە قىزىقىدىغان ، بىلىمگەننى سوراپ بىلىشتىن تارتىنمايدىغان كىشى ئىدى . ئۇ ، ئەينى زامانلاردا دادىسى قاتناشقان ھەرقانداق ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا بىللە بولغان ، جۇملىدىن ئۇ سورۇنلاردا بولىدىغان تارىخ ، ئەدەبىيات ، دىن ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش پاراڭلىرى ، ھېكايە ، چۆچەك قاتارلىقلارنى ، بولۇپمۇ ۋەزىيەت ھەققىدىكى پاراڭلارنى قىزىقىپ ئاڭلايتتى . كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى ، مەيلى قانداق سورۇن بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر پىشقەدەملەر ئوتتۇرىسىدىكى پاراڭلاردىكى بەزى ئېنىق ئەمەس مەسىلىلەرگە قارىتا دەرھال نېمە ئۈچۈن ؟ دېگەن سوئاللارنى قويۇپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇراتتى .

روزى ھاجىم ئۇرۇمچىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن ، دائىم مانجۇ ئاقسۆڭەك تۆرىلەر ھەر قېتىم ياموللىدىن ياكى شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ كىرگىنىدە پو ئېتىلىدىغانلىقى ، بۇ چاغدا ھەر مىللەت خەلقى بارلىق ئىشىنى توختىتىپ ، يەرنىڭ شېغىلىق ياكى قارا پاتقاق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر تىزلىنىپ بېشىنى يەرگە قويۇپ ھۆرمەت بىلدۇرىدىغانلىقىنى كۆرەتتى . بۇ ئىش ئۇنىڭغا ناھايىتى غەلىتە تۇيۇلاتتى . بىر كۈنى ئۇ ، چوڭلارنىڭ بىرىدىن بۇ ئىشنىڭ سىرىنى سورايدۇ . ھېلىقى كىشى چۈشەندۈرۈپ : « مانجۇلار پۈتۈن جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى مىللەت ، شۇڭا باشقا مىللەتلەر مانجۇ تۆرىلىرىگە باش قويىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر ئىنتايىن ناموۋاپىق تۈزۈم بار ، ئۇ بولسىمۇ ، ھەرقانداق بىر مانجۇ ئايالى ئوغۇل تۇغسا ، تۇغۇلغان كۈنىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئۇنىڭغا مائاش ۋە ئاشلىق بېرىلىدۇ . قىز تۇغسا مائاش بېرىلمەي ھەقسىز ئاشلىق بېرىلىدۇ ،

ئادەتتىكى مانجۇ پۇقرالارمۇ ھېچقانداق ئالۋان ـ ياساق تۆلىمەيدۇ . باشقا مىللەتلەر مانجۇلارنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى قىلسا قانۇنىي جازاغا تارتىلىدۇ . نەرسە ـ كېرەكلىرى تۆلىنىدۇ . مانجۇلار باشقا مىللەتلەرنىڭ مال ـ مۈلكىگە زىيان يەتكۈزسە تۆلەمەيدۇ . بۇ مانجۇ ھۆكۈمىتىنىڭ مانجۇلارغا بەرگەن ئالاھىدە ئىمتىيازى ... » دېگەنلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ .

روزى ھاجىم مەكتەپ يىللىرىدا ئىشتىياق بىلەن ئۇقۇغان « زەپەرنامە » (1860 ـ يىلى شائىر ۋە تارىخچى مۇغەننى تەخەللۇسىدا يازغان ئەسەر) . 1898 ـ يىلى ئاتۇشلۇق مەھمۇت ئەخمەت (مەخمۇت ھېكىم بەگ) ، شەيخ ئاروپ يازغان « تارىخى ياقۇپبەگ » قاتارلىق ئەسەرلەردە ئۇقۇغانلىرىنى ، ئاڭلىغانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، ئەكسىيەتچىلىك ۋە ئىلغارلىق ، يۇرۇقلۇق ۋە زۇلمەتلىك ، ئادالەتلىك ۋە قەبىلىكنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئايرىپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زىچ ئىنتىپاقلىشىپ ، چىڭ خانداناللىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلىدۇ ھەمدە قەشقەر خەلقىنىڭ مەنچىڭ ئىستىبدادىلىرى ۋە يەرلىك زالىملارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ھېسداشلىق قىلىدۇ . ئەجداتلارنىڭ كۈرەش روھىغا ۋارىسلىق قىلىپ ، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشقا بەل باغلايدۇ . دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، دادىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ قاتارغا قوشۇلىدۇ . روزى ھاجى ئادىل پىسكىرلىك ، راستچىل كىشى بولغانلىقتىن ، ئۇنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ھەر تەرەپلىمە قابىلىيىتىگە قاراپ ھەر مىللەت تىجارەتچىلىرى ئۇنى ئۆزلىرىگە شاگىرتلىققا (ئاقساقال) قىلىپ بەلگىلەيدۇ . ئۇ شاگىرتلىققا بولغان مەزگىلدە تىجارەتچىلەر ئىچىدىكى ئىلىم ـ سېنتىم ۋە باشقا تالاش ـ تارتىش ئىشلىرىنى توغرا مەيدانىدا تۇرۇپ ، ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ . ئۇ ، مەيلى قانداقلا ئىش قىلمىسۇن مىللەت ئايرىمايى ئوخشاش مۇئامىلىدە بولغاچقا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ .

روزی هاجم جەمئییەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ، كېسەل ، مېيىپ ، ئىگە ـ چاقسىز قېرى ـ يېتىملارغا ئاتىدارچىلىق قىلدى . ئۇلارنى ئۆيۈشتۇرۇپ تۇرمۇشىنى تەمىن ئەتتى ، ئۆلگەنلەرنى ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن يەرلىكىدە قويدى . ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ ئازغىنە ئىقتىسادىي بىلەن ئۇنىچىلا كۆپ يېتىم ـ يېسىر ، نامراتلارنى قۇتقۇزۇشنىڭ تەس ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ ، بىر ياخشى تەدبىر ئويلاپ چىقىپ ، مەسچىتكە ساخاۋەت ساندۇقى ئورنىتىپ قويدى . خالىس سەدىقە قىلغۇچىلار پۇلىنى ساخاۋەت ساندۇقىغا سالدى . بۇ ئۇسۇل بىلەن يىغىلغان پۇل قىينىچىلىقى ئەڭ ئېغىر بولغانلارغا ئىشلىتىلىپ كۆپلىگەن يوقسۇللارنىڭ قىينىچىلىقى ھەل قىلىندى . روزى ھاجىمنىڭ بۇ تەكلىپ ـ تەدبىرى ئۇرۇمچىدىكى كەڭ كەمبەغەللەرنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى . كېيىنچە بۇ دىنىي ساھەدىكى زاتلار ۋە ئۇرۇمچىنىڭ ھەر قايسى ساھەسىدىكى تەرەققىپەرۋەر زاتلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ بىر دارىلئاجىزىن قۇرۇلدى . بۇ ، شىنجاڭدىكى تۇنجى خەلق باشقۇرغان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورنى بولۇپ ، ئۇرۇمچىدىكى يېتىم ـ يېسىر ، مېيىپ ، يوقسۇللار ئۇچۇن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى .

1905 ـ يىلىدىن باشلاپ ، ئەزگۈچىلەر بىلەن ئېزىلگۈچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تەدرىجى كەسكىنلەشتى . شىنجاڭنىڭ سەييارە سلاۋچىسى لېنكۇي كونا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بوران ـ چاپقۇنىنى توسۇش ئۇچۇن ، شىنجاڭ خەلقى ئۇستىدىن يۇرگۈزگەن ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى ، تۇرلۇك باج ـ سېلىقلارنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇشتىن تاشقىرى ، يېگىدىن ھەر خىل ئالۋان ـ ياساقلارنى كۆپەيتتى . زاۋاللىققا يۈز تۇتقان چىڭ خاندانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۇچۇن ، ئەڭ رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ھەر مىللەت يوقسۇل ئەمگەكچى خەلقىنى تېخىمۇ دەھشەتلىك ئېكسـ

پـلاتاتسيه قىلدى . بۇنىڭ بىلەن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى چىرىكلەشكەن ھۆكۈمەتكە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى ، نارازىلىقى تېخىمۇ ئۇلغايدى . 1907 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەلقى رەجەپ ئاكىنىڭ رەھبەرلىكىدە قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى . لىيەنكۇي بارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭنى قوراللىق باستۇردى . لېكىن ، خەلقىنىڭ ئىستىبداد ھاكىمىيىتىگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى بېسىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى . بەلكى بۇ كۈرەش تەدرىجى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيدى . لىيەنكۇي ھەممىلا يەردە ئەۋج ئېلىۋاتقان زۇلۇمغا قارشى كۈرەش يالقۇنىنى ئۆچۈرۈش غەرىزىدە 1909 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇمچىدىكى يۇزلىگەن بىگۇناھ پۇقرالارنى ئۆلتۈردى . 1910 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ، يەنە زور تۈركۈمدە ئەسكەر چىقىرىپ ، ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈھەتچىدىكى مۇھاپىزەتچى قىسىملارنىڭ ئىسيانىنى قوراللىق باستۇردى . 1910 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ، لىيەنكۇي زۇلۇمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن دولقۇنىنىڭ زەربىسىدە تەختتىن چۈشۈشكە مەجبۇر بولدى . سەيياره سىلاۋچىلىققا يېگىدىن تەيىنلەنگەن يۈەن داخۇا قەبىھلىكتە ئۇچىغا چىققان ئەبلەخ بولۇپ ، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇشتا لىيەنكۇيگە قارىغاندا تېخىمۇ زەھەرلىك ۋاستىلەرنى قوللاندى .

يۇقىرقىلارنىڭ ھەممىسى روزى ھاجىمنى تېخىمۇ ئويغىتىدۇ ، ئۇنىڭ كاللىسىدا ، پەقەت ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغاندىلا ئاندىن ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلغىلى بولىدىكەن ، دېگەن تۇنۇش پەيدا بولىدۇ . روزى ھاجىم زور كۈچ سەرپ قىلىپ تۇرلۇك ئامالىلار بىلەن « گېلاۋخوي » چىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ ، ئۇلارغا ئۆزى بىلەن بىر يولدا ھاكىمۇتلەقلىق ، مۇستەبىت ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىدۇ . ئۇلار روزى ھاجىمغا : « بىز گەرچە

مەخپي تەشكىلات بولساقمۇ ، لېكىن بىز ، بىز بىلەن ئورتاق نەشانغا ئىگە بارلىق ئادەملەر بىلەن بىرلىشىمىز ، سىلەرنىڭ ، بىزنىڭ ئىنقىلاۋىي كۈرىشىمىزنى قوللىشىڭلارنى قارشى ئالىمىز » دەيدۇ ھەم پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا مىسلىسىز بىر چوڭ ئىنقىلابىي بوراننىڭ كۆتۈرۈلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . شۇندىن ئېتىبارەن روزى ھاجىم جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ سىياسىي قىياپىتىنى ئوچۇق ـ ئاشكارىلاپ ، تۈرلۈك ئامىۋى سوروئلار ھەتتا نەچچە ئادەم سۆھبەتلەشكەن سوروئلاردىمۇ چىڭ سۇئالىسىنىڭ چېرىكلەشكەن ھۆكۈمىتى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكى ئىنقىلابىي كۈرەشنى كۈتۈۋېلىش ئىددىيىسىنى ئاشكارىلايدۇ .

ئۇزۇن ئۆتمەي روزى ھاجىم ئارزۇ قىلغان كۈنلەرمۇ يېتىپ كېلىدۇ . ئۇ ، ئىنقىلابىي پارتىيە ئەزالىرىدىن لىۋشەنجۈن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن نەنسەن ، ئۇرۇمچىدىكى 35 تۈتۈن (كونا ئايرودروم) ، شىمىگو قاتارلىق جايلاردا ئۇچرىشىپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئىنقىلابىي قوزغىلاڭنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدۇ . ئاخىرقى ھېسابتا روزى ھاجىم سانجى ، ماناس ، ئۇرۇمچى ، نەنسەن ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ، قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ئىشلەشكە مەسئۇل بولىدۇ . ئۇ ، ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەرنىڭ ھەرىكەتلىنىش ئۇچۇن ئىقتىسادقا جىددىي ئېھتىياج ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ، قىلچە ئىككىلەنمەستىن ، نەچچە يۈز يۈەن كۆمۈش پۇل يارەم بېرىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇرۇمچىدىكى ھاللىق سودىگەرلەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر ، تەرەققىپەرۋەر زاتلاردىن مۇھەممەت قارى ، ھاجى نەمەت ئاخۇن ، ئابلا ئاخۇن تۆگە ، ئابلا ئاخۇن ئىشان ، خوتەنلىك مەخسۇت ئاخۇن ، مەنسۇر باي ، تۇرسۇن بابا ، ھۆسەيىن باي ، سەپەر ئاخۇن ، خوتەنلىك ساقى ئاخۇن باي ۋە ئۆزىنىڭ

ئاكسى پالتاخۇن ، تۇردى ئاخۇن (كېيىنكى ۋاقىتتا شاڭزۇڭ بولغان) قاتارلىقلارنى ھەربىرتەلەندۇرۇپ كۆپلىگەن ئىشانە پۇل ، ئاشلىق ، يەم ـ خەشەك ، مال ـ چارۋا قاتارلىقلارنى توپلاپ ، ئىنقىلابنى پائال قوللاپ ، قوزغىلاڭنىڭ تەييارلىقى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق ماددىي بۇيۇم ۋە ئىقتىساد بىلەن تەمىن ئېتىدۇ .

روزى ھاجىم لیۇشەنجۇن ئارقىلىق ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى ياڭ زەنشۇي بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ ، ئىلىدىكى يەرلىك نوپۇزلۇق زاتلاردىن ھېكمەتگ ، ھۆسەنباي ھاجى ، ياقۇپبەك قاتارلىقلارنىڭ ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلىشى ۋە ماددىي ، مەنىۋى ياردەم بېرىشنى قولغا كەلتۈرىدۇ . نەتىجىدە ھېكمەتگ ئىلى سەكسەنىۋىزىدىكى دېھقانلارنى ھەربىرتەلەندۇرۇپ ، ئۆزىنىڭ ئۇ يەردىكى ئاشلىق تۇلۇگىنى ياردەم بېرىشكە ۋەدە بېرىدۇ . ھۆسەنباي ، ياقۇپبايلار ئىنقىلابىي ئارمىيىنى قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ، ئىگەر ۋە باشقا ئۇرۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملار بىلەن تەمىنلەيدۇ .

لیۇشەنجۇن باشچىلىقىدىكى « گېلاۋخۇي » ئىنقىلابىي پارتىيىسىدىكىلەر ئۇرۇمچىدىكى « گۈمەن يىنگي » قەدىمىي بۇتخانىسىدا تۇرۇۋاتقان ۋاقىتتا ، ئەكسىيەتچىلەر تەرەپ ـ تەرەپكە پايلاقچىلارنى قويۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇزۇقلۇق بىلەن تەمىنلەش ئىنتايىن قىيىن ئىدى . روزى ھاجى نەنگۇمەن ئەتراپىدىكى ناۋايلارنىڭ بارلىق نېنىنى سېتىۋېلىپ ، ئۇلارغا نانلىرىنى بىر ـ بىرلەپ قەدىمىي بۇتخانىغا ئاپىرىپ بېرىشنى تاپشۇرىدۇ . ناۋايلار ئەتەي « نان ساتىمەن » دەپ توۋلاپ بۇتخانىدىن ئادەم چىقىشنى كۈتۈپ تۇرۇپ ، دەرۋازا ئېچىلىپ ئادەم چىققان ھامان ھەممە نېنىنى ئۇلارغا بېرىدۇ . 1911 ـ يىلى 28 ـ دېكابىر ، ئىنقىلابىي پارتىيىدىكىلەر قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشتىن بۇرۇن ، ھەربىي ھەربىرتەكە قولايلىق بولۇش ئۈچۈن ، لیۇشەنجۇن بىلەن روزى ھاجى مەسلىھەتلىشىپ قوزغىلاڭنىڭ قوماندانلىق شتابىنى نەن-

گـۇەن فۇشۇخاڭدىكى خۇيزۇ لیۇ ھاجى (لیۇجىنسەي) نىڭ تۇگمىنىدە قۇرىدۇ . بۇ قاينام ـ تاشقىنلىق قوراللىق قوزغىلاڭ گەرچە يۇەن داخۇانىڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن قانلىق باستۇرۇ-لۇپ ، مۇلچەرلەنگەن غەلىبىگە ئېرىشەلمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن روزى ھـاجىمنىڭ ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ھەركەتلەندۇرۇپ ، قوزغىلاڭغا ياردەم بەرگەن تەسىرلىك ئىش ـ ئىزلىرى ئۇرۇمچى تارىخىدا مەڭگۇ نۇر چېچىپ تۇرىدۇ .

ئۇرۇمچىدىكى قوراللىق قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، ئىلىدىكى پىدائىلار قوشۇنى 1912 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ، ياڭ زەنشۇيىنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۇرۇپ ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە مۇرىنى ـ مۇرىگە تىرەپ كـۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسىنى ئىشـ غال قىلىپ ، جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلايـ دۇ . ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسىدىكىلەر جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى قـۇرۇلغانلىقىنى ئىلان قىلغاندىن كېيىن ، روزى ھاجىم ئىنتايىن ھـايـاجانلىنىدۇ . شۇ كۈنىلا جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىگە خەت يېـ زىپ ، ئۇلاردىن ھەر مىللەت خەلقى قاتناشقان بىرلىكسەپ تەشـ كىللەپ ، ئىنقىلابنىڭ ئوتىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تۇتاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە شىنجاڭدا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى يولغا قو-يۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇرۇمچـ دىكى تەرەققىپەرۋەر زاتلاردىن (يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان زاتلار) يىققان ئىئانە بۇيۇملارنى ئابلا ئاخۇن ، ناسـر ھەسـەن (ناسىربەگ) قاتارلىق كىشىلەردىن ئىلى ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىدۇ . لېكىن بەختكە قارشى ياردەمگە ئەۋەتىلگەن بۇ ماددىي بۇيۇملار شىخو ناھىيىسىگە يېتىپ بارغىچە يۇەن داخۇا قوشۇنى تەرىپىدىن توساپ قېلىنىدۇ .

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت يۇقىرىدا چىڭ خاندانلىقىنىڭ قوللىشىغا يۆلەنسە ، تۆۋەندە يۇەن داخۇانىڭ قوراللىق ھىمايە قـ

لىشىغا تاينىپ ، قۇمۇل خەلقى ئۇستىدىن شەپقەتسىز زۇلۇم يۈرگۈزگەن ئىدى . ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدا يۈز بەرگەن شىنخەي قوراللىق ئىنقىلابىي ۋەقەسى شىنجاڭدىكى ئەكسىيەتچى كۈچ-لەرنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ ، ئىنقىلابىي خەلقنىڭ ئىرادە-سىنى ئاشۇردى . شىنجاڭنىڭ ئاخىرقى سەييارە سىلاۋچىسى يۈەن داخۇا مىنگو قۇرۇلغان بىرىنچى يىلى يەنى 1912 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ ئىچكىرىسىگە كېتىدۇ . شۇنىڭغا ئەگىشىپلا قۇمۇل ۋالىڭ شامەخسۇتنىڭ ئەمەلدارلىرى قۇ-مۇلنىڭ قوراي جىلغىسىغا باج ئېلىش ئۈچۈن چىققاندا چېكىدىن ئاشقان زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكى قالمىغان يەرلىك دېھقانلارنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغايدۇ . تۆمۈر خەلىپە 300 دىن ئارتۇق دېھقانلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ زالىملارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆ-تۈرىدۇ . بۇ چاغدا قېچىپ قۇمۇلغا بېرىۋالغان يۈەن داخۇا يەر-لىك ئەكسىيەتچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش خام خيالىدا بولغان بولسىمۇ ، لېكىن ئىسيانچىلار تەرىپىدىن يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىلىدۇ .

روزى ھاجىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، دەرھال ئىنىسى ئەمەتخان يىگىتىڭ (ئەمەتخان دارىن دەپمۇ ئاتالغان) نى بىر قانچە كىشىگە قوشۇپ قۇمۇلغا ئەۋەتىپ ، تۆمۈر خەلىپىنى قوللايدۇ ھەمدە تۆمۈر خەلىپە بىلەن قۇمۇلدىكى ئىنقىلابىي پار-تىيە كىشىلىرىنى ئۇچراشتۇرۇپ ، يۈەن داخۇانىڭ قوزغىلاڭنى باستۇرۇش سۈيقەستىنى ئۈزۈل ـ كېسىل تارمار قىلىدۇ .

يۈەن داخۇا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ياڭ زېڭ-شىننى ئۆلكىلىك دودۇلىقىغا كۆرسەتكەن ئىدى . ياڭ زېڭشىن قۇمۇلدىكى تۆمۈر خەلىپە قوزغىلاڭغا نىسبەتەن تېخىمۇ زەھەر-لىك ئۇسۇللارنى ئىشقا سالىدۇ . ھېلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ سۈلھى قىلغاندىن كېيىن ، تۆمۈر خەلىپە ۋە قوزغىلاڭنىڭ يەنە بىر رەھ-بىرىي تۇرپان ئاستانىلىق مۆيدۇن ئاخۇنىنى ئۇرۇمچىگە ئالداپ

ئېلىپ چىقىدۇ . ئۇلار ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ، ياكۇ زېڭـ شىن تۆمۈر خەلىپىگە يېڭىچاكلىق ۋەزىپىسى بېرىدۇ . تۆمۈر خەـ لىپە ئۇرۇمچىگە چىققاندىن كېيىن ، روزى ھاجىم ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم ئۇچرىشىپ ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى چىڭىتىش ، ھۇشيار بولۇش ، ھەرقانداق ئىشتا ئومۇميلىقنى نەزەردە تۇـ تۇشنى تاپشۇرىدۇ . لېكىن ھېلىگەر سۇيقەستچى ياكۇ زېڭشىن بىر تەرەپتىن روزى ھاجىمنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتاسـ ىنىڭ مۇئاۋىن يېنجاڭى دەپ ئېلان قىلىپ ، ئۇنى قۇمۇلدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىۋېتىپ ، يەنە بىر تەرەپتىن ، 1913 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ، خۇيزۇ باتالىونىنىڭ باشلىقى مافۇشىڭغا (ماتىتەي) بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تۆمۈر خەلىپىنى ئۆلتۈرىدۇ . ئىنقىلابىي زات مۆيدىن ئاخۇنغىمۇ قارا چاپلاپ دارغا ئېسىپ ئۆلـ تۈرىدۇ .

روزى ھاجىم تۆمۈر خەلىپىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچرىـ غانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ قۇمۇلدىن دەرھال ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ، ياكۇ زېڭشىننىڭ قوزغىلاڭىنىڭ داھىيىسىغا زىيانكەشلىك قىلغان جىنايىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرىدۇ ، ياكۇ زېڭشىن ئاللاقاندىق يالغان سۆزلەر بىلەن : « بۇ ئىشتىن مېنىڭ قىلچە خەۋىرىم يوق ، ۋەقەدىن كېيىن بىلىشىمچە ، تۆمۈر ئەسكىرىي قىسمىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈشكە تەمشەلگەندە سېزىلىپ قېلىپ مافۇشىڭ تەرىپىدىن نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلۈپتۇ » دەپ مەسئۇلىيەتنى مافۇشىڭغا ئىتتىرىپ قويۇپ ، روزى ھاجىمـ دىن ئەپۇ سورايدۇ .

روزى ھاجىم مۇئاۋىن يېنجاڭ بولغاندىن كېيىن ، مىللەتـ لەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاكتىپ كۈچەيتىپ ، خەلققە ياخشى ئىش قىـ لىپ بېرىدۇ . ئۇ خەنزۇ سودىگەرلەر ئاقساقلى (شاڭزۇڭ) ياكۇ شاۋجۇ بىلەن بىرلىكتە نەمىنىڭ سىرتىغا ئۇيغۇر ، خەنزۇ تـ جارەتچىلىرى بىرلىكتە تىجارەت قىلىدىغان ئۇستى يېپىق چوڭ

بازار یاساشنی تەشەببۇس قىلىدۇ . ئۇستى يېپىق بازار پۇتكەن-
دىن كېيىن « شەھەر ئىچى » ۋە « شەھەر سىرتى » دىكىلەر
ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي ئازارلىق ھەل قىلىنىدۇ .

روزى ھاجىم ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمەت-
تىگە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۇنى
شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ قاراپ ، روزى
ھاجىمنىڭ قوراسىنىڭ دەرۋازىسىغا « خەلق ۋەكىلى » دېگەن
ۋىۋىسكىنى ئېسىپ قويىدۇ ھەمدە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەس-
لىھەتچىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ .

روزى ھاجىم قاتارلىق كىشىلەر چەت ئەل چىركاۋلىرى-
نىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىكەتلىرىنى چەكلەشنى تەشەببۇس
قىلاتتى . ئالدى بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا تەشۋىق ئېلىپ بې-
رىپ ، يات دىنلارنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى توستى ، شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا ، ئادەم ئەۋەتىپ قايمۇققان پۇقرالارنىڭ چەت ئەل
چېركاۋلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشماسلىق ھەققىدە نەسىھەت
قىلدى . ئۇ يەنە شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى نوپۇزلۇق
ئەربابلارغا خەت يېزىپ ، ئۇلارنى جاھانگىرلارنىڭ شىنجاڭغا
دىن تارقىتىش يولى بىلەن سىڭىپ كىرىشىنى توسۇش ھەققىدە
ئاگاھلاندۇردى . قەشقەر خەلقى روزى ھاجىمنىڭ بۇ ھەققانىي
تەشەببۇسىنى قوللاپ ، چەت ئەل چېركاۋلىرىنىڭ قەشقەر تە-
ۋەسىدىن تارقىتىش ، چېركاۋ سېلىش ھەربىكەتلىرىنى توس-
تى .

يېڭى زېكشىن دەۋرىدىكى باج ئىنتايىن ئېغىر ، تۇرلىرى
ناھايىتى كۆپ ئىدى . جايلارنىڭ بېجى يەرلىك ھاكىم ئە-
مەلدارلار يېكى فېئودال بايـ پومېشچىكلارغا كۆتۈرە بېرىلگەن
بولۇپ ، باج يىققۇچى زالىملارنىڭ خەلقىنىڭ قان ـ تەرىنى شو-
رىشىغا تېخىمۇ قولايلىق يارىتىلغان ئىدى . مەسىلەن : قەشقەر-
نىڭ باج سېلىقى ئىبراھىم لوزۇڭغا كۆتۈرىگە بېرىلگەن بولۇپ ،

ئىبرايىم لوزۇك بىرقانچە %10 قوشۇپ تۆۋەنگە چۈشۈرسە ، بەگ ، مىلك بېشى ھەتتا ئون بېشىغا كەلگىچە بۇ باج قاتلاممۇ ـ قاتلام نەچچە ھەسسە ئېشىپ يىغىۋېلىناتتى ، ئەينى زامانىدىكى ئېغىر باج ، سېلىقلار ھەققىدە تۆۋەندىكىچە قوشاقلار يېزىلغان :

ئەگەر ئامبال ئالماق بولسا يۈز ،
چىقىپ تۇڭچى بىر يۈزنى ھەر يۈز .
بېگىم ئاڭلاپ ھەر يۈزنى قىلىپ مىلك ،
قىلىپ بۇ مىڭنى پاششاپلار بەلكى ئون مىلك .

چىقارسا شەھەردىن سەھراغا پۇتۇكلەر ،
پۇتۇكلەرنى ئېلىپ ماڭار ئاتى ئىتتىكلەر .
پۇتۇكنى كۆربان مىلك باشى ـ يۈز باش ،
قىلاتتى بىرنى ئون ھەتتاكى ئون باش .

يۇقىرقى مىساللاردىن شۇ زامانىدىكى باج ، سېلىقنىك نەقەدەر ئېغىرلىقىنى ، باج يىققۇچى ئەمەلدارلارنىك خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈالغىلى بولىدۇ . ئەنە شۇنداق پەيتتە قەشقەرلىق ئۆمەر باي ياڭ زېڭشىنغا نۇرغۇنلىغان سوۋۇغا ، تارتۇقلارنى قىلىش ئارقىلىق مەزكۇر باجنى ئىبراھىم لوزۇكدىن بىر قانچە ھەسسە ئارتۇق تاپشۇرۇشقا ۋەدە بېرىپ ، ئۆزىگە كۆتۈرە بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . ياڭ زېڭشىن سوۋۇغا ـ سالاملارنى تاپشۇرۇالغاندىن كېيىن ، باج يىغىش ھوقۇقىنى ئۆمەر بايغا كۆتۈرىگە بېرىشكە قوشۇلىدۇ . بۇنى ئاڭلىغان روزى ھاجىم دەرھال توسقۇنلۇق قىلىپ ، ئۆمەربايىنىك باجنى ئۆرلىتىپ پايدا ئېلىش سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاشلاپ ، قەشقەر خەلقىنى بىر قېتىملىق باج ئۆرلەش ئاپىتىدىن ساقلاپ قالىدۇ .

ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىللاردا شىنجاڭنىك پۈل تۈزۈمى ئىنتايىن قالايمىقان بولۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە

شمالي شنجاڭ ، ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلاردا ئىشلىتىلىدىغان پۇل ئوخشمايتتى . جەنۇبىي شنجاڭنىڭ پۇلى شمالي شنجاڭدا ، شمالي شنجاڭنىڭ پۇلى جەنۇبىي شنجاڭدا ئۆتەمەيتتى . پۇلنىڭ تۇرىمۇ كۆپ ئىدى . مەسىلەن : ئۇرۇمچىدە بىر سەرلىك كۆمۈش تەڭگە بار ئىدى . يەنە بىر سەرلىك تىزا (قەغەز پۇل) مۇ بار ئىدى . بۇ 400 داچەنگە تەڭ كېلەتتى (10 داچەن بىر تومۇر (تىيىن) غا ، بىر داچەن ئىككى سېرىق ياماقتا ئۆتەتتى) . قەغەز پۇلنىڭمۇ بىر قانچە تۈرى بار ئىدى . بىر خىلى « گۈۋازا » ، بىر خىلى « شېڭ پىياۋ » دەپ ئاتىلاتتى . يەنە ئاق دابۇغا بېسىلغان « ياغ تىزا » دېگەن پۇلمۇ بولۇپ ، 10 دانىسى بىر سەر قەغەز پۇلغا ئۆتەتتى . بۇنىڭدىن سىرت بەزى سودا فېرمىلىرى ۋە بايلارنىڭ ئۆزى بېسىپ تارقاتقان چوكا پۇل (بامبۇكتا خەت ئويۇپ قويغان پۇل) نىڭ بىرى بىر مىسقال بولۇپ ، 10 دانىسى بىر سەر كۆمۈش تەڭگىگە باراۋەر كېلەتتى . يۇقىرقى پۇللار پەقەت ئۇرۇمچىدىلا خەجلىنەتتى ، باشقا جايلاردا ئۆتمەيتتى .

قەشقەردە بىر سەر ، بەش مىسقال ، ئۈچ مىسقال ، ئىككى مىسقال ، بىر مىسقاللىق « زەربى كاشغىر » دېگەن خەت بېسىلغان تەڭگە پۇل ۋە « خاپىيوۋ » (قەشقەر تىزىسى 喀票) دېگەن تىزا پۇل بولۇپ قەشقەردىلا خەجلىنەتتى ، ئۇرۇمچى پۇلى بىلەن قەشقەر پۇلىنىڭ قىممىتىمۇ ئوخشمايتتى . قەشقەرنىڭ بىر سەر پۇلى ئۇرۇمچىنىڭ ئۈچ سەر ، بەك تۆۋەن بولغاندا ئىككى يېرىم سەرگە توغرا كېلەتتى .

ياڭ زېڭشىن ئەينى ۋاقتىتكى باج تۈزۈمىنىڭ يەرلىكىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشى ۋە خەلق تۇرمۇشى ئۈچۈن ئىنتايىن قولايسىز ئىكەنلىكىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ بۇ خىل ناچار ئىلەتلەر بىلەن كارى بولمىدى ، ئىسلاھ قىلىشنى ئويلاپمۇ قويمىدى . روزى ھاجىم بۇ مەسىلە ئۈستىدە كۆپ باش قاتۇرۇپ ،

زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ سودىگەر-لىرىنىڭ بۇ قېيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بەردى . بۇ مەسـ-لىنى ئۇ تۆۋەندىكىچە ھەل قىلدى : جەنۇبىي شىنجاڭ سودىگەر-لىرى ئۇرۇمچىدە ئۆز مالليرىنى سېتىپ تاپقان ئۇرۇمچى پۇلىنى ، قەشقەر ھۆكۈمەتكە تاپشۇرىدىغان باج ھېسابىدا ئۇرۇمچى مالىيە ئىدارىسىغا تاپشۇرىدۇ . مالىيە ئىدارىسى سودىگەرلەرگە تالۇن بېرىپ بېرىدۇ . سودىگەرلەر قەشقەرگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن شۇ تالۇنغا ئاساسەن قەشقەرنىڭ باج ، سېلىقىنى كۆتۈرىگە ئالـ-غان ئادەمدىن تېگىشلىك قەشقەر پۇلىنى ئېلىۋالىدۇ . بۇنىڭ بـ-لەن سودىگەرلەرنىڭ قېيىنچىلىقى ھەل قىلىنىپلا قالماستىن ، مادديي مال ئالماشتۇرۇشمۇ كېڭەيدى .

يـاڭ زېڭشىن ئىزچىل تۇردە « ئاز سانلىق مىللەتلەر بـ-لەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىدارە قىلىش » تىن ئىبارەت ئەكـ-سىيەتچىل مىللىي سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ ، ھەر قايسى مىللەتـ-لەرنىڭ دوستانە ئالاقىسىغا ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىق سېلىپ كەلگەن ئىدى . روزى ھاجىم ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئىتـ-تىپاقلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈپ ، دوستانە بېرىش ـ كېلىشنى تەشەببۇس قىلدى . ئۇ ، ھەر قانداق سورۇندا ســۆز قىلغـانـدا « دۆلىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىر ئائىلە ، ھەر قايسى مىلـ-لەت ئۆز مىللىتىنىڭ ئېشلىرىنى ياخشى ئىشلەش بىلەن بىر ۋاـ-قىتتا باشقا مىللەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى ـ تەرۇز قىلىدىغان سۆز ھەرىكەتلەرنى ھەرگىز قىلماسلىقى لازىم » دەيتتى . ھەر قېتىملىق ھېيىت ـ بايرامىلاردا خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۆيـ-لىرىگە ھېيىتلاپ بېرىپ تەبرىكلەيتتى ھەمدە كەمبەغەل خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت ئائىلىلىرىگە قوي گۆشى ، قوي مېيى ئەۋەتىپ بـېرىپ ئۇلاردىن ئەھۋال سورايتتى . كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىـ-غىنى شۇكى ، بىر يىلى نەنگۇەندىكى بىر ئۇيغۇر سودىگەرنىڭ دۇكىنىغا ئوت كەتكەندە ، شەھەر ئىچىدىكى خەنزۇ خەلقى

تەشكىللىگەن ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى دەرھال نەق مەيدانغا يې-
تىپ كېلىپ ئوتنى ئۆچۈرىدۇ . ئەتىسى روزى ھاجىم ئۆز ئۆيى-
دىكى ئاقسۇنىڭ ئېسىل گۈرۈچى ۋە بودىغان قازاق قويىدىن
تۆتىنى ئېلىپ ھەمدە قاسساپ ، ئاشپەز ۋە ئوت كەتكەن دۇكان-
نىڭ ئېگىسىنى باشلاپ ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتىگە بېرىپ ئوت
ئۆچۈرۈشكە قاتناشقان خەنزۇ قېرىنداشلاردىن سەمىمى ھال
سورايدۇ . روزى ھاجىم بىلەن ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتىنىڭ
باشلىقى خەن كۆپچىلىككە ھەمراھ بولۇپ بىر تەرەپتىن تائام
يىسە ، بىر تەرەپتىن قىزغىن سۆھبەتلىشىدۇ . بۇ قىزغىن كەيپ-
ياتقا تولغان جانلىق مەنزىرە كىشىگە ئىناق بىر ئائىلە كىشىلەرنى
ئەسلىتىدۇ .

روزى ھاجىم ياڭ زېڭشىنغا كۆپ قېتىم جەمئىيەتتە
خەلقنى زەھەرلەيدىغان پاھىشەخانا ، قىمارخانا ، ئەپيۇنخانا ، نە-
شىخانا قاتارلىق جايلارنى تۈگىتىش تەكلىپىنى بەرگەن بولسە-
مۇ ، لېكىن ياڭ زېڭشىن پىسەنت قىلمىغانلىقتىن ئۇرۇمچىنىڭ
نەچچە ئون يېرىدە بۇ خىلدىكى جەمئىيەت كەيپىياتىنى بۇزىدە-
غان ناچار ئورۇنلار بولۇپ ، قالاقلىق ، پەسكەشلىك ھەرىكەتـ
لىرى ئەۋج ئالغانىدى . لېكىن روزى ھاجىم بۇنىڭ بىلەن كۈ-
رەشتىن توختاپ قالمايدۇ . ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرى
ۋە ھەر ساھەدىكى نوپۇزلۇق ئەربابلاردىن تۇرمۇشتا چىرىكلەشـ
مەسلىكنى ، خەلقنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان يامان
ئىش ، ناچار ئىستىللارنى توسۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . چەت
يۇرتلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر ياكى يولۇچىلاردا بۇنداق
ئەھۋال كۆرۈلسە ، ئۇ ، دىنىي ئۆلىمالىق سالاھىيىتى بىلەن
ئۇلارغا نەسىھەت قىلىدۇ ، ئەگەردە ئۇلار يامان ئىشلاردىن ئۆ-
زىنى تارتمىسا ئۇلارنىڭ دەسمايىسىنى تارتىۋېلىپ ، ئۆزلىرىنى
قۇرۇق قول يولغا سالغاندىن كېيىن ، مالىلىرىنى سېتىپ پۇلنى
يۇرتىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ . روزى ھاجىمنىڭ بۇ تەدبىرى بىر قە-

سىم كىشىلەرنى ياماڭ ئىشلاردىن قۇتقۇزۇپ قالىدۇ ، شۇنداقلا جەمئىيەت كەيپىياتىنى بۇزىدىغان ناچار ئادەت ـ ئىستىللارنى توسىدۇ .

روزى ھاجىم شىنجاڭنىڭ ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش جەھەتتە كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى . 1910 ـ يىلدىن باشلاپ ، شىنجاڭنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدى . شىنجاڭ سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا راـ يونلىرى ئارقىلىق روسىيىنىڭ چوڭ ـ كىچىك شەھەرلىرىگە بېـ رىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى ، ھەتتا ئوتتۇرا شەرقنىڭ بۇـ لۇڭ ـ پۇشقاقلىرىغىچە باردى . شىنجاڭ سودىگەرلىرى بۇ جەرـ يانداً چەت ئەلنىڭ سانائەتلىشىش تەرجىمىلىرىنى ئۆگەندى . مەسىلەن : شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن شىنجاڭ تاشقى سودـ سىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھۇسەيىن باي ئىلدا كۆن ـ بۇلغارى زاۋۇتى قۇرۇشنى ئويلاپ روزى ھاجىمغا مەسلىھەت سا ـ لىدۇ . روزى ھاجىم بۇنى قوللاپلا قالماستىن ، بەلكى ياڭ زېڭـ شىنغا خىزمەت ئىشلەپ ، ئۇنى بۇ ئىشنى قوللاش ۋە ھۆكۈمەتتىن ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشكە كۆندۈرىدۇ . نەتىجىدە ئۆزى كېپىلـ لىك قىلىپ ھۇسەيىن بايغا ئۆلكە خەزىنىسىدىن 100 مىڭ سەر كۈمۈش قەرز ئېلىپ بېرىدۇ ھەمدە زاۋۇت قۇرۇلۇشى ، ئىسـ تانوك ـ زاپچاسلارنى سېتىۋېلىش ، يۆتكەش ، قۇراشتۇرۇش جەھەتلەردە زور كۈچ بىلەن ياردەم قىلغاچقا ، زاۋۇت قۇرۇلۇشى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىپ ، خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىدۇ . 1923 ـ يىلى مىللىي ۋە خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقاللىرـ دىن (شاڭزۇڭ) روزى ھاجىم بىلەن ياڭ شاۋجۇ بىرلىكتە ئىمزا قويۇپ شىنجاڭدا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . ياڭ زېڭشىن بۇنىڭغا سوغۇق پوزىتسىيە تۇتىدۇ ۋە بۇ ئىشنى ئارقىغا سۈرەيدۇ . كېيىن ھەر ساھەدىكى ئەربابلار بىرـ لىكتە ئىمزا قويۇپ بۇ ئىشنى يەنە سۈيلىگەندىن كېيىن ، ياڭ

زېڭشىن فابرىكىنىڭ تەييارلىق پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . پىلاندا ، فابرىكا ئۇچۇن چىقىم قىلىنىدىغان خىراجەت بىر مىلـ يون سەر ئۆلكە پۇلى بولۇپ (بۇ 400 مىڭ سەر كۈمۈشكە توغرا كېلەتتى) ، بۇنىڭ يېرىمىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چىقىرىش ، قالغان يېرىمىغا فابرىكا قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار مەسئۇل بولۇپ پاي قىلىپ خەلقتە قويۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان . روزى ھاجىم ئالدى بىلەن 25 مىڭ سەر پاي قوشىدۇ ھەمدە ھەر ساـ ھەدىكى زاتلارنى پائال ھەرىكەتلەندۈرىدۇ . بۇنىڭ بىلەن 200 مىڭ سەر پاي تېزلا يىغىلىدۇ . ھەرقايسى مۇناسىۋەتلىك تەرەپـ لەرنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن 1926 ـ يىلى ، ھازىرقى خەلق باغچىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە فۇمىن توقۇمىچـ لىق فابرىكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىپ ، 1928 ـ يىلى قۇرۇلۇش پۈتۈپ رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىدۇ . 200 دەك ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولغان بۇ فابرىكا 1933 ـ يىلى ماجۇڭىنىڭ ئۇرۇمـ چىگە ئىككىنچى قېتىم قورشاپ ھۇجۇم قىلغاندا كۆيدۈرۈۋېتىـ لىدۇ .

ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن ، خەلقنى جاھاـ لەتتە قالدۇرۇش ، ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش سـ ياسىتىنى يۈرگۈزۈپ ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللـ رىدە ئېچىلغان ھەر خىل مەكتەپلەرنى تاقىۋەتتى . خەلق بۇنىڭغا قـەتئىي قارشىلىق قىلغانلىقتىن كېيىنچە زورمۇزور بىر نەچچە مەكتەپنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن بولدى . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغىنى خەنزۇ مەكتەپلەر بولۇپ ، مىللىي مەكتەپلەر قايتا ئەسلىگە كېـ لەلمىدى . ئۇ يىللىرى ئۇرۇمچىدە خەلق باشقۇرغان مەكتەپلەرـ دىن گەرچە بىر نەچچىسى بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى مەكتەپ دېگۈچىلىكى يوق ئىدى . ئۇنىڭ بىر خىلى مەسچىتلەردە ئېچىلـ غان كونا مەكتەپلەر بولسا ، يەنە بىر خىلى چەت ئەل سودا فىرـ مىلىرى ئاچقان ئەجنەبىي مەكتەپ بولۇپ ، مەخسۇس مىللىي

ئاراز چىلىق ئىدىيىسىنى تارقىتاتتى . روزى ھاجىم ياڭ زېڭشىنغا كۆپ قېتىم : « بىز جۇڭگولۇق ، ياش ئۆسمۈرلىرىمىز ئازراق بولسىمۇ جۇڭگونىڭ بىلىمىنى ئېگەللىشى لازىم » دەپ تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ ، بىراق جاھىل ، چىرىكلەشكەن ياڭ زېڭشىن بۇنداق ھەققانىي سادالارنى قانداقمۇ ئاڭلىسۇن ؟

روزى ھاجىم ئۆزى ئوتتۇرىغا چىقىپ مەكتەپ ئېچىش قارارىغا كېلىدۇ . 1921 ـ يىلى ئۈرۈمچى نەنگۇەندىكى چوڭ مەسچىت (بۇ مەسچىت ئەسلىدە خېلى بۇرۇنلا جامائەت تەرىپىدىن سېلىنغان بولۇپ ، ئەسلى دەرۋازىسى ھازىرقى بانكا قۇرۇلۇشى بىلەن مەسچىت ئارىلىقىدىكى كونا يولدا ئىدى) نىڭ دەرۋازىسىنى چوڭ يولغا يۆتكەپ ، ئەسلىدىكى دەرۋازا ئورنىغا ئىككى قەۋەتلىك ئىمارەت سېلىپ بىرمەكتەپ ئاچىدۇ . بۇ مەكتەپ دەسلىپىدە « تورانى » ، كېيىن « ئەختەرىيە » دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ مەكتەپ جەدىدىيە بولۇپ دىنىي مەكتەپلەرگە ئوخشىمايتتى . گىراماتىكا ، ئىلمىي تەجۋىد ، ئىلمىي ھېساب ، جۇغراپىيە ، ئانا تىلى ، تارىخ ، رۇس تىلى ، رەسىم ، تەنتەربىيە ،ناخشا قاتارلىق دەرسلەر ئوقۇتىلاتتى . مۇئەللىملەر ئابدۇخالىق زادە ، نۇرىدىن ئەپەندى ، شەمشىدىن ، پەرىدىن قاتارلىقلار ئىدى . شۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلاردىن ھازىر ئۈرۈمچىدىكى 80 ياشتىن ئاشقان باقى ئاخۇن تۇردى ئوغلى ئۇنىڭ جانلىق گۇۋاھچىسى .

يۇقىرىقىلاردىن سىرت روزى ھاجىم يەنە خەلق ئۈچۈن نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن . مەسىلەن : كورلا ، ماناس كۆۋرۈكىنى سېلىش ۋاقتىدا ھۆكۈمەتكە ئالاھىدە تەكلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ سادىق كاسسىرى ھەزىم ئاخۇنىنى ئىقتىسادىي مەسىلىنى چىڭ تۇتۇش ئۈچۈن نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتكەن . ئۈرۈمچىدىكى يېڭى مەھەللە ، كونا نەنمىندىكى كۆۋرۈكلەرنى ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن ياسىغان . كونىلار-

نىڭ كۆپ تەرىپلىشچە روزى ھاجىم چوڭ ساخاۋەتلىك كىشى بولۇپ ، نەزىر ، ھوشۇر ـ زاكاتلارنى مىللەت ئايرىماستىن كەمـ بەغەللەرگە بەرگەن ، مۇتەئەسسىپ موللىلارنىڭ ئۇنىڭ ھەرىكـ تىگە قارشى توقۇغان تۇرلۇك پەتىۋالىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان .

روزى ھاجىم 1927 ـ يىلى ياڭ زېڭشىن ئۆلۈشتىن بىر يىل ئىلگىرى ھەج تاۋاپ قىلىپ ھاجى بولغان . 1928 ـ يىلى ، ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ ئۆلكىلىك كېڭەش پالاـ تاسىنىڭ مۇئاۋىن يىجاڭلىق ۋەزىپىسىنى داۋاملىق ئۆتەپ كەلـ گەن . شۇ يىلى 8 ـ ئايدا جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېـ يىن ، ياڭ زېڭشىندىنمۇ بەتتەرلىشىپ ، دېھقانلار قوللىغا ئۆتكەن يەرلەرنى ۋاڭ ، گۇڭلارغا قايتۇرۇپ بېرىشنى يولغا قويغانلىقتىن قـۇمۇل خەلقىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ . ھۆكۈمەتكە قارشىلىق كۆپىيىدۇ . روزى ھاجىم ۋاڭ ، گۇڭلۇق تۇزۇمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قەتئىي قارشى تۇرۇپ ، دېھقانلارنىڭ يەرـ لىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشتە چىڭ تۇرغانلىقتىن جىن شۇرېن بىلەن پىكىر ئىختىلاۋى تۇغۇلۇپ زىددىيەت كۈچەيگەنلىكتىن ۋەزىپـ سىدىن قالدۇرۇلدۇ لېكىن ئۇ ، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

1932 ـ يىلى روزى ھاجىم 62 يېشىدا ئۇرۇمچىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ . ئۇنىڭ بارلىق تەئەللۇقاتى « ئاپـ رىل ئۆزگىرىشى » دىن كېيىن تەختكە چىققان شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىنغانىدى . 1946 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق بېتىمگە ئاساسەن مۇسادىرە قىلىنغان مۇـ لۈكلەر قايتۇرۇلغاندا ، روزى ھاجىمنىڭ مال ـ مۈلكىنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا قايتۇرۇلغان . قايتۇرۇلغان بۇ مۈلۈكنىڭ كۆپ قىسـ مىنى ئازادلىقتىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇرۇمچى يوللىرىنى ياساش ، ئامبىرىكىغا قارشى تۇرۇپ ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشكە

ئىنانە قىلدى . قالغان ئاز قىسمىنى لىچۇن سانائەت شەركىتىگە پاي قوشقان . ھازىر ئۇرۇمچىدە روزى ھاجىمنىڭ رەپىقىسى ، ئالىي مەلۇماتلىق ئوغۇل ، قىز ، نەۋرە ، چەۋرىلىرى بار .

قوشۇمچە :

مەن شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات كومىتېتىنىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن ، روزى ھاجىمنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ياخشى پېزىپ چىقىش ئۈچۈن ھەر تەرەپتىن نۇرغۇن ئىزلەندىم . ئەھۋالنى بىلىدىغان كىشىلەرنى زىيارەت قىلدىم . بۇ جەريانداا روزى ھاجىمنىڭ يېقىن ئادىمى ، ياڭ زېڭشىن ، جىن شۇرېنلارنىڭ تەرجىمانى مەرھۇم ناسىر ھەسەن (ناسىر بەگ) ، شېڭ شىسەي فۇگۇەنلىرىدىن بەكرى فۇگۇەن (قازا قىلدى) ، روزى ھاجىم (قازا تاپتى) ، خەنزۇ پېشقەدەملەردىن جاۋ جەنخۇڭ شۇنىڭدەك پېشقەدەم باقى ئاخۇن ئاكىلاردىن روزى ھاجىم توغرىسىدا مەلۇمات ئالدىم .

پېشقەدەم جاۋ جەنخۇڭ روزى ھاجىمنى تەرىپلەپ مۇنداق دېدى : « مەن 90 دىن ئاشتىم ، كۆپ ئادەملەرنى ئۇچراتتىم . بىراق روزى ھاجىمدەك ئادىل ، ئەقىل ـ پاراسەتتە تاكامۇللاشقان ، ۋەتەن ، خەلقنى سۆيىدىغان كىشىنى كەم ئۇچراتقان » . بۇ بىر قاتار ئىزلىنىشلەر ئارقىلىق مەن روزى ھاجىمدەك ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار زاتقا ئۇرۇمچى تارىخىدىن ئورۇن بېرىش لازىملىقىنى ، بولۇپمۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تارىخىغا ئۇنىڭ پارلاق ئىش ـ ئىزلىرىنى كىرگۈزۈش لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم .

ناسىر بەگ

ناسىر بەگ ھەسەن ئوغلى ، 1891 ـ يىلى كورلىدا تۇغۇلـ

غان . ئۇ ئائىله تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن دەسلەپ دىنىي مەكتەپتە ، كېيىن 1902 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە خەنزۇچە شۆتـاگدا ئوقۇغان . ئۇ ، كىچىكىدىنلا كىچىك پېئىل ، مۇلايىم ، چىقىشقاق ۋە زېرەك بولغاچقا ، كورلا ، قارا شەھەر ئەتراپىدا يۈـ رۈپ موگغۇللار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇش جەريانىدا موگغۇل تىل يېزىقىنى ئۆگىنىۋالىدۇ . ئۇنىڭ خەنزۇ ، موگغۇل ۋە ئۆز تـ لىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل تىل يېزىقىنى بىلىشى شۇ زامانىنىڭ شارائىتىدىن ئېيتقاندا بىر « مۆجىزە » ئىدى . ناسىر ھەسەن ئەشۇ تالانتى بىلەن جامائەتچىلىككە تونۇلىدۇ .

ناسىر ھەسەنىنىڭ خەنزۇ ، موگغۇل تىلىنى بىلىدىغانلـ قىنى ئاگلىغان قارا شەھەردىكى موگغۇل ۋاڭ ناسىر ھەسەنگە يۇقىرى مائاش بېرىپ ئۆزىگە تەرجىمان قىلىۋالىدۇ . ئۇ شۇنىڭـ دىن ئېتىبارەن ۋاڭ ئوردىسىدىكى ئوردا ئەمەلدارى بولۇپ ئىشـ لەيدۇ ، كىشىلەرمۇ ئۇنى ئەمەل دەرىجىسى بەگ نامى بىلەن ئا ـ تايدۇ .

1910 ـ يىللىرى چىڭ سۇلالىسى بەزبات بولغان ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كۈرەش ئەۋجىگە چىققان ، سۇن جۇڭسەن رەھبەرلىك قىلغان ئۇلۇغ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ بورىنى شىنجاڭغىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى . ئۇرۇمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە سودىگەرلىرى چـىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى چىرىك ھاكىمىيىتىگە قارشى ھـەرىكەتكە كېلىدۇ . ئۇلار ئۇرۇمچىدىكى ھۆكۈمەت ئارمىيىسى ئىچىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىرىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تـەشكىلاتىنىڭ بارلىقىنى بىلسىمۇ ئۇلار بىلەن ئالاقە باغلاش ۋە تىل مەسلىسىدە قىسىلىدۇ ...

بـۇ چـاغدا ئۇرۇمچىدىكى سودىگەرلەرنىڭ شاگزۇگى روزى ھاجىم ئۇنىڭدىن بىر قانچە يىل ئىلگىرى قارا شەھەر مـوگغۇل ۋاگى بىلەن بولغان سۆھبىتىگە (تىجارەت ئىشلىرىدا)

تەرجىمانلىق قىلغان ناسىر بەگنى ئەسكە ئېلىپ ، ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن يۈسۈپ ھاجىم ، ساقى ئاخۇنباي ، تۇردى ئاخۇن شاگىزۇك ، ياگخاگدىكى بىر بۆلۈم ئۆزبېك ، تاتار مۆتىۋەر سودىگەرلەر ۋە مەرىپەتپەرۋەر زاتلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، ناسىر بەگنى 1911 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىدۇ .

ناسىر بەگ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن روزى ھاجىم باشلىق يەرلىك زاتلارنىڭ ئىنقىلابچىلارنى ئىزلەش ۋە ئۇلار بىلەن ئالاقىلىشىشتا تەرجىمانلىق ، ئالاقىچىلىك رولىنى ئويناىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئىنقىلابچىلار بىلەن يەرلىك كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىنقىلابىي بىرلىك ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئورنىتىلىدۇ . كېيىن مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۇرۇمچىدە قوراللىق قوزغىلاڭ ئۇيۇشتۇرۇش ئۈچۈن لىيۇشەنجۇننى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ .

لىيۇشەنجۇن 1911 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۇرۇمچىگە كېلىپ قوزغىلاڭچى قوشۇن تەشكىللەشكە كىرىشىدۇ . ئۇرۇمچىدىكى ھەر مىللەت خەلقى جۈملىدىن روزى ھاجىم ، ساقى ئاخۇنباي ، تۇردى ئاخۇن شاگىزۇك قاتارلىق كىشىلەر قوزغىلاڭچى قوشۇننىڭ پائالىيەت ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن 25 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلى يارىدەم قىلىدۇ . يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئىنقىلابچىلار بىلەن بولغان مۇشۇ بىر قاتار ئىشلىرىدا ناسىربەگ ئالاھىدە زور رول ئويناىدۇ .

لىيۇشەنجۇن ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ھەر مىللەت خەلقى ۋە ۋەكىللىرى بىلەن قوزغىلاڭغا جىددىي تەييارلىق كۆرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ، ئىلدىكى ئىنقىلابچىلار ۋە قوراللىق قوشۇننىڭ رەھبىرى ياڭ زەنشۇي بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ . بۇ چاغدا ھەر قايسى جەھەتلەردىكى ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ئالاقىچىلىككە ناسىر بەگ تاللىنىدۇ . ئۇ ئىلغا ئۇرۇمچىدىكى ئۇيغۇر مۆتىۋەرلىرىدىن روزى ھاجىم ، ساقى ئاخۇنباي ،

تۇردى ئاخۇن شاگىرۇگلارنىڭ ئىلىدىكى ھۇسەنباي ھاجىم ، يا-
قۇپباي ، ھېكىم بەگ ھاجىغا يوللىغان مەكتۇپى ۋە ئاغزاكى تاپ-
لىغان ئىنقىلابىي پائالىيەتنى قوللاش ھەققىدىكى پىكىر بايانلا-
رىنى ئېلىپ بارىدۇ . نەتىجىدە ئىلىدىكى بۇ ئۇچ مەشھۇر زات
باشلىق ھەر مىللەت خەلقى ئىنقىلابىنى قىزغىن قوللايدۇ ۋە
نۇرغۇن ئىقتىسادىي ، ماددىي ياردەم بېرىدۇ . ئىلىدىكىلەرنىڭ
ياڭ زەنشۇي باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابچىلار بىلەن بولغان مۇنا-
سىۋەتتىدە ۋاڭ قادىر (خۇيزۇ) تەرجىمانلىق ، ئالاقىچىلىك قە-
لىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئىلى ۋە ئۇرۇمچىدە قوزغىلاڭ باشلىنىدۇ .

ناسىر بەگ بۇ قېتىم ئىلىغا بارغاندا ئۇرۇمچىدىكى ئىن-
قىلابچىلار بىلەن ئىلىدىكى ئىنقىلابچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى
ئىلگىرى سۈرۈش ، ئىلىدىكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئىنقىلابچىلار
بىلەن مۇناسىۋەت باغلىشى ۋە ئىنقىلابنى قوللىشى جەھەتلەردە
ئالاھىدە رول ئوينايدۇ .

1911 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ، ئۇرۇمچىدە لىۋ-
شەنجۇن باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان قوزغىلاڭ 30 ـ چىسلا
مەغلۇپ بولىدۇ . ئىنقىلابچىلار بۇ ئىككى كۈنلۈك ئۇرۇش جە-
يانىدا ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئارقا
قورۇسى ئەتراپىغا جايلاشقان تۇگمەنلەرگە يوشۇرۇنۇپ جەڭ
قىلىدۇ . ئەنە شۇنداق خەۋپلىك چاغلاردا ناسىربەگ ئۇرۇمچە-
دىكى يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئىنقىلابچىلارنى قوللاپ ئەۋەتكەن
يىمەك ـ ئىچمەك قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىلىش
ئەھۋالىدىن مەلۇمات بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدۇ .

1912 ـ يىلى (مىنگونىڭ 1 ـ يىلى) 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ
كۈنى ، ئىلى جۇمھۇرىيىتى ئىنقىلابى غەلىبە قىلىپ ، ئىنقىلابچىلار
ئۆلكە مەركىزىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ . ئىنقىلابچىلار جەڭگا
كېلىپ ئورۇنلاشقاندا ناسىر بەگ ، ئابلا ئاخۇن قاتارلىق كىشىلەر
ئۇرۇمچىدىكى يەرلىك خەلقنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇلاردىن ھال

سوراشقا باردۇ . لېكىن شىخوغا بارغاندا يۇەن داخۇا ئىلى ئار-
مىيىسىگە قارشى چىقارغان قوشۇننىڭ توسقۇنلۇقى بىلەن شە-
خودىن قايتىدۇ .

1912 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ دودۇ-
لىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن ، 7 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئىلى
جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى بىلەن 11 ماددىلىق بېتىم ئىمزالاپ جۇم-
ھۇرىيەت تۈزۈمى يۈرگۈزىدۇ . بۇ چاغدا خەلق سايلىمى بىلەن
روزى ھاجىم يىجاڭلىققا سايلىنىدۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن روزى
ھاجىم ناسىر بەگنى ئۆزىگە تەرجىمان قىلىپ ئىشلىتىدۇ . بۇ
جەريانداا ناسىربەگ ياڭ زېڭشىننىڭ كۆزىگە چېلىقىدۇ ـ دە ، ياڭ
زېڭشىن ئۇنى ئۆزىگە تەرجىمان ۋە فۇگۇەن قىلىپ تەيىنلەيدۇ .
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ناسىر بەگ رەسمىي ھۆكۈمەت خىزمىتىنى
ئىشلەشكە كىرىشىدۇ .

1912 ـ يىلىدىن 1928 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك يى-
خۇيدا ئىش بېجىرگۈچى ، ۋېيىۋەنجاڭ ، مەسلىھەتچى ، قوشۇمچە
يىخۇي تەرجىمانى بولىدۇ . كېيىن ئۇ ياڭ زېڭشىننىڭ فۇگۇەنچۇ
(ئادىيۇتانتلار باشقارمىسى) ۋە مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىدا ئىش-
لەيدۇ .

1928 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈ-
رۈلۈپ جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن ، 1933 ـ يىلىغىچە
جىن شۇرېنغا فۇگۇەن ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە مەسلىھەتچى ،
قوشۇمچە تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ .

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن 1933 ـ يىلىنىڭ كېيىنكى
يېرىمىدا شېڭ شىسەي تولۇق ھوقۇق ئىگىلىگەندىن كېيىن ،
1938 ـ يىلىغىچە شېڭ شىسەيگە شاۋشياۋ (فۇ تۇەنجاڭ) دەرە-
جىلىك فۇگۇەن بولۇپ ، كېيىن جۇڭشياۋ ، شاڭشياۋلىققا ئۆس-
تۈرۈلىدۇ .

1938 ـ يىلىدىن 1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە شىنجاڭ مۇ-

سادىره ھەيئەتنىڭ ھەيئەت بولىدۇ . 1940 ـ يىلدىن 1941 ـ يىلـ غىچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا باشلىقى ۋە مۇسادىره قىلىۋېلىنغان نەرسىلەرنى قايتۇرۇش ھەيئىتىنىڭ ئىشلەيدۇ .

1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى قولغا ئېلىنىپ 1945 ـ يىلغىچە شېڭ شىسەي تۈرمىسىده ياتىدۇ . ۋۇجۇڭشىن ئۆلكه رەئىسى بولغاندىن كېيىن ، سىياسىي جىنايەتچىلەر قاتارىدا تۈرمىدىن بوشىتىلىپ ، 1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇرۇمچى يەرلىك مالىلار شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ .

1946 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1953 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە مۇـ ئاۋىن شەھەر باشلىقى ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى .

1950 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 1955 ـ يىلى 1 ـ ئايدا شەھەرلىك سىياسىي كېڭەش رەسمىي قۇرۇلغانغا قەدەر 1 ـ نۆۋەتلىك شەـ ھەرلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان . 1955 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن ئاخىرقى ئۆمرىگىچە (1979 ـ يىلىغىچە) جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئۇرۇمچى شەھەرلىك 1 ـ ، 2 ـ ، 3 ـ ، 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان . 50 ـ يىللاردا يەنه شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيـ نىڭ ۋەكىلى ، سايلام ھەيئىتى ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ، باش سوديە قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

1962 ـ يىلى مەرھۇم ناسىربەگنىڭ ئۆز يار ـ بۇرادەرلـ ىدىن شاكىر ئەلەم ، تېۋىپ باي ئاخۇن ۋە پەتتاخ شەنجاڭ قا ـ تارلىقلار بىلەن بولغان بىر قېتىملىق شەخسىي سۆھبىتىده مەنمۇ بىللە بولغانىدىم . بۇ تۆت تارىخىي شەخس ئۆتمۈش ھەققىده سۆھبەتلىشىپ ، سۆز ناسىربەگكه كەلگەنده ، « مەن ياڭ زېڭـ شىن دەۋرىده ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلاشتىم . ياڭ ، جىن ، شېڭ ، گومىنداڭدىن ئىبارەت تۆت دەۋرنىڭ مۇستەبىت سىياسىتىنى باشتىن كەچۈردۇم . ئۇنىڭ پۈت ـ قول چوماقلىرى بولدۇم . بۇ

دەۋىرىنىڭ ماڭا تاپشۇرغان ۋەزىپىسىنى قىلماي بولمىدى . لېكىن خەلق ۋە ئادالەت تەرەپتە تۇرۇشنى ئادەت قىلىم . خىيانەتچىلىك ، پارىخورلۇق ، بيۇروكراتلىقتەك يامان ئىللەتلەرنى ئۆزۈمگە يۇقتۇرمىدىم . شۇڭا مەن ئارىلاشقان پاكىز زېڭشىن بىلەن تۆمۈر خەلىپە سۆھبىتى ، جىن شۇرېن بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدىكى ۋە شېك شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجىم ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ، كېيىنكىلەردە ھېچقايسى تەرەپكە يان باسمىدىم ، ۋەزىپە ئۆتىدىم . ئەمما كىشىلەر بىلەن بولغان ئىنسانى مۇئامىلىنى بىرىنچى دەپ بىلدىم . ئازادلىقتىن كېيىن يەنىلا چوڭ ـ چوڭ ۋەزىپىلەردە بولدۇم . پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئەمر ـ پەرمانلىرىنى بىجانىدىل بېجىردىم . ھال ـ ئەھۋال ئېيتقان كىشىلەرنىڭ ھالىغا يەتتىم . دېمەك ، ئۆمرۈم بويى ئامما بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناپ ھەممىنى تەڭ رازى قىلدىم . شۇڭا ئالاھىدە تالانت ۋە تەدبىرلىك بولمىساممۇ ھەر قايسى دەۋىرنىڭ تەلىپىدىن چىقتىم » دېگەنىدى .

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى ناسىربەگ ئۆز ھاياتىدا ئازاتلىقتىن كېيىنكى دەۋر بىلەن بەش دەۋىرگە خىزمەت قىلىش جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئىسىسىق ـ سوغۇقلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ، كۆپىنى كۆرگەن ، كۆپنى بىلىدىغان ، تەجرىبىلىك ، خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياققان جامائەت ئەربابى . ئەپسۇسكى كېيىنكى كۈنلەردە ئۇنىڭ بىلەن تولۇقراق سۆھبەتتە بولۇپ ، ئۇنىڭ ھاياتىدىن خاتىرە قالدۇرالمىدۇق .

ناسىر بەگ 1979 ـ يىلى ئۈرۈمچىدە كېسەل سەۋەبىدىن 88 يېشىدا ۋاپات بولدى . مەرھۇمنىڭ جەستى پارتىيە ، ھۆكۈمەتنىڭ غەمخورلۇقى ۋە جامائەتچىلىكنىڭ زور قايغۇسى ئىچىدە ئەلدىن ئايرىلدى . لېكىن ئۇنىڭ مۇلايىم ، ئىللىق پەزىلىتى ئامما ئىچىدە زور تەسىر كۆرسىتىپ قالدى .

نىياز دوتەي

نىياز دوتەي (نىياز ھېبزوللا شەرىپى) 1894 ـ يىلى تۇرپان ئاستانە يېزىسىدا مەرىپەتپەرۋەر دىنى ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . نىياز دوتەي ئۆز يېزىسىدا ئوقۇپ ساۋاتلىق بولغان .

ئۇ 1930 ـ يىللاردا تۇرپاندا قوزغالغان دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقۇچىسى بولۇپ ، ئىنقىلاب جەنۇبىي شىنجاڭغا كېڭەيگەندە تۇەنجاڭلىققا كۆتۈرۈلگەن . 1934 ـ يىلى قوزغىلاڭچىلار ئاقسۇنى ئىشغال قىلغاندا نىياز تۇەنجاڭ خوجىنىياز ھاجىم تەرىپىدىن ئاقسۇغا ۋالى قىلىپ بەلگىلىگەن . خوجىنىياز ھاجىم ئاقسۇدا بولغان مەزگىلىدە « قوراللىق ئىنقىلاب تۇغىدى ، جاھان تىنجىدى ، مەكتەپ ئاچايلى ، بالىلارنى ئوقۇتايلى » دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان . شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇدىن باشلاپ پۈتۈن شىنجاڭدا يېڭى مەكتەپ ئېچىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن ، بۇ چاغدا تەرەققىپەرۋەر نىياز دوتەي ۋالى بارلىق ئىش ـ ھەرىكىتىنى مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىغا سەرپ قىلغان ۋە باشلامچى بولۇپ تۇنجى قىزلار مەكتىپى تەسىس قىلغان . بۇنىڭ بىلەن قالماستىن ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلاردىن مەمتىمىن قارى (سوپىزادە) ، موسا دامۇللا قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ ، ئاقسۇ مائارىپى تەرەققىياتىغا ئۆل سالغان . شۇڭا ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى نىياز دوتەينىڭ تۆھپىسىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ .

1935 ـ يىلغا كەلگەندە ئاقسۇ دىيارىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا 30 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى چىقىرىپ ، ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇتقان .

نىياز دوتەي 1934 ـ يىلىدىن 1937 ـ يىلىغىچە ئاقسۇدا دوتەي بولۇش جەريانىدا خەلق قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان . جۇملىدىن خەلق ئۇ تەسىس قىلغان مەكتەپكە « مەكتىپى

نـيازبيه » دەپ نام بېرىش بىلەن دوتەي ئەملىنى ئىسمغا قو-
شۇپ قوللانغان . 1937 ـ يىلى شېكى شىسەي نيياز دوتەينى
تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن كونسۇل قىلىپ تەينىلەيدۇ . نيياز
دوتەي تاشكەنتتە بولغان مەزگىلدە ، تاشكەنتتىكى شىنجاڭلىق
مۇھاجىرلار ، ئوقۇغۇچىلار ئۇچۇن كۆپ ياخشى ئىشلارنى قى-
لىدۇ . كېيىن شېكى شىسەي نيياز دوتەينى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ
قولغا ئېلىپ ئۇرۇمچى تۇرمىسىگە قامايدۇ . بالىلىرىنى « خائىن-
نىكى بالىلىرى » دەپ پالايدۇ . شۇ چاغدا نيياز دوتەي بىلەن
تۇرمىدە بىللە بولغان ئەسەيدۇللا دېگەن بىر كىشىنىكى دېيىشچە
نيياز دوتەي شۇ چاغدا تۇرمىدە ئۆلتۇرۇلگەنىكەن .

تاھىر بەگ

تاھىر بەگ پىچان لۇكچۇنلۇك بولۇپ ، ياش ۋاقتىدا
خەنزۇچە (شۆتاك) ئوقۇغان . جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغاندا شىنجاڭ
ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ نەنجىڭگە بېرىپ زۇڭتۇك سايلىمىغا
قاتناشقان . 1929 ـ يىلى سودىگەرچىلىك بىلەن موسكۋاغا بار-
غان . ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن شىنجاڭ مىللىي ئىشلار
ھەيئىتىگە باشلىق بولغان . 1938 ـ يىلى زالىم شېكى شىسەي تە-
رىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ۋاپات بولغان .

يۇنۇسبەگ

يۇنۇسبەگ تۇرپانلىق . باشلىق دەۋرىدە سىياسىي قانۇن
مەكتىپىنىكى بىرىنچى قارارىدا ئوقۇپ ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن
كېيىن 1933 ـ يىلى قەشقەرگە ۋالى بولغان . 1934 ـ يىلى ئۇ-
رۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ، دېھقانچىلىق ـ كانچىلىق نازارىتىگە
نازىر بولغان . 1938 ـ يىلى شېكى شىسەي تەرىپىدىن تۇرمىگە

ئېلىنىپ ، تۇرمىدە ۋاپات بولغان .

جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق بەش شېبە كونسۇلى

1860 ـ يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن تەڭ ھوقۇقلۇق شەرتنامىلار ئىمزالاپ ، شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى ، ئىلى ، قەشقەر ، ئالتاي ، چۆچەك قاتارلىق شەھەرلىرىدە كونسۇلخانا قۇرغانىدى . 1917 ـ يىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلبىسە قىلغاندىن كېيىن بۇ كونسۇلخانىلار ئۆزلىكىدىن تاقالغان . 1922 ـ يىلى روسىيە ھۆكۈمىتى ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمىتى بىلەن كۆپ قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ، چار روسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى تاقالغان بەش كونسۇلخانىسىنى قايتا ئېچىش ۋە شىنجاڭنىڭ روسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھەي ، ئالما ـ ئاتا ، زەيسان ، تاشكەنت ، ئەنجان قاتارلىق بەش شەھەردە كونسۇلخانا ئېچىشنىغا يول قويۇش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىغان ۋە 1924 ـ يىلىدىن باشلاپ جۇڭگو ھۆكۈمىتى مەزكۇر بەش شەھەردە كونسۇلخانا تەسىس قىلغان .

گوەن چىڭلەن

شېبە ، 1889 ـ يىلى تۇغۇلغان . ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن 1903 ـ يىلغىچە كۇرە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان . شۇ يىلى چىڭ ئوردىسى ئۇنى ئالما ـ ئاتا گىمنازىيىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىدۇ . 1910 ـ يىلى گىمنازىيىنى ئەلا پۈتتۈرۈپ ، ئالتۇن مىدال ئېلىپ ئىلىغا قايتىپ كېلىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي شىنخەي ئىنقىلابىدا چىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلىدۇ . گوەن چىڭلەن ئىلى 3 ـ سۇمۇلدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ .

1914 ـ يىلى ئۇ ئۈرۈمچىگە چاقىرتىلىپ كېلىپ ، دىپلو-

ماتىيە ئىدارىسىنىڭ چېگرا سودا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1923 ـ يىلى ئالما ـ ئاتاغا ئەۋەتىلىپ ، جۇڭگونىڭ ئالما ـ ئاتادا تۇرۇشلۇق سودا باشقارما باشلىقى بولىدۇ . 1924 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت دىپلوماتىيە ئورناتقاندىن كېيىن ئالما ـ ئاتادا تۇرۇشلۇق كونسۇل بولىدۇ . 1926 ـ يىلى خىزمەت ۋاقتى توشۇپ ئۆلكىگە قايتىپ خارجى ئىشلار ئىدارىسىدە ئىشلەيدۇ . 1949 ـ يىلى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا مەخسۇس رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى بولىدۇ . ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىدا مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ . مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە « تۆت كىشىلىك گۇرۇھنىڭ » زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ ، 1972 ـ يىلى ۋاپات بولىدۇ .

سادۇچىن

شىبە ، 1885 ـ يىلى تۇغۇلغان . ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئىلى كۇرە مەكتىپىدە ئوقۇغان . 1903 ـ يىلى چىڭ ئوردىسى ئونى ئالما ـ ئاتاغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن . 1910 ـ يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ ئىلىغا قايتىپ كەلگەن ۋە داۋشېڭ يېڭخاڭ (رۇس ـ خىتايىسكى غالىبىيەت بانكىسى) دا تەرجىمان بولغان . 1914 ـ يىلى داۋشىڭ بانكىسىدىن پۇل قەرز ئېلىپ غۇلجىدا چاڭ شۇجۇڭ سودا شىركىتى قۇرىدۇ . 1919 ـ يىلى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ ياڭ زېڭشىنگە رۇسچە تەرجىمان بولىدۇ . 1926 ـ يىلى ئالما ـ ئاتادا تۇرۇشلۇق جۇڭگو كونسۇلى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ . 1928 ـ يىلى رۇسىيە ھۆكۈمىتى خۇسۇسىي سودىغا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغاندا ، روسىيەدە سودا قىلىۋاتقان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئىقتىسادىنى دىپلوماتىيە يولى بىلەن قوغداپ ، سودىگەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىنى شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ . 1929 ـ يىلى خىزمەت ۋاقتى توشۇپ قايتىپ

كېلىدۇ . ئۇ روسىيەدىن غۇلجا ، تارباغاتايغا كېلىدىغان جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ . 1934 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئىلى دەريالىسىدا پاراخوت قاتناش سۆھبىتى ئۇچۇن موسكۋاغا ئەۋەتىلىدۇ . 1935 - يىلى جۇڭگونىڭ ئەنجاندا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولۇپ تەينىلىنىدۇ . 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى قاماققا ئېلىپ مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىدۇ . 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ غۇلجىغا بېرىپ ، شىبە تىلىدا نەشر قىلىنغان « ئازادلىق ئاۋازى » گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ .

1949 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمى ھەيئىتى بولىدۇ . 1960 - يىلى ۋاپات بولىدۇ .

باتۇچىن

باتۇچىن سولۇن (داغۇر) 1884 - يىلى تۇغۇلغان . ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئىلى كۇرە مەكتىپىدە ئوقۇغان . 1903 - يىلى مانجۇ ھۆكۈمىتى ئالما ـ ئاتا گىمنازىيىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن . 1910 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ ، ئۇ- رۇمچىدە دىپلوماتىيە ئىدارىسىدە ئىشلىگەن . كېيىن چېگرىدىن كىرگەن ئاق گۋاردىيىچى دۇتۇپ قوشۇنى (دۇتۇپ چارروسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىنىڭ ئاتامانى . ئۇ ، ئوتتۇرا ئاسىيا- دىكى ئابدۇللا روزى باقىيوۋ باشچىلىقىدىكى تارانچىلار ئۇيغۇر پولكىدىن يېڭىلىپ ئىلى ، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا قېچىپ كەلگەن) نىڭ خىزمىتىنى ئىشلىگەن .

ئۇ 1930 - يىلى جۇڭگونىڭ ئالما ـ ئاتادا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان . 1934 - يىلى خىزمەت ۋاقتى توشۇپ قايتىپ كەلگەن . ئۇزۇن ئۆتمەي شېڭ شىسەي ئۇنى قاماققا ئالغان . 1949 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ ئۆز ئۆيىدە تۇرغان . 1949 - يىل- دىن كېيىن ئىلى سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئىتى بولۇپ

ئىشلەيدۇ . 1957 - يىلى كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغان .

گۇاڭلۇ

شەنبە ، 1895 - يىلى تۇغۇلغان . باشلانغۇچ مەكتەپ پۈتۈرگەندىن كېيىن ، بېيجىڭدىكى رۇسچە مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇيدۇ . 1930 - يىللىرى ، نەنجىندىكى شىنجاڭ باشقارمىسىدا ئىشلەيدۇ . 1932 - يىلى گومىنداڭنىڭ قانۇن پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ . 1933 - يىلى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىدۇ . 1935 - يىلى جۇڭگونىڭ تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى بولىدۇ . 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى قولغا ئالىدۇ . 1944 - يىلى تۇرمىدىن چىقىپ غۇلجىغا بارىدۇ . ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى گۇاڭلۇ ، تەلئەت مۇسابايوۋ ، ئىلياس (خۇيزۇ) لارنى تىكەس ، توقتۇز تارا قاتارلىق جايلارغا تەشۋىقات ۋە تەكشۈرۈش خىزمىتىگە ئەۋەتىدۇ . گۇاڭلۇ بۇ ناھىيىلەردىكى بىر قىسىم ئەمەلدارلارنى ئېلىپ ، تەلئەت مۇسابايوۋ ، ئىلياسلار بىلەن بىرگە يۇلتۇز ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىپ ئۇچ ۋىلايەت ئەھۋالىدىن جاڭ جېيشىغا مەلۇمات يوللايدۇ . جاڭ جېيشى ئۇنى مۇكاپاتلايدۇ ۋە ئۆلكىلىك شېخۇيچۇغا مەسئۇل قىلىدۇ . 1946 - يىلى نەنجىنگە بارىدۇ . ئازادلىق ئۇرۇش ۋاقتىدا ، تەيۋەنگە قېچىپ كېتىدۇ . ئۇ 1973 - يىلى تەيۋەندە ئۆلىدۇ .

يىن دېشەن

شىبە ، 1886 - يىلى تۇغۇلغان . ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ، ئىلى كۇرە مەكتىپىدە ئوقۇغان . 1903 - يىلى مانجۇ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئالما ـ ئاتا گىمنازىيىسىگە ئوقۇشقا چىقارغان . 1910 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ، نەنجىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدە ئىشلىگەن . 1929 - يىلى

نەنجەن ھۆكۈمىتى ئۇنى جۇڭگونىڭ ئالما ـ ئاتادا تۇرۇشلۇق كونسۇلى قىلىپ بەلگىلەيدۇ . بىر يىل بولمىغان ۋاقىتتا يەنە 1930 ـ يىلى مانجۇرىيەدە جۇڭگو ـ روسىيە قوراللىق توقۇنۇشى يۈز بېرىدۇ . بۇ كۈنلەردە روسىيەدىكى ھەرقايسى جۇڭگو كونسۇلخانىلىرى ئالدىدا روسىيىلىكلەر نامايىش قىلىپ كونسۇل دەرۋازىلىرىنى چاقىدۇ . شۇنىڭ بىلەن روسىيەدىكى ھەرقايسى كونسۇللار قايتىپ كېلىدۇ . بۇ چاغدا يىن دېشەن پولەك ئايال بىلەن توي قىلىپ نەنجىندە تۇرىدۇ . ئازادلىقتىن كېيىن ، بېيجىن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ رۇس تىلى پروفېسسورى بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1957 ـ يىلى ئوڭچى بولۇپ غۇلجىغا قايتۇرۇلىدۇ . 1958 ـ يىلى كېسەل بولۇپ ۋاپات بولىدۇ .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى قولغا كەلتۈرۈش ، جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەت ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا پىداكارلىق بىلەن كۈرەش قىلغان ، ئۆز تارىخىدا ئەينى زامان فېئودال ھۆكۈمران كۈچلەرنىڭ تۈرلۈك تەھدىدى ۋە بېسىملىرىدىن قورقماي ، قەشقەردە ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىدا تەشەببۇسكار رول ئوينىغان ، خەلقنىڭ ئويغىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پائال ھەرىكەت قىلغان ۋە بۇ جەھەتتە بەلگىلىك تۆپە يارىتقان ئاكتىپ زاتتۇر .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەرلىك بولۇپ ، ئۇقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇنىڭ چوڭ دادىسى ئابدۇقادىر ئاخۇن 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرغىچە قەشقەردە قازىكالان نامى بىلەن خەلقتە تونۇشلۇق بولغان جامائەت ئەربابى بولۇپ پارىس ، ئەرەب ، ئوردو ۋە تۈركىي تىللىرىنى مۇكەممەل

ئىگەللەپ ، ئەتراپلىق ئىلىم تەھسىل قىلغان شەرىئەتشۇناس ، ئادالەتپەرۋەر كىشى ئىدى .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئابدۇقادىر قازىكالاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابلىمىت ھاجىمنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ بالىلىق دەۋرىنى مەرىپەتپەرۋەر دادىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ، 1905 - يىللىرىغىچە قەشقەر شەھىرىدە ئىپتىدائى مەكتەپتىن تاكى ئالىي بىلىم يۇرتى بولغان قەشقەر خانلىق مەدرىسىگىچە ئوقۇدى . بالىلىق دەۋرىدە ئۇ شوخ ، تېتىك ، زېرەك ، غەيۇر ، مەجەزى چۈس ئىدى . ئۇ تاشقى دۇنيادا كۆتۈرۈلۈۋاتقان يېڭى مەدەنىيەتكە قىزىقىپ ، سودىگەرلەردىن دۇنيادىكى ھەر قايسى جايلارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئۆگىنىش بىلەن ئاڭلاشنى بىرلەشتۈرۈپ ، زامانداشلىرى ئارىسىدا ئىقتىدارلىق بولۇپ يېتىلدى . شۇڭا ئۇنى زامانداشلىرى سۆزمەن زاكۇنچى دەپ ئاتايتتى .

1892 - يىلى باۋۇدۇن مۇسابايوۋلار چەت ئەلگە ئوقۇغۇچى چىقارغان ۋاقىتتا ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنۇ ئىمتىھانغا قاتناشىپ ئىمتىھاندىن ئۆتىدۇ . لېكىن يېشىنىڭ كىچىكلىكى تۈپەيلىدىن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇشتىن قېپقالدى .

1905 - يىللىرى دۇنيا ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولغان ، كاپىتالىزم تەرەققى قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كۆچكەن ۋاقىتلار ئىدى . ئۇ يىللاردا شىنجاڭدا روسىيە ، ئەنگلىيە قاتارلىق جاھانگىر دۆلەتنىڭ كونسۇللىرى بار بولۇپ ، شىنجاڭدا ئەنگلىيە بىلەن چارروسىيىدىن ئىبارەت ئىككى كونا جاھانگىر دۆلەتنىڭ سىياسىي رىقابىتىدىن باشقا سودا رىقابىتىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى . ئەنگلىيە سودىسى جەنۇبىي شىنجاڭدا ئاساسىي ئورۇنىدا تۇراتتى . چارروسىيە 19 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن باشلاپ شىمالىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭ (ئىلى ، ئالتاي ، چۆچەك ، ئۈرۈمچى ، قۇمۇل ، تۇرپان) دىن ئىبارەت بۇ جايلار-

نىڭ سودىسىنى كونترول قىلىۋالغان ئىدى .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم 1907 - يىلىدىن 1911 - يىلىغىچە ئىككى رەت روسىيىگە سودا - تىجارەت بىلەن چىقىدۇ . ئۇ بىر تەرەپتىن تىجارەت قىلسا ، بىر تەرەپتىن روسىيىنىڭ چوڭ - كىچىك شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلىپ ، ئىگىلىك يارىتىش تەجرىبىسىنى ئۆگىنىدۇ . ئۇ 1905 - يىلىدىكى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن « كالتا چاپانلار تەشكىلاتى » نىڭ ئەركىنلىك ، ئازادلىق ۋە پەنگە يۈرۈش قىلىش يولىدىكى كۈرەشلىرى ۋە باشقا ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىدىن زور تەسىر ئالىدۇ .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ روسىيىدىن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن ۋاقتى دەل ئۇرۇمچى ۋە ئىلىدا شىنخەي ئىنقىلابىي پارتىيىلىرىنىڭ ، ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇل ۋە تۇرپان رايونىدىكى دېھقانلار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مەزگىل ئىدى .

زېمىندا بولۇۋاتقان بۇ ئىشلارنى كۆرگەن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەردىكى ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن بولغان بىر بۆلۈم ئىلغار پىكىرلىك كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ ، خەلقنى ئويغىتىپ ، پەننىي مەكتەپ ئېچىپ ، خەلقنى نادانلىق ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن روسىيىدىكى خەلقلەرنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان تۇرمۇشى ، ئاچقان پەننىي مەكتەپلىرى ۋە ئۇ يەردىكى تەرەققىياتلارنى تەشۋىق قىلدى .

1913 - يىلىغا كەلگەندە ، ئۇ يۇسۇپ قوقەنى ، ۋېلىخان باي ، سوپا نىياز ھاجىم ، ماموت ھاجىم ماشىنچى ، نىياز ھاجىم تەمبۇر ، ئىمىن تامچى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ھەمدەملىشىپ ، قەشقەر شەھىرى جانان كوچىسىدىكى يۇسۇپ ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ قوروسىدا قەشقەر يېقىنقى زامان تارىخىدا تۇنجى قېتىم بىر سىنىپلىق يېڭى مەكتەپ ئاچىدۇ . بۇ سىنىپتا 26 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ . بۇ يىللاردا پىشقان ئوقۇتقۇچىلارنى تېپىش

قېيىن بولغاچقا ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم تەرەققىپەرۋەر زات ئاكا ـ ئۇكا مۇسا بايوفلار بىلەن ئىلى ئارقىلىق تۈركىيىدىن ئەخمەت كامال ، ئابابەكرى ئەپەندى ، ئىمىر موللا ، ئابدۇراخمان ئەپەندى ، مۇكەررەم قارى قاتارلىق بەش كىشىنى قەشقەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىدۇ . مەزكۇر مەكتەپ سىناق تەرىقىسىدە ئالتە ئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم تاشمىلىق بېگى تاش بەگ ، ئىلغار پىكىرلىك قارى ھاجىم ، شىرىپ ئاخۇن قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، بۇلارنىڭ ياردەم بېرىشى ۋە قوللىشى ئاستىدا تاشمىلىقتا ئىككى سىنىپلىق پەننىي مەكتەپ ئاچىدۇ . بۇ دەل ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان چاغلار ئىدى . ياڭ زېڭشىن ئىستىبداتلىقتا ئۇچىغا چىققان تۈلكە بولۇپ ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ۋە ئۇزۇن مۇددەت خەلق ئۈستىدىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتە خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇشنى ئويلايدىغان قارا نىيەت بولغانلىقى ئۈچۈن ، قەشقەردىكى بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ ئەمدىلا ئېچىلغان يېڭى مەكتەپنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنىدۇ .

شۇ يىللىرى ئەنگلىيە كونسۇلىنىڭ خىزمەت ۋاقتى توشۇپ ئەنگلىيىگە قايتىدىغان ۋاقتىدا ، قەشقەر شەھەر ئەتراپىدىكى نەچچە ئونلىغان ئوغۇل ـ قىزلارنى دەللاللار ئارقىلىق ئالداپ ھىندىستانغا ئېلىپ كەتمەكچى بولىدۇ ۋە تاشمىلىقتا ئېلىپ بارىدۇ . تاشمىلىق بېگى تاش بەگ بۇ ۋەقەنى بىلگەندىن كېيىن ئۇلارنى توسۇپ قويىدۇ . بۇ ئىشقا ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتى قۇلچىلىق قىلىپ ئارىلاشمايدۇ ، ئۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مەردانىلىك بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ تاش بەگنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى قوللاپ ، ئوغرىلاپ مىڭلىغان كىشىلەرنى ئەنگلىيىلىك ئەسكەرلەردىن تارتىۋالىدۇ . لېكىن ئەنگلىيە كونسۇلى ئۆزىنىڭ بۇ خاتا قىلمىشىغا تۆۋە قىلماق يوق ، ئەكسىچە ياڭ زېڭشىن

ھۆكۈمىتىگە ئەرز قىلىدۇ . نەتىجىدە ياك زېكشىن ھۆكۈمىتى تاش بەگنى جازالىماقچى بولىدۇ . بۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شەھەر خەلقىنى ھەربىر كەلەندۇرۇپ ، ياك زېكشىنىڭ ناھەق قىلمىشىغا نارازىلىق بىلدۈرىدۇ . بۇ نارازىلىق بىلەن ۋەقە پەيدا بولىدۇ ، لېكىن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ھۆكۈمەتنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ قالىدۇ . بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان بىرقىسىم ئەكسىيەتچى كۈچلەر ۋە خەلقنى ئىشلەتكەن بىلەن جان بېقىۋاتقان روھانىي فېئودال قارا كۈچلەر ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ : « ئىككى يېڭى مەكتەپ ئېچىپ جەدىتلىكنى تەرغىب قىلدى ، ھەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ » دەپ ھۆكۈمەتكە مەلۇمات بېرىدۇ . نەتىجىدە ياك زېكشىن ھۆكۈمىتى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمغا يېڭى مەكتەپلەرنى تاقاش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ . مۇئەللىم ئەخمەت كامال قولغا ئېلىنىپ ئۈرۈمچىگە كەلتۈرۈلىدۇ ، تاشمىلىقتا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان تۆت نەپەر مۇئەللىم يۇشۇرۇنچە تۇركىيىگە كېتىدۇ . ياك زېكشىن ئەخمەت كامالنى ئېچكىرى ئۆلكىلەر ئارقىلىق تۇركىيىگە كېتىشكە زورلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ئېچىلغان يېڭى مەكتەپ توختايدۇ . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ۋەزىيەتنى بايقىغاندىن كېيىن ، بىر مەزگىل ياك زېكشىنىڭ نەزىرىدىن چەتتە تۇرۇش ئۈچۈن ۋاقىتلىق روسىيىگە چىقىپ كېتىدۇ .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بۇ قېتىم روسىيىگە چىققان ۋاقىت 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان ، روسىيىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇرۇلغان ، ئوتتۇرا ئاسىيادا بولسا ئىلگىرىكى « كىتابخانلار » ، « تەرەققىپەرۋەرلەر تەشكىلاتى » . ئۇيغۇر ، قازاق ، خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان « مۇسۇلمان ئىشچىلار بىرلەشمىسى » تەشكىلاتىغا ئۈيۇشۇۋاتقان ۋاقىتلار ئىدى . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ بۇ قېتىم روسىيەدە كۆرگەنلىرى

ئىلگىرىكىدىن ناھايىتى زور پەرقلىق ئىدى . شۇڭا ئۇنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئۆزگىرىشمۇ ناھايىتى زور بولىدۇ . ئازادلىق ـ ئەركىنلىكنىڭ ئىنقىلاب يولى بىلەن بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ . ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاق ۋە قائىدىلىرىنى ئۆگىنىدۇ . مۇشۇ جەريانىدا سوۋېت روسىيىسىنىڭ بەزى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ ۋە ئۇيغۇر ۋەكىلى بولۇپ بەزى يىغىنغا قاتنىشىدۇ .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندە ، قەشقەرنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى جۇدۇتەيدە ئىدى . جۇدۇتەي خۇددى ياڭ زىڭشىنغا ئوخشاش كونا ئىستىبداد ، خۇدۇكچى گۇمانخور ئادەم ئىدى .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم روسىيىدىن كېلىپلا ، قەشقەردە ئىلغار پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا كىرىشىدۇ . ئۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ تەدبىر چانلىقى ، تەجرىبىسى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن ، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئىلغار پائالىيەتلىرى ھۆكۈمەتكە مەلۇم بولىدۇ . ئۇنىڭ بەش نەپەر ئىلغار دوستى قولغا ئېلىنىپ ئىز ـ دېرەكسىز يوقاپ كېتىدۇ . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشقا بۇرادەرلىرى بىلەن يەنە روسىيىگە قېچىپ چىقىشقا مەجبۇر بولىدۇ . روسىيىدە بولغان مەزگىلدە بىر قاتار تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلەيدۇ . 1923 ـ يىلىنىڭ ئوتتۇرلىرى قەشقەرگە قايتا كېلىپ ، سىياسىي پائالىيەتنى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي پائالىيەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشقا ئۆزگەرتىدۇ . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم 1924 ـ يىلىدىن باشلاپ بىرىنچىدىن ، پەننىي مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلسا ، ئىككىنچىدىن ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يېڭى لىقلارنى سۆزلەش ئارقىلىق ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى تەشۋىق قىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا دۆگۈارى تۈزۈپ ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سانائەت مالىلىرىنى

كۆپلەپ كىرگۈزىدۇ .نەتىجىدە ئەنگلىيە ئىگەللىۋالغان بازار زىـ يانغا ئۇچرايدۇ . مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن خېرىدار جەلپ قىلىپ ئەنگلىيە سودىسىنى سىقىپ چىقاردى . يەنە بىر تەرەپتىن ، سو- ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش قوراللىرى ، كۆكۈل ئېچىش ۋە تەنتەربىيە ، مەدەنىي بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنى ، يېڭىچە كـ يىملەرنى ئېلىپ كېلىپ خەلققە مەدەنىيەت تارقىتىدۇ . ئابدۇكې- رىمخان مەخسۇم ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يوشۇرۇن ۋە ئاشـ كارا قىلىنىۋاتقان ھەر خىل بېسىم ۋە كەمسىتىشلەرگە قىلچە پەرۋا قىلماي ، تېخىمۇ ئىچكىرىلىگەن ھالدا مەشھۇر ئالىم ئابدۇـ قادىر داموللام بىلەن بىرلىكتە چەت ئەل مىسئونېرلىرىنىڭ دىن تـارقىتىش ھەرىكەتلىرىگە قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بارىدۇ . بۇ ھـەرىكەت ئۇلارنىڭ ئەجەللىك يېرىگە تەگكەچكە ، ئۇلار ھەر خـىل ئۇسۇللار بىلەن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئۇستىدىن ياك زېڭشىن ھاكىمىيىتىگە قارا مەلۇمات يوللايدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ياك زېڭشىن ھۆكۈمىتى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ، يۈسۈپ قوقەنى ، ۋېلىخان باي ، سوپى نىياز ھاجى ، مامۇت ھاجى ماشىنچى ، نىياز ھاجى تەمبۇر ، ئىمىن تامچى قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ ئۇلارنى ئاقسۇغا پالايدۇ . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم 1924 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ تۇرمىدە يېتىپ ، 1933 ـ يىلى 3 ـ ئايدا تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) قوشۇنلىرى ئاقسۇنى ئازاد قىلغاندا ئاندىن ئۆز يۇرتى قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ . يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ھۆكۈمەت دائىرىسىدە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مائارىپ مەسئۇلى ھەم تۆمۈر ئېلى (سىجاڭ) ئاچقان نو بېشىدىكى پەننىي مەكـ تەپكە مۇدىر بولۇپ ئىشلەيدۇ . 1930 ـ يىللاردا تارىختا ئاجايىپ يېڭىلىقلار يۈز بېرىپ ، شىنجاڭدىمۇ تارىخىي خاراكتېرلىك تەۋـ رىنىش ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى . بۇ ئۆزگـ رىشلەردە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئويىنىغان رولى ئالاھىدە زور ئىدى . ئۇ بۇ مەزگىللەردە ئوقۇ ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا زور

ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ باردى . ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا ئىشلەۋاتقان رەئىس سوپى نىياز ھاجى ۋە مۇئاۋىن رەئىس نىياز ھاجى تەمبۇرلار بىلەن بىر پىكىردە بولۇپ ، خەلقنىڭ ئويغىنىشى ئۈچۈن جان پىداكارلىق بىلەن ئىشلىدى .

1937 - يىلى 4 - ئايدا مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سەلىمىڭ) قەشقەرنى تاشلاپ چەت ئەلگە كەتكەندىن كېيىن ، ماخۇسەن قىسمىلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ ، قەشقەردە بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمەكچى بولۇشىدۇ . بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ماخۇسەن قىسمىلىرىغا قەتئىي تەلەپ قويۇپ ، شەھەر خەلقىنى بۇلىماسلىقنى ئېيتىدۇ . ماخۇسەن قىسمىلىرى ئۈچۈن بايلاردىن پۇل ـ مال يىغىپ بېرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن خەلق ئامان قالىدۇ . بۇ چاغدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەردە ھاكىملىق مەنسىپىدە ئىدى . 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەگە مۇۋەققەت ۋالىي بولىدۇ . ئۇ ۋالىي بولغان مەزگىلدە پەن ـ مائارىپ تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ . ئاخبارات ، مەتبۇئات ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە ، ئۆزىمۇ شېئىر يېزىپ خەلقنى ئويغىتىدۇ .

1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ئېغىر سىياسىي كىرزىسكە چۈشۈپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلانغان جاھانگىرلار شىنجاڭنىڭ ھەر خىل ئاخبارات ۋە ئاسارە ـ ئەتىقىلىرىنى ئوغرىلاش بىلەن شۇغۇللاندى . بولۇپمۇ ئەنگلىيە ھەر خىل ئۇسۇللار بىلەن بۇ ئىشنى ناھايىتى چىڭ تۇتقان ئىدى . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ بۇ خىل جىنايى ھەرىكىتىلىرىنى سەزگەندىن كېيىن ، تاشمىلىق ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ، قوشۇمچە بەگ قاسىم تاش ھاجىمنى چاقىرتىپ ئەھۋال ئىگەللەش بىلەن بىرگە ، ئەنگلىيە پوچتىلىرىنىڭ مېڭىش يوللىرىنى قامال قىلىپ ، ئوي تاغ ئەتراپىدىكى مۇخ جىلغىسىدا ئەنگلىيە

پوچتىلىرى ئوغرىلىقچە ئېلىپ ماڭغان يادىكارلىقلارنى تارتىۋالىدۇ .

1938 - يىلى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم تەكلىپكە بىنائەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا دوستانە زىيارەتتە بولدى . بۇ چاغدا شىنجاڭدا شېڭ شىسەي خەلقە گۇمان نەزەرى بىلەن قاراپ ، 1942 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى ئائىلىسى بىلەن بىرگە ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېلىپ تەقىپ ئاستىغا ئالىدۇ .

1944 - يىلى 7 - ئايلاردا ، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمى شېڭ شىسەينىڭ ئۈرۈمچى ئىكىكىنچى تۈرمە قارمىقىدىكى تۈرمىدىن بوشىتىپ چىقىدۇ .

ئۇ تۈرمىدىن چىققان كۈنى كەچ ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئەخمەتجان قاسىمنى سەنشىخاگزىدىكى ماتا سارىيىدىن چاقىرتىپ كېلىپ ، ياڭخاڭ تاتار مەسچىتى ئارقىسىدىكى خوجا ئەخمەت قورۇسىدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشىدۇ . ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن (1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى) ، شېڭ شىسەي تۈرمىسىدىن چىقىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارمىقىدىكى سانايىنەفىسىدە تەقىپ ئاستىدا خىزمەت قىلىۋاتقان قاسىمجان قەمبەرىنى ساز ۋە سازەندە ئېلىپ كېلىش باھانىسى بىلەن ئىلىغا كېتىشىگە يارىدەم بېرىدۇ .

1944 - يىلى 9 - ئايدا شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن كېتىپ ، ئۇنىڭ ئورنىغا 11 - ئايدا ۋۇجۇڭشىن رەئىس بولۇپ كەلدى . ئۇ ، شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا زىيادەت يىغىنى چاقىرىپ ، ئۈرۈمچىدىكى ھەر ساھە ، ھەر مىللەت يەرلىك كادىرلارنى ، بىر بۆلۈك زىيالىلارنى ، خەلق ئىچىدىكى ئاتاقلىق شەخسلەرنى چاقىرتىدۇ ، شۇنداقلا بۇ زىيادەتكە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىمۇ تەكلىپ قىلىدۇ . زىيادەتتە ۋۇجۇڭشىن سۆز قىلىپ : « ھازىر ئۈرۈمچىدىكى تۈرمىدە ئىككى مىڭدىن ئارتۇق جىنايەتچىلەر بار ، بۇنىڭ ئىچىدە يەكەنلىك ئىشاندىن 32 نەپىرى بار ئىكەن ،

بۇلارنى يۇگۇن ئازاد قىلىمەن ، قالغان سىياسىي مەھبۇسلارنى قايتا تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىمەن ، بۇنىڭدىن كېيىن مەن شىنجاڭدا ئوق ئىشلەتمەيمەن . جادۇ ئېلىپ كەلدىم ..... بۇنىڭ-دىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ، سانائەت ، مەدەنىي ـ مائارىپ ، خەلق تۇرمۇشى قاتارلىق ئىشلارنى ياخشىلايمەن ... » دېگەن . سۆز نۆۋىتى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمغا كەلگەندە ، ئۇ مەردانىلىق بـ-لەن : « ماۋۇ (ۋۇجۇدىڭىزنى كۆرسىتىپ) 32 نەپەر ئىشاننى قويۇپ بەرسە شىنجاڭ خەلقىغە نىمە پايدىسى بار ئىكەن ؟ قويۇپ بەرمىسىچۇ ؟ 2000 دىن ئارتۇق سىياسىي مەھبۇسىنىڭ گۇناھى نېمىكەن ؟ نېمە ئۈچۈن ئۇلارنى قويۇپ بەرمەيدىكەن ؟ ئۇلار گۇناھسىز ! قويۇپ بەرسۇن ! ۋۇجۇدىڭىزنى ئېغىزىدا ياخشىلايمەن دېگەن ئىشلارنى ھەقىقەتەن قىلغاندا ئاندىن ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتىمەن ، مېنىڭ دەپنغانلىرىم شۇ ، زىيادەت ئۈچۈن ئۇن ، ياغ ، گۆش ، سەي قاتارلىقلارنى تەييارلىغان شىنجاڭدىكى ھەر مىل-لەت دېھقان ـ چارۋىچىلارغا رەھمەت ! ۋۇجۇدىڭىزنى شىنجاڭغا كەلمەي تۇرۇپ جادۇ تەييارلاپتۇ . ئۇ بەكمۇ ئاۋارە بوپتۇ ، شىنـ جاڭ خەلقى گۇناھسىز ! ۋۇجۇدىڭىزنى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ سـ-ياستىنى ئۆزگەرتسۇن . شۇ چاغدا ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت كۆـ-تۇرۇلىدۇ ... بولمىسا بىگۇناھ شىنجاڭ خەلقىنى قىرىپ تۈگىتەلـ-مەيدۇ . شىنجاڭدىكى خەلقنىڭ ئىگىسى بار ! » دەپ جاراڭلىق سۆزلەيدۇ .

1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قەشقەرگە قايتىپ بېرىپلا جىددىي پائالىيەتكە كىرىشتى .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شەھەر زىيالىلىرى ۋە ھەر سا-ھەدىكى ئىلغار پىكىردىكى كىشىلەر ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە سەپەن ئوقۇغۇچىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا گۇرۇپپا ، ئوپال ، تاشمـ-لىق ، بۇلاقسۇ ئەتراپىدا قاسىم تاش ھاجى باشچىلىقىدا يەنە بىر گـۇرۇپپا تەشكىل قىلدى . بۇ ئىككى گۇرۇپپا ئەسلىدىكى ئازاد-

لىق تەشكىلاتىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى ۋە قوراللىق قوزغىلاڭغا ھازىرلىق قىلدى . ئۇلۇغچاتتىكى قىزىل ئۆي ، بورتوقاي قاتارلىق جايلارنى ئاساس قىلغان ھالدا مۆتىۋەرلەردىن ساتىباي ، سايىت بەگ ، ئىلغار قىرغىز زىيالىي مەرھۇم مۇھەممەت ئەيسالار باشچىلىقىدا يەنە تاغ پارتىزانلار ئەترىتى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدۇ . بۇنىڭ ئىچىدە مۇھەممەت ئەيسا ئالاقىچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ . تاشقورغاندا كارۋانشاھبەگ ، ئوبۇلقاسىم بەگ ، تاش-تۆمۈر ، تاھىربەگ ، زاھىر بەگ ۋە لەشكەر ، گۈلجاماللاردىن تەركىب تاپقان يەنە بىر گۇرۇپپا قۇردى . ئاتۇشتا ئابلا مەھ-مۇدى ، ئابلا مەخسۇم ، رىشاتخان باشچىلىقىدا بىر گۇرۇپپا ؛ مارالبېشىدا ئابدۇرېھىم ساۋىر ، ئابدۇرېھىم لىتىپ ، مۇسا سايىت ، ئابدۇقادىر ھاجى قاتارلىقلار قاتناشىدا بىر گۇرۇپپا ؛ مەكىتتە مەھەممەتخان ھاجى ، ئابدۇقادىر خەلچەم ، ئابدۇقادىر رايىدىن قا-تارلىقلار باشچىلىقىدا بىر گۇرۇپپا ؛ يەكەندە ئابلاجان ، رايىجان باشچىلىقىدا سەمەت ئەمەت ، مۇھەممەت توختى قاتارلىقلار قاتـ-نىشىدا بىر گۇرۇپپا ؛ قاغىلىقتا قاسىم بەگ ، قەييۇ خۇيجاڭ ، ھاشىم خۇيجاڭ ، تۇردى قادىر بەگ ، ئىسھاقجانلاردىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇپپا ؛ يېڭىسارىدا غوپۇرجان ، سابى قارى باشچى-لىقىدا بىر گۇرۇپپا ؛ پەيزىۋاتتا بىر گۇرۇپپا قۇرۇلغان . بۇ گۇ-رۇپپىلار خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن گېزىت چىقىرىش ، تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى تارقىتىش ، شوئار چاپلاش ، ھەر قايسى سورۇنلاردا سوۋېت ـ گېرمان ئۇرۇش ئەھۋالىنى ھەمدە جياڭ جېيشىنىڭ جۇڭگو خەلقىغە كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلەرنى سۆزلەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقنى تىنچلىق ، دېموكراتىيىنى تەشۋىق قىلىدۇ ۋە شارائىتى ياخشى بولغان تاغ رايونىدا ھەم يېڭىسار ، قاغىلىق ، تاشقورغان ، مارالبېشى قاتارلىق جايلاردا قوراللىق قوزغىلاڭغا ھازىرلىق قىلىدۇ .

1945 ـ يىلى 7 ـ ئايدىن باشلاپ ئابدۇكېرىمخان مەخـ-

سۇمنىڭ ھەر قايسى يەرلىك تەشكىلات ۋە تاشقورغاندا ھەربىرىدە قىلغۇچى ئەترەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئايرىش ئۈچۈن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ قوماندانى يالڭ دېلياڭ ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى مۇھاپىزەت قىلىش نىقابى بىلەن ئۇنى باغ ھويلىدىن شەھەر خام بازىرىدىكى ئۆيگە كۆچۈرۈپ نازارەت قىلىدۇ . بۇ ھال ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ ۋە دۇشمەننىڭ ئەسەبىيلىكىگە خاتىمە بېرىش ۋە ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىگە يار دەم بېرىش ئۈچۈن ئابلىز مۇھەممىدىنى قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ . ئابلىز مۇھەممىدى قەشقەرگە يېتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا ، گومىنداڭ ئارمىيىسى ئۆز ئىچىدىكى ئىنقىلابچىلار (قوراللىق قوزغىلاڭ باشلانغاندا ئىچىدىن ماسلىشىدىغان ئىنقىلابچىلار) دىن ئىسكادرون كوماندىرى خوجا ئەخمەت (خەنزۇچە ئىسمى خاۋىنچاڭ) باشلىق 11 كىشىنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتتى . بۇ ۋەقە ئاقسۇدا لوتپۇللا مۇتەللىپ باشچىلىقىدىكى ئۇچقۇن تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى ئۆلتۈرۈلگەن كۈنگە توغرا كەلدى .

ئابلىز مۇھەممىدى قەشقەرگە كەلگەندە قولغا ئېلىنىدۇ . گومىنداڭنىڭ قايتا قولغا ئېلىش ھەرىكىتى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ . مۇشۇنداق شارائىت ئاستىدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئىشپىيونلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا يەنىلا ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . نەتىجىدە ، 1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاشقورغاننى بازا قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى پارتلاپ ، گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ قىسىملىرىغا ئەجەللىك زەربە بېرىپ ، ئون ناھىيىنى ئىشغال قىلىدۇ .

1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ، 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىم ئىمزالىنىپ ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈ-

مەت ئەزاسى ، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ، قوشۇمچە قەشقەر ئامانلىق ساقلاش باش قوماندانى بولىدۇ . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ۋالىي بولغاندىن كېيىن ، پۈتۈن كۈچى بىلەن خەلقچىل سايلامنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ . قەشقەردىكى سايلام ھەرىكىتىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ . بۇ يىللاردا جاي ـ جايلاردىكى خەلقچىل زاتلار ، ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قىسىشى ۋە قىيناشلىرىغا ئۇچرىغان ئىنقىلابىي كىشىلەر تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىغا قاتناشقان جەڭچى ، ئوفىتسېرلار ، جەنۇبىي شىنجاڭ ياشلار ھەرىكىتىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ھىمايىسىدە بولىدۇ .

ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىنى ھىمايە قىلاتتى ، شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرى بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ ئىشلىگەن ، بولۇپمۇ قەشقەر رايونىدا ئىشلىگەن خۇجىيەن ، شۇلياڭ ۋە لى رىلياڭ (ئەسلى ئىسمى لى يۈگياڭ) قاتارلىقلار بىلەن بىر نىيەت ، بىر مەقسەتتە بولغان . ئۇ يەنە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي رەھبەرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان .

1947 - يىلى 5 - ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەلگەندە ، ئۇلار بىلەن ئىنتايىن قىزغىن سۆھبەتتە بولۇپ ، كۆز ئالدىدىكى ۋەزىيەت ھەققىدە ئەستايىدىللىق بىلەن سۆھبەتلەشكەنىدى .

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمنى بۇزۇپ ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىلغار پىكىرلىك ياشلارنى قولغا ئالدى . بۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ بىر روتا ئادىمى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ ئۆيىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاپ ، ئۇنى قاتتىق نازارەت قىلدى . ئۇلار نازارەتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئائىلە

سىدىكى كىشىلەرنىڭ بېرىش ـ كېلىش ئىشلىرىنىمۇ چەكلىدى . چىقىش ـ كىرىش بولۇپ قالسا رازۋېتچىكلار بىللە ماڭدى ، لې- كىن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم قولغا ئېلىنغان ئىنقىلابچىلارنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش يولىدا كۈرەش قىلدى . گومىنداڭنىڭ قەش- قەردىكى ھەربىي ـ مەمۇرىي ئىمەلدارلىرى ۋە ئۆلكىدىكى ھەربىي ـ مەمۇرىي دائىرىسىگە داۋاملىق خەت ۋە تېلېفون ئارقـ لىق قامالغانلار ئۈستىدىكى ھەر خىل قىيىن ـ قىستاق ئازابلارنى بىكار قىلىش ۋە ئۇلارنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا تەلەپ ۋە شەرتلەرنى قويدى . بولۇپمۇ 1949 ـ يىلى بۇرھان شەھىدى ئۆلكە رەئىسى بولغاندىن كېيىن ، بۇرھان شەھىدىگە كۆپلىگەن خەت- لەرنى يېزىپ ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىنى بايان قىلىپ شىنـ جاڭدا تىنچلىقنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ، تۇرمىدىكىلەرنىڭ ۋاقتىدا قويۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلدى .

1949 ـ يىلى 25 ـ سىنتەبىردە ، شىنجاڭ ھۆكۈمەت ئارمىيە دائىرلىرى ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى ، شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى . ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم يەنە قەشقەرگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى . ئابدۇكېرىمخان مەخـ سۇم 1949 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ، ستالىن تۇغۇلغانلىقـ نىڭ 71 يىللىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن قەشقەر ۋالىي مەھكـ مىسىدە زىياپەت ئۆتكۈزۈپ ، ستالىن ، ماۋزېدۇڭلارغا چىن دە- لىدىن مەدھىيە ئوقۇدى . 1950 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىدىن كونسۇل تاجالكىن ، مۇ- ئاۋىن كونسۇل باتۇرۇفلار سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پار- تىيىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن ، ئۆز دۆلـ تىدىن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ جۇڭگو ـ سوۋېت ئىككى دۆلەت دوسلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى تۆھپىسى ئۈچۈن مەخسۇس ئەۋەتىلگەن لېنىن ۋە ستالىن ئوردېنىنى تەقدىم قىلدى .

1950 - يىلى 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي ھۆكۈمىتى 1225 - نومۇرلۇق خىزمەتكە تەيىنلەش ئۇقتۇرۇشى چىقىرىپ ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى غەربىي شىمال رايونلۇق ھەربىي ـ مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ خەلق تەپتىش ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلىدى . 1951 - يىلى 5 - ئايدا ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى ئۇلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ رەسمىي ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلەپ تەكلىپ ئەۋەتتى . 1952 - يىلى ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم يېشىنىڭ چوڭىيىپ قېلىشى ۋە تەن ـ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى بولماسلىقى سەۋەبلىك خىزمىتىدىن ئىستىپا سورىدى . 1953 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ، مەركىزىي ھۆكۈمەت 5592 - نومۇرلۇق خىزمەتكە تەيىنلەش ئۇقتۇرۇشىنى چىقىرىپ ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنى غەربىي شىمال رايونلۇق مەمۇرىي مەھكىمە خەلق تەپتىش ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلىدى . 1954 - يىلى 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنى ئۇلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ سايلاپ گۇۋاھنامە ئەۋەتتى .

قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم بىر ئۆمۈر ھاياتىنى سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم ئىشلىرى ، شىنجاڭدا تىنچلىق بىرلىكىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ، ۋەتەننىڭ ئازادلىقى ، خەلقنىڭ مەرىپەت ئىگەللەپ جاھالەتتىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن بەغىشلىدى . ئۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكى ئۈچۈن جاھانگىرلىك ، فېئودالىزم كۈچلىرى بىلەن تىنمۇ تىخ ئېلىشىپ ئاجايىپ تۆھپىلەرنى ياراتتى .

ئۇ ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە جاپالىق ئىشلەپ ، ئاخىر 1955 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كېسەل مۇناسىۋىتى بىلەن 85 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولدى .

تاشاخۇنۇم

تاشاخۇنۇم (ئەسلى ئىسمى ئابدۇرىشت) ئەزىزى ، ئا-توش سۇنتاغ يېزا ، ۋاق ـ ۋاق كەنتىدىكى ئوقۇمۇشلۇق دىنىي زات ئەزىز ئاخۇنۇم ئائىلىسىدە ، 1855 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ئىپتىدائىي بىلىمنى ئائىلىسىدىن ئالغان . كېيىن ئاتوش مەشھەتتىكى كونا مەكتەپتە ئوقۇغان .

تاشاخۇنۇم كىچىكىدىن زېرەك ، كۆرگەنلا نەرسىگە قىزىقىپ سىرىنى بىلىش ئۈچۈن تىرىشىدىغان ۋە ئۆگىنىدىغان ، تەدبىرچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ يېتىلىدۇ . ئۇ ئوقۇش جەريانىدا ئۇيغۇر ، پارىس ، ئەرەب تىل ـ يېزىقىنى پۇختا ئۆگەنگەندىن سىرت ، ئەرەب تىلى ـــ قۇرئان تەپسىرىنى پۇختا ئىگەللەيدۇ .

تاشاخۇنۇم ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ۋاقتىلىرىدا ھەر قايسى سورۇنلاردا دىنىي مۇتائىلە ۋە تەپسىر (قۇرئان تەپسىرى) دە ، بىلىمىنىڭ كۆپلىگى ، ناتىقلىقى بىلەن كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرغانىدى . تەپسىر بىلەن شۆھرەت قازىنىپ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ ، جۇملىدىن تاشاخۇنغا دىنىي قائىدە بويىچە « ئاخۇنۇم » ئۇنۋانى بېرىلىپ ، تاشاخۇن « تاشاخۇنۇم » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن تاشاخۇنۇم بىر تەرەپتىن جامائەت سورۇنلىرىدا بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . كېيىنكى ۋاقىتتا تاشاخۇنۇمنىڭ سودىسى تەرەققىي قىلىپ ، دەسلەپ شىمالىي شىنجاڭ ، ئىلى ، چۆچەككە ، كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىدۇ .

تاشاخۇنۇم ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىدە سودا بىلەن شۇغۇللانغاندا خەلقئارا بازار ئەھۋالى ، ياۋروپا سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۈزەتتى . كېيىن ئۇ تولۇپ ـ تاشقان ئىشەنچى بىلەن ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ شىنجاڭنى سانائەتلەشتۈرۈش (يەنى ئۆزى) شىنجاڭدا كارخانا قۇرۇشنى

پىلانلاپ 1894 - يىلى ئۇ ، چارروسىيە ھۆكۈمىتىدىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇشىغا يارىدەم بېرىشىنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ ، ئەمما چارروسىيە ھۆكۈمىتى شىنجاڭدىكى ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلەپ ، ئۇنىڭ فابرىكا قۇرۇشىغا يول قويماي ، « شەرت ـ شارائىت يېتىلمىدى .... » دېگەننى باھانە قىلىپ ئۇنى قۇرۇق قول قايتۇردى .

بۇ يىللاردا تاشاخۇنۇم شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ، ئەينى يىللاردا چوڭ دادىسى ئابدۇرىشىت (مىراب) ئاخۇنۇم قۇرغان ئاتۇش كېچىگزى دېگەن يەردىكى سەگەر ، چوتا ، ھەمزەك ، شاتىۋا قاتارلىق يەرلىك گۈللۈك رەخت ئىشلەش كارخانىسىنى كېڭەيتىپ قۇرىدۇ ۋە داۋاملىق ئوتتۇرا ئاسىيا سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، تاشاخۇنۇم موسكۋادىن رىگا ، لاتۋىيە ، ئىستونىيە ، خىلىنسكى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ، ئۇ يەردىن فىنلاندىيىگە بېرىپ زاۋۇت ، فابرىكىلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىدۇ . كېيىن بالتىق دېڭىزى ئارقىلىق ۋارشاۋاغا بېرىپ ۋارشاۋادىن بىلورۇسىيىگە كېلىپ ، موسكوۋا ، پېتىربورگ ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتىدۇ .

تاشاخۇنۇم چەت ئەلنىڭ قايسى بىر يېرىگە بارمىسۇن چەت ئەلنىڭ زامانىۋىلىشىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ تەجرىبە ئالىدۇ . ئۇ يەرلەردىن شىنجاڭدا فابرىكا قۇرۇش ئۈچۈن يارىدەم قىلىپ فابرىكا ئۈسكۈنىلىرىنى سېتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . بىراق ھەر قايسى دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ سودا ۋە سانائەت مەنپەئەتىنى كۆزلەپ « قوشنا ئەللەرگە سانائەت ئەسلىھەلىرىنى سېتىپ بەرمەسلىك نىزامى » بويىچە ، ئۇنىڭ سەمىمىي تەلىپىنى رەت قىلىدۇ .

مۇشۇنداق توسالغۇلار بىلەن بارغانلا جايدىن تەجرىبە ئالىدۇ . لېكىن قۇرۇق قول قايتىپ كېلىدۇ . يەنە بىر مۇھىم ئىش تاشاخۇنۇم بارغانلا جايدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ، ئىقتىسادىي ،

ئىجتىمائىي ، مەدەنىي ۋە باشقا جەھەتتىكى ئومۇمىي ئەھۋال ۋە ئاساسىي مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى ، قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىكىنى تەشۋىق قىلىشنى ئۇنتۇمايدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئۇيغۇر خەلقىنى ئالدىنقى ئەسىردە چەتكە تەشۋىق قىلغان ۋە تونۇتقان تۇنجى ئادەم تاشاخۇنۇم دەپىشكە بولىدۇ .

تاشاخۇنۇم بۇ قېتىم فىلاندىيەگنچە بولغان سودا ۋە ساياھەتنى ۋە سانائەت قۇرۇش ئۇچۇن بولغان ئىزدىنىشنى تاماملاپ قايتقاندىن كېيىن ، شىنجاڭدا ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى توقۇمىچىلىق ، بويياقچىلىق ، ئاق رەختتەك گۈل بېسىش قاتارلىق كەسىپلەرنى ئىسلاھات قىلىنىدۇ ۋە بۇ كەسىپلەرنى ئومۇملاشتۇرىدۇ .

1910 ـ يىللار تاشاخۇنۇمنىڭ ھەممە ئىشى گۈللەپ ياشنغان ، سودىدا رونىاق تېپىپ ، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا نام ـ شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ ، ئاتاقلىقلار ئىچىدىكى ساناقلىق كىشىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ . ئۇنىڭ ئۇستىگە تاشاخۇنۇمنىڭ ئوغۇللىرى يېتىلىپ يارىملىق بولۇپ تەربىيىلىنىدۇ .

1910 ـ يىلى ئۇ تەكلىپكە بىنائەن ، روسىيىنىڭ نىژنى گورت دېگەن يېرىدە ئۆتكۈزۈلگەن نىژنى خەلقئارا سودا يەرمەنكىسىگە قاتنىشىدۇ . بىراق ، ياۋروپالىق كاپىتالىستلار ۋاقتىدا يېتىپ كەلمىگەنلىكتىن ، تاشاخۇنۇم يەرمەنكىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ ، قوشۇمچە تىجارەت قىلىش بىلەن بىرگە ئىلىم ـ پەن ئۆگىنىدۇ . ئىلگىرى ئۆگەنگەن (ئوقۇغان) ئىلمى نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) نى زامانىۋى پەن ئىلمى ئارقىلىق تولۇقلايدۇ ۋە ئىلگىرى ئۆگەنگەن تاش ساناپ ھېسابلاش ئۇسۇلىنى چوت بىلەن (سۆنەپەن) ھېسابلاش ، سودىدا مانافاكتورلۇق (ھازىرقى زامان ھېسابات قائىدىسىنى ئىشلىتىش) ھېسابات ئۇسۇلىنى قوللىنىشنى ئۆگىنىدۇ .

بۇ مەزگىلدە ئۇ يەنى روسىيىدە ئېقىپ يۈرگەن سەرەڭگە زاۋۇت خوجايىنى ياكوۋ دېگەن بىر ئەرمەن بىلەن تونۇشۇپ قا-

لىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن توختام تۈزۈپ سەرەڭگە زاۋۇتىنى شىنـ جاڭغا ئېلىپ كېلىپ ، يەكەندە سەرەڭگە زاۋۇتى قۇرىدۇ . بۇ كۈنلەردە تاشاخۇنۇمغا ھەقىقەتەن ئامەت كەلگەن بولۇپ ، « تۇپا ئالسا ئالتۇن ، كۈل ئالسا كۆمۈش بولىدۇ » ، يەنى ھەممە ئىشىدا پايدا كۆرۈلىدۇ .

بۇ جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلۇپ ياڭ زېڭشىن تەختگە چىقـ قان ، يەنى مىنگونىڭ 3 ـ يىلى ئىدى . بۇ چاغدا پۈتۈن شىنـ جاڭنىڭ ئىقتىسادىي قالايمىقان بولۇپ ، ئىگىلىكى ۋەيران بولغان چاغ ئىدى .

ياڭ زېڭشىن چىقارغان ئۇرۇمچى پۇلىنى ئۇرۇمچىدىلا ، قەشقەر پۇلىنى قەشقەردە (ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئىلىدا چىقارغان پۇلمۇ ئىلىدىلا ئاققان) خەجلەشكە بولاتتى .

ئۇرۇمچى پۇلى قەشقەردە ، قەشقەر پۇلى ئۇرۇمچىدە ئۆتـ مىگەن . ئىگىلىك خاراپلىشىپ ، يۇرت خانۇ ـ ۋەيران بولغان مۇشۇنداق مۇھىتتا ، قەشقەرنىڭ دوتىيى جۇ (ئامبال) تاشاخۇـ نۇمنىڭ قەشقەر پۇل مۇئامىلىسىنى تەرتىپكە سېلىشقا ياردەم بېـ رىشكە تەكلىپ قىلىدۇ . نۆۋەتتە تاشاخۇنۇم ئىقتىساد ئاجرىتىپ تەڭگە (كۆمۈش) پۇل قويۇش ئارقىلىق قەشقەردىكى پۇل پا ـ خاللىقىنى ياخشىلاش مەقسىتىدە ، 20% ئامبال دەسمايىسى 80% تـاشـاخۇنۇم دەسمايىسى بىلەن تەڭگە زاۋۇتى قۇرۇپ ، پايدىنىڭ 25% ئامبالنىڭ ، 75% تاشاخۇنۇمنىڭ قىلىپ ئالىدىغان بولىدۇ ۋە ھۆكۈمەت نازارىتى ئۇچۇن تەڭگە دوتەي يامۇلىدا قۇيۇلىدۇ . بۇنىڭدىكى مەقسەت تاشاخۇنۇم تەڭگە زاۋۇتى قۇرغاندىن كېـ يىن ، ئاتۇش دېيارىغا بىر زامانىۋى دېھقانچىلىق ، باغۋەنچىلىك ، ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇشنى پىلانلىغان ۋە قەشقەر دوتىينىڭ رۇخسىتى بىلەن كاتتا يلاق دېگەن جايىنى دېھقانچىلىق ، باغۋەنـ چىلىك مەيدانى قىلىپ قۇرۇپ چىقماقچى بولىدۇ .

كېيىن ، تاشاخۇنۇم سەرەڭگە ، تەڭگە زاۋۇتلىرىدا زىيان

تارتىپ ۋەيران بولىدۇ . بۇ يىللاردا تاشاخۇنۇمنىڭ نەجمىدىن ، ھىلالىدىن دېگەن ئوغۇللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىن غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن بولۇپ ، ئۇ يەردە پىلە بېقىپ ، مەشۇت چىقىرىدۇ ۋە باغ بىنا قىلىدۇ .

تاشاخۇنۇم ئەڭ ئاخىردا غۇلجىغا ئوغۇللىرىنىڭ يېنىغا چىقىپ ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا يېتەكچىلىك قىلىدۇ ، 1928 - يىلى 73 يېشىدا غۇلجىدا ۋاپات بولىدۇ .

مۇسا بايوۋ

مۇسا بايوۋ ـ ئەسلى ئىسمى مۇساباي ، ئۇ 1809 - يىلى ئاتۇش ئىكىساقتىكى قەدىمىي قورۇقچى (كارۋان چۇشكىنخانا) دا پاناھلىنىپ ، دېھقانچىلىق ۋە كۇلالچىلىق قىلىۋاتقان ئەسلى قەشقەر بەشكىرەم خان ئۆيلۈك ئابدۇرۇسۇلباي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . مۇسا باي ئائىلە تەربىيىسىدىكى ۋاقىتلاردا ، ئابدۇرۇسۇل باي كۇلالچىلىق قىلىۋاتقان بۇ قەدىمىي قورۇقچىغا كۆمۈلگەن ئالتۇننى تېپىۋېلىپ بىردىنلا بېيىپ كەتكەن . ئابدۇرۇسۇل باي شۇنىڭدىن كېيىن ئىكىساقتا كۆپ يەر ئاچقان . قورۇقچىنى باغ ـ ھويلا قىلغان ۋە ئائىلىسىنى قالدۇرۇپ ئۆزى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋرۇپا ئەللىرىدە تىجارەت بىلەن بولغان . بۇ يىللاردا مۇساباي ئاتۇش مەشھەت ، قەشقەر خانلىق مەدرىسلەردە ئوقۇپ يۇقىرى دىنىي بىلىم ئالغان . كېيىن مۇساباي دادىسى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ، ياۋرۇپا ئەللىرىدە بىرگە تىجارەت قىلغان . ئاشۇ يىللاردا ئابدۇرۇسۇلباي ئىلىدا 70 ـــ 80 مىڭ دەك چارۋا ، 3000 مو ئەتراپىدا يەر سېتىۋېلىپ دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن تەڭ شۇغۇللانغان .

1868 - يىللاردا ، ئابدۇرۇسۇلباي كېسەل بولۇپ ۋاپات بولىدۇ . بۇ يىللاردا مۇساباي ، ئوغۇللىرى ھۇسەنباي بىلەن باۋۇدۇنباينى ئېلىغا ئېلىپ چىقىپ ، چەت ئەلدىكى تىجارىتىنى

داۋاملاشتۇرىدۇ . مۇساباي 1870 - يىللىرىدا گىرمانىيەدە ئېچىلغان بىر خەلقئارا يەرمەنكىدە شۆھرەت قازىنىپ ، ياۋروپالىقلار تەرىپىدىن « مۇسابايوۋ » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن خەلقئارا سودىگەرلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ .

ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، 1871 - يىلى چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالغان ۋاقىتلاردا ، پۇتۇن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ئىچكى - تاشقى سودىسى مۇسابايوۋ بىلەن ۋىلباي يولداشوۋ قولىدا بولغانىكەن . 1881 - يىلىدىن 1883 - يىلىغىچە ئىلى ئۇيغۇرلىرى يەتتە سۇغا كۆچۈرۈلگەندە ۋىلباي يولداشوۋ بىلەن مۇسابايوۋ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن چارروسىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئىلىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ، ئاھالىنى كۆچۈرۈش ئىشلىرىدا تۆھپە ياراتقان . ۋىلباي يولداشوۋ كۆچمەنلەرنى ئېلىپ يەركەنتكە كەتكەن . مۇسابايوۋ ئىلىدا قېلىپ چارروسىيە بىلەن بولغان سودىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە چىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىلىشىدا كان ئېچىش ، بوز يەر ئېچىش قاتارلىق مەنپەئەتلەردىن بەھرىمان بولغان ۋە كۆكسۇلو ، ئاقدالا ، كۆكدالا دېگەن ياپلاق - قىشلاقلارنى تەمىرات قىلغان .

1885 - يىلى ئىلى كۇرەدە 200 كىشىلىك قول - سانائەت كارخانىسى (قول بىلەن كۆن خۇرۇم ئىشلەش) قۇرغاندىن كېيىن ئۆزى جامائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى چوڭ رېمۇنت قىلغان . باۋۇدۇنبايىنىڭ قەشقەر ۋە ئىلىدا پەننىي مەكتەپ قۇرۇشىنى قوللىغان ۋە بالىلىرىغا : « پۇلنىڭ خوجايىنى بولماي ، ئىلىمنىڭ خوجايىنى بولۇڭلار » دېگەن ۋەسىيەتنى قالدۇرۇپ ، 1895 - يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان .

ئۆمەربای ھاجى ئاخۇنبايوۋ

ئۆمەربای ھاجى 1870 - يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى ئا-

خۇنبايوۋ ئوغلى ئىسمائىل (پاختا) ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . قەشقەر چاسا ۋە خانلىق مەدرىسىلەردە دىنىي بىلىم ئالغان . 1896 - يىلدىن باشلاپ ئاكىسى كىرىمباي ھاجىم بىلەن چارروسىيە ، ئەنگلىيە ، ھىندىستان ، ئافغانىستان ، پاكىستان قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلارنىڭ سودا شەھىرىدە ۋە ئىچكى ئۆلكىنىڭ سىچۇەن ، جىڭدۇ ، سۇجۇ ، خاڭجۇ ، خەنكۇ ، ۋۇۋۇى ، جاڭيې قاتارلىق جايلاردا سودا ساراي ، دۇكان قۇرۇپ ۋاكالەتچىلەر تۇرغۇزۇپ سودا قىلغان .

1921 - يىلى ئاكىسى كېرىم ئاخۇن باي ھاجىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئاكىسى ۋارىسلىق قىلىۋاتقان ، ئاخۇنبايوۋ چوڭ ئائىلىسىنىڭ بارلىق مال ـ مۈلكى ، تىجارىتىگە ۋارىسلىق قىلغان ھەم ئاكىسى كېرىم باي ھاجىنىڭ 1916 - يىلدىن باشلاپ ئۆتەۋاتقان قەشقەرىيە (جەنۇبىي شىنجاڭ) مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان . شۇنىڭدىن باشلاپ ، 1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئاخىرى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ مىللەتلەر مەجلىسىنىڭ رەئىسى بولۇش بىلەن بىرگە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا سودا بىلەن شۇغۇللانغان . ئۇنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سودىسى غايەت زور بولغان .

ئۆمەر باي ھاجىنىڭ روسىيىدە تۇرۇشلۇق سودا ۋەكىلى ماموت ئاخۇن (قاپاق) ئاكىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، 1929 ـ 1930 - يىللاردىكى بىر يىللىق روسىيىگە چىقارغان مال سوممىسى 11 مىليون روبلى (ئۇ يىللاردا روبلىنىڭ قىممىتى ئۈستۈن بولغاچقا ، روبلى خەلقئارا پۇل ياكى ئالتۇن پۇل ھېسابلىنىپ ، روسىيە بىلەن بولغان مۇئامىلە روبلى بىلەن ئۆلچىنەتتى) بولغان . ئاشۇ يىللاردا بىر روبلى بىر سوم تىللا ھېسابلىناتتى . 10 روبلىغا 10 سوملۇق بىر تىللا كېلەتتى . بۇنىڭدىن باشقا ھىندىستان ، پاكىستان ، ئافغانىستان ، كەشمىر ، راۋالپىندى ۋە ئىچكى ئۆل-

كىدىكى سوممىسىمۇ غايەت زور بولغان .

ئۆممەرباي ھاجىنىڭ چەت ئەلدىلا 36 سودا ساراي ، دۇ-كانلىرى بولغان . جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ناھىيە ، ۋىلايەتلىرىدىمۇ سودا ساراي ، دۇكان ، خام ئەشيا سېتىۋالغۇ-چىلىرى بولۇشىدىن تاشقىرى ، شىنجاڭدا توققۇز ئورۇندا توققۇز مويكا، تۆت ئورۇندا پاختا ـ يۇك پىرىسلاش زاۋۇتى ، ئىككى ئورۇندا سۇ كۇچى بىلەن ئىشلەيدىغان چېگىت ئايرىش زاۋۇتى ، ھەرقايسى ناھىيە ، ۋىلايەتلەردە قول بىلەن چۆرۈپ پاختىدىن چېگىت ئايرىيىلىدىغان 180 دىن ئارتۇق ماشىنا (سوۋېتتىن كىرگۈزۈلگەن) ، شىنجاڭ دائىرىسىدە مال تۇشۇيدىغان 200 دىن ئارتۇق ھارۋا ، ئىچكى ئۆلكىگە مال تۇشۇيدىغان 40 گۇدوك (تۆت ئاتلىق) ھارۋا ، چارروسىيە ۋە ھىندىستان ، پاكىستانلاردا مال توشۇيدىغان 1000 دىن ئارتۇق ئات قاتارلىق ۋەجى بولغان .

ئۇقۇشمىزچە ئۆممەرباي ھاجى ھەرقانداق شارائىتتا نەچچە يۈز مىڭ سەر تەگگە ، يامبۇ ، ئەنگلىيە ، چارروسىيە قا-تارلىق دۆلەتلەرنىڭ تىللا ، چىرۇۋۇن ، روبلى قاتارلىق پۇللىرىنى ساقلاپ كەلگەن . پۇل پاخاللىقى يۈز بېرىپ باھا ئۆرلەيدىغان بولسا (شۇ چاغلاردا ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە مال باھاسى ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن ئۆلچىنەتتى . چۈنكى بىر قوي ياكى بىر تاغار بۇغداي ، قوناق ساتقان دېھقان ، چارۋىچى تەگگە باھاسىغا قاراپ ساتاتتى ۋە پۇلغا تەگگە ئالاتتى) ، ئۇ ئۆزى يالغۇز ياكى قەشقەر بايلىرى بىلەن بىللە بىر نەچچە مىليون سەر تەگگىنى مۇڭاپىق باھادا سېتىپ بېرىپ ، باھانى تەگشەيتتى . باھا توختىغاندا قايتا سېتىۋالاتتى . ھازىرقى ھايات شاھىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ئۆممەر باي ھاجى ئائىلىسىنىڭ جايلاردا 30 مىڭ مودىن ئارتۇق (سې-تىۋالغان ، بوز يەر ئاچقان) تېرىلغۇ يېرى بولۇپ ، ئېلىنغان ھوسۇل شۇ جايدىكى ئىسكىلاتلاردا ساقلىنىپ ، سېرىقتال ۋاقتىدا ۋە ئاشلىق باھاسى ئۆرلىگەندە خەلقە ئەرزان باھادا سېتىپ بې-

رىلگەن . ئۇرۇق ئۇچۇن ھەقسىز تارقىتىپ بېرىلگەن . ئاپەت ـ قەھەتچىلىك بولغان يىللاردا خەلققە ھەقسىز تارقىتىپ بەرگەن .

بۇنىڭدىن باشقا قەشقەردە ئاشلىق كەم بولىدىغان ئەتىياز پەسلىدە يەكەندىن ھەر ھەپتىدە 2000 تاغاردىن ئارتۇق ئاشلىق ئېلىپ كېلىپ ، ئۆز باھاسىدا سېتىپ خەلقنى تەمىنلەپ كەلگەن . دىنىي ـ پەننىي مەكتەپنى قوللاپ كەلگەن . تارىختىكى ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتلەر پەننىي مەكتەپ ئېچىشىمىزغا يول قويمىغان بەلكى قارشى تۇرغان . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمرانلار يېڭى مەكتەپنى چەكلەش سىياسىتىنى « مىللەتلەر مەجلىسى رەئىسى » بولغان ئۆمەر باي ھاجىم ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلغان . ئۆمەرباي ھاجىم ئېغىزىدا ھە ـ ھۇ دېسىمۇ ، ئەمىلىيەتتە ئابدۇرېھىم بايۇەتچى ، ئابدۇل ئاخۇن بايۇەتچى ، ئابلىز ھاجىم بايۇەتچى قاتارلىق تۇغقانلىرى ئارقىلىق تۆشۈك دەرۋازىسى ، نەزەر باغ يولىدىكى مەكتەپ ، 1917 ـ يىلى توقام مەدرىسىدە يۈسۈپ زىيا ئاچقان بوغالتىرلىق مەكتىپى ، ھازىرقى ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى ئورنىدىكى ئالتە سىنىپلىق مەكتەپ ، كېرەمباغ ئۇدۇلىدىكى (ھازىر ئورنى قالمىدى) كەنجاخۇن خەلپىتىم ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان مەكتەپ ، ھازىرقى شەھەرلىك 6 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارلىقلار ئۆمەرباي ھاجىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن سېلىنغان مەكتەپلەردۇر . ئۇندىن باشقا ئۆمەرباي ھاجىم بىر قانچە مەدرىسلەرنىڭ ئوقۇتۇش ـ ئوقۇتۇش راسخوتلىرىنى بېرىپ كەلگەن .

پەن زوخۇەن يېزىپ قالدۇرغان ، سىياسىي كېڭەش تاريخىي ماتېرىياللىرى 1 ـ سانىدا ئېلان قىلغان « ئازادلىقتىن بۇرۇنقى شىنجاڭ سودىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى » دېگەن ماقالىسىدا : « شىنجاڭ سودىسىدا ، ھۇسەنباي ، ئۆمەربايلار ھەمىدىن چوڭ سودىگەرلەر ئىدى . بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ سودىسى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئىچىدىلا ئەمەس ، بەلكى دۆلىتىمىزدىكى

سودىگەرلەر ئىچىدىمۇ بىرتىنچىلىككە ئۆتەتتى » دېگەن باھاسى ئۆمەر باي ھاجى سودىسىغا بېرىلگەن توغرا باھادۇر . ئۆمەر باي ھاجى 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلدى .

مۇھەممەت ئېلى ھاجىم شاگىخەي

مۇھەممەت ئېلى ھاجىم شاگىخەي قەشقەر شەھىرى جاڭ-قورغانلىق كاتتا سودىگەر تۇردى ئاخۇننىڭ 3 - ئوغلى بولۇپ ، ئۇ 1870 - يىلى تۇغۇلغان . ئۇ ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن دىنىي بىلىم ئالغان . 1898 - يىللاردىن باشلاپ ئاكىسى ئەبرازباي ، ئە-سىرا بايلار بىلەن بىرگە چارروسىيىدە سودا بىلەن شۇغۇللان-غان . كېيىن قەشقەرلىق ئاخۇنبايىنىڭ نەۋرىسى كېرىم ئاخۇن ھاجىنىڭ (كېرىم ئاخۇن بايۇەتچى) نىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىكى سىچۇەن ، چىڭدۇ ، خاگجۇ ، سۇجۇدا تۇرۇشلۇق سودا ۋەكىل-لىرى بىلەن بىللە ئىچكى ئۆلكىلەرگە سودا قىلىپ كىرگەن . كېيىن كېرىم ئاخۇن ھاجىمنىڭ سۇجۇ ، خاگجۇدىكى سودىسىنى ۋاكالىتەن باشقۇرغان ھەم ئۆزى يەككە تىجارەت قىلغان . ئۇ سۇجۇدىن شاگخەيگە قاتناپ سودا قىلىش جەريانىدا شاگخەي شەھىرىنىڭ ھازىرقى فۇجۇلۇ دېگەن يېرىدىكى پاكىستان مەس-چىتى يېنىدىن ئىككى پارچە يەر سېتىۋېلىپ ، سودا - ساراي ۋە ئۇيغۇر ئاشخانىسى ئاچقان . بۇ كۇنلەردە پاكىستانلىقلار بېجىرىپ بەرگەن ۋېزا بىلەن ئىچكىرىسىنىڭ يېپەك توقۇلمىلىرىدىن تاۋار ، دۇردۇن ، خام يېپەك ۋە شىنجاڭدىن ئېلىپ كەلگەن بۇغا ، بۇ-كەن مۇڭگۇزى ، ئەلشىرە (ماربىە) ، كۇچا كۆرپىسى قاتارلىق ماللارنى ئېلىپ دېڭىز يولى بىلەن تۇركىيىگە ۋە باشقا دۆلەت-لەرگە بېرىپ سودا قىلغان ۋە تۇركىيىدە بىر تۇرك ئايالغا ئۆي-لەنگەن . كېيىن ياپونىيە ئارقىلىق نەنجىنگە قايتىپ كەلگەن . نەنجىندە كىچىك تىپتىكى بىر سەرەڭگە زاۋۇتى ۋە سوپۇن زا-

ۋۇتى قۇرۇپ كارخانا باشقۇرغان ۋە شاگىرتلىكتە ئوقۇغان سودا ـ سانائەت ئىشچىسىنى ئىشقا سېلىپ ، شىنجاڭ ۋە چەت ئەللىك مۇسۇلمان سودىگەرلەرنى جەلپ قىلغان . 1931 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ، شىنجاڭ ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قالغاندىن كېيىن ، ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشكە ئامالسىز قالدۇ . 1937 ـ يىلى كېرەم ئاخۇن ھاجىمنىڭ ئىنىسى ئۆمەربای ھاجى ئاخۇنبايۇۋ ۋە ئۆزىنىڭ ئاكىسى ئەبراز باي ، ئەسرا بايلارمۇ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلدۇ . شۇڭا ئۇ ، نەنجىڭ ۋە شاگىرتلىرى ئارىلىقىدا تىجارەت قىلىدۇ . ياپون باسقۇنچىلىرى شاگىرتلىرى ۋە نەنجىنلارنى بېسۋالغاندا ھەرئىككى جايدىكى مال ـ مۈلكى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنىپ ئۆزى ئامان قالدۇ . شاگىرتلىرى ئازاد قىلىنغاندىن كېيىن ئاندا ـ ساندا تىجارەت قىلىپ ، 1949 ـ يىلى ئۆلكە ئازاد بولۇش ئالدىدا شىنجاڭغا قايتىپ قەشقەرگە كېلىدۇ . 1950 ـ يىلى تۈركىيە ، ياپونىيىدە سودا قىلغانلىقى ئۈچۈن چەت ئەل جاسۇسى دېگەن نام بىلەن قولغا ئېلىنىپ 15 يىل كېسىلىپ كېتىدۇ . 1952 ـ يىل ئاخىرىدا كېسەل بىلەن 82 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ .

مۇھەممەت ئېلى ھاجىم شاگىرتلىرى بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلار ئىچىدە 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا شاگىرتلىيدە سودا سارايى قۇرغان تۇنجى ئۇيغۇر سودىگىرى ئىدى . ئۇنىڭ شاگىرتلىرى فۇجۇلۇدا قۇرغان سودا ـ ساربىي 100 يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ چۇشىدىغان سودا ـ ساربىي . فۇجۇلۇدىكى ھازىرقى خۇيزۇلار باشقۇرغان ئاشخانا ئۇيغۇرلار (مۇسۇلمانلار) ئاشخانىسى ئىدى .

پېشقەدەملەر ۋە ھازىرغىچە شاگىرتلىرىگە بارغان مەيلى سودىگەر ، مەيلى سىياھەتچىلەر بولسۇن بۇ كىشىنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ ، مۇھەممەت ئېلى ھاجىم شاگىرتلىرى دەپ ئاتاپ كەلمەكتە .

مەرىپەتپەرۋەر ئاكا ـ ئۇكا كارخانىچى ھۆسەنباي ـ باۋۇدۇنباي

ھۆسەنباي 1844 ـ يىلى ، باۋۇدۇنباي 1851 ـ يىلى ئاتۇش ئىكىساقتا ئاتاقلىق كارخانىچى مۇسا ھاجىم (مۇسابايۇۋ) ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇلار يۇرتى ئىكىساقتىكى دىنىي مەكتەپتە بىلىم ئالغان . مۇساھاجىمنىڭ دادىسى ئابدۇرۇسۇلباي ۋاپات بولۇپ ، پۈتۈن ئىگىلىك مۇساھاجىمغا قالغاندىن كېيىن مۇسا ھاجىم ئوغلى ھۆسەنباي بىلەن باۋۇدۇنباينى ئىلىغا ئېلىپ چىقىپ تىجارەتكە سالغان . مۇشۇ جەريانداى ، ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى پۈختا ئۆگەنگەن . ئۇلار دەسلەپتە مۇسا ھاجىمنىڭ چارروسىيە بىلەن بولغان خۇسۇسىي سودىسىدا چارروسىيىدە تۇرۇشلۇق سودا ۋەكىلى بولغان ۋە نۇرغۇن نۇۋۇگوردتا يەرمەنكىگە قاتنىشىپ بىر قېتىملىق پاختا سودىسىدا 100 مىڭ تىللا ، يەنى بىر مىليون روبلىلىق پايدىغا ئېرىشكەن . شۇنىڭدىن كېيىن مۇسا ھاجىم بۇلارنى ئىلىغا قايتۇرۇپ كېلىپ ، ئىلى كۆرەدە قۇرغان 200 ئىشچىسى بار كۆن ـ خۇرۇم كارخانىسىغا ئىشلىتىپ ، تاشقى سودا ئۇچۇن خام ئەشيا سېتىۋىلىش ۋە ئېكسپورت ، ئىمپورت سودىسىغا سەرپ قىلغان .

مۇسا ھاجىم قېرىلىق سەۋىپىدىن تىجارەتنى بالىلىرىغا قالدۇرۇپ ، جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولغان كۈنلەردە ، ئائىلە نىزامى بويىچە ھۆسەنباي مۇساھاجىمنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ چوڭى بولۇشى سۈپتى بىلەن پۈتۈن ئىگىلىكنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولغان .

1895 ـ يىلى ئىنىلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىلىدا « مۇسا بايۇۋ بۇرادەرلەر شىركىتى » نى قۇرغان . 1870 ـ يىلى ئىنىسى باۋۇدۇنباينىڭ پەنىنىي مەكتەپ قۇرۇش پىلانىنى قوللاپ شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى ئىكىساق « ھۆسەينىيە » پەنىنىي مەكتەپنىڭ

سېلىنىشىغا يار ـ يۆلەك بولغان . 1904 ـ يىلى باۋۇدۇنبايىنىڭ تەشەببۇسى ۋە قول سېلىپ ئىشلىشى جەريانىدا گېرمانىيىدىن بىر يۈرۈش زامانىۋى كۆن ـ خۇرۇم ئىشلەش زاۋۇتىنى سېتىۋېلىپ ، غۇلجىغا يۆتكەپ كېلىپ ، شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى زامانىۋى زاۋۇتنى قۇرۇشقا كىرىشىپ ، 1909 ـ يىلى ئىشقا كىرىشتۇرگەن ۋە ئۇچ قارار ئىشچىلار تېخنىك مەكتىپى ، « ئايالار قول ـ ھۈنەرۋەنچىلىك مەكتىپى » ئېچىپ ، ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپ تارىخىدا بۆسۈش ھاسىل قىلغان . شىنجاڭنىڭ چارۋا نەسلىنى ياخشىلاش ئۈچۈن 1920 ـ يىلدىن باشلاپ چەت ئەلدىن نەسىللىك ئات ، بۇقا ، سىيىر ۋە مېرنوس قويىنى تۇنجى بولۇپ شىنجاڭغا ئېلىپ كىرىپ ، شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاشتا كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقان .

ھۈسەنباي ـ باۋۇدۇنبايلار كۆپ قېتىم خەلقئارا (گېرمانىيە ، موسكۋا ، فرانسىيە) يەرمەنكىلىرىگە قاتنىشىپ ، ئۇيغۇر سودىسىنىڭ شۆھرىتىنى ئاشۇرغان . پەن زوخۇەننىڭ « ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى شىنجاڭ سودىسى » دېگەن ماقالىسىدا : « شىنجاڭ سودىسىدا ئىلىدا ھۈسەنباي بىلەن قەشقەردە ئۆمەرباي ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئېچىدىلا ئەمەس بەلكى دۆلىتىمىزدىكى سودىگەرلەر ئېچىدىمۇ بىرىنچىلىككە ئۆتەتتى » [1] دەپ يازغىنىدەك تەرتىپكە سازاۋەر ، مەرىپەتپەرۋەر كارخانچىلار ئىدى .

ھۈسەن باي 1926 ـ يىلى ، باۋۇدۇنباي 1928 ـ يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى . ئۇلار ياراتقان ئىگىلىك شىنجاڭ سودا تارىخ بېتىدىن ئورۇن ئېلىپ قالدى .

ئوبۇلھەسەن ھاجى

ئوبۇلھەسەن ھاجى مۇسا بايوۋ 1856 ـ يىلى ئاتۇش ئىكىـ

① « شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى » 1 ـ سان 204 ـ بېتىگە قارالسۇن .

ساقتا تۇغۇلغان ۋە ئىكسىاق ، قەشقەر خانلىق مەدرىسته دىنىي بىلىم ئالغان . 1880 - يىللاردا ، ئىككىنچى ئاكسىي باۋۇدۇنباي بىلەن روسىيىنىڭ ئوفا دېگەن شەھرىگە بېرىپ تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان ۋە يېڭى (جەدىد) مەكتىپىده ئوقۇغان ، شۇ مەزگىلده بوغالتىرلىق كەسپىنى ئۆگەنگەن ھەم بىر خۇسۇسىي شىركەتته پىركازچىك ، كاسىر ، بوغالتىر بولۇپ پىراكتىكا قىلغان . نەتىجىده مانافاكتۇرلۇق ھېسابات رەسمىيەتلىرىنى تولۇق ئىگەللىگەن ھەم تاتار ، رۇس تىللىرىنى ئۆگەنگەن .

1895 - يىلى دادىسى مۇسا ھاجىم قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئاكسىي باۋۇدۇنباي ئورنىدا ، روسىيىدىكى « مۇسابايوۋ بۇرادەر-لەر شىركىتى » نىڭ سودىسىغا مەسئۇل بولغان (ئاشۇ يىللاردا « مۇسابايوۋ بۇرادەرلەر شىركىتى » نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەر ۋە موسكۋا ، پېتىربورگ قاتارلىق جايلاردا سودا ۋاكالەت خانىسى بولغان). شۇ يىللاردا موسكۋادا مەخسۇس رۇس ، نېمىس تىلى ئۆگەنگەن . ئوبۇلھەسەن ھاجى روسىيىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 20 يىلچە تۇرۇپ سودا قىلىش جەريانىدا ، رۇسىيە نىژنى يەرمەنكىسىدىن باشقا ياۋروپا ئەللىرىده ئۆتكۈزگەن يەرمەنكىلەرگە قاتنىشىش ئارقىلىق كۆپلىگەن دۆلەت ۋە ئەللەرنىڭ سودا ـ سانائەتچىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ نەزەر دائىرىسى كېڭىيىدۇ . يەرمەنكىگە قاتناشتۇرغان كۆپ خىللىق شىنجاڭنىڭ سانائەت خام ـ ئەشياسى ، يەرلىك توقۇلما ، خام يېپەك ، بۇغا ، بۆكەن مۇڭگۈزى ، كۆپ تۈردىكى ئەلتىرە ، ئونچە ـ مەرۋايىت ، قاش تېشى ، خىلمۇخىل بىرال (ئىسل تاشلار) ، قول ھۈنەرۋەن بويۇملىرى بىلەن يەرمەنكە ، جۇملىدىن جاھان بازىرىدا شۆھرەت قازىنىدۇ .

ئوبۇلھەسەن ھاجى ، 1905 - يىلى روسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىده ، روسىيىده ئېلىپ بېرىلغان سىياسىي ، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن

سودا سەھنىسىدىن سىياسىي سەھنىگە قەدەم قويىدۇ . ئۇ 1905 - يىلى روسىيەدىكى ئۇيغۇرلار تەسىس قىلغان « كالتا چاپانلار تەشكىلاتى » ، 1906 - يىلى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان « تەرەققىپەرۋەرلەر تەشكىلاتى » غا ئىشتىراك ئېتىدۇ . كېيىن تۇركىيە ، گېرمانىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق جايلاردا سودا ۋە سەيلى سايامەت قىلىپ ، دۇنيانى جۇملىدىن باشقا ئەللەرنى چۇشىنىدۇ .

1914 - يىلى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى تەپىرقىچلىكىدە ، موسكۋادىن ئوتتۇرا ئاسياغا يېنىپ كېلىپ تىجارىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . تىجارىتى رونىاق تاپقان بولسىمۇ ، 1917 - يىلىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي ، 1919 - يىلىدىن 1924 - يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇش تۇپەيلىدىن جايلاردىكى تىجارىتىنى ۋاكالەتچىلىرىگە قويۇپ ، قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ ، 1924 - يىلى باۋۇدۇنباي سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تۇزگەن سودا توختامىغا ئاساسەن ، سوۋېت بىلەن سودا قىلىدۇ .

1926 - يىلى ھۇسەنباي ، 1928 - يىلى باۋۇدۇنبايلار قازا قىلىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىي قوزغىلىپ پۈتۈن شىنجاڭدا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش ئوتى يېقىلىدۇ . قەشقەر ، خوتەننى قوزغىلاڭچىلار ئىگەللەيدۇ . بۇ يىللاردا قەشقەردە (1933 - يىلى 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) « شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇلۇپ ، ئوبۇلھەسەن ھاجى دېھقانچىلىق سودا مىنىستىرى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ئاتالمىش « شەرقىي تۇركىستان ئىسلام جەمھۇرىيىتى » پارچىلىنىدۇ . كېيىن 1937 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىدە ئۆلتۇرۇلىدۇ .

كارخانىچى قادىربەگ ھاجىم

قادىربەگ ھاجىم 1868 - يىلى قەشقەر شەھەر ئۆستەڭ

بويى باغ كوچىسىدا بىر كارخانىچى ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ 102 ياشلىق هاياتىدا ، 70 يىل كارخانىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان .

بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، قادىربەگ هاجىمنىڭ قەشقەر شەهەر ياربىغ دەرۋازا تېشى تۇمەنبويىدا تېرەكلىك لەڭزىگە تۇتاش سېلىنغان 3000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر ئىشخانىسى (زاۋۇتى) بولغان . بۇ ئورۇندا ماشىنچىلىق ، تېرە پىشىقلاش ، جۇۋا تىكىش ، يۇڭ تاللاش (پرىيوم) ، توقۇمىچىلىق ، ئۇلاغ جابدۇقى ياساش ، قەنت ـ گېزەك ، ناۋات ياساش قاتارلىق يەتتە ئىشخانا (سېخ) بولغان . بۇنىڭدا ياز كۈنلىرى 1000 ئىشچى ، قىش كۈنلىرى شاگىرت ۋە باشقا خىزمەتچىلەر بولۇپ ئالتە يۈزدىن يەتتە يۈز گىچە ئىشچى ئىشلىگەن .

مەزكۇر سېخلارنىڭ ئىش تۈرى ، ئىشلەپچىقىرىش ئەهۋالى تۆۋەندىكىچە بولغان :

1 . ماشىنچىلىق سېخى ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، بىرىنچى سېخ بازارغا ۋە بۇيرۇقچىغا كىيىم تىككەن . تىكىلىدىغان كىيىملەر تەتىللا ، كىمخاپ ، زەرداپ ، دۇخاۋا ، مەخمەل ، سارجا ، دۇراپ ، سوكنا ، بەقەسەم قاتارلىق يۇڭ ۋە يىپەك رەختلەر . بۇ خىل كىيىملەرگە قەشقەردىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلەر ، ئالىم ، ئۆلىما ، مەخدۇمزادە ۋە شەهەر بايلىرى ، هاللىق كىشىلەر ئېهتىياجلىق ئىدى . مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىگىچە بولغان ئالاهىدە كىيىنىش ئەنە شۇنداق ئىدى .

يەنە بىر خىلى ، شەهەر ، يېزا خەلقلىرى ئادەت قىلغان چىپەرقۇت ، هەر خىل تىرىكە ، دەگىنال ، هەر خىل رەڭدىكى چەكمەن ، يۇڭ چەكمەن ۋە باشقا ئاددىي رەختلەردىن تىكىلىدىغان هەر خىل چاپانلار . ئۇچىنچى بىر خىلى ، ئايالارنىڭ هەر خىل نىمچا (ئۇزۇن تاش چاپان) ، ئايالار كەمزۇلى ، جۇيازا ، جىلىتكە ۋە باشقىلار . بۇ خىل كىيىملەر هەر خىل رەڭلىك

تاۋار ـ دۇردۇن ، كىمخاپ ، تەتىللا ، پاكستان ، ئافغانىستاندىن كېلىدىغان بىر خىل كەندىر ۋە زەر قوشۇلغان ئايالالارغا باب رەختلەر ، يەرلىك شاھى ئەتلەس ، بەقەسەم قاتارلىق رەختلەر- دىن بولاتتى . بۇ خىل كىيىملەر شىنجاڭ بازارلىرىدا سېتىلاتتى .

ماشىنچىلىقنىڭ ئىككىنچى سېخى 1936 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئايرىلىپ چىققان بولۇپ ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىق- قاندىن كېيىن ، قادىربەگ ھاجىمنىڭ بىر بۆلۈك ئادىمى ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭ (شىمالغىمۇ ئېلىپ بارىدۇ) دىكى ھەربىيلەر كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تىكتۇرگەن . بۇ سېختا دۇراپ ، مۇيىت ، سارجا ، ھەر خىل تىرىكە ، چەكمەن ، كۆلرەڭ ماتا قاتارلىق تاش كىيىم ، ھەر خىل ئاق رەختلەردە ئىچ كىيىم ، يوتقان ـ كۆرپە ، چېدىر ، شەپكە ، قۇلاقچا ، يازلىق لاتا پايپاق ، قىشلىق پاختىلىق پايپاق ، گوش (پۇتقا ئورايدىغان) قاتارلىق كىيىم ـ كېچەك ئىشلەپچىقىرىلغان . شېڭ شىسەي ۋاقتىدا ئىشلەپچىقى- رىلغان ھەر بىر كىشىلىك يازلىق ، قىشلىق كىيىملەر تەخمىنەن 20 مىڭ پار بولغان بولسا ، گومىنداڭ ۋاقتىدا ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەن . چۈنكى ، 1943 ـ يىلدىن 1945 ـ يىلغىچە گومىنداڭ ئىچكىرىدىن يۆتكەپ كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتكەن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم كىيىم ـ كېچەك- لىرى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىدىن تەمىنلەنسە ، بىر قىسمى يەرلىكتىن تەمىنلەنگەن . يەرلىكتىن تەمىنلىنىدىغان كى- يىملەر ئەنە شۇ قادىر بەگ ھاجىمنىڭ كارخانىسىدا تىكىلگەن (مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىيىملىرى بۇنىڭ سىرتىدا) .

2 . تېرىچىلىك سېخىدا : ئات ، كالا ، قوتاز قاتارلىق چوڭ ھايۋانلار تېرىسىدە يەرلىك خۇرۇم ، كۆن ، چەم ؛ قوي تېرىسىدە شاۋرۇن ، بېشۇ (ئۆتۈككە ئەستەر قىلىدىغان) ، جۇۋا ؛ ئۆچكە تېرىسىدە قىرىم ۋە ياريلىم قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىلاتتى . بۇ- نىڭدىن باشقا كەمچەت ، قاما ، سۆلەيسۇن ، تۇلكە ، بۆرە ، يىل-

پىز ، مولۇن ، مۇشۇك ، سانسان ، ئەلتىرىدىن كۇچا كۆرپىسى قاتارلىقلار پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى .

3 . جۇۋۇچىلىق سېخى ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، بىرىنچى سېخىتا بازار ئېھتىياجىغا خىزمەت قىلىپ ، كەمچەت ، قاما ، تۇماق ۋە باشقا ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئىشلەيتتى . ئىككىنچى سېخ يەنىلا ھۆكۈمەت ئېھتىياجىغا قارىتىلغان بولۇپ ، ھەربىي لەرنىڭ تۇرلۇك تاشلىق ، تاشسىز جۇۋا ، جىلىتكە ، قۇلاقچا ، تېرە شىم ، پەلەي ، تېرە پايپاق ، فالاشوپكا ، خۇرۇم چاپان ، خۇرۇم پەلەي ، تېرە كۆرپە ، چامادان ، سومكا قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەيتتى . ئۇنىڭدىن باشقا قوشۇمچە خۇرۇم بەتىنكە ، ئۇتۇك قاتارلىقلارنىمۇ ئىشلەيتتى .

4 . يۇك سېخىدا : ياز كۇنلىرى يۇك ئىلغاش ، يۇك يۇ- يۇش ، بويىاش ، ئىگىرىش قاتارلىقلار بىلەن مەشغۇل بولسا ، قىش كۇنلىرى پىششىقلاپ ئىشلەيتتى . بۇ سېخىتا گىلەم (نۇسخىسى كۆپ خىللىق) ، شىرداق ، ئاق ئۆي (قىرغىزلار ئۇچۇن) ، پىيما ، پايپاق ، چۇسىنكا ، كالتە قونچىلۇق چەملىك ئۆتۇك ، مالخاي ، گۇللۇك ـ گۇلسىز كىگىز ، جەينەماز قاتارلىقلارنى ئىش- لەيدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يۇك پوپايكا ، شىم ، يۇك پايپاق ئىشلەيدۇ .

5 . توقۇمىچىلىق سېخىدا : يۇك يىپەك بىرىكمە قىلىنغان تىرىكە ، خەسە ، داكا ، خام سوددىت ، يوللۇق شەتلەنگە ، رەڭدار چىت ، شايى ، ئەتلەس ، بەقەسەم ، يىپ ئەدىيال ، رو- مال ، ياغلىق ، تاغار ، خۇرجۇن ، يىپ ئارقان ، تانا ، توشۇك ، يىپ ـ يىپەكتىن ئەر ـ ئايالچە پايپاق (يۇك ـ يىپەك پايپاق تو- قۇلىدىغان ماشىنا شۆبتىسارىيىدىن كەلتۇرۇلگەن بولۇپ ، ئۇچ ماشىنا ئىشلەپ تۇراتتى) ، ۋالبول ، ۋاسكېتبول توري ، بېلىق توري ، ماتا ، چەكمەن يىپى ۋە پالاز يىپىمۇ ئىگىرىلەتتى . بۇ سېخىتا يەنە بوياقچىلىقمۇ بار ئىدى .

6 . ئۇلاغ جابدۇقى سېخمۇ ئىككىگە بۆلۈنگەن بولۇپ ، بىرىنچى سېخى بازارغا ئىگەر ، يۈگەن ، نوقتا ، قوشقۇن ، بەل- باغ ، جىڭبو ، جاۋەن ، خادىك هارۋا ، پۇچتا سايمانلىرى ، قىر- غىز ئاق ئۆيىنىڭ ياغاچ جاهازلىرى ، ئائىلە جاهازلىرى ، تاماق سايمانلىرى ، جوزا ، ئەمبەل ، كۆتەك ، چويلا ، قاسقان ، قازان ، قىڭراق ، داس ، چېلەك ، قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى . ئىككىنچى سېخى ، هەربىيلەرگە قارىتىلغان بولۇپ ، هەربىي ئات ـ هارۋە- نىڭ بارلىق سايمانلىرى ، هەربىي چېدىر ، تاماق ، ئاشخانا سايـ مان ـ جابدۇقلىرىنى ئىشلەيتتى .

7 . ئىستېمال سېخىدا : ناۋات ، پاتاسى ، كەمپۇت ، پە- چىنە ، بولكا ، مەنپەسە ، هەر خىل مۇراببا ، گۈلقەنت ، نىشائاللا ، قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى .

مەزكۇر يەتتە سېختا ئىشلەنگەن هەربىي لازىملىق ياكى بازارغا سېلىنىدىغان بۇيۇملار شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىن شىمال- غىچە بولغان هەربىيلەرگە ۋە بازارلارغا سېلىناتتى .

قادىربەگ هاجىم باشقۇرغان يۇقىرىقى كارخانىنىڭ ئىش هەققى تۈزۈمى توختاملاشقان ئىش هەققى بولۇپ ، ئىشلەنگەن تاۋارنىڭ بېكىتىلگەن (كېلىشىم بويىچە) ئىش هەققى ئاساسىي هەق قىلىناتتى . ئىككى تەرەپ كېلىشكەندە توختام تۈزۈلۈپ ، ئىككى تەرەپ ۋە شاهەر قازىسى قول قويىاتتى . ئىشچىلارنىڭ بىر كۈن ، بىر يىل ياكى ئۇزۇن ئىشلىشى ئۆز ئىختىيارىدا بولاتتى . كارخانا ئىگىسى هەر بىر ئىشچى ئۇچۇن توختام ئىش هەققىدىن باشقا كۈنىگە بىر ۋاقلىق تاماق ، ئىككى ۋاقلىق نان ـ چاي بە- رىشنى توختامدىكى ئىش هەققىدىن سىرت ئۇستىگە ئالغانىدى . ئىش هەققى تارقىتىلغان ۋاقىتتا ، كاسپىنىڭ ئىش ئۈنۈمى ، سۈ- پىتى ۋە ئائىلە ئەهۋالىغا قاراپ مۇكاپات تەرىقىسىدە چاي پۇلى قوشۇپ بېرىلىدۇ . ئىش هەققى تارقىتىش هەر هەپتىدە بىر قېتىم بولاتتى . كارخانا ئىگىسىنىڭ ئاساسىي كىرىمى بازارغا سېلىنغان

مالدىن بولۇپ ، ھەربىلەر ئۇچۇن ئىشلىگەن ئىشتىن پىرسەنت ئېلىناتتى .

قادىربەگ ھاجىم ئىگىلىكىدىكى بۇ كارخانىنىڭ قاتناش ئىشلىرى راۋان بولۇپ ، كارخانىنىڭ ئىككى دانە ئاپتوموبىلى ، ئىككى دانە پوچتىسى ، ئون دانە ئات ـ ھارۋا ۋە باشقا قاتناش ۋاستىلىرى بولغان . قادىربەگ ھاجى بىر قەدەر كەڭ قوللۇق كىشى بولغانلىقى ئۇچۇن ، ئۆز قاتناش قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ يېتىم ـ يېسىرلار ۋە كەمبەغەل ئىشچىلارنىڭ يىراق ـ يېقىندىن يۆتكەيدىغان ئاشلىق ، ئوتۇن ـ سامانلىرىنى ھەقسىز توشۇپ بېرىدۇ .

قادىر بەگ ھاجىم مەرىپەتپەرۋەر كىشى ئىدى . ئۇ ، مەكتەپلەرگە ۋە يېتىم بالىلارغا ياردەم بېرىشتىن باشقا ، ئەلاچى ئوقۇغان بالىلارغا قەغەز ـ قەلەم ۋە باشقا ماددىي بۇيۇملار مۇكاپات بەرگەن . كىشىلەر ئابدۇرېشىت ئىمىن دېگەن ئەلاچى ئوقۇغۇچىغا بىر ئىگەر يۇگەنلىك ئات مۇكاپات بەرگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشىدۇ . يەنە دارىلئاجىزىن ئۇچۇن 1936 ـ يىلى 50 مىڭ سەر ئۆلكە پۇلى ياردەم بەرگەن . ئۇنىڭدىن باشقا قادىربەگ ھاجى كارخانىسىدا ئۆز قولى بىلەن ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويغان يېتىم ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ سانى كىشىلەرنىڭ بىلىشچە يىگىرمىگە يېتىدىكەن . 1932 ـ يىلى ئۇرۇش ئاپىتىدىن قېينالغان بىر بىچارە دېھقانىنىڭ قىزىنى قەرز ئۇچۇن گۆرەكەش ئېلىپ كېتىدۇ . بۇنى بىلگەن قادىر بەگ ھاجى گۆرەكەشكە نۇرغۇن پۇل بېرىپ قىزنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ . قادىربەگ ھاجىمنىڭ كارخانىسىدا تولاراق يېتىم بالىلار بولۇپ ، ئۇلارنى ئاخىرغىچە تەربىيە بىلەن ئۆستۇرۇپ قاتارغا قوشقان . شۇنداقلارنىڭ ئالدى ھازىر 80 ياشقا كىرگەن .

قادىربەگ ھاجى داۋاملىق دېگۈدەك ھۆكۈمەتنىڭ چاقىرغىغا ئاۋاز قوشۇپ خالىسانە ياردەم بەرگەن . 1937 ـ يىلى ياـ

پونغا قارشى ئىنانه توپلاش ۋاقتىدا قەشقەردىن ئەڭ كۆپ ياردەم بەرگەنلەرنىڭ بىرى ئىدى . كېيىنكى ۋاقىتتا ئالتۇن ياردەم قىلىپ ، ئالدىنقى سەپكە قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ياردەم بېرىش قاتارلىق ئىشلاردا ھەممىنىڭ ئالدىدا تۇرغان . بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ياردەم قىلىش دېگەن چاقىرىققا 5000 سەر كۈمۈش بەرگەنلىكىنى بىلىدىغانلار بار . 1948 ـ يىلى قەشقەر تۈمەن دەريا سىنىڭ كۆۋرۈكىنى سەل ئېلىپ كەتكەندە ، ناھايىتى كۆپ ئىقتىساد ئاجرىتىپ ياساشقا ياردەم بەرگەن . 1950 ـ يىلى چەۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ۋاقتىدا 1000 سەر كۈمۈش بەرگەن . شۇ يىلى ئىلىمىز تارقاتقان زايومدىن 1050 پاي زايوم ئالغان . بۇنىڭ قىممىتى 3700 سەر كۈمۈش بىلەن باراۋەر ئىدى .

1950 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى بىر قىسىم يېتىم بالىلار ۋە يولدىن ئازغانلارنى يىغىۋالغاندا ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۆكۈمەتكە تەكلىپ بېرىپ ، ئۇلارغا كەسىپ ئۆگىتىشنى ئۇستىگە ئالغان ، نەتىجىدە كۆپلىگەن كىشىلەر كەسىپ ئۆگىنىپ ھايات يولىغا ئىگە بولغان .

1956 ـ يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋاقتىدا ، ھۆكۈمەت خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىگە كىرىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتىدە ئىشلەپ ، كارخانىنىڭ مۇئاۋىن دېرىكتورى بولغان قادىربەگ ھاجىم 1970 ـ يىلى 102 يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان .

تەرەققىپەرۋەر مەتنىياز مەخسۇم

تونۇلغان ئىجتىمائىي ئەربابلار ، مەرىپەت ئەھلى ، تەرەققىپەرۋەر زات مەتنىياز مەخسۇم 1890 ـ يىلى قەشقەر پەيزىۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل كەنتىدە ئابدۇغوپۇر دامولا① ھاجىم ئائىلە

① ئابدۇغوپۇر (شاپتۇل) دامولا ھاجىم 1924 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كېيىندە قەشقەرنىڭ قازىسى بولغان . ئاپرېل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن 1934 ـ يىلى مىللەتلەر مەجلىسى « كېڭەش ياشلىقى » مىللىي قۇرۇلتاي ۋەكىلى بولغان .

سىدە دۇنياغا كەلگەن . مەتنياز مەخسۇم ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن شاپتۇل كەنتىدىكى باشلانغۇچ دىنىي مەكتەپتە ۋە ئائىلىسىدە دىنىي بىلىم ئالغان . 1903 - يىلى مەتنياز مەخسۇم ئائىلىسى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن ، قەشقەرىدىكى ئاتاقلىق دىنىي ئۆلىما باۋۇدۇن مەخسۇمدىن دىنىي بىلىم ئالغان . ئۇنىڭدىن كېيىن قازان مەدرىسىدە ئوقۇپ ، شۇ زامانىدىكى ياش تالىپلار ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن دىنىي بىلىم ئەھلى بولۇپ يېتىلگەن .

مەتنياز مەخسۇم ئوقۇش دەۋرىدە ياۋروپادىكى ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى ، بولۇپمۇ 1905 - يىلى چارروسىيە ئەركىنلىك مانىپىستى ① ئېلان قىلغاندىن كېيىنكى مەزگىللەردە روسىيىدە يۈز بەرگەن يېڭىلىقلار ۋە پەن — مەدەنىيەتكە بولغان ئىنتىلىشلەر تەققازاسىدىن نەشر قىلىنغان ھەم دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغار بولغان كىتاب ، ژۇرناللارنى ، گېزىتلەرنى ۋە باشقا مەجمۇئەلەرنى كۆپرەك ئوقۇيدۇ . يېڭىلىققا ئىنتىلىپ ، دۇنياغا نەزەر سالىدۇ . ئەينى يىللاردا ، ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىگە سودا تىجارەت ، سایاھەت ، ئوقۇش ئۈچۈن بارغان ئۇيغۇر سایاھەتچىلىرى بىلەن كۆپ قېتىم ھەمسۆھبەتتە بولۇپ ، چەت ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرۈشكە قىزىقىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۆز ئارزۇسىغا يېتىش ئۈچۈن تىجارەت يولى بىلەن چەت ئەلگە چىقىشنى نىشان قىلىپ تۇنجى سەپەرنى قەشقەرگە يېقىن بولغان قىرغىزىستانىنىڭ ئوش ئوبلاستى② ، ئەنجان قاتارلىق پەرغانە ۋادىسىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرگە قارىتىدۇ . مەتنياز مەخسۇم دەسلەپ ئۇ يەرلەرگە يەرلىك خام ماللارنى ئېلىپ چىقىدۇ . شۇ جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە روسىيىلىكلەرنىڭ ئاپتاپپەرەس (گازىر) غا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ ، شىنجاڭدا ئەڭ تۆۋەن مەھسۇلات ئا-

---

① 1905 - يىلى چار پادىشاھى ئىچكى ئىختىلاپ ۋە يەرلىك ئاھالىنىڭ قارشىلىقىنى بېسىش ئۈچۈن ئەركىنلىك مانىپىستىنى ئېلان قىلغان . مانىپىستىنىڭ ئېلان قىلىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى مىللەتلەر — ئۇيغۇرلارنىڭ ئويغىنىشىغا پايدىلىق بولغان .

② ئوش — قەشقەرگە 300 نەچچە كىلومېتىرلا كېلىدۇ . ئىلگىرىكى كارۋان يولى ئاشۇ ئىدى .

تالغان گازىرنى كۆپلەپ تېرىشنى دەۋەت قىلىدۇ . نەتىجىدە گاز- زىر تېرىش قەشقەر ۋىلايىتىدە ئومۇملىشىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيا ئار- قىلىق روسىيىنىڭ كۆپلىگەن ئورۇنلىرىنى تەمىنلەيدۇ . ئۇنىڭ 1914 - يىلى قىسمەن خام ماللاردىن باشقا نەزىنى نوۋگوردقا ئېلىپ چىققان (يەرمەنكىگە قويغان) گازىرى 150 مىڭ پۇت① (سەلەي هاجى ، هوشۇر سەتەڭ قاتارلىق ئاتچىلارنىڭ مەلۇماتى) بولىدۇ .

مەتنىياز مەخسۇم 1908 - يىلىدىن 1930 - يىللارغىچە بول- غان ئارىلىقتا روسىيە زىمىنىدا تىجارەت قىلىدۇ . بۇ جەريانداا ئا- ساسلىق مەدەنىيەت ۋە سودا شەھەرلىرىنى ئايلىنىدۇ ، ئېكس- كورسىيە قىلىدۇ . ئۇ دەسلەپ قازاندىكى جەددى مەكتەپتە ، كې- يىن تاشكەنتتە ئوقۇيدۇ ، رۇس تىلى ېيزنىقىنمۇ پۇختا ئىگەل- لىۋالىدۇ .

روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي غەلبە قىلغاندىن كېيىن ، ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىلغار مەرىپەتچىلەر ، تەرەققىپەرۋەرلەر بىلەن هەمسۆهبەتتە بولىدۇ . شۇنداقلا شىنجاڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تارقىتىشقا ۋە خەلقنى ئىلىم ـ مەرىپەت يولىغا باشلاشقا قەدەم قويىدۇ .

مەتنىياز مەخسۇم 1930 - يىللىرى قەشقەرگە يېتىپ كې- لىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا مەدەنىيەت ، ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىش تەشۋىقاتى ئېلىپ بارىدۇ ، هەم جايلاردا دارىلئېتام (يېتىملار مەكتىپى) ۋە دارىلئاجىزىن (ئىگە ـ چاقسىز ، يېتىم ـ يېسىر ، مېيىپلارنى تەمىنلەش ئور- نى) قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . سوۋېتنىڭ سودا تىجارەتچە- لىرى بىلەن شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىپ ، كارخانا قۇرۇپ ئىشسىزلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . بۇ ئىشقا ئۆزى تۇنجى بولۇپ قەشقەردىكى ئىلغار پىكىرلىك زاتلار ، مەرىپەتپەرۋەر ، تەرەققىپەرۋەر سودىگەرلەردىن هۈسەنجان هاجىم

① هەر بىر پۇت 16.38 كىلوگرام هېسابلىنىدۇ .

باشلىق بىر قانچە كىشى بىلەن بىرلىشىپ ، 1931 - يىلى قەشقەردە « كىنو تەرەققىيات شىركىتى » قۇرۇپ چىرىدۇ . سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر جۈپ كىنو ئاپپاراتى ۋە فىلىملارنى سېتىۋېلىپ « بىزنىڭ كرونىشتات » قاتارلىق ئاۋازسىز فىلىمنى قويۇپ ، يەرلىك كىشىلەردىن تۇنجى كىنو مەدەنىيىتى تارقاتقۇچىلاردىن بولدۇ . شىنجاڭغا دەسلەپ كىرگەن كىنولار ئەسلىدە ئۇرۇمچى ، ئىلى ، چۆچەك ، قەشقەر ، قاغىلىق قاتارلىق جايلارغا چېتىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تەرىپىدىن 1924 - يىلىنىڭ ئالدى - ئاخىرىدا ئوخشاش بولمىغان ئاي ، كۈنلەردە كىرگەن ئىدى . ئەينى ۋاقىتتا قەشقەرگە 1924 - يىلى كىرگەن فرانسىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچىلەر تۈلۈمغا قاچىلانغان كاربىت (بىر خىل تاش) گازى يۇرۇقلۇقى بىلەن قولدا چۆرۈپ ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ئاپپارات ئېلىپ كېلىپ ، سايامەت خاتىرىسى ناملىق ئاۋازسىز ھۆججەتلىك فىلىم كۆرسەتكەنىدى . ئىككىنچى قېتىملىق كىنو پەقەتلا مەتنىياز مەخسۇم ئارقىلىق كىرگەن . شۇنىڭدىن باشلاپ قەشقەردە كىنوچىلىق ئىشلىرى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىدۇ . 1934 - يىلى مەتنىياز مەخسۇم باشچىلىقىدىكى « كىنو تەرەققىيات شىركىتى » سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر جۈپ ئۇلگىلىك كىنو ئاپپاراتى (ھازىر كىنوخانىلاردا ئىشلەۋاتقان « سۇ ئىخۇا-جاڭ » ماركىلىق چوڭ ئاپپارات ئاشۇ نۇسخىدىن پايدىلىنىپ ياسالغان) سېتىۋېلىپ ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەنئەندىكى پائالىيەتلىرى سۈرەتكە ئېلىنغان « جۇڭگو » ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى ئاتاقلىق ئۇرۇش قەھرىمانى چاپايېۋ ئوبرازى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ھۆججەتلىك فىلىم « چاپايېۋ » ، « 13 قەھرىمان » ، « چېگرىدا » ، « فرونتتىكى سادات » ناملىق فىلىملارنى دەسلەپ ئاۋازسىز ، كېيىن ئاۋازلىق قويىدۇ . بۇ فىلىملار كېيىنكى ۋاقىتتا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سەييارە قويۇلىدۇ .

ئەمما مەتنیاز مەخسۇم باشچىلىقىدىكى « كىنو تەرەققىيات شىركىتى » دەسلەپتە بىر قانچە يىلغىچە زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرايدۇ . چۈنكى ، ئىسلام دىنىنىڭ بەزى قائىدە ـ يۇسۇنلىرى ۋە يېڭىلىققا قارشى مۇتەئەسسىپ دىندار ، روھانىلار-نىڭ كىنونى يامان كۆرۈشى ، ئەيىبلىشى ، كىشىلەرگە كىنو كۆرمەسلىكنى تەشۋىق قىلىشى بىلەن دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بىر قېتىملىق كىنوغا ئون ـ ئونبەشلا كىشى كىرىدۇ . كۆپ بولغاندا يۈزگە يېتىدۇ . مۇشۇنداق ئەھۋال يىللاپ داۋام قىلىدۇ . مەتنیاز مەخسۇم مەخسۇس ئېلانچىلار گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ ، دۇمباق ، سۇناي چېلىپ شەھەر كوچىلىرىنى ئايلىنىپ ، كۇندىلىك كىنو-نىڭ مەزمۇنى بىلەن بىلەت باھاسىنى چۈشەندۈرىدۇ . دېمەك ، بىر ئايلىق كىنو كىرىمى بىر كۇنلۇك كىنو چىقىمىنى كۆتۈرەلمىگەن شارائىت ئاستىدىمۇ كىنوچىلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئاخىر كىنوچىلىقنى بۇگۈنكى تەرەققىياتلارغا يېتىشكە شەرت ھازىرلايدۇ .

مەتنیاز مەخسۇم 1930 ـ يىللاردىن باشلاپ قەشقەردە قۇرۇلغان دارىلئىتتام ۋە دارىلئىجىزنى ئاساسىغا كۆپ يارىدەم بېرىدۇ . يېتىم ـ يوقسۇللارنى يوقلايدۇ . دارىلئاجىزنى ۋە دارىلئىتام مەكتىبىنىڭ قەغەز ـ قەلەم ، كىيىم ـ كېچەكلىرىگىچە بولغان چىقىملارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئۆزلىكىدىن ئۈستىگە ئالىدۇ .

1933 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ، تۆمۈر ئېلى (تۆمۈر سىجاڭ) قوشۇنلىرى قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرغاندىن كېيىن نو بېشىدىكى مەكتەپنى ياسىغانىدى . بۇ چاغدا مەتنیاز مەخسۇم تەشەببۇسكارلىق بىلەن مەكتەپكە خېلى يارىدەملەرنى بېرىدۇ . مەتنیاز مەخسۇمنىڭ بۇ خىل مائارىپپەرۋەرلىكى كىشىلەرگە ئايان بولغاندىن كېيىن ، مەتنیاز مەخسۇم ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسلىكىنى زىممىسىگە ئالىدۇ . مەتنیاز مەخسۇم يېڭى قۇرۇلغان ۋە تېخى ۋەخپىي ، ئۆشرە ـ زاكاتتەك ئىقـ

تىسادىي كىرىمگە ئىگە بولمىغان ياش ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن گۈللەندۈرىدۇ . ئۇ ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما خىزمىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆرگەن تەجرىبىسى بويىچە رەتكە سالىدۇ . ئۇ ، مۇشۇ يىللاردا ، قەشقەر يېقىنقى زامان تارىخىدا تۇنجى قىرائەتخانىلارنىڭ بىرى بولغان ئۇيغۇر كۇتۇپخانىسىنى قۇرىدۇ . بۇ كۇتۇپخانىنىڭ ئورنى ئەنجان رەستىسىدە بولۇپ ، مەتنىياز مەخسۇم مەخسۇس ئۆز ئىقتىسادىي بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋە قازان ، تاشكەنت ، مىسىر ، قاھىرە ، تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا نەشر قىلىنغان كلاسسىك ئەدەبىي ، تارىخىي كىتابلارنى ، شۇنداقلا ئىلغار پىكىرلىك ، يېڭىلىقنى تەشۋىق قىلىدىغان ھەر خىل ژۇرناللارنى ئالدۇرىدۇ . كۇتۇپخانىنىڭ ئىلمىي ئىشلىرىنى قىلىش ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئابدۇسالام ئىسمىلىك تەجرىبىلىك كۇتۇپخانا باشقۇرغۇچىنى تەيىنلەيدۇ .

1936 - يىلى مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە ، ئۇنىڭ زور ياردىمى ۋە قوللىشى ئارقىسىدا قەشقەردە تۇنجى پىداگوگ قۇرۇلغان ، بۇنىڭدا كۆپلىگەن كىشىلەر بىلىم ئالغانىدى . مەكتەپ ئەمدىلا ۋايىغا يېتىۋاتقان مەزگىلدە ، ئىچكى ئىختىلاپ ، تاشقى بېسىم يەنە باشقا ئوبېيكتىپ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەھمۇت مۇھىتى چەت ئەلگە چىقىپ كېتىدۇ . مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن قەشقەردە چوڭ قىرغىن ، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە تەپرىقىچىلىق يۈز بېرىدۇ . قەشقەرنى ئىشغال قىلغان ماخۇسەن قىسىملىرى مەكتەپلەرنى تاقايدۇ ، ئوقۇغۇچىلارنى تۇتقۇن قىلىدۇ ياكى تارقىتىۋېتىدۇ . مەرىپەتپەرۋەر مەتنىياز مەخسۇم تاقالغان سەۋەن مەكتىپىنى كېيىن يەنە قايتا ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ . مەتنىياز مەخسۇم يالغۇزلا مائارىپپەرۋەر بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ۋەتەنپەرۋەر زات ئىدى . 1937 - يىلدىكى لوگۇچياۋ ۋەقەسىدىن كېيىن ، شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە ياپونغا قارشى ئىئانە توپلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى . بۇ چاغدا ، مەتنىياز

مەخسۇم سەپنىك ئالدىدا تۇرۇپ بىر ئىسكىلاتىدىكى گەزمال ، ماتا ، چەكمەن ۋە باشقا (قەنت ، شېكەر ، سەرەڭگە) مالىلىرىنى بىر قانچە ھارۋىغا بېسىپ كېلىپ ، ھېيتكار جامەسىنىك چوڭ سۇپىسىغا تىزىپ ، توپ ـ توپى بىلەن ئىئانە قىلىپ ، خەلقنىك يېپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۇرىشى ۋە ئىئانە توپلاش روھىغا زور ئىلھام ۋە مەدەت بەرگەنىدى .

مەتنىياز مەخسۇم ئەسلىدە دىنىي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولسىمۇ ، ئەمما ھالال تىجارىتىدىن باي بولۇپ ، يۇز ـ ئابرۇي تاپقان ئادەم ئىدى . ئۇنىك تىجارەت يولى ئەينى يىللاردا باشقىلاردىن ئالاھىدە پەرقلىق بولغان . ئۇ ئۇزۇن يىل سوتسىيالىستىك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا دوگۇار قىلغان بولۇپ ، ھەر قاچان ئۇنىك سوۋېتتىن كىرگۇزگەن مالىلىرىنىك 30 ۋە 40 پىرسەنتى ئوقۇش ماتېرىياللىرى بىلەن مەدەنىي بۇيۇملار بولدى . دېمەك ، 1930 ـ يىللار تارىخىدا جەنۇبىي شىنجاڭ بولۇپمۇ قەشقەرنى مەدەنىي بۇيۇم ، ئوقۇش ماتېرىيالى ، زامانىۋى كىيىم ـ كېچەك ، تەنتەربىيە كىيىمى ۋە ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىن ئەتتى . ھەتتا ۋالبول ، ۋاسكېتبول قاتارلىق توپلارنى ۋە ئۇنى ئويناىدىغان تور قاتارلىق سايمانلارنى ھەر قايسى يېزا ـ مەكتەپلەرگە ئۆز يېنىدىن پۇلسىز ياردەم قىلدى . ئۇ پاختىنى چېگىتىدىن ئايرىش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ ، مەكىت قاتارلىق جايلاردا پاختا زاۋۇتى قۇردى . قەشقەرگە تۇنجى زامانىۋى دوش ، ۋاننا ، بىر كىشىلىك ، ئىككى كىشىلىك ۋە ئون كىشىلىك سېمونتتىن ياسالغان پار مۇنچا ياسىدى ۋە بۇ مۇنچىغا كونا ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ ھامام ئورۇنلاشتۇردى ، ئەينى يىللاردا ھەر قايسى باشلانغۇچ ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى پۇلسىز مۇنچىغا چۈشۈرۈپ ، مۇنچىدا يۇيۇنۇشنى ئادەتلەندۇردى . ھەتتا دارىلئېتام بىلەن دارىلئاجىزىنلارنىمۇ ھەر 15 كۈندە ۋە ھېيىت ـ ئايەملەردە سىرتقى تىجارىتىنى توختىتىپ يۇيۇندۇردى . مەتنىياز

مەخسۇمنىڭ بۇ خىل ئالى جاناب پەزىلىتى ئەينى يىللاردىلا ئەمەس ھازىرمۇ كىشىلەرنىڭ ئۆگىنىشىگە ئەرزىيدۇ ، ئەلۋەتتە .

قەشقەر مائارىپ تارىخىي توغرىسىدا سۆز بولغان بىر سورۇندا ، بىر قانچە پېشقەدەملەر مەتنىياز مەخسۇم ۋە مەكتەپ پائالىيىتى توغرىسىدا سۆزلەپ : « ئىلگىرى مەكتەپلەردە كوللېكتىپ پائالىيەت بولمايتتى ، مەتنىياز مەخسۇم ياز كۈنلىرى ھەر قايسى مەكتەپلەرنى نەزەر باغدىكى باغ ھويلىسىغا چاقىرىپ كوللېكتىپ پالىيەت ئېلىپ بېرىشنى ئادەتلەندۈرگەن ؛ بىز ھەر قېتىم ئۇنىڭ بىغدا كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغاندا دەپتەر ، قەلەم ، قېرىنداش ، قېرىنداش ئۇشلايدىغان ماشىنا قاتارلىق نەرسىلەرنى سۇۋغا قىلاتتى ، ياخشى تاماق ، يازلىق مېۋىلەر بىلەن مېھمان قىلاتتى . بەزى پائالىيەتلەردە نەتىجە قازانغانلارنى مۇكاپاتلايتتى » دەپ ئەسلىشىدۇ .

مەتنىياز مەخسۇم 1930 - يىللار تارىخىدىكى مەرىپەتپەرۋەر ، تەرەققىيپەرۋەر زات بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇ ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلاردىن ئىدى . ئۇ ، پىر ئۆمۈر تەرەققىيپەرۋەر ، ۋەتەنپەرۋەر ئىلغارلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى ، ئىلغارلار ھەرىكىتىنى قوللىدى . شۇڭا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى « قەشقەرگە قېچىلغان مىخ » دەپ ھېسابلايتتى ، ئۇنى نازارەت قىلاتتى . كېيىنكى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ھاياتى خەۋپ ئاستىدا قالدى ، جۈملىدىن ئۇ ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمىدىن كېيىن ئىلغا كېتىپ ئازاد رايوندا پاناھلاندى . ئۇ ، ئۆلكە ئازاد بولغاندىلا ئاندىن ھاياتىدىن خاتىرجەملەندى .

ئۇ ، ئازادلىقتىن كېيىن لىچۈن سانائەت شىركىتىگە 1500 قوي پاي قوشۇپ ئەزا بولدى . ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ۋاقتىدا كۆپلىگەن ياردەملەرنى بەردى . ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى سېتىۋېلىپ يول ياساش قا-

تارلىق ئىشلارغا ياردەم بەردى . شۇڭا خەلق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا ئىلغار سودا تىجارەتچى دەپ مۇئامىلە قىلدى . ئۇ ، 1953 - يىلى ئۇرۇمچىدە كېسەل سەۋەبى بىلەن 63 يېشىدا ۋاپات بولدى .

تەلئەت مۇسابايوۋ

تەلئەت مۇسابايوۋ بىر مەزگىل شىنجاڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە ۋە چەت ئەلدە سودىدا نام چىقارغان شەخس . ئۇ ، 1914 - يىلى غۇلجىدىكى ئاتاقلىق كارخانىچى ھۈسەنباي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپنى غۇلجىدا ئوقۇغان . 1927 - يىلى ئىنسى فىكرەت بىلەن موسكۋا ئىشچىلار ئىنستىتۇتىغا ئوقۇشقا بارغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا مەكتەپ رەھبەرلىكى تەلئەتنى « سەن بايلار ئەۋلادى ئىكەنسەن ، تۇركىيەدە ئوقۇغىن » دەپ چېگرىدىن چىقىرىۋەتكەن . ئىنسى فىكرەتنى موسكۋادا ئېلىپ قالغان . ئۇ شۇ يىلى تۇركىيىگە بېرىپ ئىستانبولدىكى گالاتا ساراي (مەكتىپى سۇلتانىيە) نىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق فاكولتېتىدا ئوچ يىل ئوقۇغان . ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، ئىستانبولدىكى مەلۇم كارخانىدا بىر يىل پراكتىكا قىلغان . شۇ مەزگىلدە رۇس ، ئىنگلىز تىلى يېزىقىنى ئۆگەنگەن . كېيىن ، موسكۋاغا قايتىپ كېلىپ بىر يىل مەخسۇس رۇسچە ئوقۇغان . شۇ مەزگىلدە سابىت دامولا بىلەن تونۇشقان .

1933 - يىلى ئۇ موسكۋادىن قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ ، ئاتۇش ئىكسىاقتا ھۈسەينىيە مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولدۇ . شۇ يىلى 11 - ئايدا موسكۋادا تونۇشقان سابىت دامولا قەشقەردە « شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى » قۇرۇپ ئۆزى زۇڭتۇڭ بولدۇ ۋە تەلئەتنى ئۆزىگە كاتىب قىلدۇ . خىزمەت داۋامىدا ، سابىت دامولا بىلەن سوۋېتنىڭ قەشقەردىكى كونسۇلى بىلەن بولغان ئالاقىسىدا تەرجىمانلىق قىلدۇ . كېيىن ، ئۇ نوبۇشى مەكتەپتە ئىلمىي مۇدىر ، قەشقەر دارىلمۇئەللىمدە ئوقۇتۇ-

قۇچى بولۇپ ئىشلەيدۇ . بىر مەزگىل قەشقەر ماتارىپ ئىدارىسىگە مۇئاۋىن باشلىق بولىدۇ . 1937 - يىلى شېكى شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ . لېكىن ، ئۇزاق ئۆتمەيلا قويۇپ بېرىلىدۇ . ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي پارتىلىغاندا ، ئۇ ئىنقىلابقا 500 دانە مىلتىق يارەمم بېرىپ پولكوۋنىكلىق ئۇنۋان ئالىدۇ . كېيىن ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتى ئۇنى توققۇزتارا قاتارلىق جايلارغا خىزمەتكە بۇيرۇغاندا ، گۇاڭلو (شىبە) ، ئىلىياس (خۇيزۇ) لار بىلەن ئۇچ ۋىلايەتتىن يۇز ئۆرۈپ ئۇرۇمچىگە قېچىپ كېلىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ ئاكىسى ئابلىز مۇسابايوۋ بىلەن بىرلىشىپ 1945 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە ئىچكى ئۆلكە ۋە شىنجاڭ دائىرىسىدە چوڭ سودا قىلىپ شىنجاڭنىڭ چاي ، كاجى ، شەمبىجە ، تاۋار - دورۇن ، پۇل بازىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالىدۇ . 30 - 40 ئادەم ياللاپ ئۇچۇر ئىگەللەيدۇ . قايسى خىل مال باھاسى ئۆسسە شۇ خىل مالدىن ئاز بىر قىسمىنى بىر قانچە ئون كىشى ئارقىلىق ئەرزان ساتتۇرۇپ باھانى تۆۋەنلىتىپ ، ئەرزان باھادا كۆپ مالنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق كۆپ پايدىغا ئېرىشىپ « مۇسابايوۋ بۇرادەرلەر شىركىتى » نى قايتا قۇربدۇ . شاڭخەي ، نەنجىن ، تيەنجىن ، سۇجۇ ، خاڭجۇ ، شىئەن ، لەنجۇ ، ۋۇۋۇى ، جاڭيى قاتارلىق جايلاردا سېتىۋېلىش ۋاھالەتچىسى تۇرغۇزۇپ ، ئىچكى ئۆلكىدىن چىقىدىغان مالنى كونترول قىلىدۇ .

ئۇچ ۋىلايەت بىلەن گومىنداڭ « 11 مادىدىلىق بېتىم » تۈزگەندىن كېيىن ، تەلئەت ئۇچ ۋىلايەت بىلەن 1949 - يىلغىچە سودا قىلىدۇ . ئۆلكە ئازاد بولغاندىن كېيىن ئىچكىرى ئۆلكىگە كېتىپ شاڭخەيدىن بىر ئايروپىلاننى ياللاپ بەش بالىسى بىلەن ئايالىنى ئېلىپ شاڭگاڭ ۋە ياپونىيە ئارقىلىق تۇركىيىگە كېتىدۇ .

تەلئەت 1986 - يىلى ، 1996 - يىلى ئىككى قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ قايتىپ كېتىدۇ .

ئالتىنچى باب

يولۋاس

يولۋاس 1889 - يىلى مارالبېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغان ، مارالبېشىلىق ھۆشۇر مىراب دېگەن كىشىنىڭ جىنەستىخان ئەسمىلىك بىرلا قىزى بولۇپ ، ئوغۇل بالىسى بولمىغانلىقتىن ، بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدىكەن . ھۆشۇر مىراب بىر كۈنى شەھەردە مەسچىتكە كېتىۋېتىپ يولدا بىر بوۋاق بالىنىڭ يىغلىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېلىپ ، يېقىن بېرىپ قارىسا يېڭىلا تۇغۇلغان ئوغۇل بالا ئىكەن . ھۆشۇر مىراب « خۇدايىم بەردى » دەپ ، بالىنى ئېلىپ ئۆيىگە قايتىپتۇ ، كېيىن بالىغا « يولدا بارىس » (يول ئۈستىدىن تېپىلغان بالا دېگەن مەنىدە) دېگەن ئىسىمنى قويغان . بۇ ئىسىم ۋاقتىنىڭ ئۆتۈۋېرىشى ئارقىلىق جانلىق تىلغا يولۋاس دەپ ئۆزگەرگەن . يولۋاس بەش ياشقا كىرگەندە قەشقەرنىڭ دوتىيى خۇاڭ گۇاڭدا ھۆشۇر مىرابنىڭ قىزى جىنەستىخاننى مەجبۇرىي خوتۇنلۇققا ئېلىۋالىدۇ . ئەلەمگە چىدىمىغان ئاتا ـ ئانىلار كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدۇ . يېتىم قالغان يولۋاس كېيىن خەنزۇ دوتەينىڭ قولىدا قالىدۇ . بۇ دوتەي شۇ چاغدا ئۇلۇغچات ، تاشقورغان تەۋەلىكىدىكى بىر قىسىم زېمىنلارنى روسىيە زېمىنىغا قوشۇپ بېرىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن گۇناغا تارتىلىپ بېيجىڭغا چاقىرتىلىدۇ . ئۇلار ئائىلىسى بويىچە مال ـ مۈلكىنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن خان دوتەي خۇاڭ گۇاڭدانىڭ ئەمىلىنى ئېلىپ تاشلاپ ، مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ ئۇنى قولغا ئالىدۇ . جىنەستىخان بىلەن يولۋاس بېيجىڭدا پاناھسىز قېلىپ ئىككى يىل سەرگەردانلىق

تۇرمۇشىنى بېشىدىن كەچۈردىۇ . ئۇچىنچى يىلغا كەلگەندە ، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت خانغا سالام بېرىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بارىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جىنەستىخان بىلەن يولۋاس شامەخسۇت ۋاڭنىڭ كاتىبى خوجىنىياز بەگكە دەرت ئېيتىپ ، ئۆزلىرىنى قۇمۇلغا ئالغاچ كېتىشى ، قۇمۇلغا كېلىۋالغاندىن كېيىن ئۆز يۇرتىغا كېتىدىغانلىقىنى ئىلتىجا قىلىدۇ . خوجىنىياز بەگ بۇ ئەھۋالنى شامەخسۇت ۋاڭغا يەتكۈزىدۇ . ۋاڭ دىنىي مەسلىھەتچىسى يۈنۈس ئەلماخۇنۇمدىن بۇ ھەقتە مەسلىھەت سورىغاندىن كېيىن ، بۇلار مۇساپىر ئىكەن ، قۇمۇلغا ئالغاچ كەتسەك ساۋاب بولىدۇ ، دېگەن قارارغا كېلىپ ھەر بىر ھارۋىغا ئولتۇرىدىغانلارنى بېكىتىدىغان چاغدا ، دىنىي قائىدە بويىچە جىنەستىخان ئەرلەر بىلەن بىر ھارۋىدا ئولتۇرسا نامەھرەم بولىدۇ دەپ قاراپ ، بىر سىگە نىكاھ قىلىپ قويۇپ ئاندىن ماڭسا دۇرۇس بولىدىغانلىقىنى مەسلىھەتلىشىدۇ . نەتىجىدە جىنەستىخان تەرجىمان ھېزىرەت قېزىغا نىكاھلاپ قويۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىر ھارۋىغا ئولتۇرۇپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ . لېكىن ئۇلار قۇمۇلغا كەلگەندە ھېزىرەت قېزىنىڭ خوتۇنى كۈندەشلىك قىلىپ جىدەل قۇرىمىغاچقا ئۇلار ئاجرىشىپ كېتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن جىنەستىخان ۋاڭ ئوردىسىدا پۇجۇڭ خېنىمغا خىزمەتكار بولۇپ ئىشلەيدۇ . كېيىن ئۇ ، ۋاڭنىڭ تۇغقىنى ئىبراھىم بەگكە نىكاھلاپ قويولىدۇ . يولۋاس بەش يېشىدىن تارتىپ خەنزۇ ئائىلىسىدە تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكى ۋە بېيجىڭدا بىر مەزگىل تۇرغانلىقتىن خەنزۇ تىلىنى راۋان سۆزلەشنى ئۆگىنىۋالغان . يولۋاس ئاچىسى بىلەن قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن ، ئاچىسىنىڭ يولدىشى سودىگەر ئىبراھىم بەگنىڭ سودا دۇكىنىدا دۇكان خىزمەتچىسى ، كېيىن يۇسۇپ تەيجى دېگەن كىشىنىڭ ۋاسىتىسى ئارقىلىق خۇيزۇ كىنەز سارىيىغا تەكلىپ قىلىنىپ كېچىك تىلماچ (تەرجىمان) بولىدۇ . مىنگونىڭ 3 - يىلى (مىلادىنىڭ 1914 - يىلى) قۇمۇل

ۋاڭنىڭ بازار بېگى ، ئىككىنچى يىلى سودا ئىشلىرى ئومۇمىي باشقۇرغۇچىسى ، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە مىنگونىڭ 5 - يىلى (مىلادىنىڭ 1916 - يىلى) خوجا بەگلىككە تەيىنلىنىدۇ . مىنگونىڭ 16 - يىلى (مىلادىنىڭ 1927 - يىلى) قۇمۇلدا ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ ساراي بېگى شى زۇجىڭنىڭ تەۋسىيسى ئارقىلىق يولۋاس قوشۇمچە ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنىڭ ياردەمچىلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . شۇ يىلى ئۇ يەنە ۋاڭ ئوردىسىنىڭ قوراللىق ھۆرمەت قاراۋۇلى باتالیونىنىڭ كوماندىرلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . مىنگونىڭ 17 - يىلى (مىلادى 1928 - يىلى) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلدا تەشكىللەنگەن ئۇيغۇر باتالیونىنىڭ كوماندىرى ، خۇيزۇ كېنەز ساريىدا تەرجىمان ، قوشۇمچە مۇھاپىزەت ۋە ئالاقىلىشىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنىمۇ ئۆتىگەن . مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادىنىڭ 1930 - يىلى) قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت كېسەللىك سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلدا ۋاڭنىڭ ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ . ۋاڭلىق تۈزۈمى يىمىرىلگەندىن كېيىن ، يولۋاس قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ دىۋىزىيە كوماندىرى لىيۇشىيېڭنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن داۋاملىق ئۇيغۇر ئاتلىق باتالیونىنىڭ كوماندىرلىقىنى ئۈستىگە ئېلىش بىلەن ، ھۆكۈمەتنىڭ شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭ زېمىن ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ ئىشلەيدۇ . مىنگونىڭ 20 - يىلى (مىلادىنىڭ 1931 - يىلى) قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى . پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن ماجۇڭيىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىلەن بىرلىشىپ قۇمۇل شەھرىنى مۇھاسىرىگە ئالغاندا ، يولۋاس خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئەمەلدارى بىلەن سۆلھى قىلىش ئۈچۈن ئەلچى بولۇپ چىقىدۇ . قوزغىلاڭچىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ يولۋاسنى تۇتۇۋېلىپ

ماجۇگىيىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ . ماجۇگىيىڭ يولۋاسنى ئىككى خىل (ئۇيغۇرچە ، خەنزۇچە) تىل يېزىقىنى پۇختا بىلىدىغانلىقىنى ھەم ئۇنىڭ زېرەك ، قوللىدىن ئىش كېلىدىغانلىقىنى بىلىپ ئۆزىگە مەسلىھەتچى قىلىۋالىدۇ . خوجىنىياز ھاجىم بىلەن ماجۇگىيىڭنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەندىن كېيىن ، ماجۇگىيىڭ يولۋاسقا بىر قىسىم ئالتۇن ، كۈمۈش ۋە مال ـ مۈلۈك بېرىپ ئۆزى ئەنشىگە قايتىپ كېتىدۇ . يولۋاس بۇ ئالتۇن ، كۈمۈش ۋە مال ـ مۈلۈك بەدىلىگە بىر قىسىم ئادەملەرنى ئۆزىگە تارتىپ ، خوجىنىيازغا قارشى ھەرىكەتلىنىشكە تەييارلانماقچى بولغاندا ، خوجىنىياز خەۋەر تېپىپ ، يولۋاسنى تۇتۇپ قاماقتا ئالىدۇ . خوجىنىياز ئۇنى ئېتىۋېتىش بۇيرۇقى چىقىرىدۇ . لېكىن يولۋاس ناھايىتى قۇۋۇ بولغاچقا ، يالغاندىن تۆۋە قىلغان بولۇۋېلىپ خوجىنىيازنىڭ ئالدىدا تىزلىنىپ گۇناھىنى تىلىگەنلىكى ئۈچۈن خوجىنىيازنىڭ رەھىمى كېلىپ ، يولۋاسنى گۇناھىدىن كېچىپ قويۇپ بېرىدۇ . بۇ چاغدا يولۋاس خوجىنىيازغا ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرسىمۇ ، ئۇنىڭ تىلى بىلەن دىلى ئوخشىمىغاچقا ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى يولۋاس گۇرۇھى ، بېشىرۋاڭ گۇرۇھى ، خوجىنىياز گۇرۇھى قاتارلىق گۇرۇھلارغا بۆلۈۋېتىدۇ . ئۇ تەلەيىنىڭ ئوڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلىپ ، قۇمۇلدىن ئەنشىگە بېرىپ ماجۇگىيىڭ بىلەن بىرلىشىپ ، ئۇنى شىنجاڭغا چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ . ماجۇگىيىڭنى تەسلىكتە ماقۇل كەلتۈرگەندىن كېيىن ، يولۋاس ماجۇگىيىڭنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ، قاتناش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ . ماجۇگىيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ قاچقاندا يولۋاس ماجۇگىيىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ، تۇرپاننى تاشلاپ يەنە قۇمۇلغا بېرىۋالىدۇ ـ دە ، ھاراق ئىچىپ مەس ھالەتتە تۇرۇشقان بېشىرۋاڭ تەرەپدارلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ ، قۇمۇلنىڭ ھوقۇقىنى تۇتۇپ تۇرىدۇ . ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان شېڭ شىسەي ئۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭغا دەسلەپتە قۇمۇلنىڭ ھا-

كىملىق ۋەزىپىسىنى ، كېيىن قۇمۇلنىڭ گارنىزون قوماندانلىق مەنسىپىنى بېرىدۇ ۋە نۇرغۇن ھەربىي ئىشلار ۋە سوۋغا ـ سالاملارنى بۆرھان شەھىدى ، يارى قارى ، يەنە بىر ئورۇس قا- تارلىق ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتىدۇ . يولۋاس قۇمۇلغا ئىككى يې- رىم يىل گارنىزون قوماندانى بولىدۇ . كېيىن شېڭ شىسەي قۇ- مۇل چېگرىسىنى ساقلاش نامى بىلەن ئىككى پولك ئەسكەر ئە- ۋەتىدۇ . يولۋاس ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ، مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (مىلادىنىڭ 1937 ـ يىلى) چىڭخەيگە قېچىپ كېتىش ئويىدا بولۇۋاتقان مەزگىلدە ، مابۇ- فاڭنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن جياڭ جېيشىغا سېتىلىپ نەنجىنگە قېچىپ كېتىدۇ . مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (مىلادىنىڭ 1938 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا يولۋاس گومىنداڭ ھەربىي كومىتېتىنىڭ گېنېرال لې- تىنانت دەرىجىلىك مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىنىدۇ . ئۇزۇن ئۆت- مەي لياۋ يۈڭچىيۇ بىلەن توي قىلىدۇ . مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (مىلادىنىڭ 1939 ـ يىلى) يولۋاس گومىنداڭ مەركىزىي كومە- تېتى تەپتىش كومىتېتىنىڭ ھەيئەتلىكىگە تەيىنلىنىدۇ . بۇنىڭ- دىن باشقا يەنە ئۇنىڭ نامىغا ئېسىپ قويۇلغان بىرمۇنچىلىغان قوشۇمچە ۋەزىپىلەر بار ئىدى . مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (مىلادىنىڭ 1946 ـ يىلى) يولۋاس شىنجاڭغا قايتىپ كېلىدۇ ، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئۇنى گومىنداڭ مەركىزىي دۆلەت سىيا- ستى مەسلىھەتچىسى ، قوشۇمچە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتـ نىڭ ئالىي دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى دېگەن ۋەزىپىلەر بىلەن شىنجاڭغا ئەۋەتىدۇ . ياندۇرقى يىلى 10 ـ ئايدا قۇمۇل رايونلۇق مەمۇرىيىتىنى نازارەت قىلىپ تەكشۈرۈش مەخسۇس خادىمى ، قوشۇمچە بىخەتەرلىكنى قوغداش قوماندانلىقىغا تەيىنلەنگەندىن سىرت ، قوشۇمچە يەنە گومىنداڭ قۇمۇل رايونلۇق پارتىيە ئىش- لىرى خادىمى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ .

مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (مىلادىنىڭ 1948 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا

يولۇاس شەرقىي شىنجاڭ بايراق تەقدىم قىلىش ھۆرمەت ئۆمىكىنى باشلاپ تەنجىنگە بېرىپ ، جياڭ جېيشى قاتارلىقلارغا بايراق تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ . بۇ چاغدا گومىنداڭ مەركىزىگە « شەرقىي شىنجاڭ ئۆلكىسى » قۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ ، ئۆزى ئۆلكە رەئىسى بولۇش غەرىزىدە بولغان بولسىمۇ ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاندىن كېيىن ، شۇ يىلى كۈزدە ئىككىنچى قېتىم شەرقىي شىنجاڭ بايراق تەقدىم قىلىش ھۆرمەت ئۆمىكىنى باشلاپ ، لەنجۇ ، شىنىڭ ، يىڭچۈەن قاتارلىق ئورۇنلارغا قاتناپ بېرىپ ، جاڭ جىجۇڭ ، ماخۇڭكۇي ، مابۇفاڭ قاتارلىقلارغا بايراق تەقدىم قىلىپ ، بۇ كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ئۆزىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەينىلىنىشىنى قوللاپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ .

شىنجاڭ تىنچ ئازاد بولغاندىن كېيىن ، يولۇاس قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى بولۇپ ئىشلەيدۇ . ئۇ كۆرۈنۈشتە ئىتتىئەتىمەن بولۇۋېلىپ ، ئاستىرتتىن سۇيىقەست پىلانلاپ ، 1950 - يىلى 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئوغرىلىقچە قۇمۇل شەھىرىدىن چىقىپ ، يول بويى قوراللىق توپلاڭچىلارنى يېتەكلەپ ، باندىتلار باشلىقى ئوسمان ، جانىمقانلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، قوراللىق توپلاڭ قوزغايدۇ . شەرقىي شىنجاڭدىكى بۇ قوراللىق توپلاڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ توختىماي قوغلاپ زەربە بېرىشى بىلەن باندىتلار ھالاك قىلىنىدۇ . يولۇاس قۇمۇلدىن ئايرىلىپ شۇ قاچقانچە چىڭخەي ، شىزاڭ ئارقىلىق ، 1951 - يىلىنىڭ باشلىرىدا ھىندىستانغا بېرىپ ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تەيۋەنگە قېچىپ كېتىدۇ .

يولۇاس تەيۋەنگە قېچىپ بارغاندىن كېيىن ، تەيۋەنلىك تۇركىيىدە تۇرۇشلۇق « ئەلچىسى » ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ « رەئىس » لىكىگە تەينىلىنىدۇ ھەمدە شۇ جەريانىدا ئۇ بىر نەچچە تۇم ئەسلىمە يېزىپ چىقتى . يولۇاس 1971 - يىلى 7 - ئايدا

كېسەل سەۋەبى بىلەن تەيىنىدە 82 پېشىدا ئۆلىدۇ .

مافۇشك (ماتىتەي)

مافۇشك خۇيزۇ (ئۇنىك ئەرەبچە ئىسمى مۇھەممەت يۇنۇس ، ئۇيغۇرلار ئۇنى ماتىتەي دەپ ئاتىغان) ئۇ يۇنىنەن ئۆل-گىسىنىك خۇاپىك ناھىيىسىدە 1866 - يىلى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان .

مافۇشك كىچىگىدىنلا ئۇرۇش ، جىدەلگە ئامراق ، خو-رىكى چوك ، قارام ۋە قارا يۈرەك بولۇپ ئۆسكەن . ئۇ بالا ۋاقتى-دىلا ئۆزىنىك قارا كۈچىگە تايىنىپ چامباشچىلىق ماھارىتىنى ئىگىللىگەن . شۇ زامانىنىك شارائىتى بويىچە پات - پات بولۇپ تۇرىدىغان چامباشچىلار ئېلىشىشىدا مافۇشك يۇنىنەنىك دو-تىيى مافۇلۇغا ياراپ قالىدۇ . شۇنىك بىلەن مافۇشك مەنچىك قوشۇنى ئىچىدە تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئوفىستېر بولىدۇ .

چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى يىللىرىدا (1900 - يىلى) سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيىسى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ بېيجىڭنى بېسىۋالىدۇ . سى شىتەيخۇ شىئەنگە قېچىپ كەتمەك بولىدۇ . بۇ چاغدا يۇنىنەنىك دوتىيى مافۇلۇ مافۇشىڭنى چامباشچىلىقتا ماھىر دېگەن ئىشەنچ بىلەن سى شىتەيخۇنىك قوغدىغۇچىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ . سى شىتەيخۇ شىئەنگە بار-غاندىن كېيىن گوندىمياۋ بۇتخانىسىغا كۆچە كۆيدۈرگىلى بار-غاندا ، مافۇشىڭنىك نەچچە ئون جىك ئېغىرلىقتىكى يوغان بىر قىلىچنى قولىغا ئېلىپ قېلىچۋازلىق ماھارىتى كۆرسىتىۋاتقانلى-قىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا قايىل بولىدۇ - دە ، ئۇنى خېنەن مەسلە-ھەتچى سانغۇنلىقىغا تەيىنلەيدۇ . مافۇشك خېنەندە ۋەزىپە ئۆ-تەۋاتقاندا خېنەن سەيياھ سىلاۋچىسىنىك بەگزادىسى ھوقوقى-دىن پايدىلىنىپ خەلقنى بوزەك قىلىدۇ . ئايالارنى ئايىغ ئاستى

قىلىدۇ . مافۇشىڭ بەگزادىنى قاتتىق ئۇرۇپ ئەدەبلەيدۇ . بۇ ئەھۋالدىن كېيىن خېنەن سەييارە سىلاۋچىسى مافۇشىڭنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى توپلاپ خان ئوردىسىغا ئەرز سۇنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن مافۇشىڭ ئەمەلدىن ئايرىلىپ شىنجاڭغا پالىنىدۇ .

مافۇشىڭ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن ، مىچۇەن (ئۇچ بۇلاق) دە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدۇ . شۇ چاغدا بۇ يەردە يەنە ئوردا تەرىپىدىن شىنجاڭغا پالانغان بىر قانچە ئائىلە دېھقان بار ئىدى .

مافۇشىڭ ياڭ زېڭشىن بىلەن بىر يۇرتلۇق بولغاچقا بەزىدە ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى خۇيزۇلارنىڭ ئولتۇرۇش ـ قوپۇشلىرىدا ئۇچرىشىپ قالىدۇ .

ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىدە تۇتقان مەنسەپلىرى خەلق ئىچىدىكى ئابرويى ۋە ھەربى ، چامباشچىلىق ماھارىتىگە قايىل بولۇپ ، ئۇنى قولغا كەلتۈرۈشكە كىرىشىدۇ ـ دە ، پات ـ پات پۇل ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆزىگە مايىل قىلىدۇ . كېيىن مافۇشىڭنى خۇيزۇ باتالیون (يىڭ) غا يېڭجاڭ قىلىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ مافۇشىڭ ياڭ زېڭشىن ئۇچۇن تولىمۇ سەمىمىي خىزمەت قىلىدۇ . ياڭ زېڭشىنمۇ مافۇشىڭغا ئىشەنچ باغلايدۇ . كېيىنكى ۋاقىتتا مافۇشىڭ ياڭ زېڭشىندىن كېيىن ئەمما ھەممە كىشىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مۇھىم شەخسكە ئايلىنىپ قالىدۇ .

مافۇشىڭ چوڭ ھوقوقنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن 1911 ـ يىلى ، ئۆزىگە ئوردا ـ ساراي سىلىشقا كىرىشىپ ئۇرۇمچى لىيۇداۋاندىن ئالتە مو يەر تاللاپ ئۆزىگە ھەشەمەتلىك ساراي سالدۇ . دەرۋازا ئالدىغا شىرىنىڭ ئىككى ھەيكىلىنى ئورنىتىدۇ . سارايىنىڭ مەركىزى ئەتراپىغا خىش ۋە ياغاچتىن ئىككى قەۋەتلىك بىنا سىلىپ خۇددى ئىچكى ئۆلكىدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنىڭ تۈسىگە كىرگۈزىدۇ . 80 ئېغىز ئەتراپىدا بولغان بۇ ساراي خانىلىرى كۆك كاھىشىلىق بولۇپ ، بۇنىڭغا سەرپ قىلىنـ

غان پۇل خەلقتىن شۇلۇۋلىنغانىدى .

ئۇزاق ئۆتـمەي شىنجاڭدا ئىنقىلاب پارتلاپ سەييارە سـىلاۋچى يۈەن داخۇا خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ ئىچكىرىگە كـېتىدۇ . ياڭ زېڭشىن شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ غەلبە مېۋىسىگە ئىگە بولۇپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىدۇ .

بۇ يىللاردا (1912 - يىلى) قۇمۇل ۋاڭى شاھ مەخسۇت تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان تۆمۇر خەلپە ئۇيغۇر خەلقىنى باشلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى . ياڭ زېڭشىن كۆپ ئاماللارنى قىلىپمۇ قوزغىلاڭچىلارنى تىنجىتالمايدۇ . ئاخىرى ياڭ زېڭشىن ھىلە ئىشلىتىپ تۆمۇر خەلپە باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بـ لـەن سۆلھى تۈزۈپ ، تۆمۇر خەلپىگە قىلتاق قويىدۇ . قىلتاققا چۈشكەن تۆمۇر خەلپە كىلىشىم بويىچە قوزغىلاڭنى توختىتىپ 160 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ « چېگرا ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۈچىنچى يىڭى » نىڭ يىڭجاڭى بولۇپ ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ .

1913 - يىلى 9 - ئايدا ياڭ زېڭشىن يېڭى قورال تارقىتىش نامىدا ، تۆمۇر خەلپىنى قوراللىرىنى تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ ۋە تۆمۇر خەلپىنى مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يىغىن زالىدا قولغا ئې لىشنى مافۇشىڭغا تاپشۇرىدۇ . مافۇشىڭ تۆمۇر خەلپىنى قورال سىزلاندۇرغاندىن كېيىن ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن مافۇشىڭ تېخمۇ كۆرەڭلەيدۇ . ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭنى يوقىتىش خىيالىغا كەلگەن بولسىمۇ ئامالسىز قېلىپ ۋاقىتلىق كۆزدىن يوقىتىش چارىسىنى قوللىنىپ 1914 - يىلى مافۇشىڭنى قەشقەرنىڭ تىنچلىقى (ھەربىي ئەمەلدارى) لـ كىگە تەينىلەيدۇ .

بۇ يىللاردا گېلاۋخۇيچىلار شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جاي لىرىدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان ئىدى . مافۇشىڭ قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ئۆزى تىنچلىقى بولۇپ يېڭىشەھەردە ، ئوغلى ما جيۇ ۋىنىن

تەي (بىرىگادا قوماندانى) بولۇپ كونا شەھەردە تۇرىدۇ ۋە گىلاۋخۇيچىلارنى تازىلاش باھانىسى بىلەن قەشقەردە چوڭ تۈتقۇن ۋە قىرغىن قىلىپ خەلقنىڭ يۈرىكىنى مۇجىدى . مال ـ مۈلكىنى بۇلاپ بايلىق توپلىدى . شۇنىڭ بىلەن ئۆزى خان ، ئۆزى بەگ بولۇۋالغان مافۇشىڭ ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلمايدۇ .

قەشقەر يېڭى شەھەردە ئۆزى ئۇچۇن ئۇچ قەۋەتلىك بىر بىنا سالدۇرۇپ ، ئۇرۇمچىدىكى تۆت خۇتۇنىنى ئېلىپ كېلىپ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ . جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەكسەك شەھەرنىڭ تۇنجىسى بولغان قەشقەر ، شۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ تېنچ ياكى مالىمان بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان جاي ئىدى . ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي دىنىي ۋە مىللىي (ئۇيغۇرلارنى خۇيزۇلار ئارقىلىق باشقۇرۇش) مۇناسىۋەت ئارقىلىق كونترول قىلماقچى بولۇپ ، ئۆزىنىڭ يېقىنى بولغان مافۇشىڭنى قەشقەرگە تىنەي قىلىپ ئەۋەتتى . مافۇشىڭ قەشقەردە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلدى . نۇرغۇن خۇتۇن ئالدى . پۇقرالارنىڭ خوتۇن ـ قىزلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلدى . ئۇمۇمنىڭ ۋە خۇسۇسلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگەللىۋالدى . خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلدى . خىلمۇ خىل جازا ۋاستىلىرىدىن كەلسە ـ كەلمەس پايدىلىنىپ كىشىلەرنىڭ پۇت ـ قولىنى كەستى ، كەلسە ـ كەلمەس قىرغىنچىلىق قىلدى . بۇ ئىشلارنى ياڭ زېڭشىن ئاڭلىماسلىققا سالدى . زەيلەشتۇرىدۇ دەپ ھەربىيلەرنى ئىشقا سېلىپ ئورمانلىقنى تارتىۋالدۇ . شۇنىڭ بىلەن قەشقەر خەلقنىڭ ئوتۇن يېقىلغۇسى ئۇچۇن خالس ئەھيا قىلىنغان بۇ ئورمان مافۇشىڭنىڭ شەخسىي مۈلكى بولۇپ قالدۇ . ماتىتەي بۇ يەرگە دەسلەپ ھەربىي قۇرغان (مەشق ئورنى) ، كېيىن ما ئائىلىسى ئۇچۇن ھەشەمەتلىك ساراي ، داچىلار سالدۇ . مافۇشىڭ كۆڭۈلدىكىدەك ئازادە ئىمارەتكە ئىگە بولغاندىن

كېيىن ، 1916 - يىللاردا تۆت خۇتۇننى ئېلىپ كېلىپ داچىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي مافۇشىڭ زۇلۇم ، زورلۇق بىلەن ھازىرقى كونا شەھەرنىڭ لەنگەر يېزىسىغا يەنە بىر ساراي سالدۇرىدۇ . بۇ ساراي ئالاھىدە كۆركەم بولۇپ ، ناھايىتى ھەشەمەتلىك بولغان قۇرۇلۇش ئىدى مافۇشىڭ (ماتىتەي) يېشى 60 تىن ئاشقاندىمۇ شەھۋەت خۇمارىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تەڭپىلارغا قۇڭۇەت دوريسى ياستىدۇ . بۇ دورىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئەركەك قۇچقاچنىڭ مېڭىسى لازىم بولىدۇ ، بۇنىڭ ئۈچۈن يۈتۈن يۇرتتا قۇچقاچ ئالۇننى سالىدۇ . بۇ قەشقەر تارىخىدىكى مەشھۇر « قۇچقاچ ئالۇننى » ئىدى . بۇ ئالۇان يۇرت ئىچىدە ناھايىتى ئېغىر زۇلۇم بولغان . 100 قۇچقاچ ئالۇان قويۇلسا شەھەر ھاكىمى 200 ، يېزا بەگلىرى 500 دەپ بۇيرۇق چۈشۈرسە ، يۈز بېشى ئون بېشىغا نەچچە ھەسسە قاتلىغان ، ئۇنىڭ ئۈستىگە 1000 قۇچقاچ تۇتسا ئۇنىڭدىن ئونى ئەركەك بولۇپ ، قالغىنى بىكار چىققان . شۇڭا بىر يېزا 10 مىڭ قۇچقاچ تۇتسا ، بىر بەگلىك 100 مىڭ قۇچقاچ تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان . پېشقەدەملەرنىڭ بايان قىلىشىغا قارىغاندا شەھەر ، يېزا خەلقى قولىدا داس ، كونا پەتنۇسىنى جاراڭلىتىپ ، كۈنى قۇچقاچ قوغلاپ ئۆتكەن . شۇ يىللاردا قۇچقاچ ئالۇننىنى تۆلەپ بولالماي ئۆي ۋاقىدىن ئايرىلىپ كەتكەن ، قاماقتا چۈشكەنلەر ناھايىتى كۆپ بولغان .

شۇ يىللاردا ، ماتىتەي (مافۇشىڭ) نىڭ ھەرخىل زۇلۇمىغا چىدىمىغان خەلق :

سوخو يولى قوموشلۇق ،
ئوغاق سېلىپ ئورغان يوق .
14 يىللاپ شەھەر سورىغان ،
ماتىتەيدەك زالىم يوق ...

دېگەن قوشاقلارنى ئوقۇيدۇ .

ماتىتەي قەشقەردە بولغان ۋاقىتتا خەلقە موم ئالۇننى

قويغان . ماتىتەينىڭ « موم ئالۋىنى » ناھايىتى دەھشەتلىك ئۆتـ كەن . بۇ ئالۋاندا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر خانىۋەيران بولغان . قاـ ماقتا ئېلىنغان ، پۈت ـ قوللىرى كېسىلگەن ، بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان :

شۇ زاماندا ئۇلۇغچاتنىڭ قىزىل بوي دېگەن يېرى ئەترا ـ پىدا نېفتلىك بولۇپ ، ئۆزلىكىدىن ئۆرلەپ قالغان ماي ساس ـ لىقلاردا سۇ يۈزىدە لەيلەپ يۈرگەن . بەزى جايلاردا لاتقىغا ئوخشاش ئۈيۈپ قالغان . بۇنى كۆزگەن يەرلىك ئادەملەر تاغ ياقىسىدىن موم چىقتى دېگەن گەپنى تارقىتىدۇ . بۇ گەپنى ئاڭـ لىغان ماتىتەي بۇنى موم قىلىپ سېتىش بۇيرۇقى چىقىرىدۇ . روزى بەگ ، جىڭچى ئىمام ، ھاشىم چوڭ ، ئاۋۇت ئىمام دېگەن كىشىلەرنى ئىشقا سېلىپ قەشقەر كونا شەھەر ، يېڭى شەھەر ـ دىكى دۇكانلارغا بۇ مومنى كۆپلەپ ساتىدۇ . موزدوزلار بۇ مومنى ئىشلىتىپ كۆرۈپ موم بولماي قارىماي ئىكەنلىكىنى بىلىپ سې ـ تىۋېلىشتىن باش تارتىدۇ ، سېتىۋالغان دۇكانلار زىيان تارتىدۇ . سېتىپ ئېلىشنى رەت قىلغانلار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە قارشىلىق قىلدى دەپ قامىلىدۇ . زىيانغا ئۇچرىغانلار ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمـ ىتىگە ، ماتىتەي ئۈستىدىن ئەرز قىلىدۇ . ياڭ زېڭشىن ماتىتەينى ئەيىپلەيدۇ . ماتىتەي بۇنىڭ ئۆچىنى خەلقتىن ئېلىپ دەھشەتلىك چارىلارنى يۈرگۈزىدۇ . مەسىلەن : روزى بەگنى باش جىنا ـ يەتچى دەپ ئۇنىڭ قولىنى بېغىشىدىن كېيىن شەھەر ئايلاندۇ ـ رۇپ سازايى قىلىدۇ . تاغاچى كوچىسىنىڭ ئىمامى جىڭچى ئىمام بىلەن ھاشىم چوڭ ، ئاۋۇت ئىمامىلارنىڭمۇ قولىنى كېيىپ سازايى قىلىدۇ . قولى كېسىلگەنلەرنىڭ قولىنى ياغدا داغلاپ قېنىنى توختاتقان بولسىمۇ ، ئۇلار ئازاب ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ .

ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭغا ئوچۇق ـ ئاشكارە بىر نىمە دې ـ مىگەن بىلەن قورسىقىدا ئۇنى يوقتىش نىيىتىگە كېلىپ ئۇنىڭ كونا رەقىبى ماشاۋۇنىڭ قولى بىلەن يوقتىش پىلانىنى ئاللىقا ـ

چان تۇزۇپ قويغان ۋە ماشاۋۇغا بۇ ھەقتە بۇيرۇق بەرگەن ؛ 1924 - يىلى 5 - ئايلاردا ماشاۋۇ بۇيرۇق تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۇچتۇرپان قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . ئاقسۇ ، كۇچادىن تەشكىللەنگەن يارەمچى قوشۇن را- مزان ھاجى دېگەن ئادەم قوماندانلىقىدا چوڭ يول بىلەن ما- كىدۇ . بۇ ئىككى قوشۇن بىر ۋاقىتتا قەشقەرگە بېرىپ ، ماشاۋۇ قوشۇنى قەشقەر يېڭى شەھەرنى ، ئاقسۇ ، كۇچادىن كەلگەن قوشۇن قەشقەر كونا شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم باشلايدۇ . ئىككى سائەتلىك قاتتىق جەڭدە ماتتەي ما- شاۋۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ ، ئەڭ ئالى جازا بېرىلىدۇ . ئۇنىڭ دارغا ئېسىلغان تېنى قەشقەردە ئۇچ كۈن سازايى قىلىنىدۇ .

قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان قوشۇن شەھەر دەرۋا- زىسى ئېچىلىشى بىلەن شەھەرگە ئاتلىق بېسىپ كىرىدۇ . ماجـ يوۋ قېچىپ راۋاق تەرەپكە ماڭغاندا ، رامىزان ھاجى ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەيدۇ . ماجيوۋ رامىزان ھاجىنى تاپانچا بىلەن ئېـ تىپ تاشلايدۇ . شۇ چاغدا ماجيوۋغىمۇ ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ماتتەينىڭ 10 نەچچە يىللىق ھاكىمىيىتى ئاخىر- لىشىدۇ .

ماتتەي تولۇم چاشقان ،
ئالۋاننى تولا چاشقان .
ئالۋاننى تولا سېلىپ ،
دارغا ئېسىلىپ ياتقان .

ماشاۋۇ (مادوتەي)

ماشاۋۇ (خۇيزۇ) تۇڭگانلارنىڭ خەلىپە (ئىشان) سى . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ماشاۋۇ توقسۇن ، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا دىن تەرغىب قىلىش بىلەن داڭ چىقارغان ، ئۆزىگە

كۆپلىگەن مۇرىت توپلىغان . ئۇنىڭ ئائىلىسى توقسۇن ، قەشـ
قەر ، كېيىنكى ۋاقىتتا ئىلىدا تۇرغان . پائالىيىتى ئېنىق ئەمەس .
ماشاۋۇ شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قەشـ
قەردە بولغاندا ئۇنىڭ قەشقەر ، يەركەن ، خوتەن ، ئاقسۇ قاتارـ
لىق جايلاردىكى مۇرىتلىرى نەچچە مىڭ (خۇيزۇ) غا يەتكەن .
ئۇنىڭ دىنىي سالاھىتىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ياڭ زېڭشىن ئۇـ
نىڭغا قەشقەرنىڭ ئامبال (ھاكىم) لىقىنى بەرگەن . مافۇشىڭ
(ماتىتەي) قەشقەردە بولغان مەزگىلدە ماتىتەينىڭ خوتۇنى ماـ
شاۋۇغا مۇرىت بولغان ۋە ئۇنى كۆرگەنلا يەردە ئۇنىڭغا تىزلـ
نىپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن . ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن دەپ
قارايدىغان ماتىتەي بۇنىڭدىن قاتتىق نارازى بولغان . شۇ كۈنـ
لەردە ماشاۋۇ قەشقەرنىڭ دوتىيى جۇرۇيچى بىلەن زىتلىشىپ
قالىدۇ ـ دە ، ياڭ زېڭشىنگە مەلۇم قىلمايلا ، جۇرۇيچى (دوتەي)
بىلەن ھاكىم (ماشاۋۇ) نىڭ تامغىسىنى تارتىۋېلىپ ئۇلارنى
قەشقەردىن ھەيدەپ چىقىرىدۇ . ياڭ زېڭشىن ماتىتەينىڭ بۇ
قىلمىشىدىن ئاغرىنىپ بۇنىڭدىن ئۆچ ئېلىش قارارىغا كېلىدۇ .
پۈرسەت كۈتىدۇ ـ دە ، ۋەقەدىن كېيىن جۇرۇيچىنى ئاقسۇغا
دوتەي ، ماشاۋۇنى ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ تەينىلەيدۇ .
1919 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ماشاۋۇ ئۇچتۇرپاندا
بولغان مەزگىلدە ، تاشكەنتتە ئابدۇللا روزى باقىيوۋ ، ماسەنچىلار
باشچىلىقىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئەزالىرى بىلەن
ئۇچرىشىدۇ . 3 ـ ئىنتېرناتسىئونال ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان بۇ
ئىتتىپاقتا نەچچە مىڭلىغان ئەزا ۋە 568 كوممۇنىست بار ئىدى . بۇ
كوممۇنىستلارنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىقى ئۇيغۇر بولۇپ ، ئاز بىر
قىسمى 3 ـ ئىنتېرناتسىئونالنىڭ شەرق بىيورۇسىنىڭ شۇجىسى
ئابدۇللا روزى باقىيوۋ ، مۇئاۋىنى ماسەنجى ئىدى (ماسەنجى قارا
قولدا توختاپ قالغان ئىلغار زىيالى خۇيزۇ ئىدى) . شىنجاڭدىكى
ھەرقايسى خەلقلەر ئىچىدە سوتسىيالىستىك يېڭى ئىدىيە تارقـ

تىش ، ئىزىلگۈچى ئەللەرنىڭ ھەققانىي كۈرىشىگە ياردەم بېرىش 3 ـ ئىنتېرناتسىئونالنىڭ شىنجاڭغا قاراتقان ۋەزىپىسى ئىدى . ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۇچتۇرپاندا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان خادىملىرى ماشاۋۇنىڭ مافۇشىڭ بىلەن زىددىيەتنى بار ئىكەنلىكىنى ، ماشاۋۇنىڭ دەردىنى ئىچىگە سىڭدۈرگەنلىكىنى بىلەتتى . قانداقتۇ بىر سەۋەبلەر بىلەن ماشاۋۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇيغۇرلار ئىتتىپاقىدىكى خۇيزۇ كوممۇنىستلىرى بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ ماشاۋۇ ماتتەيدىن ئۆچ ئېلىشقا ھازىرلىنىدۇ . ئۇ ئاقسۇ دوتىيى جۇرۇيچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، ماتتەينىڭ ياڭ زېڭشىنغا يوللىغان پوچتا مەكتۇپلىرىنى ئاقسۇدا تۇتۇپ قالدۇ . ياڭ زېڭشىننىڭ ماتتەيگە ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىنىمۇ ئۆتكۈزمەي يۇقىرى بىلەن تۆۋەننى زىتلەشتۈرىدۇ ۋە بەلكى ياڭ زېڭشىنغا مەكتۇپ يوللاپ ماتتەينىڭ يامان غەرىزىنىڭ بارلىقىنى مەلۇم قىلدۇ . ياڭ زېڭشىن ماتتەينى ئۆزىگە خەۋپلىك دەپ بىلىپ ، كونا رەقىبى ماشاۋۇنىڭ قولى بىلەن يوقاتماقچى بولۇپ ، ماشاۋۇغا بۇيرۇق قىلدۇ . ماشاۋۇ جىددىي ھازىرلىق قىلدۇ . بۇ يىللاردا ماشاۋۇ ھەربىي مەمۇرلار بىلەن بىرلىشىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئەپيۇن توشۇپ كىلىپ ئەپيۇنخانا ، قىمارخانا ئېچىپ پۇل تېپىۋاتقانلىقىدى .

شۇ كۈنلەردە سىيىت نوچى ئۇچتۇرپانغا كېلىدۇ . ئۇچتۇرپاندا يۈز بېرىۋاتقان تۈرلۈك ناشايان ئىشلاردىن نەپرەتلىنىدۇ . ئۇچتۇرپاندا قىمارخانا ، ئەپيۇنخانىلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، ھەربىيلەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇچتۇرپان خەلقىگە ئالۋان سېلىش ئارقىلىق ياشلارنى قىمارخانىغا ئالداپ ، زورلاپ ئېلىپ كېلىپ مەجبۇرىي قىمار ئوينىتاتتى . ئۇتۇۋالسا قايتۇرماي ، ئۇتتۇرغىچە ئوينىتاتتى . ئۇتتۇرسا قاماپ قويۇپ ياكى باغلاپ ئاتا ـ ئانىسى يېنىغا ئېلىپ بېرىپ ، ئۆي زېمىنلىرىنى ، ۋەج بىسساتلىرى

رىنى ساتقۇزۇپ پۇلىنى ئېلىۋالاتتى .

بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن سىيىت نوچى بىر قىمارخانىدا جىدەل چىقىرىپ قىمارخانا خوجايىنىنى ئەيىپلەيدۇ . بۇ قىمارخانا ھەربىيلەر باشقۇرغان قىمارخانا بولغاچقا ، قىمارخانا خوجايىنى بىر پەي ئەسكەرنى سىيىت نوچىنى تۇتقىلى ئەۋەتىدۇ . سىيىت نوچى بوي بەرمەي ئۇلارنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋېتىدۇ . بۇ ئىشنى ئاڭلىغان ماشاۋۇ سىيىت نوچىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇنى ھىمايىسىگە ئېلىپ ، قىمارخانىنىڭ زىيىنىنى تۆلەپ بېرىدۇ . ئۇچتۇرپاندا ھەربىرىدىن قېلىۋاتقان گېلاۋخۇيچىلار سىيىت نوچىنىڭ ماشاۋۇنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى بىلىپ سىيىت نوچى بىلەن ئالاقە باغلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن سىيىت نوچى ۋەقەسى كېلىپ چىقىدۇ .

سىيىت نوچىنى پايلاپ يۈرگەن ھەربىي ـ مەمۇرىيلار ماشاۋۇغا سىيىت نوچىنىڭ گېلاۋخۇيچىلار بىلەن مۇناسىۋىتىنى بارلىقىنى مەلۇم قىلغاندا ، ماشاۋۇ سىيىت نوچى ئارقىلىق ماتېرىيال ، ماتېرىيالنىڭ قولى ئارقىلىق سىيىت نوچىنى يوقاتماقچى بولىدۇ ۋە سىيىت نوچى بىلەن قۇرئان تۇتۇشۇپ ئاغا ـ ئىنى بولۇشىدۇ . سىيىت نوچىنىڭ قولىغا بىر پارچە خەت تۇتقۇزۇپ ، يول خىراجىتى بېرىپ ئۇنى قەشقەرگە جۇ دوتەينىڭ يېنىغا يولغا سالىدۇ . ئاغزى چاپلانمىغان بۇ كونۋېرتتىكى خەتنى ئاق كۆڭۈل سىيىت نوچى ئوقۇتۇپ كۆرمەيدۇ . جۇدوتەي خەتنى ئېلىپ ئوقۇپ ھەيران بولۇپ ، ئۇنىڭدىن : « خەتنى ئېچىپ كۆرۈڭمۇ » دەپ سورايدۇ ۋە : « بۇ خەتتىن مەن ۋاقىب بولدۇم ، شۇنداقتىمۇ سەن ھاكىمنىڭ ئالدىغا بار » دەيدۇ ، ئاندىن تۇڭجىسىغا : « بۇ تولىمۇ ئاق كۆڭۈل ، ساددا ئادەم ئىكەن . بۇ خەتنىڭ ئۇنىڭ ئۆلۈم خېتى ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇڭلار ، قېچىپ كەتسۇن ! » دەيدۇ . سىيىت نوچى ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ماشاۋۇ بىلەن قۇرئان تۇتۇپ قېلىشقان قەسىمگە ئار-

تۇقچە ئىشىنىپ كېتىدۇ ۋە : « بۇ ئۆلۈم خېتى ئەمەس ! » دەپ تۇرۇۋالىدۇ . قەشقەر ھاكىمى بۇ خەتنىڭ راستىنلا ئۆلۈم خەت ئىكەنلىكىنى ئېيتقاندا ، سىيىت نوچى ھاڭ ـ تاڭ قالىدۇ .

« سىيىت نوچى ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئېلىپ كەپتۇ » دېگەن گەپ قەشقەرگە تارىلىپ ، كۆپلىگەن كىشىلەر سىيىت نوچىدىن ھال سوراپ كېلىپ ، ئۇنىڭغا قېچىپ كېتىشنى نەسىھەت قىلىدۇ . ئەمما سىيىت نوچى : « قاچسام باشقىلارنىڭ سىيىت نوچى ئۆلۈمدىن قورقۇپ قاچقان ، دېگەن ئۆسەك سۆزنىگە قالىمەن ! »دەپ قېچىپ كەتكىلى ئۇنىمايدۇ . تۆت كۈندىن كېيىن سىيىت نوچى ئۆلۈم مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ . كىشىلەر جاللاتنى سېتىۋېلىپ ئۇنىڭ ئۆلمەيدىغان يېرىگە ئاتقىن دەپ تالايدۇ . ئەمىلىيەتتە شۇنداق قىلىنىدۇ . لېكىن سىيىت نوچى ئۆزىنى ئېتىۋېتىش توغرىسىدا چىڭ تۇرۇۋالىدۇ . ئاخىر ئېتىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئۇ ئۆلۈشتىن ئىلگىرى : « مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات ، ئائۇستاڭ يېقىن كەلمە » دېگەن قوشاقنى ئېيتىپ مەرداننىلارچە ئۆلگەنىكەن .

ماشاۋۇ قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ماتىتەينى ئۆز قولى بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ . كېيىن ئۇ ماتىتەينىڭ لەنگەردىكى داچىسىغا كېتىۋاتقاندا ، ماتىتەينىڭ گۇماشتىلىرى تەرىپىدىن ئوققا تۇتۇلغان بولسىمۇ ، يېنىك يارىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلىدۇ .

بەزى مەلۇماتقا قارىغاندا ، ماشاۋۇ ئۇچتۇرپاندا تۇرغان مەزگىلدە تۇركستاندىكى خۇيزۇ كوممۇنىستلىرى ئارقىلىق سوۋېت بىلەن مۇناسىۋەت باغلىغانىكەن . تۆۋەندىكىلەردىن ئۇنىڭ سوۋېت تەرەپ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە قۇيۇق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن : ماشاۋۇ قەشقەردە ئوق تېگىپ يارىلانغاندا ، سوۋېت كونسۇلىنىڭ تەكلىبى بىلەن سوۋېتكە چىقىپ داۋالاندى ۋە قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەرگە دوتەي قىلىپ كۆتۈرۈلدى .

1933 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تۆمۈر سىجاڭ (تۆمۈر ئىلى) قوشۇنى قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندا ، مادوتەي قەشقەر ھاكىمىيىتى ۋە خەزىنىسىنى ماجەنسالڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلىنىڭ ھىمايىسىدا سوۋېتپەرەست ئىبراھىم لوزۇڭ دېگەنىنىڭ بېغىدا تۇردى . شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تۆمۈر سىلىڭ قىرغىز ئوسمان قىسىملىرىنى قوغلاپ چىققاندا ، ماجەنسالڭ قىسمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى . بۇ چاغدا ماشاۋۇ ئوكۇشلۇق ھالدا ئورنىغا قايتىپ ، يەنىلا دوتەيلىك مەنسىپىدە تۇردى .

ئۇ 1935 - يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ خەلق ئىشلار نازارىتىگە نازىر بولىدۇ . 1937 - يىلى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، مال ـ مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى . 1942 - يىلى تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلدى .

ماجۇڭيىڭ

ماجۇڭيىڭ گەنسۇ ئۆلكىلىك (نىڭشيالىق) ، ئۇنىڭ بوۋىسى مابۇفاڭ بىلەن قېرىنداش بولۇپ ، چىڭ ئوردىسىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بولغان . ماجۇڭيىڭنىڭ دادىسى ماباۋ نىڭخەي ئارمىيىسى ئاتلىق 11 - باتالىيونىنىڭ كوماندىرى (يىڭجاڭ) بولغان . ماجۇڭيىڭ ياش ۋاقتىدا يۇقىرى دەرىجىلىكلەر ئوقۇيدىغان ھەربىي مەكتەپتە تەربىيىلەنگەن . دادىسى ماباۋ ئۆلگەندە ، دادىسىنىڭ ئورنىغا (17 ياش ۋاقتىدا) باتالىيون كوماندىرى بولغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا ، ماجۇڭيىڭ بالا ۋاقتىدىلا شوخ ، قاب يۇرەك ، تاش ئېتىپمۇ نىشانغا تەككۈزەلەيدىغان ماھارەتكە ئىگە چوڭ بولغان . ئۇ 14 ياش ۋاقتىدا بىر قانچە شوخ بالىلار بىلەن بىرلىشىپ ، تاش ئېتىپ بىر قانچە ساقچىنى ئۆلتۈرۈپ . قورالىنى تارتىۋالغان . 17 ياش ۋاقتىدا فېڭ يۈيشاڭ ، لیوبوفىڭغا قارشى

تۇرۇش شوئارى ئاستىدا ئەسكەر توپلاپ ئۇرۇش قىلغان . شۇ چاغدا كىشىلەر ئۇنىڭغا « گاسىلىك » دەپ نام بەرگەن . بۇ چاغدا جياك جېيشى ماجۇڭيىك ئارقىلىق فېك يۈيشاڭنى تىز-گىنلەش غەرىزىدە ، ماجۇڭيىڭغا 36 - دىۋىزىيىنىك شجاڭلىقىنى بەردى . شۇنىڭدىن كېيىن « گاسىلىك » غەربىي شىمالدىكى تۆت ئۆلكىنى پاراكەندە قىلىپ ، جۇڭگودىكى يېقىنقى زامان مىللىتارىستلار تارىخىدا بىر سەھىپە ئىگەللەپ تۇردى .

1928 - يىلى ياك زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جىن شۇرېن ھەربىي مەمۇرىي ھوقۇقىنى ئىگەللىدى . بۇ چاغدا شىن-جاڭدا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشى قۇمۇلدىن باشلانغان دېھقانلار قوزغىلىڭى تەڭرىتاغنىك جەنۇبىي ۋە شىمالدىكى ھەممە يەرنى قاپلىدى . دېمەك ، شىنجاك ئېغىر داۋالغۇش ئىچىدە قالدى . بۇ چاغدا « تۆمۈرنى قىزىتقىدا سوققان » جىن شۇرېن بىر بۆلۈك شىنجاڭغا پاناھ ئىزلەپ كەلگەن ئاق ئورۇسلار ۋە شەرقىي شىمالدىن شىنجاڭغا چېكىنگەن پىدائىيلارنىك ھىمايە-سىدە « 12 - ئاپرىل سىياسى ئۆزگىرىشى » نى قوزغاپ يېڭى ھۆكۈمەت قۇردى . شېك شىسەي سۈيىقەست ئىشلىتىپ ، ئىن-قىلابچىلارنى يوقىتىپ ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىشقا ئاكتىپ تەي-يارلىق كۆردى . ماجۇڭيىك ئۇرۇش زەربىسىدە ئالدىغىمۇ - ئار-قىسىغىمۇ ماڭالماي تەمتىرەپ قالغان ئىدى . دەل مۇشۇنداق بىر ئەھۋال ئاستىدا شىنجاڭدىكى خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىك ئىچكى ئۆلكىگە ئەۋەتكەن ئالاقىچىلىرىدىن شىنجاك ۋەزىيىتىنىك قالاي-مىقانلىشىپ كەتكەنلىكىنى بىلگەن ماجۇڭيىك پۇرسەتنى غەنە-مەت بىلىپ چوك ئىش تەۋرىتىش غەرىزىدە شىنجاڭغا قەدەم قويدى .

*　　*　　*

ماجۇڭيىك تۇنجى قېتىم 1931 - يىلى 5 - ئايدا شىنجاڭغا

چىقتى . بۇ چاغدا قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىغىنىغا بىر قانچە ئاي بولغان ئىدى . قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا ياردەم بې-رىمەن دەپ 36 - دىۋىزىيە نامى بىلەن چىققان ماجۇڭيىڭنىڭ ئەمەلى ئادەم كۆچى بەش ــ ئالتە يۈزگە ، قورال سانى 90 نەچچە تالغا يېتەتتى . كۆپ قىسمى قىلىچ ، نەيزە بىلەن قوراللانغان بۇ قوشۇننى ئۇ ئۈچ زۇڭدۇيگە (كالۇنغا) ئايرىپ ، قوماندانلارنى ئالاھىدە تەيىنلىدى . ئۆز ئىنىسى ماجۇڭجى پىيادە ئەسكەر قىسـ مىغا باشلىق بولدى . بۇ قىسىمدا 200 گە يېقىن پىيادە ئەسكەرلەر بار ئىدى .تۇرۇق ئاتلىقلار دەپ ئاتالغان زۇڭدۇيدە يۈز ئاتلىقتىن ئارتۇق ئەسكەر بولغاندىن تاشقىرى قالغان قىسىملار 30 ــ 40 ئاتلىق ئەسكەردىنلا ئىبارەت ئىدى . گەرچە بۇلاردا ئادەم ئاز ، قورال ناچار بولسىمۇ ، جەڭگىۋار روھى ئۇستۇن ئىدى . شۇيـ جۇدىن چىقىپ 20 نەچچە كۈن يول يۈرۈپ كەلگەن بۇ قىسىم شىڭشىڭشيادا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ ، كۆپلىگەن غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى . ئاندىن قۇمۇل شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىر لىكتە قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى . قۇمۇل شەھىرىنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ھۆكۈمەت ئەسكىرى سان جەھەتتە كۆپ ، قورال ــ ياراغلىرى خىل بولغاچقا شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قـ لىپ قوزغىلاڭچىلارنى زور چىقىمغا ئۇچراتتى . بۇ ئەھۋالغا قاراپ ماجۇڭيىڭ پىلانىنى ئۆزگەرتىپ ، ئۆزى بىر قىسىم ئەسكەرنى باشلاپ باريكۆلگە ھۇجۇم قىلدى . باريكۆل ئۇرۇشىدا ماجۇڭيىڭ غەلىبە قازاندى . ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۈمەن ئەسكىرى تۈمەنجاڭ خې جىڭشىڭ باشچىلىقىدا ماجۇڭيىڭغا تەسلىم بولدى . جياڭ لياڭـ چىڭ دېگەن تۈمەنجاڭ ئۆزىنى ئېتىۋالغانلىقتىن ، ئۇنىڭ ئەسكەر-لىرىنىڭ تولىسى ماجۇڭيىڭغا ئەسىرگە چۈشتى ، بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ كۆپلىگەن ياخشى قوراللارغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن ، ئەسىر چۈشكەن ۋە تەسلىم بولغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى

ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ ئادەم سانىنى كۆپەيتتى . باربكۆل ئۇ-
رۇشىدىن كېيىن ، قايتىپ كېلىپ قۇمۇل ئۇرۇشىغا قاتناشتى .
خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ،
سېپىلنىڭ قانچە يېرىنى پارتلىتىپ تاشلىغان بولسىمۇ ، ھۆكۈ-
مەت ئەسكەرلىرى قاتتىق مۇداپىئە كۆرگەنلىكتىن شەھەرنى
ئىشغال قىلالمىدى . شۇ ئەسنادا ئۇرۇمچى تەرەپتىن قوماندان
لۇشياۋزۇ (جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ باش كاتىبى ئىدى)
سەنمۇجاڭ شېڭ شىسەينىڭ قوماندانلىقىدا يارەمگە ئەسكەر
كېلىۋاتقانلىقى ، يارەمچى قوشۇننىڭ ئالدىنقى قىسمى دوگوچېڭ
بىرىگادىسى لودوگىغا (خەنزۇچە ـــ لياۋدۇن) يېتىپ كەلگەن-
لىكى توغرىسىدا خەۋەر كەلدى . ماجۇگىيڭ بىلەن خوجىنىياز
ھاجى بىرلىكتە لودوگىغا بېرىپ دوگوچېڭ بىرگادىسى بىلەن
شىددەتلىك جەڭ قىلدى . بۇ ئۇرۇشتا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى
پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدى دوگوچېڭ ئۆزىنى ئېتىپ ئۆلۈۋالدى .
بۇ ئۇرۇشتا ماجۇگىيڭنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ يارىدار بولدى .
شۇنىڭ بىلەن ئۇ شۇيجۇغا قايتىپ كەتمەكچى بولدى . ئۇنىڭ
ئادەملىرى لودوگىدا قولغا چۈشكەن غەنىمەتلەرنى ئاچ كۆزلەرچە
ئولجا قىلىپ ، ئات تۆگىلەرگە ئارتىپ شۇيجۇ تەرەپكە يولغا
سالدى . ئۇلارنىڭ ئولجا ئېلىش ۋاقتىدىكى ئاچ كۆزلۈكلىرى ۋە
يولسىزلىقلىرى خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى قۇمۇل ئۇيغۇر-
لىرىنىڭ نارازلىقىنى قوزغىدى . ماجۇگىيڭ قايتىپ كەتتى . ئۇ-
نىڭ ئادەملىرىدىن ماشىمىڭ ئىسىملىك بىرسى 20 نەچچە ئادەم
بىلەن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ يېنىدا قالدى .

* * *

قۇمۇل تاغلىرىدىكى ئۇرۇش بىر يىلدىن ئارتۇق داۋام
قىلدى . بۇ ئارىلىقتا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى بەش قېتىم قو-
ماندان يۆتكىدى . ئەڭ ئاخىرقى قېتىمدا شېڭ شىسەينى باش
قوماندانلىققا تەينىلەپ 8000 كىشىلىككە يېقىن قوراللىق قىسمىنى

ئۇنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى . شېڭ شىسەي 1932 - يىلىنىڭ 8 - ئېيىدا ۋەزىپە تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ـــ يازلىق ھوجۇم ، قىشلىق ھوجۇمدىن ئىبارەت ئۇرۇش پىلانى تۈزدى . يازلىق ھوجۇمدا ئاساسەن شەرقىي تاغدا تۇرۇۋاتقان يولۋاس قىسىملىرىغا زەربە بېرىپ ، ئۇلارنى گەنسۇ چېگرىسىغا ئۆتكۈزۈۋەتتى . بۇنىڭغا ئۇلاپلا قىشلىق ھوجۇم قوزغاپ غەربىي تاغدا تۇرۇۋاتقان خوجىنىياز ھاجىم باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلارغا كەڭ كۆلەملىك ھوجۇم باشلىدى . دەل شۇ چاغدا ماشىمىك ۋە تۇرسۇن بوتۇڭ دېگەنلەر 30 ـ 40 ئاتلىقچە ئادەمنى باشلاپ تاغ يولى بىلەن پىچانغا چىقتى . ئۇلار خوجىنىياز ھاجىنىڭ نامىنى سۈيئىستىمال قىلىپ ، خوجىنىياز ھاجى چىقتى ، دەپ گەپ تارقىتىپ ، خەلقنى قوزغاپ پىچانغا ھوجۇم قىلدى . پىچانغا خوجىنىياز ھاجى چىقىپتۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان تۇرپان خەلقى ھەركەتكە كېلىپ ، قوزغىلاڭنى ئاستانىدىن باشلىدى . شۇنداق قىلىپ 1933 - يىلىنىڭ باشلىرىدا بۇ قوزغىلاڭ تۇرپان ، كورلا ، كۇچا ، ئاقسۇغىچە كېڭەيدى . شۇ يىلى 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى خوتەن ، قاراقاشتىمۇ قوزغىلاڭ باشلىنىپ پۈتۈن خوتەن رايونىنى قاپلىدى .

پىچاندا ئۇرۇش قوزغىغان ماشىمىك تۇرپان ئۇرۇشىدا تەسلىم بولغان ماجۇمىن (مادا خەنزۇ دەپمۇ ئاتىلاتتى) نىڭ بىر لۇي ئەسكىرىنى ئۆزىگە قوشۇپ ناھايىتى چاپسانلا كۈچ توپلىۋالدى . كېيىن تۇرپان رايونىنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇل تەرەپتىن شېڭ شىسەي 4000 كىشىلىك چوڭ قوشۇننى باشلاپ كەلگەندە ، ماشىمىك ئۇرۇش قىلماستىن ، قول ئاستىدىكى ئاساسى كۈچلەرنى باشلاپ قارا شەھەرگە قېچىپ بېرىۋالدى . ئۇ يەردە يەنە خۇيزۇلارنى قوزغاپ ئەسكەر سانىنى كۆپەيتتى . 36 ـ دىۋىزىيىنىڭ نامىنى سۈيئىستىمال قىلىپ كۆپلىگەن كىشىلەرگە « تۇەنجاڭ » ، « لۇيجاڭ » ، « زىخۇي » دەپ ئۇنۋان بېرىپ ، تەـ

رەپ ـ تەرەپكە ماڭدۇردى . مەسىلەن ، كۇچا رايونىدىكى قوزغىلاڭغا ياردەم قىلىدۇ ، دەپ ئەۋەتكەن مالۇيجاڭ (ساقاللىق تۇڭگان دەپمۇ ئاتىلاتتى) ، گامازا ، ماجەنسالڭ دېگەنلەر ماشىنىسىنىڭ ئادەملىرى ئىدى . ئۇرۇمچى نەنسەندە تۇرۇۋاتقان ئۇرۇمچىگە بىر قانچە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ تەھدىت سالغان ماۋەنلۇ ، مادېشياڭ دېگەنلەرمۇ ماشىمىنىنىڭ ئادەملىرىدىن ئىدى . قىسقىسى ، 1933 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن 4 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ماشىمىڭ تەيىنلەپ تەرەپ ـ تەرەپكە ئەۋەتكەن تۇنجاڭ ـ لۇيجاڭلار شۇ چاغلاردا ئىتتىنىڭ تۇكىدەك كۆپ دېسەك مۇبالىغە بولمايتتى ، مەسىلەن : مادېشياڭ ئەسلىدە ماشىمىڭ بىلەن بىللە چىققان سۇۋەز ئىدى . 2 ـ ئايدا ئۇ ماچۇەنلۇغا فۇگۇەن بولۇپ نەنسەنگە بىللە باردى . كېيىن بىردىنلا لۇيجاڭلىققا ئۆستۇرۇلدى .

جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىمۇ شۇنداق بولدى . مەسىلەن : ماجەنسالڭ ، مالۇيجاڭ ، گامازا ، سەنلۇيجاڭ ۋە باشقىلار . بۇلار دەسلىپىدە 10 ـ 20 ئادەم بىلەن ھەربىكەت باشلىغان بولسا ، بىر ئىككى ئايغا يەتمەيلا مىلڭ ، ئىككى مىلڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ كېتەتتى . تۆمۇر سىجاڭ بىلەن قەشقەرگە بىللە بارغان ماجەنسالڭنىڭ دەسلەپتە ئاران بىر ، ئىككى يۈز ئادىمى بار ئىدى . كېيىن بىردىنلا ئىككى ـ ئۈچ مىلڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولۇپ ، قەشقەر يېڭى شەھەردە تۇردى .

* * *

ماجۇڭيىڭ شۇيجۇدا ئەسكەر رەتلەپ رەسمى 36 ـ دىۋىزىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئۆز ئىنىسى ماجۇڭجې ، ئاچىسىنىڭ ئېرى ماخۇسەن ، مارۇلۇڭ ، ماسىڭگۇي ، ماخەيبىڭ ، ماشىشۇن ، ماجەنلىڭ قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە تۆت مىلڭ كىشىلىك زور قوشۇن باشلاپ ، 1933 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا چىقتى . بۇ چاغدا شىنجاڭدا شېڭ شى

سەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ئىدى . ماجۇڭيىك شۇ چاغدا قۇمۇلدىن گۇچۇڭغا يېتىپ كەلدى . ئۇ خوجىنىياز ھاجىملار بىلەن كۆرۈشۈپ مەسلىھەتلەشكەندىن كېيىن ماجۇڭيىك گۇچۇڭغا ، خوجىنىياز ھاجىملار جىمسارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى .

ماجۇڭيىك قىسىملىرى گۇچۇڭ شەھىرىگە بوغۇندەك ھۇجۇم قوزغىدى . ئۇرۇش شىددەتلىك بولدى . شەھەر ئىچىدە قۇمۇلدىن قايتىپ كەلگەن لى خەيرۇ (سىلىك) ، لى رۇڭخۇا ، شەھەر مۇداپىئە سىلىگى جاڭ جىشەن قىسىملىرى بار ئىدى . ئۇلارنىڭ ئادىمى كۆپ ، قورال ـ ياراقى خىل بولغانلىقتىن شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى . بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ماجۇڭجې ئۆلدى . ماجۇڭيىك قىسىملىرى سېپىلغا يامىشىپ چىقىپ شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق شەھەرنى ئاخىر ئىشغال قىلدى . لى رۇڭخۇا ئۇرۇش ئۇستىدە ئۆلدى . لى خەيرۇ بىلەن جاڭ جىشەنلەر ئەسىرگە چۈشتى . بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىك قىسىملىرى تۆت دانە زەمبىرەك ، 50 تالغا يېقىن ئېغىر ـ يېنىك پىلىموت ، 8000 تال ھەر خىل مىلتىق غەنىمەت ئالدى . جىمسار ئۇرۇشىدا خوجىنىياز ھاجى تاپشۇرۇۋالغان 1860 تال مىلتىق بىلەن 2000 دەك ئاتنىمۇ كېچىسى ئادەم ئەۋەتىپ ئېلىپ كەتتى . ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ، ئۇنىڭ قارانىيىتىنى ئاشكارىلاپ ، خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، گۇچۇڭدا بىر مەيدان غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ بىر قانچە مىڭ تال قورال ـ ياراغقا ئىگە بولغان ماجۇڭيىك مىسلىسىز دەرىجىدە كۆرەڭلەپ ، ھاكاۋۇرلىشىپ ، ئۇيغۇرلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان ، ھەتتا خوجىنىياز ھاجىنى ئۆزىنىڭ ئادەتتىكى تۇەنجاڭلىرىچىلىكمۇ كۆرمەيدىغان بولۇپ قالدى . ئۇيغۇرلار جىمسارىدىن ئېلىپ كەتكەن قوراللارنى قايتۇرۇپ بەرسۇن دەپ ئادەم ئەۋەتسە ، ماجۇڭيىك

ئۇلارغا جۇشياڭ (توققۇز ئاتار) ، چىشياڭ (يەتتە ئاتار) قاتارلىق قوغۇشۇن ئوقلۇق كونا مىلتىقلاردىن 100 تال بىرىپ قورساقنى تېخىمۇ كۆپتۈردى . شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى كۈچ ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك زىددىيەت پەيدا بولدى . دەل مۇشۇ زىددىيەتتىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى خوجىنىياز ھاجىم بىلەن كېلىشىم تۈزدى . شۇنىڭ بىلەن ماجۇڭيىڭ ئۆزىگە پايدىلىق بولغان ئىجتىمائى ئاساستىن ئايرىلىپ ، سىياسىي جەھەتتە يېتىم ھالەتكە چۈشۈپ ، بىردىنلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنىگە ئايلىنىپ قالدى .

* * *

ماجۇڭيىڭ يېتىم قالغاندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا 6000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ، ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن گۇچۇڭدىن يولغا چىقتى . ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن شېڭ شىسەيمۇ 6000 كىشىلىك قوشۇن توپلاپ ئۇرۇمچىدىن گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتى . بۇ ئىككى قوشۇن زىنىچۈەنزىدە ئۇچرىشىپ قاتتىق جەڭ قىلدى . گۇچۇڭ تەرەپتىن يالاڭباش ، يالاڭ كۆڭلەك كېيىپ تەلۈندەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرى شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىنىڭ ئىسكەنجىسىگە كىرىپ قالغان بولسىمۇ ، ئۇلار قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىۋاتقاندا قاتتىق جۇدۇن بولۇپ مۇلدۇر ياغدى . ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرى بېشىغا تاراسلاپ چۈشۈۋاتقان مۇلدۇرگە چىداپ تۇرالماي ئۇرۇشنى تاشلاپ مۇلدۇردىن مۇداپىئەلىنىشكە كىرىشتى ، مۇلدۇردىن كېيىن قاتتىق يامغۇر ياغدى . پۈتۈن دالا پاتقاقچىلىققا ئايلاندى . ئاندىن سوغۇق ھاۋا ئېقىمى پەيدا بولۇپ ئۇلارنى جۇدۇن — چاپقۇنغا ئۇچرىغان بىر قوتان قويغا ئوخشاش بىر ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى . دەل شۇ چاغدا پاختىلىق كىيىم كىيىپ ئاكوپلاردا ياتقان شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى ئىسسىق ئاكوپلاردىن چىقىپ شىددەتلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى . ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرى بىت —

چىت بولۇپ ھەر تەرەپكە قاچتى .

زىنىچۇەنزىدە بولغان ئۇرۇشتا توساتتىن پەيدا بولغان ئاپەت خاراكتېرلىق جۇدۇن ـ چاپقۇن شېكى شىسەيگە ئامەت ، ماجۇكىيىڭغا ئاپەت ئېلىپ كەلدى . ماجۇكىيىك تامامەن مەغلۇپ بولدى . نۇرغۇن ئەسكىرى ئوقتا ۋە سوغۇقتا ئۆلدى ، نەچچە يۈز تۆگىگە ئارتىلغان ئوق ـ دورىلاردىن ئايرىلدى . شۇنىك بىلەن ماجۇكىيىك قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ تۇرپانغا چېكىندى . ئۇ تۇرپاننى بازا قىلىپ ئۇرۇمچىگە ئىككىنچى قېتىم ھۇجۇم قوزغاشقا تەييارلىق كۆردى . يولۋاسنى تۇرپانغا گارنىزون سىلىگى دەپ بېكىتىپ ، ئۇ ئارقىلىق ئۇچ ناھىيىدىن ئۇچ قېتىمدا 3000 غا يېقىن ئەسكەر ئالدى . 14 ـ 15 ياشلاردىكى بالىلارنىمۇ ئەسكەرلىككە تۇتۇپ « گاۋادۇي » (بالىلار ئەترىتى) قىلىپ قۇردى . ئۇنىك كونا ـ يېڭى ئەسكىرى كۇچى 6000 ئەتراپىغا باردى . ئۇنىك تەڭدىن تولسى ئاتلىق ئەسكەر بولغاچقا ، ئۇچ ناھىيە دېھقانلىرىغا چۇشكەن ئالۋان ـ ياساق ھېسابسىز ئېغىر بولدى . ئۇ تۇرپاندا 1933 ـ يىلى 6 ـ ئايدىن 1934 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە جەمئى 10 ئاي تۇرۇش جەريانىدا خەلق ئىگىلىكىنى قاتتىق ۋەيران قىلىۋەتتى . سامان قەغەزگە تىزا بېسىپ ئۇچ ناھىيە خەلقىنى خەجلەشكە مەجبۇر قىلدى . باشقا يەردە ئۆتمەيدىغان بۇ گاسلىك تىزىسىنى كىمكى ئالمايمەن دېسە پۇتۇن مال ـ مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىپ تارتىۋالدى .

ماجۇكىيىك بىر قاتار تەييارلىقلارنى كۆرۈۋالغاندىن كېيىن ، شۇ يىلى 8 ـ ئاينىك 15 ـ كۈنى داۋانچىڭدا شېكى شىسەي ئەسكەرلىرى بىلەن بىر قېتىم ئۇرۇش قىلدى . بۇ ئۇرۇشتا لى زۇشياك قوماندانلىقىدىكى شېكى شىسەي ئەسكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ، بىر دانە تۆمۇر كوڭكا ، تۆت زەمبىرەك ، ئون نەچچە پىلىموت ۋە 300 دىن ئارتۇق مىلتىق غەنىمەت ئالدى .

بۇ ئارىلىقتا ماجۇكىيىك دىپلوماتىيە يۈرگۈزۈپ ، بىر تە-

رەپتىن شېكى شىسەيگە ۋەكىل ئەۋەتىپ سۆھبەت ئۆتكۈزسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاكى پىيۇنگە ئادەم ئەۋەتىپ شېكى شىسەيگە بىرلىكتە قارشى تۇرۇپ ئۇنى ئاغدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن ، شىمالىي شىنجاڭنى جاكى پىيۇەن ، جەنۇبىي شىنجاڭنى ماجۇڭيىكى سورايدىغان بولۇپ سۆھبەت ئۆتكۈزدى . يەنە بىر تەرەپتىن ، ئالتاي ـ چۆچەك تەرەپكە ئەۋەتكەن ماخىيىكى ئارقىلىق خەلقئارادىن يول تېپىشقا ئۇرۇندى (ماخىيىكنى گۇچۇڭدىكى ۋاقتىتا ئالتاي ـ چۆچەك تەرەپكە ئەۋەتكەن ئىدى) .

* * *

1933 ـ يىلى 12 ـ ئاينىكى باشلىرىدا ئىلىدىكى جاكى پىيۇەن ئۇرۇمچى بىلەن چۆچەكى ئارىلىقىدىكى خەلقئارا قاتناش يولىدا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ ، ئۇرۇمچىگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىۋاتقان ھەربىي ئەشيالارنى توساپ ، ماشىنلارنى ماڭدۇرمىدى . شۇنىڭدىن كېيىنلا ياكى جىڭجۇكى بىرىگادىسىنى ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى . شېكى شىسەي ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سەنمۇجاكى لیۇبىكى قوماندانلىقىدا 3000 كىشىلىك قوشۇننى شىخو تەرەپكە ماڭدۇردى . مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلانغان ماجۇڭيىكى 1934 ـ يىلى 1 ـ ئاينىكى 12 ـ كۈنى پۈتۈن قوشۇننى ھەربىكەتكە كەلتۈرۈپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم باشلىدى . تۇنجى جەكى چىغدەكى (جىجىساۋزى) دە بولدى . بۇ ئۇرۇشتا ماجۇڭيىكى قىسىملىرى غەلىبە قىلىپ ئىلگىرىلىدى . ئەتىسى ئۇرۇش ئۇرۇمچى ئەتراپىدا بولدى . نەنلىياكى تەرەپتە بىر قانچە كۈن شىددەتلىك ئۇرۇش قىلىش نەتىجىسىدە ماجۇڭيىكى قىسىملىرى كۆپرەك چىقىمغا ئۇچرىغان بولسىمۇ ھۇجۇم قىلىشنى توختاتمىدى . 1 ـ ئاينىكى 16 ـ كۈنى ماجۇڭيىكى قىسىملىرى شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى ئايروپىلان ئىستانسىسىنى بېسىۋالدى . ئىككى ئايروپىلاننى پاچاقلىۋەتتى . ئەھۋال ئىنتايىن ئېغىر ئىدى . شېكى شىسەي سو-

ۋېت ئىتتىپاقىدىن يارىدەم تەلەپ قىلدى . سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆ-كۈمىتى شېكى شىسەي ھۆكۈمىتىگە يارىدەملىشىپ ، شىنجاڭدا يۈز بېرىۋاتقان قالايمىقانچىلىقلارنى بېسىقتۇرۇپ تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ، بىر قانچە مىڭ كىشىلىك (بەزى مەنبەلەردە 5000 كى-شىلىك ئاتلىق قوشۇن ، 30 ئايروپىلان ، 20 دىن ئارتۇق تۆمۈر كۇكا ، بەش دانە تانكا دېيىلگەن) قوشۇن كىرگۈزدى . بۇ قوشۇن « ئالتايسكى » ، « تاراباغاتايسكى » دېگەن نام ئاستىدا بىر قىسمى چۆچەكتىن ، بىر قىسمى قورغاستىن شىنجاڭغا كىردى . قورغاستىن كىرگەن قىزىل ئارمىيە ئىلىدىكى جاڭ پې-يۈەننى مەغلۇپ قىلىپ ئۈرۈمچىگە قاراپ ئىلگىرلىدى . چۆچەك چېگرىسىدىن كەلگەنلەرمۇ ئۈرۈمچىگە قاراپ ئىلگىرلىدى . ئۇلارنىڭ كېلىۋاتقان خەۋىرىنى ئاڭلىغان ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قىلىۋاتقان قىسىملاردىن بىر بۆلۈك كۈچ ئاجرىتىپ ما-خۇسەننىڭ قوماندانلىقىدا سانجى ، قۇتۇبى تەرەپكە يولغا سالـ دى . ئالتايدىكى قوشۇنلارنىڭ ئالدىنقى قىسىملىرىنى سانجى ـ تۇدۇڭخابا ئەتراپىدا توسۇپ قانلىق جەڭلەرنى قىلدى . سانجى ئەتراپىدا بولغان قانلىق جەڭلەرنىڭ ئەھمىلي ئەھۋالىغا قاراپ ئالتايدىكى قوشۇن ئۈرۈش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولدى . ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئالتايدىكى قوشۇن قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋا ئارمىيىسى ماسلاشقان ھالدا ئومۇمىي يۈزلۈك قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاپ ، ئاخىر ماجۇڭيىڭنى ئۈرۈمچىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجـ بۇر قىلدى .

1934 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ماجۇڭيىڭ ئۈرۈمچى ئەتراپىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىپ چىقتى . يولبويى ئۇلار شېكى شىسەينىڭ ھاۋا ئارمىيىسى (ئەملىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى يارىدەمگە ئەۋەتكەن ھاۋا ئارمىيىسى) نىڭ بومبارداىمان قىلىپ ، ئوققا تۇتۇشىغا ئۇچراپ ، ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى . ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى يولبويى قارشىلىق كۆرسەتمەستىن ، ئامالنىڭ بېرىچە

ئۆزىنى قوغداپ ، شۇ يىلى 4 - ئايلاردا قەشقەرگە يېتىپ باردى . ئالتايسكى قوشۇنلارنىڭ ئالدىنقى قىسمى مارالبېشىغا يېتىپ كەلدى .

* * *

جىمسار تاغلىرىدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن خوجىنىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل بولغاندىن كېيىن ، خوجىنىياز ھاجى قىسىملىرى گارنىزون قوماندانى بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا يۆتكەلگەن ئىدى . بۇ چاغدا خوجىنىياز ھاجىغا بەيئەت قىلغان تۆمۇر سىجاڭ قەشقەردە ، شاھ مەنسۇر خوتەندە قوماندان بولۇپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن قارا شەھەردە ماشىمىڭ ، قەشقەردە ماجەنسالڭ قىسىملىرىدىن ئىبارەت ماجۇڭيىڭغا تەۋە بىر بۆلۈك قوشۇن مەۋجۇت ئىدى .

خوجىنىياز ھاجى ماجۇڭيىڭ بىلەن ئادا ـ جۇدا بولۇشقاندىن كېيىن 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تاغ يوللىرى بىلەن جەنۇبقا قاراپ مېڭىپ توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ، بۇ يەردە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ قالدى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ماشىمىڭ قارا شەھەرگە ئۇچ لۇي (بىرىگادا) ئەسكەرلەر توپلاپ ، خوجىنىياز ھاجىنى ئۇششاقتالدا تۇسۇۋالدى . خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇش مانا شۇ يەردە باشلاندى . بۇ ئۇرۇشتا ماشىمىڭ قىسىملىرى قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ چېكىندى . خوجىنىياز ھاجى جۇقودا يەنە بىرقېتىم جەڭ قىلىپ قاراشەھەرگە باستۇرۇپ كىردى . ماشىمىڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى باغراش كۆلى ئەتراپىغا چېكىنىپ چۆل ـ جەزىرە يوللىرى بىلەن تۇرپانغا قېچىپ كەتتى .

1933 - يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى خوجىنىياز ھاجى كورلىغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ، ماشىمىڭ پۈتۈن قوشۇنىنى باشلاپ تۇرپاندىن قارا شەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى . بۇ يەردە ئۇ ئۆز قوشۇنىنى قايتا تەرتىپكە سېلىپ ، ئۆزىنى « جاۋقى سە-

لىنىڭ » (باندىت تازىلاش سىلىگى) دەپ ئاتىدى . ئاندىن ئاتـ
لىق ، پىيادە بولۇپ ، ئوچ تۇمەن ئەسكەر ئاجرىتىپ ، مافۇيۇمەن
قوماندانلىقىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەـ
ۋەتتى .

خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت سىجاڭ بىلەن بىرلىكتە كورـ
لىدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى . مافۇيۇمەن قىسىملىرى ئۇنىڭ ئار ـ
قىسىدىن سوڭدىشىپ كەلدى . بۇ ئارىلىقتا كورلا باش ئەگىم ،
كۇچا ئەتراپلىرىدا كىچىك كۆلەملىك توقۇنۇشلاردىن باشقا
شىددەتلىك ئۇرۇش يۈز بەرمىدى .

شۇ يىلى 8 ـ ئايدا قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ماجەنسالڭ سۇيـ
قەست ئىشلىتىپ ، تۆمۇر سىجاڭنى ئۆلتۈرۈپ قانلىق ۋەقە تۇغـ
دۇردى . شۇنىڭ بىلەن قەشقەردە ئۇرۇش باشلاندى . تۆمۇر
سىجاڭ قوشۇنلىرى ئىنتىقام ئالماز دەپ قەشقەر يېڭى شەھەرنى
قورشاپ ماجەنسالڭ قىسىملىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى . 1934 ـ يىلـى
1 ـ ئايـدا خوجىنىياز ھاجى ۋە مەھمۇت سىجاڭلارمۇ ئاقسۇدىن
قـەشقەرگە كېلىپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى . مەھـ
مۇت سىجاڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى بولۇپ ئۇرۇشقا بىۋاستە
قـوماندانلىق قىلدى . دېمەك ، بۇ ئۇرۇش 1933 ـ يىلى 8 ـ ئايدىن
1934 ـ يىلى 3 ـ ئايغىچە يېرىم يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلدى . بۇ
جەريانىدا ماجەنسالڭ قىسىملىرى قەشقەر يېڭى شەھەردە يېرىم
يىلغا يېقىن قامال ئىچىدە قېلىپ ، ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە باشقا جەـ
ھەتلەردىن قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى . شۇ كۈنلەردە
ئاقسۇغا كەلگەن مافۇيۇمەن قىسىملىرى ماجەنساڭغا جىددى ياردەم
بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە قاراپ ئىلگىرىلىدى . خوجىنىياز ھاجى
ۋە مەھمۇت سىجاڭلار يەكەن تەرەپكە چېكىنىپ كەتكەنلىكتىن
مافۇيۇمەن بىلەن ماجەنسالڭ قىسىملىرى قەشقەردە قوشۇلۇپ بىر
مەزگىل ئىككى شەھەرنى ئىگەللەپ تۇردى . 1934 ـ يىلى 2 ـ
ئايدا قانلىق 17 ـ فېۋرال ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ ، تۆت مىڭدىن

ئارتۇق قەشقەر ئاھالىسىنى قىرغىن قىلدى ۋە شەھەردە ئۇچ كۈن بۇلاڭ ـ تالاڭ يۈرگۈزدى . ئۇچ ئاي ئىچىدە ئۇرۇمچىدىن چېكىنگەن ماجۇڭيىڭ قىسملىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى . بۇ چاغدا ئۇلار ئەڭ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ئىدى . ئارقا تەرەپتىن ئۇنى شېڭ شىسەي قوشۇنلىرى ۋە ئالتايىسكى دەپ ئاتالغان قوشۇنلار قوغلاپ كېلىۋاتقان بولسا ، ئالدى تەرەپتە خوجىنىياز ھاجى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، قىرغىز قىسملىرى ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى .

* * *

ماجۇڭيىڭ قىسقىنا بىر يىل ئىچىدە شۇنچە نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ ، ئاخىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، بارار جايىنى تاپالماي ، ئاخىر قەشقەرگە كەلدى . بۇ چاغدا ئۇ شىنجاڭدىكى ھەممە مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق دۈشمىنى بولۇپ قالغان ئىدى . بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ ئادەملىرى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە قانلىق ۋەقەلەرنى تۇغدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا كەڭ كۆلەمدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ ، خەلق ئاممىسىغا ئېغىر زۇلۇم سالدى . شۇڭا ئۇنىڭ شىنجاڭدا بولغان يىللىرى خەلق بېشىدىكى بالايى ـ ئاپەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . لېكىن ئۇ شۇنچە قىلىپمۇ ھاكىمىيەتنى تارتۇۋېلىش مەقسىتىگە يېتەلمىدى . ئەمما بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ بىر مۇنچە ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئىگە بولغان ئىدى .

ئالتۇن ـ كۈمۈش نۆۋىتى كەلگەندە جاندىنمۇ تاتلىق نەرسە ، شۇنداقلا جان قايغۇسى ئىدى . شۇنچە كۆپ ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئىگە بولغان ماجۇڭيىڭ جان ساقلاش يولىدا خېلىلا گاڭگىراپ قالغان ئىدى . ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇچ يول بار ئىدى :

بىرسى ، خوتەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭ تەرەپكە كېتىپ جان ساقلاش ؛ يەنە بىرسى ، تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستان تەرەپكە كېتىش ؛ ئۇچىنچىسى ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا كېتىش . بۇ ئۇچ يولدىن قايسى بىرسىنى تاللاش ئۇنىڭ ئۇچۇن ئېغىر مەسىلە

ئىدى . خوتەن ئارقىلىق دۇڭخۇاڭغا كېتەي دېسە ، بۇ ئۇزۇن يولدا يەنە قانداق بالا ـ قازاغا ئۇچراپ كېتىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەيتتى . ئايروپىلاندىن تاشلانغان بومبىدا پارتلاپ كۆكۈم تالقان بولۇپ كېتىشىدىن قورقاتتى . تاشقورغان ئارقىلىق ھىندىستانغا ماڭسا يول ئۇستىدە يەنە قانداق توسقۇنلۇققا ئۇچراپ زەربە يەپ قېلىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى . شۇ ۋاقىتتىكى ھەربىي ، سىياسىي ۋەزىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە كېتىش بىر قەدەر ئىشەنچلىك ئىدى . شۇنداقلا شۇ تەرەپكە كېتىشكە مەجبۇر ئىدى .

شۇ يىللىرى قەشقەردە تۇرۇۋاتقان ئەنگلىيە ئەلچىخانىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئەلچىخانىسى ماجۇڭيىڭنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەش يولىدا جىددى ھەرىكەت قىلدى . ئىنگلىزلار ماجۇڭيىڭنى ھىندىستانغا تەكلىپ قىلسا ، سوۋېتلىكلەر ئۇنى روسىيىگە تەكلىپ قىلاتتى . بۇ ئىككى دۆلەت شۇ مەزگىلدە شەخسەن ماجۇڭيىڭنى ئەمەس ، بەلكى ماجۇڭيىڭنىڭ ئارقىلىق سىياسىي جەھەتتىكى مەنپەئەتىنى تالىشاتتى . نەتىجىدە بۇ مەسىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولدى . سوۋېت ئىتتىپاقى ماجۇڭيىڭغا سىياسىي باشپاناھلىق بېرىدىغانلىقىنى ، يەنە بىر تەرەپتىن ، قالدۇق قىسىملارنى خوتەن رايونىدا تۇرۇش ئىمكانىيىتى بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلدى . ئەمەلىيەتتىمۇ سوۋېت ئوتتۇرىغا چۇشۇپ ، شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى . بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن ماجۇڭيىڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرى پوسكام ناھىيىسىنىڭ ئۇ تەرىپىدە ، شېڭ شىسەي ئەسكەرلىرى پوسكامنىڭ بۇ تەرىپىدە تۇرىدىغان بولۇپ كېلىشتى . بىر مەھەل ئۇرۇش ئوتى بېسىلدى . ماجۇڭيىڭ 80 گە يېقىن ئادىمى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتتى . مەلۇماتلارغا قارىغاندا ماجۇڭيىڭنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكىچە 27 تۆگىدە ئالتۇن ئېلىپ ماڭغان . يەنە بىر مەلۇماتتا 40 خېچىرغا ئالتۇن يۈكلەپ ماڭغان ئىكەن .

* * *

ئۇرۇش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا ، ماجۇ ئېيلىك قەيسەر ، باتۇر بىر جەڭچى . قىسقىغىنا بىر قانچە يىل ئىچىدە مۆجىزە خاراكتېرلىك ئاجايىپ ئىشلارنى قىلىپ ، كەلگە غەربىي شىمالدا داڭدار سەركەردە بولۇپ ئاتالدى .

ماجۇ ئېيگۈنلۈك بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە قىلغان ئىشلىرىنىڭ كۆپلۈكى ، كەڭلىكى ، ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسى ، ھەربىي كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ تەشكىللەش جەھەتلەردىكى ئاجايىپ ئىقتىدارىمۇ كىشىنى قايىل قىلىدۇ . گۇچۇڭ ئۇرۇشىدا سېپىلگە پىچاق سانجىپ چىقىشتەك پىداكارلىقلار ھەرقانداق كىشىنى قايىل قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى ھەيران قالدۇرىدۇ . لېكىن ئۇنىڭ قەيسەرلىكى بىلەن باتۇرلىقىغا تەڭ نىسبەتتە ساقلىنىپ كەلگەن تەلۈلىكى ، قارا نىيىتى ۋە ياۋۇزلىقلىرى كىشىنى سەسكەندۈرۈپ ، نەپرەت تۈيغۇسىنى قوزغىماي قالمايدۇ . ئۇنىڭ شىنجاڭدا قىلغان تەنتەكلىكى ۋە قاراملىقلىرى تارىختا ئۇنتۇلغۇسىز بىر كۈلپەتتۇر .

ئۇ 1933 - يىلى 5 - ئايدىن 1934 - يىلى 5 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە نۇرغۇن قېتىم قان تۆكتى ، ئوت قويدى ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى . تۇرپان رايونىدا ئۇچ مىڭدىن ئارتۇق ياش ـ ئۆسمۈرلەرنى (14 ـ 15 ياشلىق باللارمۇ بار ئىدى) ئەسكەرلىككە تۇتۇپ ، داۋانچىڭ ئۇرۇشى ۋە ئۇرۇمچىنى مۇھاسىرە قىلىش ئۇرۇشىدا ئۇلارنى سەپنىڭ ئالدىغا سېلىپ زەمبىرەك يېمى قىلىپ تۇگەتتى . ئۇنىڭ ئادەملىرى تەرەپ ـ تەرەپكە يامراپ ، ئۆزى بەگ ئۇزى خان بولۇۋېلىپ ، يۇرت ـ يۇرتنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى . كۇچادا ھادى ئەلەمنى ، قەشقەردە تۆمۈر سىجاڭنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈپ ، كاللىسىنى كېسىپ خادىغا سانجىپ سازايى قىلىشتەك ۋەھشىيانە ھەرىكەتلەردە بولدى . باي ناھىيىسىدە پۇقرالارنى توپلاپ ياغ چېچىپ كۆيدۈرۈپ ، تارىختا مىسلى

كۆرۈلمىگەن ياۋۇزلىقلارنى قىلدى . قەشقەردە 17 - فېۋرال چوڭ قىرغىنچىلىقنى يۈرگۈزۈپ ، ئۇچ كۈن چاپ - چاپ قىلىپ ، تۆت مىڭدىن ئارتۇق (چەت ئەل ئاخباراتلىرىنىڭ بايانىدا 10 مىڭ دەپ يازىدۇ) گۇناھسىز ئاھالىنى قىرىپ تاشلىدى . ماخۇ- سەن خوتەندىكى چاغدا قاراڭغۇ تاغ ، تەۋەككۈل كەنتلىرىدە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ يۈزلىگەن ئاھالىنى ئۆلتۈردى . پۇقرالارنى ئوتقا قاقلاپ ئۆلتۈرۈش ، ئومۇرتقىسىغا سىم ئوتكۈ- زۈپ ، ئاتقا سۆرۈتۈپ ئۆلتۈرۈشتەك ۋەھشىيلىكلەرنى قىلدى . ئىنسانىيەت قېلىپىدىن چىققان بۇ خىل قەبىھ ۋاستىلەر ئارقىلىق شىنجاڭ خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ، ئۆز خوجۇنلىرىنى ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تولدۇردى . ماجۇڭيىڭ ئېلىپ ماڭغان 27 تۆگە ياكى 40 خېچىر ئالتۇن بىلەن ماخۇسەن ھىندىستانغا ئېلىپ ماڭغان ئون ئالتە مىڭ سەر ئالتۇن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن بۇلاڭ - تالاڭدىن كەل- گەن ئىدى . بۇ دېگەنلىرىمىز دەريادىن تامچە ئىدى ، شۇ يىللىرى ئىتتىنىڭ قۇرۇتىدەك كۆپلەپ كەتكەن تۇەنجاڭ - لۇيجاڭلارمۇ ئالدى مىڭ سەر ، كەينى 40 - 50 سەرگىچە ئالتۇن توپلاپ ھەر ياقلارغا كەتكەن ئىدى . بۇ پاكىتلار ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قە- سىملىرىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرە- نىڭ جانلىق دەلىلى .

ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭ خەلقىگە قىلغان زىيانكەشلىكە- نىڭ ئەڭ ئېغىر يېرى شۇكى ، ئۇ شىنجاڭغا چىقىپ قارا نىيەت- لىك بىلەن بىزنىڭ زۇلۇمغا ، ئىستېبداتلىققا قارشى ئېلىپ بارغان مىللىي ئىنقىلابىي ھەرىكىتىمىزگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى . قولغا كەلتۈرگەن ئىنقىلاب مېۋىمىزنى تالىشىپ ، نەتىجىدە ئۆزىگىمۇ يوق ، بىزگىمۇ يوق دېگەندەك قە- لىۋەتتى . ئەڭ ئاخىرىدا تۇرىدىغان يەر تاپالماي سوۋېت ئىتتىپا- قىغا كېتىپ ، تارىخنىڭ جازاسىغا ئۇچراپ گويا دېگىزغا تاشلە-

غان ئەرزىمەس تاشتەك ئىز دېرەكسىز يوقالدى . ئۇنىڭ بىر مەزگىل چاقماقتەك چاقنىغان نامىمۇ ئۆچتى .

ماخۇسەن

ماخۇسەن گەنسۇلۇق خۇيزۇ . ئۇ ماجۇگىيىڭ بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەم ماجۇگىيىڭنىڭ سىڭلىسىنىڭ ئېرى .

ماخۇسەن 1931 - يىلى ماجۇگىيىڭ تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا چىققاندا ئۇنىڭ بىلەن بىللە چىققان . ئۇ ، ماجۇگىيىڭنىڭ يارامـلىق چاپارمىنى ۋە 36 - دىۋىزىيە تەمىنات باشلىقى ئىدى . ماـجۇگىيىڭ شېڭ شىسەي بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە ، كېيىنشىمگە ئاساسەن ماخۇسەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يەرلىك قوزغىلاڭـچىلارنى بىرىقتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ ، جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغان ، ئۇ قاراشەھەردىن تا قەشقەرگە بارـغىچە يەرلىك قوشۇنلاردىن ئۈزۈلدۈرمەي زەربە يەپ ، قەشقەردە ئازغىنە ۋاقىت تۇرۇپ ئۆزىنى ئوڭلاپ ئالغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ يامان غەرىزى ئەمەلگە ئاشمىغان . مۇھىمى ، ئۇ خوجايىنى ماـجۇگىيىڭنىڭ بارارغا جاي تاپالماي پىترلاپ ساراسىمگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن جىم بولغان . بىراق ، ماجۇگىيىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىدىن پاناھلىق ئىزدىگەندە قانداقتۇر ئۇنىڭغا بولغان زور ئىشەنچى بىلەن ماخۇسەننى 36 - دىۋىزىيىنىڭ قوـماندانى قىلىپ خوتەندە تۇرۇش (شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇگـيىڭ ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن كېلىشىمگە ئاساسەن ئۇنى خوتەنگە چىقىرا مۇداپىئە قوماندانلىقىغا)قا ئەۋەتكەن . بۇ كۈنلەردە شېڭ شىسەي ۋە ماجۇگىيىڭ ئۇچۇن ئەڭ خەۋپلىك بولغان كۈچ جەـنۇبىي شىنجاڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق مەھمۇت مۇھىتى (مەھمۇت سىجاڭ) نى يوقىتىپ ، شېڭ شىسەي بىلەن تىنچلىقتا بىللە تۇـرۇش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالغان . بىراق ، ۋەزىيەت ماخۇسەنگە

شارائىت يارىتىپ بەرمىدى . ئۇنىڭ ئۇستىگە ، خوجايىنى ما- جۇگىيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا پاناھلانغاندىن كېيىن قانداقتۇر بىر خىل بىلىپ بولمايدىغان « ئوي » بىلەن مەھمۇت مۇھىتنىغا قاراتقان تىخ ئۇچىنى شېڭ شىسەيگە قاراتتى . لېكىن يەنىلا مە- لۇمتارىستلىق قارانىيىتىنىڭ ۋەسۋەسىسىدە « خوجايىن بولۇش » سۈيىقەستى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى ۋە قوزغىلاڭچى يەرلىك قوشۇنغا كۆرۈنۈشتە دوست بولۇپ ، ئارقىسىدىن يوشۇرۇن خەنجەر ئۇرۇش نىيىتىدە بولۇپ يۈرگەن .

1934 - يىلى 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ماخۇسەندىن ئۆز قىسمىنى باشلاپ خوتەنگە يۈرۈش قىلىپ قارىقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ، كالتەك ـ چوماق بىلەن قوراللانغان خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىر كۈن ئۇرۇش قىلىپ كۆپلىگەن خەلقنى قىرىپ تاشلىدى . ئارقىدىنلا خوتەن شەھىرىگە بېسىپ كىردى . ئۇ شۇنىڭدىن تارتىپ تاكى 1934 - يىلى 7 - ئايدىن 1937 - يىلى 10 - ئايغىچە ئۇچ يىل تۆت ئاي خوتەنده قانلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى . 1937 - يىلى مەھمۇت مۇھىتى بىر قانچە يېقىن ئادەملىرى بىلەن چەت ئەلگە كەتتى . بۇ چاغدا ماخۇسەن مەھمۇت مۇھىتى قالدۇرۇپ قويغان قوشۇننىڭ قاپ يۈرەك سىجاڭى ئابدۇنىياز بىلەن ئىتتىپاق تۈ- زۈپ ، شېڭ شىسەيگە قارشى ئۇرۇش قوزغاپ ، شېڭ شىسەي قوشۇنلىرىغا نۇرغۇن تالاپەت يەتكۈزدى . ئامالسىز قالغان شېڭ شىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋا ، قۇرۇقلۇق قىسىملىرى (بۇ قىسىم قىرغۇچى ئايروپىلان ، تانكا ، بىرونىك ۋە ئاتلىق قىسىم- دىن تەركىپ تاپقان) نىڭ كۈچلۈك ياردىمى ۋە قىرغىز قوشۇن- لىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ماخۇسەن قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بېرىپ تارمار قىلدى .

ئامالسىز قالغان ماخۇسەن نەچچە يىلدىن بۇيان شىنـ جاڭدىن بولۇپمۇ خوتەن دىيارىدىن بۇلاپ ـ تالىغان ئالتۇن ـ

كۆمۈشلىرىنى ئېلىپ قاغىلىقتىن ھىندىستانغا قاراپ قاچىدۇ . ماخۇسەن ھەمراللىرى بىلەن چېگرىدىن ئۆتكەندە ھىندىستان چېگرا مۇداپىئە قىسملىرى ئۇنىڭ ئالتۇن ـ كۆمۈشلىرىنى تۇتۇپ قالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن بۇلاپ ـ تالىغان ئالتۇن كۆمۈشىدىن ئايرىلىپ كىشىلەر كۆزىدىن غايىپ بولىدۇ . لېكىن ئۇنىڭ شىنجاڭ خەلقى جۈملىدىن خوتەن خەلقىگە قىلغان قانلىق قىرغىنچىلىق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى خەلق ئېسىدىن مەڭگۈ چىقمايدۇ . ھېلىمۇ تۆت ئادەم ئولتۇرغان جايدا ماخۇسەنىڭ زۇلۇمى بايان قىلىنسا ئەينى ۋاقىتتا خەلقلەر زۇلۇمغا چىدىماي ئوقۇغان قوشاقلار تەكرار ـ تەكرار ئوقۇلىدۇ .

* * *

ماخۇسەن خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ماخۇسەن قوشۇنلىرى 1934 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى قاريقاش ناھىيىسىنىڭ زاۋا دېگەن يېرىدە كالتەك ـ چوماق تۇتقان خوتەن ئىسلام قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بىر كۈن جەڭ قىلىپ ، قوزغىلاڭچىلارنى يېڭىپ خوتەنگە بېسىپ كىرىپ ، ئارقىدىنلا يەتتە لۈي (بىرىگادا) ئەسكەرنى خوتەنگە يۆتكەپ كېلىپ ، قاغىلىقتىن چەرچەنگىچە بولغان جايلاردا تۇرغۇزۇپ ، خوتەنگە قاراشلىق بولغان قاغىلىق ، گۇما ، قاريقاش ، خوتەن ، لوپ ، چىرىيە ، كىرىيە ، نىيە ، چەرچەن قاتارلىق توققۇز ناھىيىدە ئۆز ئالدىغا ھاكىمىيەت قۇرىدۇ .

ماخۇسەنىڭ قوشۇنىدا : 1 . ھەربىي لاۋازىمەت باشقارمىسى ؛ 2 . ھەربىي ئەسلىھە باشقارمىسى ؛ 3 . ھەربىي قانۇن باشقارمىسى ؛ 4 . مەھرەم باشقارمىسى ؛ 5 . سىياسىي تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسى ؛ 6 . ھەربىي ئات ـ ئۇلاغ باشقارمىسى ؛ 7 . ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسى ؛ 8 . مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭ قىسمىدا پىيادە ئەسكەرلەر قىسمى ، توپچىلار قىسمى ، مىلتىقچىلار قىسمى ، ساقچى قىسمى ، ئاتلىق

قسسم ، قىلىچ ـ نەيزە قىسمى قاتارلىق مۇنتىزىم قىسملار بار ئىدى . ماخۇسەن قاغىلىق ، گۇما ، قارىقاش ، لوپ ، كىرىيەدە بىردىن ئىككىگىچە لۇي ئەسكەر تۇرغۇزدى .

ماخۇسەننىڭ خوتەندىكى ئومۇمىي ئەسكىرى 13000 دىن ئېشىپ كەتكەنىدى . بۇ ئەسكەرلەر ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنى قوغداشتىن باشقا بۇلاڭچىلىق ، باسقۇنچىلىق ، قاتىللىق ، ئال-تۇن ، قاش تېشى كولاش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللاندى . بۇلارنىڭ %70 تى ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ئۇيغۇر ، قالغىنى خۇيزۇ ، خەنزۇ ، زاڭزۇلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بەنجاڭدىن يۇ-قىرى بولغان خۇيزۇلار % 80 نى تەشكىل قىلاتتى .

ماخۇسەن خوتەندە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەندە ئۆز ئال-دىغا پۇل تارقاتقان . بۇ پۇللار خام قەغەز (خوتەن قەغىزى) دە ئىشلەنگەن جاپىيۇ (قەشقەر تىزىسى) ، يۇچەن (خەسىگە باس-قان پۇل يەنى ياغ تىزا) قاتارلىقلار ۋە داچەن (مىس) پۇلمۇ خەجلەنگەن . يەنە ماخۇسەن تارقاتقان پۇللار ئالتۇن ، كۈمۈش ، يامبۇغا ئالماشتۇرۇلۇپ ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ماخۇسەن خەزىنىسىگە كىرگەن . لاتا ـ قەغەز پۇل بازاردا ئايلىنىپ خەلق ئىقتىسادىي خارابلاشقان .

ماخۇسەننىڭ خوتەن خەلقىگە سالغان ئالۋان سېلىقى 40 خىلدىن ئاشقان ئىدى . بۇ ئالۋان ـ ياساقلار ئىچىدە ماخۇسەن ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن قويغان پىت سېلىغىمۇ بار ئىدى .

سېلىقلار :

1 . غەللە (يەرگە قويۇلغان ئاساسلىق باج) ؛

2 . ئۆشرە (مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدىكى ئوننىڭ بىر-رىنى بېرىش) ؛

3 . دەن ئاشلىقى (بىر دەن ئون چارەك) ؛

4 . چۆرىمە ئاشلىق (بوغازغا كېلىدىغان ئاشلىق) ؛

5 . ھەر مو يەرگە كەلگەن بۇغداي ، قوناق ، گۈرۈچ ،

ئارپا (ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن) ؛
6 . كىيىك (ئاتنى بېقىش ئۈچۈن) ؛
7 . ئوتۇن ، سامان ، پىچان (ئات ـ ئۇلاغلار ئۈچۈن) ؛
8 . ئالتۇن ، كۈمۈش (يامبۇ) ؛
9 . خام ، چەكمەن ، پاختا يىپ (كىيىم ـ كىچەكلىرى ئۈچۈن) ؛
10 . خۇرۇم ، چەم ، كۆن ، تېرە (ئاياغلىرى ، ئات جابدۇقلىرى ئۈچۈن) ؛
11 . يۇڭ ، يۇڭ يىپ (يوتقان ، كۆرپە ، گىلەم ھەم ياتاق خۇرجۇنى ئۈچۈن) ؛
12 . تۆمۈر ، مىس ، چويۇن ، قوغۇشۇن ، قەلەي ، تۇچ ، پولات (ئاتلىرى ئۈچۈن يۈگەن ، تاقا ، قىلىچ ، كوكەر ، مىس تەك ، بومبا ياساش ئۈچۈن) ؛
13 . ئارغامچا (ئادەم باغلاش ، ئاتلىرىنى باغلاش ئۈچۈن) ؛
14 . تاغار ، چوڭ ـ كىچىك خۇرجۇن (ئەسكەرلىرىگە ئاشلىق توشۇش ، ئاتلىرىغا سامان ، پىچان تۇشۇش ئۈچۈن) ؛
15 . چىنە ، قاچا ، لىگەن ، پەتنۇس ، چەينەك ، چۈمۈچ ، مەش ، تۈگزا ، ئاياق ـ قوشۇق .
16 . كاساك قاتارلىقلار ؛
17 . كالا ، تۆگە (تايلاق) ئات ، قوي ، (يىيىش ھەم مىنىش ئۈچۈن) ؛
18 . توخۇ ، ئۆردەك ، كەپتەر ، باچكا (تامىقى ئۈچۈن) ؛
19 . توخۇ تۇخۇمى ، ئۆردەك تۇخۇمى ، كەپتەر تۇخۇمى (يىيىش ئۈچۈن) ؛
20 . ئىگەر ، يۈگەن ، ئىزەڭگۈ ، نوختا ، پۇشتان (ئاتلىرىنى جابدۇشقا) ؛
21 . ئاياللارنىڭ چېچى ، كىرپە (ئاتلىرىنى سەمرىتىش

ئۇچۇن) ؛
22 . جىگدە يىلىمى ، ئۇرۇك يىلىمى (ئاياغ تىكىش ئۇچۇن) ؛
23 . قاشتېشى (نەپىس بويۇملار ياساشقا) ؛
24 . داۋغان تېرىسى (چاپانلىرىغا ياقىلىق ئۇچۇن) ؛
25 . تۈلكە تېرىسى (چاپانلىرىغا ياقىلىق ئۇچۇن) ؛
26 . پاي پۇلى (تەنزە پۇلى) .

ماخۇسەن يۇقىرقىدەك ئالۋانلاردىن باشقا يەنە ھۈنەرۋەنلەرنى تۇتۇپ ، مەجبۇرىي ئىشقا سېلىش ئارقىلىق خەلقنى ئازابلايتتى . مەسىلەن : ياغاچچى ، سەيپۇك ، تامچى ، سوۋاقچى ، كېگىزچى ، جۇۋىچى ، موزدوز ، جۇۋازچى ، تۆمۈرچى ، گېلەمچى ، ساتىراش ، ئاشپەز ، ناۋاي ، خامچى (چەكمەنچى) ، مىسكەچى ، بوياقچى ، تورچى (يوتقان ، كۆرپە توري) ، ئاتقۇچى (پاختا ئاتقۇچى) ، يىكچى ، ئاياقچى (تاماق يەيدىغان ياغاچ قاچا) ، بورىچى (قومۇشتا بورا توقۇيدۇ) ، كۆن سانىدۇقچى ، تاغار ـ خۇرجۇنچى ، تۇماقچى ، ئىگەرچى ، زەرگەر ، سۈپەتچى ، مۆلە توقۇمچى ، زەيچى ، ئەلگەكچى ، شاخاچى (سوپۇن قۇيىدىغان ئادەم) ، قەغەزچى ، نوختىچى (ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ بېشىنى باغلاش ئۇچۇن) ، ياڭلۇچى (مەشچى) ، قازانچى (بومبا قويۇش ئۇچۇن) ، تاشچى ، تۇگمەنچى ، تۇزچى ، خەيجاك ، بۆزچى (شايى ، ئەتلەس توقۇيدۇ) ، ساراچ (ئىگە ـ جابدۇق ئەتكۇچى) قاتارلىق 40 خىلدىن ئاشاتتى .

بۇ خىل زۇلۇم بىلەن نۇرغۇن ئائىلە خانۇۋەيران بولدى . سېلىق بېرەلمىگەنلەر باغلاپ ئېسىپ قويۇپ ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى . ئاخىر خەلق قوزغالدى . مەسىلەن : 1935 ـ يىلى قاراڭغۇ تاغ خەلقى قارشىلىق كۆرسەتتى . ماخۇسەن 180 نەپەر ئەسكەر چىقىرىپ 188 كىشىنى نەق مەيداندا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرۈپ ، 16 مىڭ 500 قوي ، 3500 قوتاز ، 680 ئات ، 1500 ئېشەكنى

بۇلاپ كەتتى . بۇ چاغدا خېلىل ئاخۇن ھاجى دېگەن خوتەن تـوساللانـلىق بېگى قاراڭغۇ تاغقا چىقىپ دەككە ـ دۈككىدە تۇر- غان خەلقتە : « سىلەر 500 سەر ئالتۇن بېرىڭلار ، مەن سىلەرنىڭ كېيىنكى ئالۋان ـ ياساق ۋە باشقا ئىشىڭلارنىڭ ئاسان بولۇشىنى قولغا كەلتۈرىمەن » دەپ يالغان ئېيتىپ خەلقنى ئالداپ 500 سەر ئالتۇننى ئېلىپ كەتتى .

ماخۇسەن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپىدۇ ـ دە ، ئۇنىڭ تەمىنات باشقارمىسى قاراڭغۇ تاغ خەلقىگە ئەسكەرلەرنىڭ گۆش يىمەك- لىكى ئۈچۈن 500 قوتاز ، 1500 قوي سېلىق سالىدۇ ۋە بۇ مالنى بىر كۈن ئىچىدە بېرىسەن دەيدۇ ، خەلق تاغدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەيلى دېسە ئۇنىمايدۇ . خەلق ئاقتۇرسۇن موللا دېگەن كىشـ- نىڭ باشچىلىقىدا قارشىلىق قىلىدۇ . ماخۇسەن قىسىملىرى مـەسچىتتە بامدات نامىزى ئوقۇۋاتقاندا جامائەتكە تۈيۈقسىز ھۇ- جۇم قىلىپ خەلقنى قىرىپ تاشلايدۇ . شۇ كۈندىكى نامازغا ئېل- خان ئىشان دېگەن كىشى ئىمام بولغان بولۇپ ، ئۇ خائىن بول- غانلىقى ئۈچۈن قەستەن ئۇزۇن سۈرە ئوقۇيدۇ . نامازنى تۈگىگۈچە خەلق ئۆلۈپ بولىدۇ . بۇ قېتىمقى قىرغىندا ئەرلى لۈيجاڭ دېگەن تۈڭگان 178 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ، بۇغدايلىرىغا ئوت قويۇپ كۆيـ- دۈرۈۋېتىدۇ . 000 ، 15 قوي ، 3500 قوتاز ، 1500 دەك ئېشەك ، 680 ئات ۋە ئائىلىلەردىن ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى بۇلاپ ، ئاقتۇرسۇن موللا باشلىق 18 ئادەمنى تۈتۈپ شەھەرگە ئېلىپ كېلىپ ، بېشىغا سەللە يۆگىگەن ئاخۇن لۈيجاڭ دېگەن تۈڭگان 18 كىشىنىڭ بـەدىنىگە كونا جۇڭگو قائىدىسى بويىچە ئۆلۈم دېگەن تامغىنى قىزىتىپ بېسىپ چاناپ ئۆلتۈرىدۇ .

بۇ خىل زۇلۇم ۋە تۈرمۈشلار تەۋەككۈل (خوتەندىكى يـەر ئىسمى) خەلقىدىمۇ بولۇپ ئۇلارمۇ قانلىق باستۇرۇلىدۇ . يەنى تۆت كۈن قەتلىئام قىلىدۇ . شۇ چاغدا چالا ئۆلۈك بولۇپ ھـايات قالغان مەتتوختى قوش دېگەن كىشى تارىخنىڭ گۇۋاھـ-

چىسى . ئۇ ھايات .

ئەڭ دەھشەتلىكى شۇكى ، ماخۇسەننىڭ ئادەملىرى يول-دىن ئۆتكۈچى 36 ئادەمنى تۇتۇپ ئالتىدىن سەپتە تۇرغۇزۇپ ، بىرىنچى قاتاردىكى ئالتە كىشىنىڭ بۇرنىدىن سىم ئۆتكۈزۈپ ، بىر - بىرىگە چاتىدۇ . ئىككىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ قۇل-قىدىن ، ئۈچىنچى قاتاردىكى ئالتە ئادەمنىڭ دولىسىدىن سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ . تۆتىنچى قاتاردىكى ئادەمنىڭ ئالقىنىدىن تېشىپ سىم ئۆتكۈزۈپ چاتىدۇ . بەش ، ئالتىنچى قاتاردىكى 12 كىشىنىڭ قولىنى كەينىگە قىلىپ سىم بىلەن باغلاپ ئوراپ يالاڭ باش قىلىپ يۈكۈندۈرۈپ قېلىچ بىلەن چاناپ ئۆلتۈرىدۇ .

ماخۇسەننىڭ ئەسكەر تۇتۇشىدىن بىر مىسال :

ماخۇسەن قېرى - ياش دېمەي ئەسكەرلىككە تۇتاتتى . ئائىلىدە ئەر كىشى يوق ، ئاياللار دېھقانچىلىق قىلىپ بولالماي ، كۈنجىر يىگەن يىللار كۆپ بولغان . ئەسكەرلىكتىن قاچقانلار ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈلگەن . مەسىلەن :

قارىقاش ناھىيىلىك جالالىدىن خوجام دېگەن كىشىنىڭ 20 ياشلىق ئوغلى ئەبەيدۇللا خوجىنى ئەسكەرلىككە تۇتىدۇ . جالالىدىن خوجا نېمە دېسەڭلار بېرەي ، دەپ يالۋۇرغاندا ، 15 چارەك (بىر چارەك 16 جىڭ ، ھازىرقى جىڭغا 20 جىڭغا تەڭ) ئالتۇن تەلەپ قىلىدۇ . جالالىدىن خوجا 15 چارەك ئالتۇن بې-رىدۇ . ئالتۇننى ئېلىپ بولۇپ ، بالىنى دادا ئالدىدا ئېتىپ ئۆلتۈ-رىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 1936 - يىلى يازدا ماخۇسەننىڭ ئون ئەسكىرى تاغ تەرەپكە قاچقاندا ، ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خوتەنـ-نىڭ سوچاڭ دېگەن يېرىدە پۈتۈن ئەسكەرلىرىنىڭ ئالدىدا بۇ ئون ئەسكەرنىڭ پىشانىسىنىڭ تېرىسىنى سويۇپ يۈزىگە ، بۇر-نىنى كېسىپ ئېڭىكىگە ، قۇلىقىنى كېسىپ يۈزىگە ، ئەمچىكىنى كېسىپ قورسىقىغا ساڭگىلىتىپ قويۇپ قىيناپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن .

ماخۇسەننىڭ ئاخىرقى زوراۋانلىقى :

1937 - يىلنىڭ 10 - ئايلىرىنىڭ 10 - كۈنلىرى ، خوتەن ئاسمىنىدا ئۇچ ئايروپىلان پەيدا بولۇپ ، ماخۇسەن قىسىملىرى جايلاشقان ئورۇننى بومباردىمان قىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىنلا ئالدىدا 20 تانكا ، ئارقىدىن 40 دانە ئاپتوموبىل (بىرونىك) ، ئۇ- نىڭدىن كېيىن ئادەتتىكى ئاپتوموبىللار ، ئۇلاردىن كېيىن ئاتلىق قىرغىز ئەسكەرلەر كېلىدۇ . شۇ كۈنلەردە ماخۇسەن قىسمى ھاۋادىن بومباردىمان قىلىنسا ، تانكا بىرونىك قىسىملار قوغلاپ زەربە بېرىدۇ . ئاتلىق قوشۇنلارمۇ تۇشمۇ تۇشتىن زەربە بېرىشكە ئاتلىنىدۇ (قىرغىز قوشۇن مەۋلانوۋ قوشۇنى بولۇپ ، ئۇلار قە- دىمكى چوڭ مەيدانغا چېدىر تىكىپ شۇ يەرگە ئورۇنلاشقان) . ئايروپىلان ئۇچ - تۆت كۈنگىچىلىك ماخۇسەن قاچاق قىسىملە- رىنى تاغ - داللار ، چۆل - جەزىرە ، قۇملۇقلار ئارا قوغلاپ يۈ- رۈپ بىتچىت قىلىپ تۇگىتىدۇ . قالدۇقلىرىنى تانكا ، ئاتلىق ، پىيادە قىسىملار ئۆيمۇ ئۆي سۈرۈپ يوقىتىدۇ . شۇ كۈنلەردە قې- چىۋاتقان تۈگىنلار گەنسۇ ، چىگخەيگە قاراپ ماڭىدۇ . بۇلار يول بويى ئۇچرىغان ئات ، كالا ، قويلارنى بۇلاپ ماڭىدۇ . تۇر- سۇن شاڭخەي دەپ ئاتلىدىغان بىرەيلەن شۇ چاغدا 15 ياشتا بولۇپ ، بىر باينىڭ 600 قوينىنى بېقىۋاتقاندا ، ئۇنىمۇ بىللە ھەي- دەپ چىگخەيگە ئېلىپ كېتىدۇ . دېمەك ، قاچاق قوشۇن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئالمان - تالمان ئۆلتۈرۈش ، بۇلاش ، ئوت قو- يۇش ئارقىلىق ئۆزىگە بايلىق توپلاپ قاچىدۇ . ماخۇسەن قاغە- لىقتا تۇرۇپ ، خوتەندىكى توپلىغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئې- لىپ ھىندىستانغا قاچىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ماخۇسەن قوشۇنلىرى تەلتۆكۈس يوقىلىدۇ . بۇ ئىشلارنىڭ شاھىتى ، شۇ ۋاقىتتا پەي- جاڭ بولۇپ ئىشلىگەن توختىنىياز ئاخۇن ھازىرمۇ ھايات . مەۋلانوۋ قوشۇنى قولغا چۈشكەن ماخۇسەن قىسىملىرىنى چۆل- دىكى قۇملۇققا ئېلىپ بېرىپ ، ھەممىسىنىڭ بوينىدىن سىم بىلەن باغلاپ چېتىپ ، ئۇلارغا ئوق ئىشلەتمەي ، سىمنىڭ ئۇچىنى ئاپ-

تومويلىنىڭ توكىغا ئۇلاپ ھەممىنى بىرلا توك بىلەن ئۆلتۈرىدۇ . بۇ ئىشقا شۇ چاغدا مەۋلانوۋ قىسمىدا بەنجاڭ بولۇپ ئىشلىگەن ، ھازىر قارامايدا پىنسىيىگە چىققان كىشى شاھىت گۇۋاھ .

ماجەنسالڭ

ماجەنسالڭ توغرىسىدا بىلىدىغىنىمىز ناھايىتى ئاز ، ماجەنسالڭ توغرىسىدا يېزىلغان ماتېرىياللار كۆپ بولسىمۇ بىر - بىرىگە زىت ، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىرىلگەن باھالار ھەر خىل . ئەينى ۋاقىتتىكى قەشقەر ۋالىيسى يۈنۈسبەگ سەئىدىنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىگە ئاساسەن باقىئاخۇن تۇردى ۋە بايئاخۇن ئەزىزلەر بەرگەن ماتېرىيال بويىچە تۆۋەندىكىلەرنى رەتلەپ چىقتىم .

1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆزىنى باندىت تاغ زىلاش باش قوماندانى دەپ ئاتىۋالغان ماشىمىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئۇيغۇر تۆگىگانلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇننىڭ قوماندانى ماجەنسالڭ بىر قىسىم ئەسكىرى بىلەن قەشقەر دوتەي يامۇلىغا چۈشۈپ ، بىر قىسىم ئەسكىرىنى يۇمۇلاق شەھەرگە ، يەنە بىر قىسىم ئەسكىرىنى يېڭى شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ، بۇ ئىككى ئورۇندىكى ھەربىي تەمىناتقا ئىگە بولۇپ كۈچىنى زورايتىدۇ .

شۇ كۈنلەردە يەرلىك قوزغىلاڭچىلارنىڭ تەھدىتى ئاستىدا مارالبېشىنىڭ ئاقساقماراللىرى ئەتراپىدا مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان بىر تۈمەن ھۆكۈمەت قوشۇنى ۋە يەكەن ، يېڭى شەھەردە مۇھاسىرىگە چۈشكەن 500 دەك ھۆكۈمەت قوشۇنى بار ئىدى . ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىنىڭ تەسلىم بولۇپ ، قوزغىلاڭچىلارغا قورال تاپشۇرۇش ۋاقتى پىشىپ يېتىلگەن پەيتتە ، ماجەنسالڭ نامايىتى ئۇستىلىق بىلەن ھىلە - نەيرەڭ ئىشلىتىپ ، مارالبېشىدا مۇھاسىرىگە چۈشكەن ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىدىن 300 كىشىگە ئۆز قىسمىنىڭ كىيىمىنى كەيدۈرۈپ ، قەشقەر يېڭى شەھەرگە

قايتۇرۇپ كېلىپ ، ئۇلارنىڭ قولىدىكى قورالىنى يىغىۋالغاندىن كېيىن ، تۇرمۇش پۇلى تارقىتىپ بېرىپ ئائىلىسىگە قايتۇردى . بۇ ۋەقەدىن كېيىن ، تۆمۈر لۇيجاڭ (تۆمۈر ئېلى) يەكەن مەسلىسىگە ئارىلىشىپ ھاپىز لۇيجاڭنى بىر قىسىم ئەسكەر بىلەن يەكەنگە ئەۋەتتى . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قىرغىز ئوسمان ئېلى قوشمەت دېگەن قىرغىز تۇەنجاڭ باشچىلىقىدا بىر قىسىم ئەسكەرنى يەكەنگە ئەۋەتىپ . يەكەن مۇھاسىرىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى . ماجەنسالڭ بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي ، تۆمۈر لۇيجاڭغا : « يەكەن يېڭى شەھىرىدىكى ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىمۇ ماشاۋۇ بىلەن تۇزۇلگەن توختام بويىچە تىنچلىق بىلەن تەسلىم بولۇشى ، ئۇلار ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن قەشقەرگە قولىدىكى قورالىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا كېلىشىمگە يول بېرىشى لازىم . بۇنىڭ ئۈچۈن قوزغىلاڭچىلار مۇھاسىرىنى بوشىتىپ بېرىشى كېرەك . ئۇنداق بولمىغاندا ، توختامغا خىلاپ بولىدۇ » دېگەن مەزمۇندا خەت يازىدۇ .

تۆمۈر لۇيجاڭ بۇيرۇقنى قوبۇل قىلىپ مۇھاسىرىنى بوشىتىپ بېرىدۇ . مۇھاسىرىدىن بوشانغان ھۆكۈمەت قوشۇنى ئىككى كۈن ئاتلىق يول يۈرۈپ كۆك رابات دېگەن ئۆتەڭگە سالامەت يېتىپ كېلىپ ئارام ئالىدۇ . تۈن يېرىمىدا ئۇلارنى قەشقەردىن كەلگەن ئۇيغۇر ، ئۆزبېك ، قىرغىز ئەسكەرلىرى تۆت تەرەپتىن قورشاپ ئالىدۇ . بۇ چاغدا خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىمۇ يېتىپ كېلىدۇ . تۆت تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلۈپ ، تاڭ ئاتقاندا بىر قىسمى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ .

بۇ ئىش ماجەنسالڭغا تولىمۇ ئەلەم قىلىدۇ ...

ماجەنسالڭ بىر ئىش چىقىرىش مەقسىتىدە ئوسمان ئېلىغا قارشى ھەرىكەت قىلىدۇ . بۇنى بىلگەن ئوسمان ئېلى « قەشقەرنى مەن ئالغان ، تۆڭگانلار تەييار غەلىبىگە ئىگە بولۇۋېلىپ

نېمە دېمەكچى ...» دەپ غەزەپلىنىدۇ .

ماجەنساڭنىڭ قىلمىشى تۈپەيلىدىن ئوسمان ئېلى (قىرغىز) بىلەن تۈگىگان قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولىدۇ . 1933 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - 24 - كۈنلىرى ، ماجەنساڭ-نىڭ قەشقەر يۇمۇلاق شەھەرگە ئورۇنلاشقان قوشۇنىنىڭ باش-لىقى گامازا لۇيجاڭ بىلەن ئوسمان ئېلى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلايدۇ .

ئوسمان ئېلى قىسمى غەلبىگە ئېرىشكەن پەيتتە ، ما-جەنساڭ ئۆزىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىن ئەنسىرەپ ، تۆمۈر لۇيـ جاڭغا ھال ئېيتىپ : « مۇبادا قىرغىزلار كۈچۈيۈپ كەتسە بۇ چاغدا سەن بىلەن ماڭا ئورۇن نەدە ؟ ! بۇ ئىشنى توسساڭ ! » دەيدۇ . بۇ ئىشقا تۆمۈر ئېلى ئارىلىشىپ ئۇرۇشنى توختىتىپ توختام تۈزەيدۇ . توختام بويىچە ماجەنساڭ قوماندان بولۇپ يېڭى شەھەردە تۇرىدىغان ، تۆمۈر ئېلى لۇيجاڭلىقتىن سىجاڭ-لىققا ئۆستۈرۈلۈپ دوتەي يامۇلدا تۇرىدىغان ، ئوسمان ئېلى توڭلىڭلىقىدىن لۇيجاڭلىققا ئۆستۈرۈلۈپ يۇمۇلاق شەھەر قەلئە-سىدە تۇرىدىغان بولىدۇ ۋە ماشاۋۇنى دوتەيلىكتىن قالدۇرۇپ ، ئۇيغۇرلاردىن يۇنۇس بەگ سەئىدى (يۇۋىن لىن - بۇ ئادەم تۇرپانلىق بولۇپ ، خەنزۇچە ئوقۇغان ۋە يېتىلگەن زىيالى) نى ۋالىي ، تۇڭگانلاردىن شۇجىڭشۇنى مۇئاۋىن ۋالىي قىلىپ بېكـ-تىدۇ . دېمەك ، ماجەنساڭنىڭ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇشتىن ئىبارەت سۇيىقەستى ئەملگە ئاشىدۇ .

ماجەنساڭ ئۆز قىسمىنى ئېلىپ يېڭى شەھەرگە چىققان-دىن كېيىن ، خەنزۇ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى يېنىغا تار-تىپ ، قورالسىزلاندۇرۇلغان ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە قورالىرىنى تارقىتىپ بېرىدۇ ھەمدە ئۇزۇن يىل قەشقەر خەلقىنىڭ قان - تەرىنى شورىغان ماشاۋۇنى يېنىغا تارتىش ئارقىلىق تۆگـ-گانلارنى ئۆز ئەتراپىغا توپلايدۇ .

ماجەنساڭ يۇقارقى ئىشلارنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈپ ، قانات قۇيرۇقىنى رۇسلاپ ئالغاندىن كېيىن سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشىدۇ . پىتنە ـ پاسات تېرىپ تۆمۈر ئېلى (سىجاڭ) بىلەن ئوسمان ئېلى (لۇيجاڭ) ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ . يەنە تۆمۈر ئېلى (سىجاڭ) بىلەن خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ . شۇ كۈنلەردە خوتەن قوزغىلاڭچىلار باشلىقى ئابدۇللا (شاھ ماڭسۇر)تۆمۈر سىجاڭغا خوتەن ـ قەشقەر قىسمى بىرلىشىپ تۈڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەكلىپىنى بېرىدۇ . تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن خوتەن قوزغىلاڭچىلار باشلىقى ئابدۇللا (شاھ ماڭسۇر) نى قاماپ قويىدۇ . ئۇنىڭ قىسمىنى قورالسىزلاندۇرىدۇ . بۇنىڭ ئاقىۋىتىدىن خوتەن ئۇرۇشى پارتلايدۇ . بۇ چاغدا تۆمۈر سىجاڭ بارلىق كۈچىنى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا ئىشلىتىدۇ .

پەيتنى غەنىمەت بىلگەن قارايۇرەك ماجەنساڭ ۋاپاغا جاپا قىلىپ①قول ئاستىدىكى تۇەنجاڭ گامازىغا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، 1933 ـ يىلى 9 ـ ئاۋغۇست كۈنى تۆمۈر سىجاڭنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ خەزىنە ۋە دىۋىزىيە شتابىدىكى ئوق ـ دورا ، قورال ـ ياراغ ، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى غەنىمەت ئېلىپ ئۇنى يېڭى شەھەرگە توشۇيدۇ ۋە شەھەر ئەتراپىغا كېلىۋالغان ئۆزبېك قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ كۆپ زىيان تارتىپ چېكىنىدۇ . ۋەقەدىن كېيىن ئوسمان ئېلى بىر تەرەپتىن ، ئۆزىنىڭ تۈڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش پىكرىنىڭ توغرىلىقىنى ھېس قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ماجەنساڭنىڭ ھېيلىسىگە ئۇچراپ تۆمۈر سىجاڭ بىلەن زىتلەشكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىدۇ ـ دە ، ئۇيغۇر ، ئۆزبېك قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ ،

① تۆمۈر سىجاڭ ماجەنساڭنى بىر قانچە قېتىم تۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرغان ھەتتا خوجىنىياز ھاجىنىڭ نەچچە قېتىم تۈڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدا بەرگەن بۈيرۇقىنى ئىجرا قىلمىغان . ئوسمان ئېلى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تۈڭگانلارنى قورالسىزلاندۇرۇش تەكلىپىنى رەت قىلغان .

1933 - يىلى 16 - ئاۋغۇست بىرلا ھۇجۇم بىلەن قەشقەر شەھـ
رىنى ماجەنسالىدىن تارتىۋالىدۇ . ماجەنسالى يېڭى شەھەرگە
يوشۇرۇنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ماجەنسالى يېڭى شەھەردە 165 كۈن
مۇھاسىرىدە قالىدۇ . بەشىنچى مافۇيۇەن قىسىملىرىنى قەشقەرگە
باستۇرۇپ كىلىپ ، يەرلىك قوشۇنلار ئىچىدىكى چېچىلاڭغۇ-
لۇق ، ئىتتىپاقسىزلىق تۈپەيلىدىن قەشقەرنى ئىشغال قىلىدۇ .
ماجەنسالى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ ، قەشقەرنى قايتىدىن قولغا ئا-
لىدۇ . 1934 - يىل 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى (بەزىلەر 4 - كۈنى دې-
سە ، بەزىلەر 8 - كۈنى دېيىشىدۇ) ماجەنسالى قەشقەردە قەتلىئام
(قىرغىنچىلىق) ئېلىپ بېرىپ 6،000 دىن ئوشۇق (بەزىلەرنىڭ
دېيىشىچە 8،000 ، بەزىلەر 10،000 دېسە ، شۇ چاغدا پاكىستاندا
چىقىرىلغان بىر گېزىت 12 مىڭ 300 ئادەم ئۆلتۈردى ، بۇنىڭ
ئىچىدە بوۋاقلار تۆت ، بەش ياشلىق بالىلار سانى تېخى ئېنىق
ئەمەس دەپ يازغانىكەن) ئادەمنى قىرىپ تاشلايدۇ . بۇنىڭدىن
باشقا يېڭىساردىكى خوتەن قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن بولغان ئۇ-
رۇشتا نۇرغۇن ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولدى .

ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى تەپرىقچى ما فامىلىلىكلەر

ماجۇڭيىڭ بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا چىققاندىن كېيىن 1933 - يىلى 5 - ئايدا لودۇڭ ئەتراپىدا بولغان ئۇرۇشتا يارىلىنىپ ئىچكىرىگە قايتىدۇ . قايتىش ۋاقتىدا ، ماشىمىڭ دېگەن كىشىنى قۇمۇلدا قالدۇرىدۇ .

ماشىمىڭ قۇمۇلدا بولغان مەزگىلىدە تۆمۈر بوتۇڭ (تۆ-
مۈر ئېلى سىجاڭ) قاتارلىق ئالتە كىشىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ ، پىچان ، لۈكچۈن ، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا كېلىپ خوجىنىياز ھاجىم ئەسكەر باشلاپ كېلىۋاتىدۇ دەپ خەلقنى قوزغاپ ئۇرۇش قىلىپ ، تۇرپان ، پىچان ، توقسۇن ، قارا شەھەر ، خوتۇنسۇمۇل ،

كورلا ماشمىكلار بىلەن مەھمۇت مۇھتى (ماموت سىجاڭ) نىڭ قولىغا ئۆتىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ماشىمىڭ ماجەنلۇڭ دېگەننى ئۇرۇمچى ئەتراپىدا خەلقنى قوزغاپ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . ماجەنلۇڭ ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىپ چوڭ كۆۋرۈك (شىداچاۋ) غىچە كېلىدۇ . لېكىن ماجەنلۇڭ قول ئاستىدىكى مادىشاڭ مەخپىي ھالدا شېڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىپ ماجەنلۇڭنى ئېتىپ تاشلايدۇ . نەتىجىدە ، ما قىسملىرى غەلىبە قىلالمايدۇ .

شۇ كۈنلەردە ، قارا شەھەردە تۇرۇۋاتقان ماشىمىڭ مادىشاڭنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ ، يۇشۇرۇن ھالدا داۋانچىڭغا كېلىپ ، مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ مادىشاڭنى ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ بېشىنى ئېلىپ ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالىدۇ . ماشىمىڭ قارا شەھەردىكى ۋاقتىدا ، ئاقسۇنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان تۆمۈر ئېلىغا ياردەم بېرىش نامى بىلەن ماجەنساڭنى ئاقسۇغا ئەۋەتىدۇ . ماجەنساڭ ئىتتىپاقداش سۈپىتىدە ، تۆمۈر ئېلى بىلەن قەشقەرگە بارىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي ماجەنساڭ قەشقەردە تۆمۈر ئېلىغا قەست قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ، ئۇنىڭ بېشىنى سازايى قىلىدۇ . بۇ چاغدا قەشقەردىكى ئۇيغۇر ، قىرغىز ، ئۆزبېك ئەسكەرلەر ماجەنساڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ماجەنساڭ يېڭى شەھەرگە كىرىپ مۇداپىئە ئۇرۇشى قىلىدۇ . شېڭ شىسەي بىلەن خوجىنىياز ھاجى فۇكادا كېلىشىم ھاسىل قىلىدۇ . بۇ كېلىشىم ـــ « فۇكاڭ ئەھدىنامىسى » دەپ ئاتىلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى مەھمۇت مۇھتى بىلەن بىرگە قوشۇننى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدۇ . بۇ چاغدا ماشىمىڭ مافۇيەننى ئۈچ پولك ئەسكەر بىلەن خوجىنىياز ھاجىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ . باش ئەگىم ، ئاقسۇ ئوتتۇرىسىدا بىر قانچە قېتىم جەڭ بولىدۇ . خوجىنىياز ھاجى قاقشال يولى بىلەن قەشقەرگە بارىدۇ . مافۇيەن ئارقىدىن قوغلاپ بېرىپ پەيزىۋاتتا چوڭ جەڭ

بولىدۇ . خوجىنىياز ھاجى قەشقەرنى تاشلاپ ئاغۇ تاغلىرىغا ئو-
رۇنلىشىدۇ . مافۇيەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ، زىيانىنى كۆپ
تارتىپ ، قەشقەرگە كېلىپ ، ماجەنسالڭ بىلەن بىرلىشۋالىدۇ .

خوجىنىياز ھاجى يەكەن ، مارالبېشى ئارقىلىق ئاقسۇغا
كېلىدۇ ۋە سوۋېت تەرەپنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن شېڭ شىسەي
بىلەن بىرلىشىپ ئۆلكىگە مۇئاۋىن رەئىس بولىدۇ .

بۇ ۋەقەنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ـ ماجۇڭيىڭ ئۇرۇمچىدىن
چېكىنىپ قەشقەرگە بېرىپ ماجەنسالڭ ، مافۇيەنلەر بىلەن بىرلە-
شىدۇ ۋە قەشقەردىكى سوۋېت كونسۇلىنىڭ ياراشتۇرۇشى بىلەن
ماجۇڭيىڭ پۇتۇن قىسمىنى ماخۇسەنگە قالدۇرۇپ سوۋېت ئىت-
تىپاقىغا كېتىدۇ . ماخۇسەن قەشقەردە قالىدۇ . ماجۇڭيىڭ گۇ-
چۇڭنى ئالغاندىن كېيىن ماخەييىڭ دېگەننى ئالتاي ـ چۆچەك-
لەرنى ئىگەللەش ، چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە ھۇجۇم قىلىشقا
ئەۋەتىدۇ . ماخەييىڭ ئالتاي ـ چۆچەكلەردە نۇرغۇن بۇلاڭ ـ
تالاڭ ، قىرغىن قىلىشلارنى ئېلىپ بارىدۇ . بۇ چاغدا ، ئالتايدىكى
سوۋېت كونسۇلى ئىككىلىنىپ تۇرغان شىرىپخاننى ھەربىلە-
لەندۇرۇپ ، ماخەييىڭ بىلەن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرىدۇ .

ماخەييىڭ ئالتايدىن چېكىنىپ چۆچەككە كەلگەندە ،
شېڭ شىسەي قوشۇننىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئۆلىدۇ .

ماشىمىڭ قارا شەھەردىكى ۋاقتىدا ، خوجىنىياز ھاجى
جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭغاندا ، ماشىمىڭ خوجىنىياز ھاجىنى
توسۇپ ئۇرۇش قىلىدۇ . شۇ ئۇرۇشتا ماشىمىڭ ئۆلىدۇ .

بۇ تەپرىقىچى ما فامىلىلىكلەر ئۆز ۋاقتىدا ئۆلۈمگە مەھكۇم
بولغان بولسىمۇ ، بۇلارنىڭ شىنجاڭدا ئۆلتۈرگەن ئادىمى شېڭ
شىسەي ئۆلتۈرگەنلەردىن ئانچە ئاز ئەمەس ئىدى .

ئوسمان

ئوسمان ئسلام ئوغلى كېرەيىنىڭ مۇلقى قەبىلىسى ، ئايـ
تـۇغـان ئۇرۇقىدىن . ئۇ 1889 - يىلى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ كۆكتو-
قاي ناھىيىسى ئوندىرقارا كەنتىدە تۆۋەن ئوتتۇرا چارۋىچى ئائـ
لـىسىدە تۇغۇلغان . 1940 - يىلغىچە كۆكتوقايدا ئائىلە چارۋىچـ
لىقى بىلەن شۇغۇللانغان . 1940 - يىلى 2 - ئايدىكى ۋە 1941 -
يىلى 6 - ئايدىكى ئالتاي خەلقىنىڭ شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە
قارشى ئېلىپ بارغان ئىككى قېتىملىق قوزغىلىڭىغا قاتناشقان .
1941 - يىلى 10 - ئايدىن 1943 - يىلى 7 - ئايغىچە ئىككى قېتىملىق
قوزغىلاڭنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ باشلامچىسى ، 1943 - يىلى 7
- ئايـدىـن 1945 - يىلى 9 - ئايغىچە ئالتاي پارتىزانلىق ھەربىتـ
نىڭ رەھبىرى ، « ئالتاي ۋاقىتلىق خەلق ھۆكۈمىتى » نىڭ باشـ
لىقى ، 1945 - يىلى 10 - ئايدىن 1947 - يىلى 2 - ئايغىچە ئۇچ
ۋىلايەت ھۆكۈمىتى ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى ، 1946 -
يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ (ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن گو-
مىنداڭ ۋەكىللىرى بېتىم ئىمزالىغاندىن كېيىن) ئۆلكىلىك بىر-
لەشمە ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى بولغان . 1948 - يىلى 2 - ئايدىن
1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر گومىنداڭ ئەكسىيەتچى
كـۆكـۈمىتى يۆلەپ تۇرغۇزغان قورچاق ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسـ
نـىـڭ ۋالىيسى بولغان (بۇ قورچاق ۋالىي مەھكىمە گۇچىڭدا
ئىـدى) . 1951 - يىلى 5 - ئايدا « باندىت »،« نەق ئەكسىلئىنـ
قىلابچى » دەپ ھۆكۈم قىلىنىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى .

جانىمقان

جـانىمقان تىلەۋ باي كىرەي جەنتەكەي قەبىلىسىدىن
بولۇپ ، ئۇ ئالتاي ـ سارسونبا ناھىيىسىدە تەخمىنەن 1880 - يىلـ

لىرى تۇغۇلغان . باللىق دەۋرىدە كونا مەكتەپتە بىلىم ئالغان . ئۇ شىنجاڭ ئازاد بولۇش ئالدىدا ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىگە نازىر بولغان .

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئوسمان باندىت بىلەن بىرلىشىپ ۋەتەنىدىن يۈز ئۆرۈپ چەت ئەلگە قاچقان . 1949 - يىلى 9 - ئايـ نىڭ ئاخىرى قولغا چۈشۈپ ، 1951 - يىلى 12 - ئاينىڭ ئاخىرى ئۇرۇمچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى .

يەتتىنچى باب

زوھوربەدىن ھېكىم بەگ

زوھوربەدىن ھېكىم بەگ تۇرپاندىكى ئىمىن ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ 1830 ـ يىللاردا قەشقەرگە ھاكىمبەگ بولغان . ئۇ ئۆز ھوقۇقى ۋە كۈچ ـ قۇدرىتى يار بەرگەن دائىرە ئىچىدە بىر قەدەر ئادالەت بىلەن ئىش يۈرگۈزۈشكە تىرىشتى . ئىلىم ـ مەرىپەت ئەھلىنى ئۆزىگە يېقىن دوست تۇتتى .

زوھوربەدىن ھېكىم بەگ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتە بىر قاتار ئېقىلغا مۇۋاپىق چارە ـ تەدبىرلەرنى يولغا قويۇپ ، نىزارى ، ئىمىر ھۆسەين سەبۇرى ، تۇردى نازىم (غىرىبى) ، نوروز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچى ـ شائىرلىرىنى ، ئىلىم ـ پەننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى بويىچە مۆتىۋەر ئالىملارنى ۋە ئۇستا سازەندىلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ ، ئۇلارغا ئۆز سارىيىدا خىزمەت ۋە ئايرىم ئىمتىيازلارنى بەردى . ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتە ئۇلاردىن پىكىر ، مەسلىھەتلەر ئالدى . يۇقىرىقى پىكرىمىزنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە مۇنداق بىر تارىخىي ھېكايىنى كەلتۈرىمىز :

چىڭ ئوردىسىدىن قەشقەر شەھىرىنىڭ « تاشقارقى شەھەر » دەپ ئاتالغان غەربىي جەنۇبىي قىسمىنى سېپىل ئېھاتىسىغا ئېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشىدۇ . زوھوربەدىن ھېكىم بەگ بۇنى ئورۇنلاشقا كىرىشىدۇ . ئىش ئاخىرلىشىش ئالدىدا شەھەرنىڭ باش دەرۋازىسى دېيىلگەن شەرقىي دەرۋازىغا (« تۆشۈك دەرۋازا ») ئېسىلىدىغان تاختايغا سېپىل ئېھاتىسىنىڭ پۈتۈش يىلى ۋە بۇنى ياساتقۇچى ھەققىدە شېئىر يېزىش

ۋەزىپىسى ئابدۇرېھىم نىزارىغا تاپشۇرۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن نىزارى تاختايغا تۆۋەندىكى شېئىرنى يازىدۇ :

كى بىر ملڭ ئىككى يۈز ئەللىك بەشى تارىخىي پەيغەمبەر ،
بىنا ئەتتى شەھەرنى ئول زوھورىدىن بەلەن ئەختەر .
دىيارى خىلىنىڭ ھالىغا رەھمەيلەت ھىدايەدىن ،
قىلىپ قەلئەنى گويا سەددى ئىسكەندەر .

بۇ شېئىر زوھورىدىن ھېكىم بەگكە تولىمۇ ياراپ كەتكەنلىكتىن ، نىزارىغا ئېسىل تون كېيدۈرۈپ ، نۇرغۇن سوۋغىلارنى ئىنئام قىلىدۇ .

زوھورىدىن ھېكىم بەگ دەۋرىدە ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يۇقىرىقىدەك ئەنئەنىۋى تەسىرى ئاستىدا يازما ئەدەبىيات راۋاجلىنىپ ، كۆپلىگەن يازغۇچى ، شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى كۆرسىتىپ مەيدانغا چىقتى .

زوھورىدىن بەگ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان 20 يىلدەك نىسپىي مۇقىملىق مەزگىلىدە ، ئۇنىڭ بىۋاستە تاپشۇرۇقى ۋە دالالىتى بىلەن : « خەمسە نازارى » ، « دورىلناجات » (« نەجاتلىق ئۇنچىلىرى ») ، « ماقالات » ، « دىۋان سەبۇرى » ، « كىتاب غېرىب » ، « مەھزون ئەلۋاھىزىن » (« مۇڭلۇق ۋەزىلەر ») قاتارلىق ئۆلمەس ئەسەرلەر يارىتىلىپ ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۆزىنىڭ خاقانىيە ئەدەبىياتى دەۋرى ۋە ئەلىشىر ناۋائى دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇچىنچى قېتىملىق ئالتۇن دەۋرىنى باشتىن كەچۈردى . ئابدۇرېھىم نىزارى ، ئىمىر ھۈسەين سەبۇرى ، تۇردى نازىمى (غېرىبى) ، نورۇز ئاخۇن كاتىپ (زىيائى) ، مۇھەممەت سادىق قەشقىرى قاتارلىق يازغۇچى ئالىملار شۇ دەۋردىكى ئەدەبىياتنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرى ئىدى .

شائىر سىيىت مۇھەممەت ۋە « شەرھى شىكەستە »

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 19 ـ ئەسىرگە تەئەللۇق مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن بىرى بولغان « شەرھى شىكەستە » (قايغۇ ـ ھەسرەتلەر بايانى) داستانى غۇلجىلىق شائىر سىيىت مۇھەممەت ھىبىيت مۇھەممەت ئوغلى تەرىپىدىن 1882 ـ يىللىرى ئۇيغۇرلار-نىڭ قەدىمكى يۇرتلىرىدىن بولغان يەتتە سۇ رايونىدا يېزىلغان .

ئەسەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ھەم چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ زۇلمى ۋە مەشھۇر « كۆچ ـ كۆچ » ۋە-قەسىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى خەلقنىڭ زۇلمەتلىك تۇرمۇشى ، زالىملارنىڭ قىرغىنچىلىقلىرى ۋە بۇنىڭغا قارشى خەلق قوزغا-لىڭى بايان قىلىنغان .

بۇ ئەسەرنىڭ قوليازمىسى مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىلا ، ن . ن . پانتسوۋنىڭ قولىغا چۈشكەن بولۇپ ، ئۇ ، « شەرھى شىكەستە » نىڭ قول يازمىسىنى رۇس تىلىغا ئەينەن تەرجىمە قىلىپ ، ئۇيغۇرچە نۇسخىسى بىلەن بىللە 1909 ـ يىلى قازان دا-رىلفۇنىنىڭ نەشرىياتىدا نەشر قىلغان . بىراق ھازىرغىچە بۇ قىم-مەتلىك تارىخىي ئەسەرنىڭ ئاپتورى بولغان سىيىت مۇھەممەت-نىڭ تەرجىمە ئەھۋالى توغرىسىدا ئېنىق ماتېرىيال يوق . ئە-سەرگە مۇراجىئەت قىلغىنىمىزدا ، شائىر سىيىت مۇھەممەتنىڭ ئىلى قاش يېزىسىنىڭ ئالتۇن ئۆستەڭ دېگەن يېرىدە (ئەسەردە ئۆزىنى پېقىر ، مەھەللىداشلىرىنى ئالتۇن ئۆستەڭلىكلەر دەپ تەسۋىرلەيدۇ) كەمبەغەل ئائىلىسىدە تۇغۇلغانلىقى مەلۇم . ئۇ بۇ ئەسىرنى 1882 ـ يىلىرى ـــ 60 ياش چاغلىرىدا (ئەسەردە « يېشىمىز 60 تىن ئۆتتى ئەمدى بولساق شادلىق » دېگەن سۆز بار) ئەسلى يەتتە سۇلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ يېنىغا كۆچۈپ بارغان-دىن كېيىن يازغانلىقى ئېنىق .

ئەسەرنىڭ تىل ئۇسلۇبى ۋە باشتىن ـ ئاخىر مۇخەممەس

شەكلى بىلەن يېزىلغانلىقىغا قارىغاندا مۇئەللىپنى شەرق ئەدەبىياتى بىلەن خېلى بۇرۇنلا پۇختا تونۇشقان دېيىشكە بولىدۇ . شۇ دەۋرنىڭ مەدەنىيەتلىك ۋە يۇقىرى مەلۇماتلىق زىيالىيلىرىدىن ئىكەنلىكىنى ، جۈملىدىن ئۇنىڭ يازمىلىرى يالغۇزلا « شەرھى شىكەستە » ئەمەس دېگەن قارىشىمىزنى مۇقىملاشتۇردى . داستاندىكى تەسەۋۋۇردىن قارىغاندا ، شائىر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى يۇرتى يەتتە سۇدا ۋاپات بولغان . ئەسەرنىڭ بەدئىيلىكى ناھايىتى ئۇستۇن بولۇپ ، قۇرۇلمىسى پۇختا ، راۋان ، ۋەقە رېئال بايان قىلىنغان . شائىر خەلقنىڭ قايغۇ ـ ھەسرىتىگە ئورتاق بولۇپ ، ناھەقچىلىكلەرگە خالىس ، لىللا تۇرۇپ جاۋاب بەرگەن . شۇڭا شائىرنىڭ سىنىپىي ۋە دېموكراتىك مەيدانىنى ئىنتايىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

مۇقامشۇناس ھۈسەينخان پەيزى ۋە ئۇنىڭ مۇقام ۋارىسلىرى

1820 ـ يىللار ئەتراپىدا قەشقەرنىڭ ھاكىم بېگى ، تۇرپانلىق ۋالىڭ ئەۋلادى ئەبۇلھادى قەشقەرخانىبرىق جامەسىنىڭ خاتىپى ۋە خان مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ، مۇقام ئۇستازى ھۈسەينخان (پەيزى) نىڭ ئىلىم ـ سەنئەت ، مۇزىكا ـ مۇقامچىلىقتىكى داڭقىنى ئاڭلاپ ، ئۇنى قەشقەرگە ئائىلىسى بىلەن كۆچۈرۈپ كەلگەن . ئۇنى دەسلەپتە كەنجازا مەدرىسىگە ، كېيىن ساقىيە مەدرىسىگە مۇدەررىس قىلىپ تەينىلىگەن . ھۈسەينخان پەيزى قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ، بىر تەرەپتىن ، ئىلىم تەھسىل قىلسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، مۇزىكا ـ مۇقامشۇناسلىقتا داڭق چىقىرىپ ، قەشقەرنىڭ ئالدىنقى ئەسىردىكى مۇقامچىسى بولۇپ قالغان .

ئەبۇلھادى ھېكىم بەگ ھۈسەينخان پەيزىنىڭ ئىلىم ـ بىلىمدىكى تالانتىغا قايىل بولۇپ ، ئۇنى ئۇستاز تۇتقان ۋە يېقىن

مەسلىھەتچىسى قىلغان .

ھۇسەينخان پەيزى ھېكىم بەگ ھۇزۇرىدا بولغان كۇنـ لەردە ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇچتۇرپان ، كۇچا ، تۇرپان ۋاڭـ لىرى ئەۋەتكەن ئوردا مۇقامچىلىرى ۋە قەشقەرنىڭ ئاتاقلىق مۇـ قامچىسى بايىز موللا (خەلق بايىز ساتار دەپ ئاتايدۇ) ، ئۆز ئوغۇللىرىدىن ھېلىم ساتار ، سېلىم داپەندە قاتارلىق كىشىلەرگە مۇقام ئۇستازى بولغان ، شۇنداقلا خەلق ئاغزىدا ئېيتىلىپ يۈرـ گەن مۇقاملارنى قېلىپلاشتۇرغان . مۇقامغا سېلىنغان غوجايىز ، شىراز ، ئەدىھەم ، سۇفى ئاللايار ، خوجائەخمەت يەسۋىلەرنىڭ تەركى دۇنيالىق تەرغىپ قىلىنغان شېئىرلىرى ئورنىغا ئىسلام ئەقىدىسى بىلەن تولغان مۇھەببەتنامىلەر ۋە مەشرەپ شېئىرلـ رىنى سېلىپ ، مۇزىكا ساداسى بىلەن شېئىرنىڭ ئىلتىجاسىنى بىرلەشتۇرۇپ ، مۇقامنى كىشىنىڭ روھىي دۇنياسىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان دەرىجىگە يەتكۈزگەن .

1828 ـ يىلى جاھانگىر خوجا قوزغىلىڭى بېسىقتۇرۇلغاـ ندىن كېيىن ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ۋاڭ ـ گۇڭلارنى بىر قېتىم ئالماشتۇرغان . بۇ چاغدا ئەبۇلھادى ھۇسـ ەينخان پەيزى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى ھېلىم ، سېلىمنى بىللە ئېلىپ كېتىپ ، كۇچا ، تۇرپان ، ئىلى قاتارلىق جايلاردا بىر نەچچە يىل بىللە تۇرغان . مۇشۇ جەريانىدا ھۇسەينخان پەيزى كۇچا ئوردا مۇقامچىلىرىغا ئۇستاز بولغان ، تۇرپاندا ھەسەنبالا ، ئابدۇلبالا ، غوجەك سۇنايلارغا سۇناي ، داپ بىلەن ئورۇندايدـ غان مۇقامنى ساتار بىلەن ئورۇنداشنى ئۆگەتكەن ، ۋاڭ ـ گۇڭلارغا توقۇلغان مەدھىيە تېكىستلىرىنى ئومۇملاشقان تېـ كىستلەرگە ئۆزگەرتىپ ئېيتىشنى قېلىپلاشتۇرغان . 1836 ـ يىللاردا ، گۇناھىنى يۇيۇپ قايتا غۇلجىغا ھاكىم بەگ بولغان خالزاتخان (خالزاتخان غۇلجىدىن خاتالىشىپ مەنسىپى ئېلىنىپ تۇرپانغا ئەۋەتىلگەن) ئەبۇلھادى ۋاڭ بولغاندىن كېيىن ھۇسـ

يىنخان پەيزىنى باللىرى بىلەن غۇلجىغا ئېلىپ چىققان . ھۇسەـ يىنخان پەيزى شۇنىڭدىن كېيىن ئىلىغا 12 مۇقامنى سىستېمىلىق تارقاتقۇچى تۇنجى مۇقام ئۇستازى بولغان . 1840 ـ يىللىرى ھۇسەينخان پەيزى مۇزات يولى بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەـ لىپ ، ئۇزاق ئۆتمەي قېرىلىق ۋە كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن . ئۇنىڭ جەستى سېيىت جالاۋىدۇن باغدات بىلەن ئاقـ مازار گۈمبىزى ئارىلىقىغا دەپنە قىلىنغان .

ھۇسەينخان پەيزى ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھېلىم ، سېلىم كامالەتكە يەتكەن مۇقامچىلاردىن بولۇپ يېتىلگەـ نىدى .

1865 ـ يىلى بەدۆلەت (ياقۇپ بەگ) قەشقەردە ھاكىمـ يەت قۇرغاندىن كېيىن ، ئوردا ئورىكېستىرى قۇرۇلغان . بەدۆلەت جايلاردىن تاللاپ ئېلىپ كېلىنگەن سازەندە ، مۇقامچىلارنى ياراتمىغان . شۇ كۈنلەردە ھۇسەينخان پەيزىدىن تەلىم ئالغان بايىز موللا ئوردىغا ئېلىپ كېلىنگەن . لېكىن ئەينى ۋاقىتتا قېرىپ قالغان بايىز موللا ئۇنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمىغان . شۇڭا ئۇ ئۇستازىنىڭ ئوغلى ھېلىم ، سېلىمنى ئوردىغا تونۇشتۇرغان . ئۇلار ئوردىدا تۇرۇش جەريانىدا بەدۆلەتنىڭ سىرداشلىرىدىن بولۇپ قالغان . بەدۆلەت شىمالغا يۈرۈش قىلغاندا ھېلىم خەلـ پەت ، سېلىم خەلپەتلەرمۇ بىللە بولغان . بەدۆلەت ئاقسۇدىن ئۆتـكەندە ، كۆچا ، ئۇچتۇرپان ۋە شايار بەگلىرىنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىغا دۇچ كېلىپ ، 30 مىڭ ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالغان . بۇ زور چىقىمدىن خۇرسىنغان بەدۆلەت ئۇچ كۈن گەپ قىلماي يۈرگەن . بۇ چاغدا مۇقامچىلار مۇقام ئېيتقان . بەدۆلەت مۇقامنى قايتۇرۇپ ئېيتىشنى ئۇچ قېتىم تەلەپ قىلغان ۋە ئۇلارغا ئىنئام بەرگەن . ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي بەدۆلەت ئۇلارنى يەنە مۇقام ئېيتىشقا بۇيرۇغان . لېكىن ئۇلارنىڭ ئاۋازى پۈتۈپ قېلىپ ياخشى ئېيتالمىغان ، بۇنىڭغا ئاچچىقلانغان زالىم بەدۆلەت مېھـ

مانلىرىم ئالدىدا يۈزۈمنى چۈشۈردى دەپ ، ھلېىم ، سېلىمنى ئۆ-
لۈمگە ھۆكۈم قىلغان .

ئابدۇقادىر داموللا

ئابدۇقادىر بىننى ئابدۇۋارىس قەشقەرلىك (1862 ـــ 1924 ـ يىل) مەشھۇر فىقھ ، تەرەققىپەرۋەر ئەدىب ھەم مەرىپەتچى دېموكرات زات ، دىنىي ئىسلاھاتچى . ئۇنىڭ ياشلىق دەۋرى بۇخارا ، قازان ، ھىندىستان ، مىسىر ۋە تۈركىيە قاتارلىق جايلاردا ئۆگىنىش ، تەكشۈرۈش ، تەتقىق قىلىش بە-
لەن ئۆتكەن . ئۇ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بىر تە-
رەپتىن ، دىنىي مائارىپنى ئىسلاھ قىلىش ، يېڭى مەكتەپ ئې-
چىش ، جۇغراپىيە ، تارىخ ، ئەدەبىيات ، ھېساب قاتارلىق يېڭى
پەنلەرنى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىپ ، كونىلىققا ، جاھالەتپە-
رەسلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان . يەنە بىر تەرەپتىن ،
يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، قىسقىغىنە ھاياتىدا « ھىدايىتى
نەھرى » ، « ئىبادەت ئىسلامىيە » ، « نەسىھەتى ئائىلە » ، «
خۇفتاھىل ئۆلۈم » ، « ئاقايىت زوروربىيە » ، « جاۋاھىرول ئى-
قات » ، « ئېرشادىل موسامەيىن » قاتارلىق ئەسەرلەرنىڭ ئاپ-
تورى . ئۇنىڭ بەزى ئەسەرلىرى مىسىر ، قازان ، تاشكەنت قاتار-
لىق جايلاردا نەشر قىلىنىپ ئەينى زاماندا زور تەسىر قوزغىغان .
ئۇ 1924 ـ يىلى قەشقەردىكى چەت ئەللىكلەرنىڭ قۇترىتىشى ۋە
مۇتەئەسسىپ قارا كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا سۈيىقەست
بىلەن پاجىئەلىك ھالدا ئۆلتۈرۈلگەن .

تاش ئاخۇن (تاشۋاي)

تاش ئاخۇن (1851 ـــ 1937) ئالدىنقى ئەسىرنىڭ ئوتـ
تۇرىلىرىدا قەشقەر شەھىرىدە ئاتاقلىق ئاتا مىراس تۆت باي

ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرى باقى ئاخۇن (تورغاي) ، ئۇ قانچە پۇلدار بولسىمۇ ، لېكىن ئاددىي ـ ساددىي يۇرۇيدىغان ، چوڭ سورۇنلاردا ئۆزىنى كۆرسىتىشنى خالىمايدىغان پەزىلەتلىك كىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ تاش ئاخۇن ئىسىملىك بىر بالىسى بار ئىدى .

تاش ئاخۇن ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ، قەشقەردىكى مەدرىسىدە دىنىي بىلىم ئالىدۇ ۋە ساۋاقداشلىرى ئىچىدە كۆزگە كۆرۈنگەن ئىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىلىدۇ .

تاش ئاخۇن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىلا شوخ ۋە ئەركە ئۆسكەن بالا بولۇپ ، كىچىكىدىن باشلاپ مەرت ۋە پالۋان (نوچى) بولۇپ يېتىلىشنى ئارزۇ قىلاتتى . شۇ چاغلاردا راۋاب چالالايدىغان ۋە ناخشا ئوقۇشنى بىلىدىغان بولۇش ـــ مەرتلىك ـ نوچىلىقنىڭ بىر شەرتى بولغاچقا ، ئۇ بۇ شەرتنى ھازىرلاش ئۈچۈن ، قەشقەر قارقۇ (قارقى) دەرۋازىسىدا ناۋايىلىق قىلىدىغان تاھىر ئۇستامغا ھەق تۆلەپ ، راۋابچىلىق ۋە ناۋايچىلىقنى ئۆگىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ مەخسۇمچە بايۇەچچىلىك ھايات يولىنى ئۆزگەرتىپ ، راۋابنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىدۇ ، مەدرىسەرگىمۇ راۋابنى كۆتۈرۈپ بارىدۇ . بۇنداق ھالەتنى ياقتۇرمىغان مەدرىس موللىسى تاشۇاينى مەسخىرە قىلىپ :

ـــ ئىلمى تالىپ بولساڭچۇ ، ئابدال راۋابچى بولغۇچە ،

نان سېتىپ تەۋەككە ، بازاردا ۋەيران بولغۇچە ، ـــ دەيدۇ .

تاش ئاخۇن ئويلىنىپ ئولتۇرمايلا :

ـ ئىشلەپ يىمەي ئەلدىن كۈتۈش كوللۇم ھارام ،

قوي دۇئانى ، ئىشلەسەنمۇ ، ماڭا ۋەزدان بولغىچە ، ـــ دەپ جاۋاب بېرىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ، خەلپەت ۋە مۇدەررىسلەر تاش ئاخۇنغا باشقىچە قارايدۇ . تاش ئاخۇنىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىمۇ ئۇنىڭ بۇ قىلىقىنى ياقتۇرمايدۇ . لېكىن نائىلاجلىقتىن بۇ

يالغۇز ئوغلىنىڭ رايىغا باقىدۇ .

مەدرىستىن قالغان تاش ئاخۇن قەشقەرنىڭ تۆت دەرۋازىسىدا تۆت ناۋايخانا ۋە پاناھسىزلارغا ئاتاپ بىر ساماۋەرخانا ئاچىدۇ . ئۆزى ھەرقايسى چوڭ سورۇنلارغا بېرىپ راۋاب ئاڭلاپ ، قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ ، ئۇزاق ئۆتمەي راۋاب چېلىشتا داڭق چىقىرىدۇ . ئۇ ھەر كۈنى سەھەردە ئەزاندىن ئىلگىرى راۋاب چېلىپ شەھەر كوچىسىنى ئايلىنىپ داۋاملىق مەشق قىلىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن ، مۇزىكا ئىجاد قىلىشقا كىرىشىدۇ .

تاش ئاخۇن كامالەتكە يېتىپ ، قەشقەر شەھىرىدىكى راۋابچىلاردىن ئۆتۈپ كېتىدۇ . كېيىن ئۇ ئەنجاندا مەتەڭ ئاقساقال دېگەن قەشقەر ئاۋاتلىق داڭلىق راۋابچىنىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ ، ئەنجانغا چىقىپ ، بەسلىشىپ شۆھرەت قازىنىدۇ . ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغان چاغلىرىدا ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلۇپ ، چىڭ خاندانلىقى ھاكىمىيىتى قايتىدىن تىكلىنىدۇ . زوزۇڭتاڭ قەشقەردە بىر مەزگىل بۇلاڭ ـ تالاڭچىلىق ۋە قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارىدۇ . شۇ قېتىملىق تۈتقۇندا باشقىلار قاتارىدا تاش ئاخۇنىنىڭ دادىسىمۇ قاماقتا ئېلىنىدۇ .

تاش ئاخۇن قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، بىر مەزگىل ناۋايلىق قىلىش بىلەن دادىسىنى باقىدۇ . ئۇ چاغلاردا گۇناھكارلارنى ھەر جۈمە كۈنى يامۇل ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ مەجبۇرى تىلەمچىلىك قىلغۇزىدىغان ئادەت بار ئىدى . تاش ئاخۇن گۇندىپايلارنىڭ قەبىھلىكلىرى گۇناھكارلارنىڭ نالە ـ زارلىرىغا ئاساسەن « گۇندىپاي » ، « نالەش »، « پىغان » ، « ئاق قۇشقاچمۇ دان يەيدۇ » قاتارلىق پەدە (مۇزىكا) لارنى ئىجاد قىلىدۇ . بۇ مۇزىكىلاردا كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئاھ ـ زارلىرىنى ئىپادىلەنگەنىدى . كېيىن تۇرمىگە ئوت كېتىپ كۆپ ـ لىگەن كىشىلەر قاتارىدا تاش ئاخۇنىنىڭ دادىسىمۇ كۆيۈپ كېتىدۇ . بۇ چاغدا تاش ئاخۇن تۆت ئۆزگىرىشلىك « ئاتەش » ،

« ئوت » دېگەن مۇزىكا (پەدە) ئىجاد قىلىدۇ . بۇ مۇزىكىدىن تەسىرلەنگەن كىشىلەر ئۇنىڭغا قايىل بولغان ھالدا : بۇ ھەقىقەتەن « ھال » پەدە ئىكەن (مۇڭلۇق دېمەكچى) ، « تاش ئاخۇننىڭ ئىلىمگە بەرمىگەن دىلىنى ئۆلتۈرۈپ ، ئىشقىۋاز قولىنى ئېلىپ قالسا بولىدىكەن » دېيىشكەنىدى .

تاش ئاخۇن ھاياتىدا ئالتە شەھەر (جەنۇبى شىنجاڭ) ھەتتا ئوتتۇرا ئاسىيادا داڭلىق مۇقامچى بولغاندىن تاشقىرى ، « گۈلدىپاي » ، « نالەش » ، « پىغان » ، (« نالەش » ، « پىغان » مۇزىكىلىرى 40 ـ يىللار غىچە سەھنىدە ئورۇنداللغانىدى) ، « ئاق قۇشقاچمۇ دان يەيدۇ » ، « ئاتەش » ، « توي » ، « ھازا » ، « تورغاي » ، « تومۇچۇق » ، « قارلىغاچ » قاتارلىق جانۋارلار سايرىشىنى تەقلىد قىلىدىغان مۇزىكىلارنى ، « ئوردام » ، « سۇلتان » ، « ئىشانمۇسىز ، موللاممۇ يا ؟ » قاتارلىق ساتىرىك ناخشىلارنى ھەمدە زامانىمىزغىچە شۆھرەت قازانغان « تاشۋاي » قاتارلىق ئاجايىپ جۇشقۇن ۋە مۇڭلۇق مۇزىكىلارنى ، يەنە كۆپلىگەن خەلق ناخشىلىرىنى كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىك قىلىپ ، رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇپ چىقتى .

تاش ئاخۇن راۋاب بىلەن ھەرقانداق پەدىنى ئورۇنداشتىن بۇرۇن ئۇنى مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسى بىلەن باشلاپ ، مۇقام روھىنى ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىجادىغا تەدبىقلاش جەھەتتە ئولگىلىك رول ئويناغان .

ئۇنىڭ يەنە بەزى جەڭگىۋار تېكىستلاردىنمۇ ئىجاد قىلغانلىقى مەلۇم . تاش ئاخۇننىڭ بايلىقىنى تەرك ئېتىپ ، شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ راۋاب چېلىپ يۈرگەنلىكى شۇ زاماننىڭ بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ قازى ـ كالانلىرى ۋە بايلىرىنىڭ كۆڭلىگە ياقمىغاچقا ، ئۇنى مەسخىرە قىلىشقان . شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن دىلى رەنجىگەن تاش ئاخۇن مەككە ـ مەدىنىنى تاۋاپ قىلىش قارارىغا كەلگەن . بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئۇنىڭ دوست ـ

بۇرادەرلىرى ، راۋاب ئاشقىلىرى جەم بولۇشۇپ ، ئۇنى قەشقەر شەھىرىدىن يېڭىسارغىچە ئۇزىتىپ بارغان .

تاش ئاخۇن قەشقەردىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ، « كېلەر-مەنمۇ » ، « ئەلۋىدا » ، « توققۇز بۇلاق » مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداپ ئەل بىلەن خوشلاشقان . كەڭ خەلق تاش ئاخۇنىنىڭ نامىنى ھەمىشە ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ « توققۇز بۇلاق » مۇزىكىسىنى « تاشۋاي » دەپ ئاتاپ كەلمەكتە .

تاش ئاخۇن ھەج قىلغاندىن كېيىن ، شۇ يەردە قېلىپ ھەرەمدە ناۋايلىق قىلغان تۇنجى ئۇيغۇرلاردىن بولۇپ قالدۇ .

1937 ـ يىلى قەشقەرلىك ئۆمەرباي ھەرەمدىن قايتىپ كەلگەندە ، تاش ئاخۇنىنىڭ يۇرتداشلارغا بولغان سېغىنىشى ۋە خەيرىخاھلىقىنى سۆزلەش بىلەن ئۇنىڭ 86 يېشىدا ھەرەمدە ۋاپات بولغانلىقىنى قەشقەر خەلقىگە يەتكۈزىدۇ .

تاشۋاي پۈتۈن ھاياتىنى راۋاب چېلىش ، مۇقام ئوقۇش ۋە مۇزىكا ئىجاد قىلىش بىلەن ئۆتكۈزۈپ ، خەلقنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇ .

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىللىرىدىن بىرى ، ئاتاقلىق مەتبۇئاتچى ۋە جامائەت ئەربابى .

ئۇ 1876 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى بىر مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن . دەسلەپكى مەلۇماتىنى قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئالغاندىن كېيىن ، 1908 ـ يىللىرىدىن باشلاپ قاھىرەدىكى ئەزھەر داربلفۇنۇنىدا ، ئىستانبولدىكى ئالىي ئوقۇش يۇرتلىرىدا ۋە بۇخارا مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ ، ئۇزاق مۇددەت بىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆز دەۋرىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى مۆتەۋەر ئالىملىرىدىن بىرى بولۇپ يېتىشكەن .

ئۇ ئوقۇشنى تۈگىتىپ ، ئىستانبولدىن قەشقەرگە قايتىشىدا « تۈركى تىللار دىۋانى » نىڭ 1917 ـــ 1919 ـ يىللىرى تۈركىيىنىڭ كىلىس ۋىلايىتىدە مۇئەللىم رېپئەت تەرىپىدىن نەشر قىلغان نۇسخىنى ئېلىپ كېلىپ ، مەمتىلى (تەۋپىق) ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە تەرجىمە قىلىشقا كىرىشىدۇ ۋە چەت ئەللەردىكى سەپىرى جەريانىدا كۆرگەن ھەرخىل ئەھۋاللار ، ئۇقۇش ھاياتىدىكى تەسىراتلار قوشۇلۇپ ، ياش قۇتلۇق ھاجىنىڭ ئىدىيىسىدە تەرەققىپەرۋەرلىك روھىنى شەكىللەندۈرگەنىدى . سىنىپى ۋە مىللىي زۇلۇم ئاستىدا ئەل ـ يۇرتنىڭ خانۇەيرانچىلىقى ، نادانلىق ۋە خۇراپاتلىق كىشەنلىرىگە چىرمالغان خەلقنىڭ داد ـ پەريادى ئۇنىڭدا غەيلەت ئاستىدا قالغان خەلقنى ئويغىتىش ۋە ئاقارتىش ئارزۇسىنى كۈچەيتىپ ، « شەۋقى » تەخەللۇسى بىلەن شېئىر ۋە ماقالىلارنى يېزىشقا باشلايدۇ .

ئىلىم ـ مەرىپەتنى خەلقنى ئويغىتىش ۋە قوزغىتىشنىڭ يېڭى قورالى دەپ ھېسابلىغان شائىر 1933 ـ يىلىدىن باشلاپ « ئەركىن ھايات » نامىلىق گېزىت نەشر قىلىپ ، ئىلغار تەشۋىقاتچىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى . گەرچە بۇ گېزىت يۇرتىنىكى توپىلاڭ ۋە ئاغدۇرمىچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى بىلەن ۋاقتىلىق توختىتىلغان بولسىمۇ ، لېكىن 1934 ـ يىلى 23 ـ ئاۋغۇستىن باشلاپ ، « يېڭى ھايات » نامى بىلەن چىقىشقا باشلىدى . ئۇنىڭدا ھەرخىل سىياسىي ـ ئىجتىمائىي مەزمۇندىكى ماقالىلار ، يەرلىك خەۋەرلەر ، خەلقئارا خەۋەرلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر ، تارىخىي ماقالىلار بېسىلىش بىلەن تىراژى شۇ دەۋردىكى يۇقىرى چەككە يەتكەنىدى .

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى « يېڭى ھايات » گېزىتى چىقىرىش جەريانىدا تارىخىي ئەسەر « ۋاقىئى قەشقەر » نامىلىق كىتابىنى يېزىپ قالدۇردى . 1937 ـ يىلى قولغا ئېلىنىپ شېھىت بولغان سەيىي تۇرمىسىدە 61 يېشىدا پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلدى .

مەمتىلى تەۋپىق

ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان مەمتىلى ئەپەندى توختاجى ئوغلى ، 1901 ـ يىلى ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بويامەت يېزىسىدىكى بىر مىللىي تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ خەت ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن ، 1914 ـ يىلى ئېكساق يېزىسىدىكى پەننى مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇغان . ئوقۇش جەريانىدا ساز ، ناخشا ۋە شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن .

1920 ـ يىلى تىرىكچىلىك مەقسىتىدە دادىسى بىلەن بورتالا ، غۇلجا ، چۆچەك قاتارلىق جايلارغا بارىدۇ . شائىر بۇ سەپەرىدە فېئودالىلىق جاھالەت ئىسكەنجىسىدە ئېغىر ياتقان خەلقنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك ھاياتى بىلەن كەڭ تۇردە ئۇچرىشىپ ، ئۇنىڭ قەلبىدە ئىجتىمائىي تەڭسىزلىك ، مىللىي زۇلۇم ، قالاقلىق ۋە خۇراپاتلىقتا ياشاۋاتقان خەلقنىڭ بۇ خىل ئىجتىمائىي ۋە تارىخىي پاجىئەسىگە نىسبەتەن چوڭقۇر ئېچىنىش پەيدا بولىدۇ .

1921 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ ، مۇسابىر يۇرتداشلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئوقۇش ئىمكانىيىتىنى ئىزدەپ ، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىدۇ . كېيىنرەك موسكۋاغا بېرىپ ، شەرق دارىلفۇنۇنىغا كىرىپ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ . كېيىن تۇركىيىگە بېرىپ ئىستامبول شەھىرىدىكى ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش مەكتىپىنىڭ قارا خىزمەتچىسى بولۇپ ئورۇنلىشىدۇ . كېيىنرەك ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنىپ ، ئەلا نەتىجە بىلەن مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، بىر مەزگىل شەھەر ئەتراپىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ .

30 ـ يىللار شىنجاڭدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ ، ناھايىتى تىزلىكتە شىنجاڭغا يامراپ ، جىن شۇرېن ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى . يېڭى مەكتەپ

لەرنى ئېچىش ، يېڭى مەكتەپلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ، زامانىۋى ئىلىم ـ پەن بىلەن ئۆز خەلقىنى قۇراللاندۇرۇش ، مىللەتنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى يۇكسەلدۇ. رۇشنى ئۆزبىنىڭ ياشاش مەقسىتى قىلغان ئوت يۇرەك شائىر مەمـ تىلى ئەپەندى ئۆزبىنىڭ ئۆمۇرلۇك غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن 1932 ـ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى . 1933 ـ يىلدىن باشلاپ ئاتۇشتا يېڭى مەكتەپلەرنى ئېچىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش بىلەن قىسقىغىنە بىر يىل ۋاقىت ئىچىدە ئاتۇش ۋە قەشقەر مائارىپىنىڭ ئەھۋالىدا يېڭى بىر ۋەزىيەت ياراتتى . ئۇنىڭ تەربىيىسى ئاستىدا ئىلغار پىكىرلىك بىر قىسىم ياش زىيالىيلار يېتىشىپ چىقىپ ، ياش ئەۋلادلارغا ئىلىم ـ پەن تارقىتىشقا باشلىدى .

1936 ـ يىلى مەمتىلى ئەپەندى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ ، قەشقەر تۇرمىسىدە پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلدى . پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن خەلق ئىشىغا بېرىلگەن ئوت يۇرەك شائىر تەۋىسق ئۇيغۇر يېڭى زامان ئەدەبىيات تارىخىدىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئورۇن تۇتىدۇ .

تەجەللى

سەييىد ھۇسەينخان تەجەللى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى . ئاتاقلىق شائىر ، خىمىك ۋە تىبابەت ئالىمى .

ئۇ 1850 ـ يىلى قاغىلىقتا تۇغۇپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۆسمۇرلۇك چاغلىرىدا ئۆز ئاتىسىدىن دەرس ئالغان . كېيىن ئاتىسى ئۇنى ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ ، دېھلى مەدرىسىدە ئوقۇتقان . شائىر ئەرەب ، پارىس ، ھىندى تىللىرى بويىچە ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋە تىببىي ئىلىم بىلەن خىمىيە ئۆگەنگەن .

تەجەللى دېھلى ، كابول قاتارلىق جايلاردا خېلى ئۇزۇن

مۇددەت ئوقۇغاندىن كېيىن ، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ، قاغىلىقتا تەۋپىلىق قىلغان . خەمىيە ئىلمىي بويىچە تەتقىقات ـ تەجرىبە ئېلىپ بارغان ، مۇدەررىسلىك قىلغان ھەم ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان .

شائىر ياش چېغىدىلا ئەدەبىياتقا ھەۋەس قىلغان بولۇپ ، ھىندىستاندا تۇرغان چاغلىرىدا ئەرەب ، پارىس ، ھىندى ، ئافغان ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي ھەم مەشھۇر ۋەكىللىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۆگەنگەن . ۋەتەنگە قايتىشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئەرەب ، پارىس ، ئۇيغۇر ۋە ھىندى تىللىرىدا نۇرغۇن لىرىك شېئىر ۋە قەسىدىلەرنى يازغان . ئۇنىڭ يۇقىرىقى تۆت خىل تىلدىكى شېئىرلىرىنىڭ دەسلەپكى توپلىمى « بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى » نامى بىلەن تاش مەتبەئىدە بېسىلغان . خەلق قوللىرىدا ساقلىنىپ قالغان ئەسەرلىرىدىن « دىۋان تەجەللى » 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيىدە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان . يەنە بىر قىسىم شېئىرلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان « بايياز »لاردا بېسىلغان ۋە شىنجاڭ مەكتەپلىرىدە ئەدەبىيات دەرسلىكى قىلىپ ئوقۇلغان .

تەجەللى 1930 ـ يىلى قاغىلىقتا ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ شېئىرلىرى چوڭقۇر پىكىر ۋە چىرايلىق بەدىئىي ئىپادىگە ئىگە بولۇپ ، 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر نەمۇنىسىدۇر . باشقا تىللاردا يازغان قەسىدە ۋە غەزەللىرىمۇ شۇ تىللارغا مەنسۇپ بولغان شېئىرىيەتنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ئۈلگىلىرىدۇر .

نەمەت خەلپەت

نەمەت خەلپەت (كەمى) 1888 ـ يىلى ھازىرقى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۆكچۈن رايونىدا دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئاـ ئىلە تەربىيىسىنى ئالغاندىن كېيىن ، لۆكچۈندىكى مەدرىسە ئەلا

ئوقۇپ ، 20 يېشىدىلا شۇ مەدرىستە خەلپەت (ئوقۇتقۇچى) بولۇغان .

نەمەت خەلپەت كىچىكىدىنلا زېرەك ، تېتىك ۋە ئىشچان بولۇپ ، ئوقۇش جەريانىدا پارىس ، ئەرەب ، تۈركىي تىللارنى پىششىق ئۆگەنگەن .

شائىر نەمەت خەلپەت بىر تەرەپتىن ئوقۇتقۇچىلىق قىلىسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، خەلق تۈرمۇشىنى ئۆگىنىدۇ . ئۇ زالىم ئەمەلدارلارنىڭ ، ۋاڭ ـ بەگلەرنىڭ ۋە باشقا يۇقىرى تەبىقىلەرنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك چېرىك تۈرمۇشىدىن ، ئۇلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىدىن ، زالىملىقىدىن قاتتىق نەپرەتلىنىدۇ ـ دە ، هايات ۋە جەمئىيەتنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ . ئىجتىمائىي تۈرمۇش رېئاللىقى ئۇنىڭدا ئازادلىق ، ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيە ئارزۇسىنى قوزغايدۇ . قەلەمنى قورال قىلىپ ، زالىم ئەمەلدارلار ، جاهىل روهانىلارنى پاش قىلىپ ، كونىلىق ، مۇستەبىتلىك ، خۇراپىي نادانلىق ، تەقدىرچىلىكنى سۆكىدىغان كۆپلىگەن شېئىر ، قوشاق ، لەتىپىلەرنى يېزىپ خەلقنى ئويغىتىدۇ .

1912 ـ يىلى تۇرپاندا ، 1931 ـ يىلى قۇمۇلدا دېهقانلار قوزغىلاڭلىرى كۆتۈرۈلگەندە ، نەمەت خەلپەت « باربكاللا » دېگەن داستاننى يېزىپ ، دېهقانلار قوزغىلىڭىنى مەدهىيىلىگەن . خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن « باربكاللا » داستانى توي ـ تۆكۈن ، بەزمە ـ مەشرەپلەردە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يادلىنىدۇ . 1931 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلپە بىلەن تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەهبەرلىرىدىن مۇيدىن ئاخۇنۇمنى پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈپ ، قوزغىلاڭنى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىدۇ . بۇ قوزغىلاڭلار مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ، شائىر نەمەت خەلپەت « پۇشايمان » ، « هەسرەت » ناملىق شېئىرلارنى يېزىش بىلەن قوزغىلاڭچىلارغا تەزىيە بىلدۈرۈپ مەرسىيە ئوقۇيدۇ . ئىنقىلابىي خەلقنى داۋاملىق ئىنـ

قىلاب قىلىشقا دالالەت قىلىدۇ .

1930 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ ھازىرلىقى بولىدۇ . بۇ چاغدا ، نەمەت خەلپەت مەسچىت ـ مەدرىسلەردە ، خەلق سورۇنلىرىدا تەشۋىقاتچىلىق قىلىدۇ .

1931 ـ يىلى قۇمۇل دېھقانلىرى خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە نەمەت خەلپەت ، خوجانىياز ھاجىغا مەسئۇل كاتىپ ۋە مەسلىھەتچى بولىدۇ . 1937 ـ يىلدىن 1944 ـ يىلغىچە شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە ياتىدۇ . 1947 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ چىدىماسلىق قىلىشى بىلەن 11 ماددىلىق بېتىم بۇزۇلغاندا ، نەمەت خەلپەت ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئىلىغا بارىدۇ . ئۇ ، 1948 ـ يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ .

شائىر نەمەت خەلپەت ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ، ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ ئالاھىدە قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولۇپ ، 1962 ـ يىلى كېسەل بىلەن قازا قىلغانغا قەدەر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ ئىشلىدى .

شائىر نەمەت خەلپەتنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئەسەرلىرى شېڭ شىسەي قولىدا نابۇت بولغان بولسا ، ئازادلىقتىن كېيىن يازغانلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا ۋەيران بولدى . ھازىر قولىمىزدا ئۇنىڭ 1947 ـ يىلدىن ئازادلىققىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلىدا يېزىپ ، ھەرقايسى مەتبۇئاتلاردا ئېلان قىلغان بىر قىسىم شېئىرلىرى بار . ئۇنىڭ كۆپلىگەن لەتىپە ، يۇمۇر ، چاقچاقلىرى خەلق ئارىسىغا تارالغان . بىز شائىر تۇغۇلغانلىقىغا 108 يىل توشۇۋاتقان مۇشۇ كۈنلەردە ، شائىرنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنى تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ دەپ تونۇيمىز .

پايدىلىق

نەمەت خەلپەت

مېۋىسىز باغ ـ بوستاندىن چۆل ـ بايا‌ۋان پايدىلىق ،
مەنپەئەتسىز ئادەمدىن تىلسىز ھايۋان پايدىلىق .
بىلمىسە ئۆز قىممىتىنى ، بىلدۈرگىلى بولماس ئاڭا ،
ئۆزىنىڭ ئىنسانلىقىنى بىلسە ئىنسان پايدىلىق .
ھېچ كىشى دۇنيادا ھەرگىز بولمىسۇن زىندانغا بەند ،
پىتىنخورغا ۋە لېكىن شۇبۇ زىندان پايدىلىق .
سەن يىلانىنى تاش بىلەن ئۇرغان يامان دەپ تۇرمىغىن ،
گەر قولۇڭدا بولسا تاش ۋاقتىدا ئۇرغان پايدىلىق .
قالما پىنھان ئاغرىقىڭ بولسا تېۋىپ ھازىقتا بار ،
قىلسا ئۆز ۋاقتىدا دوختۇر دورا ـ دەرمان پايدىلىق .
خارلىنىپ ھەم زارلىنىپ قۇللۇقتا يۈرگەندىن ھايات ،
ئاتلىنىپ بولسا‌ڭ مەگەر مەيداندا قۇربان پايدىلىق .
قىستىغان كەش كېيگىنىڭدىن ئاغرىتىپ جانىڭنى سەن ،
يۈرگىنىڭ يالا‌ڭ ئاياغ بەكمۇ پاراۋان ، پايدىلىق .
سۆيمىگەن ئۆز خەلقىنى مۆمىن ، پەقىرلەردىن پەقەت ،
كۆپ ئۇچۇن كۆي ـ كۆيلىگەن بۇلبۇل ـ خەندان پايدىلىق .
تېز پۈكۈپ ئالتۇن تاۋاققا تاما قىلغاندىن كۆرە ،
ئۆز كۈچۈڭدىن تېپىپ يېگەن بىر پارچە نان پايدىلىق .
كۆپچىلىككە كەلسە ناگاھ قايغۇلۇق بىر ھادىسە ،
قەھرىمان ھەم پالۋان ، ھەم شىرى ـ غازان پايدىلىق .
دەم غەنىمەت ، ۋاقىت ، پۇرسەتنى قولۇڭدىن بەرمىگىل ،
ئەيلىسە‌ڭ ھەر ئىشنى سەن ۋاقتىدا چەندان پايدىلىق ،
مەن ۋەتەن خىزمەتچىسى دەرسەن ئۆزۈڭنى ئەي كەمى ،
ھەرنەپەس خەلقىڭ ئۈچۇن تاپسا‌ڭ شەرەپ ـ شان پايدىلىق .

1995.2.10

مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن

تۇردى ئاخۇن 1881 ـ يىلى 5 ـ ئايدا يېڭسار ناھىيىسىدىكى بىر سازەندە ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ 75 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ، 1956 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قەشقەردە ۋاپات بولدى . تۇردى ئاخۇن كىچىكىدىن تارتىپ مۇزىكىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى . 12 يېشىدىلا دادىسى تەۋەككۈلدىن « ئون ئىككى مۇقام » نى ئۆگىنىشكە باشلىدى (ئۇنىڭ دادىسى جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر خەلق سەنئەتكارى ئىدى) ۋە دادىسىنىڭ چىڭ تەربىيىسى ئاستىدا جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداشلىق بېرىپ ، ياخشى چېنىقىپ ، ئاقىۋەت 20 يېشىغا يەتكەندە « ئون ئىككى مۇقام » نى تولۇق ئۆگىنىپ بولدى . شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر ، يەكەن ۋە خوتەن قاتارلىق جايلىرىدا ئەللىك نەچچە يىل ناخشا ۋە سازەندىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى قىزغىن سۆيىدىغان ۋە بىلىدىغان سەنئەتچىگە ئايلىنىپ قالدى .

تۇردى ئاخۇن سەنئەت ئىشلىرىغا جىددىي قارايتتى . ناخشا ئوقۇغان ۋاقتىدا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن سازغا بېرىلەتتى . ئۇنىڭ ناخشىسىمۇ ئۆزىگە خاس گۈزەل ئۇسلۇبقا ئىگە بولۇپ ، كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان كۈچكە ئىگە ئىدى . ئۇزۇن يىللار داۋامىدا سازەندىلىك بىلەن ھايات كەچۈرگەنلىكىدىن ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىلىرىغا ئىنتايىن باي ئىدى . ئۇ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر خەلق مۇزىكىسىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ۋە تۈگەپ كېتىشكە ئازلا قالغان كونا خەلق ناخشىلىرىنى ياخشى بىلەتتى . لېكىن كونا جەمئىيەتتە تۇردى ئاخۇننىڭ تالانتى ئېتىراغا ئېلىنمىدى . ئۇ ئۆز ھاياتىنى ساتارى بىلەن ناخشا ئوقۇپ ، سەرگەردانچىلىقتا ئۆتكۈزدى .

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن ، تۇردى ئاخۇن ئۆزىنىڭ

سەرگەردانلىق ھاياتىنى ئاياغلاشتۇردى ۋە پارتىيە بىلەن خەلق-نىڭ ئالاھىدە ئېتىۋارىغا ئىگە بولدى . 1952 ـ يىلى يەكەن سەن-ئەت ئۆمىكىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن مۇزىكا ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىدى . 1955 ـ يىلى قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىدىمۇ شۇ خىز-مەتنى ئىشلىدى .

1951 ـ ۋە 1954 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىگە تەكلىپ قىلىنىپ ، « ئون ئىككى مۇقام »نى رەتلەش خىزمىتىگە قاتناشقانىدى . ئۇ چەكسىز قىزغىنلىقى ۋە پىداكارانە ئەمگەك روھى بىلەن « ئون ئىككى مۇقام » نى قىلچىمۇ قالدۇرماستىن سىمغا ئالدۇردى . شۇنداق قىلىپ ، تۇردى ئاخۇن قىممەتلىك مىللىي مۇزىكا مىراسى بولغان « ئون ئىككى مۇقام » نىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا زور تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىزنىڭ ئالىيجاناب ھۆرمە-تىگە ئىگە بولۇپ ، 1954 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون-لۇق سىياسىي كېڭەشىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى .

خەنزۇ كلاسسىك تېياتىرىدىكى ماھىر ئۇيغۇر سەنئەتكارلىرى

مانجۇ ھاكىمىيىتى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەن-دىن كېيىن ، يەرلىق خەلقلەردىن زور كۆلەمدە چېرىك تۇتتى . چېرىكلىككە تۇتۇلغان بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ ۋە خەنزۇ ئەمەلدارلە-رىنىڭ خىزمىتىدە ئات باققۇچى ، ئارقا سەپتە تەمىنات يەتكۈزۈپ بەرگۈچى بولۇپ ئىشلىدى . زور بىر تۈركۈمى شىمالىي شىنـ جاڭغا ئاساسەن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىندى . ئۇرۇمچىگە كەل-گەن ئۇيغۇر چېرىكلىرى ئۆز يۇرت ـ ماكانلىرىنى ، ئەل ـ ئاغە-نە ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى ياد ئېتىپ ، ۋاقىت تاپسىلا راۋاب ، دۇتتار ، داپ ، غىجەكلىرىنى چېلىپ ، ناخشا ئېيتىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ ئىچ پۇشقىنى چىقىراتتى . ھۆكۈمەت ئارمىيىسىدە يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىن چېرىكلىككە تۇتۇلغان خەنزۇلارمۇ ئاز ئە-

مەس ئىدى . ئۇلار ئاساسەن خوجىن (غېجەك) بىلەن ئۆز يۇرتلىرىنىڭ كلاسسىك چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئېيتاتتى . بەزىدە ئۇيغۇر چېرىكلىرى بىلەن خەنزۇ چېرىكلىرى بىر يەرگە جەم بولۇپ قالغاندا ، بىر ـ بىرىلىرىنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى ئاڭلىشاتتى . بىر قانچە يىل بىللە ياشاش جەريانىدا بىر قىسىم ئۇيغۇر چېرىكلىرى خەنزۇلارنىڭ ناخشىلىرىنى ئۆگىنىۋالغانىدى . ئۇلارنىڭ ئىچىدە خەنزۇ ناخشىلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ ھازىرغىچە كىشىلەرنىڭ ئېسىدە ساقلانغانلىرى باقى ئاخۇن راۋاب ، ئابدۇللا سۇناي (ئابدۇگۇلنىڭ ئوستىسى)، مۇھەممەت غېجەك قاتارلىقلار خەنزۇ ناخشا ـ مۇزىكىلىرىنى پۇختا ئۆگىنىۋالغانىدى . ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلار خەنزۇ كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ ئۇستىلىرى بولۇپ قالدۇ . ئەينى چاغلاردا ئۇلار چالغان خەنزۇچە مۇزىكىلارغا خەنزۇلارمۇ ھەيران قېلىپ ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىگە ئىشەنمەي قالدۇ . بۇ خەنزۇچە مۇزىكا چالىدىغان نەغمىچى ئۇيغۇر ماھىرلار يېڭى يىل ، چاغان ، پانۇس ئويۇنى ، بۇتخانا سەيلىسى ، تاۋۇز چاغنى قاتارلىق خاتىرە كۈنلەردە راۋاب ، داپ ، دۇتار ، غېجەك ، سۇنايلارنى تەڭكەش قىلىپ ، خەنزۇ مۇزىكىسىنى خەنزۇ نەغمىچىلەردىنمۇ ياخشىراق ئورۇندايدۇ . بۇلار چالغان خەنزۇ مۇزىكىسى كىشىلەرنىڭ قۇلاقلىرىغا يېقىپ ، نەزەرىگە سېڭىپ ، سەيلىگاھلاردا دۇمباق ، چاك تەڭكەش قىلىنغان خەنزۇچە مۇزىكىلىرىنى ئۇيغۇر سازلىرى ئارقىلىق ئورۇنداش بارغانسېرى ئومۇملىشىدۇ . بۇ ئادەت تاكى 30 ـ يىللارغىچە ئۇرۇمچىدە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەنىدى .

پېشقەدەملەرنىڭ ئەسلىشىچە ، شىنجاڭغا يېڭىدىن كەلگەن خەنزۇ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە سودىگەرلەر ئۇيغۇر ئورۇنلىغان خەنزۇچە مۇزىكا ئاھاڭلىرىنى ئاڭلاپ ، « بۇلار قايسى ئۆلكىدىن كەلگەن ؟ (ئىچكىرى ئۆلكە ، خەنزۇ رايونلىرىنى دېمەكچى) ـــ دەپ سوريغان . ئۇ چالغۇچىلار

« ئۇيغۇر » دېسە ، ئۇلار ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ قېلىشقان .

1870 ـ يىلى ياقۇپ بەگ ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كەلگەن ـ دە ، چىڭ خاندانلىقى ھەربىي سىستېمىسىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر چېرىكلىرىنى ھەربىي سەپتىن بوشاتقان . بوشانغان چېرىكلەر ئىچىدە باقى ئاخۇن ، مەممەت دولان ، ئابلا سوناي ، ئىبراھىم قا ـ تارلىق سازەندىلەر بولۇپ ، ئۇلار بىر سەنئەت گۇرۇپپىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ سەييارە ئويۇن قويۇپ يۈرگەن . ئۇلار ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇيغۇرچە ناخشا ـ مۇزىكا نومۇرلىرىنى ئورۇندىسا ، خەنزۇلار ئارىسىدا چىڭچاڭ ، جىڭجۇي ، يۆجۇي ، خېنەن باگزا قاتارلىق تېياتىرلاردىن ئارىيەلەرنى ئورۇندىغان . بۇنى ئاڭلىغان خەنزۇلار ئۇلارنى داۋاملىق خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى يىغىلىش سورۇنلىرىغا تەكلىپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ نومۇرلىرىنى ھەۋەس بىلەن كۆرۈشكەن .

خەنزۇچە ناخشا ـ مۇزىكا ئورۇندايدىغان ماھىر ئۇيغۇر ئۇستىلاردىن بىر نەچچىسىنى تۆۋەندىكىچە تونۇشتۇرىمىز :

قەشقەرلىك ئەيسا موللا (غېجەكچى)

ئۇ خۇنەنلىك خەنزۇلار بىلەن بىللە تۇرغانلىقى ئۈچۈن خۇنەن شىۋىسىدە ناھايىتى راۋان سۆزلەپلا قالماستىن ، بەلكى خۇنەننىڭ يەرلىك پۇرىقىدىكى ناخشا ـ مۇزىكىلارنى ياخشى ئورۇندايتتى . شۇڭا ئۇنى خەنزۇلارمۇ ، ئۇيغۇرلارمۇ « ئەيسا خۇ ـ نەن » دەپ ئاتايتتى . ئۇنىڭ ئوغلى توختىمۇ خۇنەنلىك خەنزۇ چېرىكلىرىنىڭ بالىلىرى بىلەن ئۆيناپ چوڭ بولغاچقا ، « توختى خۇنەن » دەپ ئاتالغان .

توختى دادىسىدىن خۇنەننىڭ خۇاگو تېياتىرىنىڭ ئار ـ يەللىرىنى ياخشى ئۆگىنىۋالدۇ . ئۇ دادىسىدىن كېيىن قالغاندا ئۇرۇمچىدە خۇنەننىڭ خۇاگۇ تېياتىرىنى ئۆيناپ پۇل تېپىپ ، جاھاندارچىلىق قىلىدۇ . كېيىن توختى خۇنەنلىك بىر خەنزۇ

بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ ئويۇن قويىدۇ . بۇ جەريانىدا ئۇ يەنە بىر قانچە ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك شۇنىلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ . شۇڭا كىشىلەر ئۇنى « خەنزۇلارنىڭ 32 خىل زۇانىنىنى بىلىدۇ » دەپ تەرىپلىشىدۇ . تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، ئۇ گەنسۇ ، چىڭخەي ، شەنشىنىڭ ھەرقانداق جايلىرى ۋە خۇنەن ، سىچۇەن ، تىبەتجىن ، بېيجىڭغىچە بارىدۇ .

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن توختى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ ، بىر ئۆمۈر ئويۇن قويۇش بىلەن ئۆتىدۇ .

روزى ئاخۇن راۋاب

ياڭ زېڭشىن تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي ، قەشقەردە راۋاب بىلەن خەنزۇ مۇزىكىلىرىنى ئورۇنداىدىغان بىر ئۇيغۇر سازەندىنىڭ داڭقىنى ئاڭلايدۇ . بۇ كىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر سازەندىسى روزى ئاخۇن راۋابچى ئىدى . ياڭ زېڭشىن ئۇنى كۆرۈشكە ۋە ئۇنىڭ نەغمىسىنى ئاڭلاشقا خۇشتار بولىدۇ . شۇڭا ئۇ مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ، قەشقەردىن راۋابچى روزى ئاخۇننى ئۇرۇمچىگە ئالدۇرۇپ كېلىدۇ . روزى ئاخۇن ئەسلىدە مانجۇلارنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق يېشىل تۇغلۇق يېڭى باتالیو-نىدا چېرىك بولۇپ ، ئالتە يىل ئات باقىدۇ . ئۇ تۇرغان يېشىل تۇغلۇقلار يېڭى ئارىلاشما باتالیون بولۇپ ، ئۇلار ئون نەچچە ئۆلكىنىڭ ئادەملىرىدىن تەركىپ تاپقانىدى . ئۇلار ھېيىت ـ ئايەم ۋە سەيلە ـ سايا‌ھەت كۈنلىرىدە غىجەك بىلەن ئۆزلىرىنىڭ يەر-لىك ناخشىلىرىنى ئېيتىشاتتى . بۇلارنى ئاڭلىغان زېرەك روزى ئاخۇن جىڭجۇي ، چىڭچاڭ ، خۇنەن ، خۇاگۇ تىياتىرى ، يۆ-جۇي قاتارلىق خەنزۇ تىياتىرلىرىنىڭ ئاساسي قىسمىنى ئۆگە-نىپ ، ئۇنى راۋاب بىلەن چېلىپ ، كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە سازا-ۋەر بولىدۇ ، ھەمدە ئۆزى تۇرغان باتالیوننىڭ سازەندىسى بولۇپ قالىدۇ .

شۇ چاغلاردا قەشقەردە سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ . ئۇ تۇرغان باتالیون (يىڭ) تارقىتىۋېتىلىدۇ . روزى ئاخۇن چېرىكلىكتىن بوشاپ يۇرتىغا قايتىپ كېتىدۇ . لېكىن ئۇ ئىشسىز ، ماكانسىز بولۇپ قالىدۇ . شۇڭا ئۇ ، قەشقەر ھېيتكار ناغرىخانىسىدا رامىزان ۋاقتىدا 30 كۈنگىچە مۇقامغا تەڭكەش قىلىپ ناغرا چېلىپ (ئۇ ئەسلىدە راۋاب بىلەن « ئون ئىككى مۇقام » چېلىپ خېلى ۋايىغا يەتكەنىدى) ناغرىچىلىق قىلىدۇ . شۇ چاغلاردا ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق سەيلىدە سازەندىلەر نەغمە قىلىشتا بىر ـ بىرسى بىلەن بەشلىشىپ قالىدۇ . بەسلىشىشتە روزى ئاخۇن بىر قانچە يۇرتنىڭ راۋابچىلىرىنى يېڭىپ كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ . ئارقىدىن يەنە ئۇ راۋاب بىلەن خەنزۇچە بىر قانچە پەدىگە چالىدۇ . بۇ چاغدا ئەتراپتا شىشخال ئۇيغۇرلار خەنزۇلار بۇ خەنزۇچە ئاھاڭلارنى ئاڭلاپ ، ئۇيغۇرلار قاتتىق شىشخاللىرىنى تاشلۇۋېتىپ توپقا كېلىپ « خو ، خو ! » دېيىشىپ باش بارمىقىنى چىقىرىشىدۇ ۋە خۇشلۇقىدا روزى ئاخۇنغا 20 سەرلەپ كۈمۈش تەڭگە ئىنئام قىلىشىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن روزى ئاخۇن قەشقەردىكى خەنزۇ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدار ۋە سودىگەر ، گۆرەكەشلەرنىڭمۇ سازەندىسىگە ئايلىنىدۇ . توي ـ تۆكۈن ، چاغان ۋە باشقا يىغىلىشلار روزى ئاخۇنسىز قىزىمايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ نامى ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارىدۇ . روزى ئاخۇن ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن بارلىق تالانتىنى ئىشقا سېلىپ ، خەنزۇ مۇزىكىلىرىنى ناھايىتى ئۇستاتلىق بىلەن چالىدۇ . ياڭ زېڭشىن ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئۇنىڭ قابىلىيىتىگە بەكمۇ قايىل بولىدۇ . ياڭ زېڭشىن ئۇنى « سىز ھەقىقەتەن باشى (ماھىر) ئىكەنسىز » دەيدۇ ، شۇنىڭ بىلەن روزى ئاخۇن ـــ روزى باشى ، روزەك باشى دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئادەم بىر ئۆمۈر مۇقامغا ناغرا ، راۋاب چېلىپ ، ھەم خەنزۇ كلاسسىك مۇزىكىلىرىنىڭ باشىسى بولۇپ ، 1933 ـ يىلى

نىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە ۋاپات بولىدۇ . (بۇ نام ئازادلىقتىن كېيىن قەشقەر سەنئەت ئۆمىكىدە ئىشلىگەن روزى ئاخۇنىنىڭ سازغا بولغان ماھىرلىقىغا قارىتامۇ قوللىنىلغان)

داۋۇت

ئەينى يىللاردا ، ئۇرۇمچىدىكى « نىگشاۋەن » بۇتخانىسىدا دائىم جىڭجۇي تىياتىرى قويۇلاتتى . بۇ ئويۇندا داۋۇت ئىسىملىك بىر كىشى ئاساسلىق رول ئالاتتى . كىشىلەر ئويۇن كۆرۈشكە بېرىشتىن بۇرۇن جىڭجۇي چامباشچىسى ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئارتىسى داۋۇتنىڭ شۇ ئويۇندا بار ـ يوقلۇقى ۋە قايسى رولنى ئالىدىغانلىقىنى سۈرۈشتە قىلىپ بىلەت ئالاتتى .

داۋۇت ئەسلىدە تۇرپانلىق بولۇپ ، كىچىك ۋاقتىدىلا ئۇرۇمچىگە چىقىپ مەدىكارلىق قىلىپ كۈن ئۆتكۈزگەن . ئۇ زامانىدا ئۇرۇمچىدە « گۈاڭمىڭ » قاتارلىق بىر ـ ئىككى خەنزۇ چاڭچىلىخانىسىدىن باشقا تىياتىرخانىلار يوق ئىدى . پەقەت چايخانا ، ئاشپۇزۇل ، بەزمە ـ مەشرەپ سورۇنلىرىدىلا ساز چېلىپ ، ئۇسسۇل ئويناپ كۆڭۈل ئېچىشاتتى .

داۋۇت ئاشۇنداق سورۇنلاردا نەغمە قىلىدىغان ئۇستا سازەندە بولۇپ قالماستىن ، ھەتتا خەنزۇلار باشقۇرغان چاڭچىلىخانىلارغىمۇ بېرىپ ئويۇن كۆرۈش جەريانىدا خەنزۇچە چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئۆگىنىۋالىدۇ .

« گۈاڭمىڭ » تىياتىرخانىسىنىڭ باشلىقى خې جىنشا داۋۇتنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى تالانتىنى كۆرۈپ ، ئۇنىڭغا ئىشەنچ باغلاپ « گۈاڭمىڭ » تىياتىرخانىسىغا ئۇنى تەكلىپ قىلىدۇ . ئۇ مۇشۇ جەريانىدا خەنزۇ كلاسسىك تىياتىرلىرىنىڭ ھەر قايسى تۈرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىدۇ ھەمدە رول ئالىدۇ .

داۋۇت بىر قېتىم « گۈچىڭخۇي » ناملىق تىياتىردا چامباشچىلىق ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ ئالقىشقا ئېرىشكەندىن كېيىن

يىسن ، « ئاقسۇ ساھىلى » دېگەن كلاسسىك تىياتىردا قەھرىمان چىك مىيەنخۇينىڭ رولىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنداپ تېخىمۇ ئالقىشقا ئېرىشىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن داۋۇت « گۇاڭمىڭ » تىـ ياتىر ئۆمىكىنىڭ ئاساسلىق ئارتىسى بولۇپ قالدۇ .

داۋۇت « لوياڭنى ئېلىش » ، « سېرىق تۇرنا بىناسى » ، « سەككىز ئەۋلىيا بۇتخانىسى » ، « زەنجىرسىمان سەپ » قاتارـ لىق ئون نەچچە تىياتىردا ئاساسلىق روللارنى ئېلىشتىن تاشـ قىرى ، « قاتىللىق يۈز بەرگەن بىنا » دېگەن تىياتىردا ، مالاي قىزنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىدۇ . بىر ئۇيغۇر يىگىتنىڭ كونا جۇڭگودىكى بىر ياش خەنزۇ ئايالنىڭ يەلپۈگۈچ تۇتۇپ ، يېنىك دەسسەپ ، مۇرە ئويىنىتىپ ، تەبەسسۇم چىراي بىلەن نەپىس ئۇسسۇل ئويناپ ، كىشىلەرنى شۇنچىلىك جەلپ قىلىشىغا زور قابىلىيەت تەلەپ قىلاتتى ، ئەلۋەتتە . داۋۇت 18 يېشىدىن تارتىپ 40 نەچچە يىلغىچە خەنزۇ تىياتىرلىرىدا ئاساسلىق رول ئېلىش بىلەنلا قالماي ، يەنە نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ .

شىنجاڭدا گومىنداڭنىڭ پىرقىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن « گۇاڭمىڭ » تىياتىر ئۆمىكى تاقىلىدۇ . داۋۇت تىياتىر ئۆمىـ كىدىكى باشقا خەنزۇلار بىلەن بىللە ، ئالتاي ، ئىلى قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ ئويۇن قويىدۇ . ئازادلىقتىن كېيىن داۋۇت قۇتۇبىدىكى خەنزۇ تىياتىر ئۆمىكىدە ئىشلەيدۇ . ئۇ ، 1963 ـ يىلى پېنسىيىگە چىقىدۇ .

جاپپار

ئۇرۇمچىدىكى « تىيانشان » ، « يۇەنشىن » قاتارلىق چىڭچاڭ تىياتىر ئۆمەكلىرىدە چىڭچاڭ « ئەر خۇاڭ » ناخشىلـ رىنى ئېيتىپ جامائەتچىلىككە تونۇلغان . ئۇيغۇر ئارتىسى جاپپار ئەسلىدە قاسساپ ئىدى . ئۇ ، كۇندۇزى قاسساپلىق قىلىپ كەچتە ئويۇن قويىاتتى . ئۇ ، گۆش ساتقاندا پىچاق بىلەن بىلەي

ۆه جىڭ پەللىسىنى مۇزىكا ئورنىدا چېلىپ ، خەنزۇلارنىڭ كلاسسىك مۇزىكىلىرىنى قوشاقتا قوشۇپ ئوقۇش بىلەن خېر ىدارلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى . ئۇ ، شىنجاڭ خەنزۇلىرىنىڭ يەرلىك ناخشىلىرىنىمۇ ئوبدان ئېيتىپ قالماستىن ، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ناخشىلىرىنىمۇ ئوبدان ئېيتالايتتى ھەمدە خەنزۇ تىياتىرلىرىدا باش رول ئالاتتى . ئۇ « سۇ سېتىش » ، « خۇمدان » ، « سارايغا كىرىش » ، « خۇاشەننى سېتىش » ، « ئايالنى ئازاد قىلىش » قاتارلىق خەنزۇ كلاسسىك تىياتىرلىرىدا ئاساسلىق روللارنى ئوينىغان . ئۇ « قېرى بىلەن ياشنىڭ خوتۇن ئالماشتۇرۇشى » دېگەن تىياتىرىدا قېرى خوتۇننىڭ رولىنى ناھايىتى مۇڭۇپپەقىيەتلىك ئېلىپ چىققان . جاپپار چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئېيتىش ، كلاسسىك تىياتىرلاردا باش روللارنى ئېلىشتىن تاشقىرى ئىجادىيەت بىلەنمۇ شۇغۇللانغان . ئۇ ، خەنزۇ تىياتىر ئۆكىلىرى ئۇچۇن بىر قانچە كومپىدىيىلىك ئەسەرلەرنىمۇ ئىجاد قىلىپ بەرگەن ھەم خەنزۇچە ـ ئۇيغۇرچە قاپىيە ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىر قانچە قىزىقارلىق ناخشا ئىجاد قىلغان . بۇ ناخشىلار ئەينى چاغلاردا ياشلار ئارىسىغا تېز تارالغان . بەزى پېشقەدەملەر ھازىرغىچە ئۇنى ئەسلەپ ، زوق ـ شوخ بىلەن ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلىشىدۇ .

كېيىنكى يىللاردا جاپپار كۆپلىگەن ناخشىچى ۆه تىياتىر ئارتىسلىرىنى يېتىشتۇرۇپ چىقىدۇ . ھازىر خەنزۇ تىياتىر ئۆكىلىرىدە تەربىيىلىنىۋاتقان نۇرغۇن پېشقەدەم خەنزۇ ئارتىسلار : « بىز جاپپارنىڭ شاگىرتى » دەپ پەخىرلىنىدۇ .

خەمىت ھەكىمى

خەمىت ھەكىمى (خەنزۇچە ئىسمى خامىدا) لۇكچۇنلۇك بولۇپ ، موزدۇز ھېكىم ئاخۇنىنىڭ ئائىلىسىدە 1906 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن . ئۇ 10 نەچچە ياشقىچە ئائىلە تەربىيىسىدە بولىدۇ . كې-

يىن ئۇرۇمچىدە خەنزۇ مەكتەپ (شۆتاك) دا ئوقۇۋاتقان ئاكىسى ئابدۇلئەزىز ھەكىمى ئۇنى خەنزۇچە ئوقۇشقا ئېلىپ كېلىدۇ . نەتىجىدە ئۇ 1922 ــ يىلى خەنزۇ مەكتىپىگە كىرىپ ، جىن شۇ-رىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان يىلى مەكتەپ پۈتتۈرىدۇ . ئۇ چاغدا ئاكىسى ئابدۇلئەزىز ھەكىمى چۆچەكتە مۇھتوۋلارنىڭ تەرجىمانى ۋە خىزمەتچىسى ئىدى . ئۇ ، خەمىت ھەكىمنى چۆچەككە چاقىرتىپ چۆچەك « توران » مەكتىپىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ . زېرەك ۋە تىرىشچان خەمىت مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرىدۇ .

ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن چۆچەكتىكى « بىزنىڭ تاۋۇش » گېزىتى ۋە چۆچەك ھاكىمى مەنسۇرغا تەرجىمان بولۇپ ئىشلەيدۇ . 34 ــ يىلى ئۇ ، تاتار قىزى پەرىدە ئەلىيۇا بىلەن تۇرمۇش قۇرىدۇ .

1936 ــ يىلى ، شىڭ شىسەي نامىدىن يېزىلغان بۇيرۇق بىلەن ئۇ ئائىلىسى بىلەن ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ ــ دە ، « شىنجاڭ گېزىتى » دە تەرجىمان ، « جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئويۇشما » نىڭ نەشر ئەفكارى ، « جاھانگىرلىككە قارشى سەپ » نىڭ تەرجىمانى ۋە تەھرىرى ، شىڭ شىسەينىڭ پەلسەپە تەرجىمانى[1]، سىياسىي كۇرسى تەرجىمان بۆلۈم باشلىقى ۋە دەرس تەرجىمانى ، كېيىن چىن تەنچىيۇ ، ماۋ زېمىن ۋە لىن جىلۇلارنىڭ تەرجىمانى ، قوشۇمچە مەركىزىي ئۇيغۇر ئويۇشما ھەيئەت ئەزاسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش بىلەن مەدەنىي ما-ئارىپ ، ئەدەبىيات ــ سەنئەت ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان .

كېيىن ئۇ ، شىڭ شىسەي يازغان « ھۆكۈمەت ئالدىدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەر » دېگەن كىتابنى تەرجىمە قىلغان .

خەمىت ھەكىمى چۆچەك « بىزنىڭ تاۋۇش » گېزىتىدە ئىشلىگەندە ، گېزىت مۇھەررىرى نىياز ئىسھاقى بىلەن تونىشىدۇ

---

① شىڭ شىسەي ئالىي مەكتەپلەرگە پەلسەپە دەرسى بېرەتتى .

ۋە ئۇنىڭدىن ئىلغار ئىدىيۇى سىستېما ، ماركسىزم ـ لېنىزم تەربىيىسىنى ئالىدۇ . ئۇنىڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا نەشر قىلىنغان ھەرخىل سىياسىي كىتابلارنى ئېلىپ ئوقۇيدۇ . مەرىپەتپەرۋەر مەخسۇت مۇھىتى بىلەن ئۇچرىشىپ (چۆچەكتە) ئۇنىڭدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى سوراپ بىلىدۇ . نەتىجىدە ئۇنىڭدا مىللەتنى ئويغىتىش ئارزۇسى بارلىققا كېلىدۇ .

1935 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى شېكى شىسەينىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن ۋاڭ شۇچىڭ (يۇي شۇسۇڭ) ، ۋەن شەنتىڭ (جاڭ يىفەن) ، ۋاڭ باۋجيەن (جاۋشى) ، جىڭ يي جۇن (رېن بويى) ، لىيۇ شەنچىڭ ، لۇەن باۋتىڭ (جى جۈ) ، ۋۇدېمىڭ (جياڭ جىمىڭ) ، يۇ چىڭفا مەنسۇر (مەشۇر) ، ياسىن ، قادىر ھاجى ، جاۋ يۈرنۇڭ ، لىيۇ شۇمىڭ ، گاۋشۇيىڭ ، ۋاڭ يى ، دىڭ يۈگۈي ، جاۋگوگاڭ ، جاۋگويۈەن ، لى باۋخۇا ، ئەبەي ، سىيىت ھاجى ، ھاشىم ھاجى ، تۇڭ باۋ قاتارلىق 3 ـ ئىنتېرناتسىئونالدا ئىشلەيدىغان 25 نەپەر كوممۇنىستنى شىنجاڭغا (ئۈرۈمچىگە) كېلىپ خىزمەت ئىشلەشكە ئەۋەتىدۇ . بۇلار شېكى سەينىڭ خىزمەت تەقسىماتى بويىچە جاي ـ جايلاردا خىزمەت قىلىدۇ . بۇلاردىن ئۈچ كوممۇنىست (ئىسمى ئېنىق ئەمەس) چۆچەكتە خىزمەت قىلىدۇ . بۇ چاغدا خەمىت ھەكىمى بۇلار بىلەن خىزمەت ئۇستىدە تونۇشىدۇ . بۇ ئۈچ خەنزۇ كوممۇنىستنىڭ خىزمىتى خەمىت ھەكىمى بىلەن بىرگە بولىدۇ . بۇلار سوۋېت بولشېۋىكلار پارتىيىسى ۋە جۇگگو كوممۇنىستلار پارتىيىسى نىزامنامىسى قاتارلىقلاردىن بىلىم ئالىدۇ .

1935 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ، مۇھەممەت ئىبراھىم ئىسمىلىك بىر كىشى چۆچەك ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا مەسئۇل بولۇپ چۆچەككە بارىدۇ . بۇ كىشى ھېلىقى ئۈچ نەپەر كوممۇنىست بىلەن مۇناسىۋەتتە بولىدۇ . خەمىت ھەكىمى بۇ چاغدا بۇلار بىلەن ئىچقويۇن ـ تاشقويۇن بولۇپ ئىش

لەيدۇ .

1936 ـ يىلى ، خەمىت ھەكىمى شېكى شىسەينىكى مەخسۇس بۇيرۇقى بويىچە ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ . ئۇ ، ئۇرۇمچىگە كەلگەندە ، كوممۇنىست مەنسۇر ئەپەندى باشلىق بىر قانچىلىغان خەنزۇ كوممۇنىستلار قارشى ئالىدۇ . ئۇ ، ئۇرۇمچىگە كېلىش بىلەن شىنجاڭ گېزىتىگە تەقسىم قىلىنىدۇ . ئۇ چاغدا گېزىتخانا باشلىقى كوممۇنىست ژاڭ باۋچېەن ئىدى . ھەرقايسى بەتلەرنىڭ مەسئۇل تەھرىرلىرى كوممۇنىستلار ئىدى . ئۇنىڭدىن باشقا خەمىت ئىشلىگەن « جاھانگىرلىككە قارشى سەپ » ژۇرنىلى (خەمىت ھەكىمى مەزكۇر ژۇرنالنىڭ تەرجىمان ۋە تەھرىرى) نىڭ مەسئۇللىرى كوممۇنىستلار ئىدى . كېيىنكى ۋاقىتتا يەنەن كوممۇنىستلىرى چېن تەنچيۇ ، ماۋزېمىنلار كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە ئىشلەيدۇ .

1938 ـ يىلى ، شېكى شىسەي ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈگەندە ، خەمىت ھەكىمۇ جۇڭگو كوممۇنىستلىرى بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ .

خەمىت ھەكىمى چۆچەكتە بولغان مەزگىلدىن باشلاپ ئىلىم ـ مەرىپەت ۋە سەنئەتكە بېرىلدى . بۇ يولدا كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتتى . ئۇ « چۆچەك گېزىتى » ئىدارىسىنىڭ باشلىقى نىياز ئىسھاقى ۋە داۋۇت ھاجى ، ئەھمەتجان سەيپۇلىن (تاتار) قاتارلىق ئىلغارلارنىڭ سەنئەت كۆرۈشكى ئۇيۇشتۇرۇشىغا ئارتىس ۋە سازەندە بۇرادىرى ئابدۇكېرىم رازىيۇۋ بىلەن ئالاھىدە ھەمكارلاشتى ھەمدە سەنئەت تەشكىلىگە قاتناشتى . ئابدۇللا باستى (ھازىر ئالما ـ ئاتادا) يازغان « پارىخور شاگىيو » دراماسىنى سەھنىلەشتۇرگەندە ئۆزى يېگىت رولىنى ، رەپىقىسى پەرىدە ئېلىيۇا قىز رولىنى ئويناپ ، تۇنجى دراماسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلىدى . . مۇھەممەت ئىبراھىم ئۇيۇشما خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ باشلامچىلىقىدا رول ئېلىشتىن باشقا

رېژىسسورلۇق قىلىدىغان بولدى . ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ، ئۇيغۇر ئۇيۇشما ھەيئىتى بولۇش بىلەن سەنئەتكە يېتەكچىلىك قىلدى . ئابدۇراخمان مۇھتوۋ ، قادىر ھەسەنوۋ ، ئابلىمىت مەخسۇتوۋ ، قاسىم پەرسايوۋ ۋە ئابدۇگۇل قاتارلىقلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ، ئاياللارنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىشقا ھەرىكەتلەندۇردى (ئىلگىرى ئەرلەر ئايالچە ياسىنىپ رول ئالاتتى)

1936 ـ يىلدىن 1938 ـ يىلغىچە ئۇرۇمچى سەھنىسىدە ئوينالغان 15 كە يېقىن دراما‌نىڭ رېژىسسورلۇق ۋە بەزى مۇھىم روللارنى ئىلىش ۋەزىپىسىنى ۋە كىنو قويۇلغاندا زېرىكمەي كىنولارنى ئاممىغا چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى داۋاملاشتۇردى ۋە ئاتاقلىق كىنو ئارتىسى جاۋدەن قاتارلىقلاردىن سەھنە سۈپىتلەشتۈرۈشنى ئۆگىنىپ ، سۈپىتچىكلىك قىلدى .

1937 ـ يىلى « ئانارگۈل » ناملىق دراما يېزىپ سەھنىلەشتۈردى . 1938 ـ يىلى « نەفسى قۇربانى » ناملىق دراما يېزىپ ئوينىلىش ئالدىدا قولغا ئېلىنىدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا تۈرمىدە پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلدى .

ئاكا ـ ئۇكا مۇسا بايوفلار ۋە ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى

ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپىنىڭ تۇنجى تۆھپىكارلىرى ۋە شىنجاڭ يېقىنقى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى بولغان ھۈسەنباي ، باۋۇدۇنبايلار ۋە ئۇلارنىڭ دادىسى مۇسا ھاجى ①(مۇسابايوۋ) لار چوڭ دادىسى ئابدۇروسۇل ئاخۇنۇمنىڭ مائارىپىنى قوللاش پەزىلىتىگە ئىزچىل ۋارىسلىق قىلغان . ئابدۇرۇسۇل ئاخۇن ئەينى زاماندا ، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسىنى ئىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئانا مەكتىپىگە ئىزچىل ماددىي ياردەم

① مۇسابايوۋ (مۇساھاجىم) خانلىق مەدرىسىنى تۈگەتكەن ، كۆپ ئىلىم تەھسىل قىلغان كىتابخان ، تەقۋادار كىشى بولغان . ئۇنىڭ قەشقەر زەگەرلىك كوچىسىدىكى قوروسىدا 3000 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب تىزىلغان مەخسۇس كىتابخانىسى بولغان ، ئۇ ساخاۋەتلىكى تىلەن جامائەتكە تۈنۈلغان ئىلىم سۆيەر كىشى ئىدى .

بىرىپ ، جامائەتچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى . ئوغلى مۇسابايمۇ ئوخشاشلا شۇ مەدرىسىنى تۈگەتكەن ۋە 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدا كۆپ مىقداردا پۇل چىقىرىپ ، خانلىق مەدرىسىنى بىر قېتىم چوڭ رېمونت قىلدۇرۇپ ، قەشقەر ئاھالىسى ئىچىدە زور ئىززەت - ئابرۇي قازانغان . ئۇنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان مۇھىم بىر ۋەسىقىسىدە : « بايلىقنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئۆشرە - زاكاتنى مەكتەپ ۋە مەدرىسكە تەسەررۇپ قىلىش زۆزۈر » دەپ قەتئىي تەكىتلەپ ، بۇ ساھەدە ئۆزى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ئۈرنەك بولغانلىقى ئېيتىلغان . ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان مەرىپەتپەرۋەر ئوغۇللىرى ھۈسەنباي ھاجى (1844 ـــ 1926) ۋە باۋۇدۇن باي (1851 ـــ 1928) ئاتىسى مۇسا ھاجىمنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە مەكتەپ ماۋارىپىغا ئىزچىل تۆھپە قوشۇشتا تېخىمۇ زور پىداكارلىق كۆرسەتكەن . بۇ تۆھپىكارلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئەينى زاماندا ، تارىم ۋادىسىنى جاھالەتنىڭ قاپقارا پەردىسى قاپلاپ تۇرغان ، شۇنداقلا ئەڭ جاھىل ۋە مۇتەئەسسىپ كۈچلەر ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان شارائىتتا ئېلىپ بېرىلدى ؛ فېئودال قارا كۈچلەر ۋە ئىستىبدات ھاكىمىيەتنىڭ ھەر خىل بېسىم - توسالغۇلىرىغا قارىماي ، دادىل ھەرىكەت ئېلىپ بارغان بۇ مەرىپەتپەرۋەر ھەم تەرەققىپەرۋەر ئاكا - ئۇكا كىلارنىڭ قەلبىدە ۋەتەن ، مىللەت ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك ۋېرىدان ئوتى نەقەدەر يالقۇنجىغان - ھە !

چەت ئەللەرنىڭ يېڭى ماۋارىپىدىن تەسىرلەنگەن باۋۇدۇنباي ئۆز ئاكىسى ھۈسەنبايىنى يېڭى ماۋارىپنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئۆزىگە يارەدەم بېرىشكە كۆندۈردى . نەتىجىدە ، ئۇلار شەخسىي دارامىتىدىن ئىقتىساد ئاجرىتىپ ئۆز يۇرتى ئىكىساقتا 1885 - يىلى يېڭىچە مەكتەپ بىناسى سالدۇردى . يەركەتتىكى تاتار پەنىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن تەرەققىپەرۋەر زات باۋۇدۇن مۇساباي 1870 - يىلى ئىلىدىكى نوپۇزلۇق ئۆلىما ناسىر

ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا بەيتۇللا مەسچىتى يېنىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە ھېساب ، ئانا تىل ، ئەدەبىيات ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، تەنتەربىيە ، رەسىم ، شېئىر قاتارلىق دەرسلەرنىڭ قوشۇمچە ئۆتۈلۈشىگە تۇرتكە بولغان .... شۇنداقلا تۆت سىنىپ لىق يېڭىچە دەرس ئۆتىلىدىغان مەكتەپ تەسىس قىلغان . شۇ يىلى (1870 - يىل) باۋۇدۇنباي قەشقەرگە كېلىپ خانلىق مەدرىسته قوشۇمچە ئۆتۈلۈۋاتقان تارىخ ، جۇغراپىيە ، تىل قاتارلىق دەرسلەرگە ئەدەبىيات ، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەرنى قوشۇپ ئوقۇتۇشنى يولغا قويغان دېيىلىدۇ .

ئەينى ۋاقىتتا ، مۇتەئەسسىپ كۈچلەر قەشقەر خانلىق مەدرىسته پەننىي دەرسلەرنىڭ ئوقۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ . بۇ چاغدا ، باۋۇدۇنباي ئاكىسى ھۈسەنباي بىلەن مەسلىھەت قىلىپ ، پەننىي مەكتەپنى ئۆز يۇرتى ئىكىساققا يۆتكەيدۇ . يۇ ، 1872 - يىلى بولۇپ ، ئۇيغۇر يېڭى زامان مائارىپى تارىخىدا ئۆز دەۋرىگە لايىق تۇنجى زامانىۋى بىنا قىلىنغان (1885 - يىلقى) ئىكىساق پەننىي مەكتەپنىڭ ئاساسى بولىدۇ . بۇ مەكتەپكە ئەينى يىلدا « ھۈسەينىيە » مەكتىپى دېگەن نام بېرىلىدۇ . مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، بىر قەدەر ياخشى ئوقۇغان ئوقۇغۇچىدىن ئەللىكتىن ئوشۇق كىشىنى روسىيە ، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا (بىلىم ئاشۇرۇشقا) چىقىرىدۇ . ئۇلار يەنە چەت ئەلدىن ئوقۇتقۇچىمۇ تەكلىپ قىلىدۇ . مەسىلەن ، تۈركىيىدىن ئابابەكرى ئەپەندى ، ئەخمەت كامال ، ئابدۇراخمان ئەپەندى ، مۇكەررەم قارى قاتارلىقلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ ئوقۇتۇش سۇپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ .

« ھۈسەينىيە » مەكتىپى يېڭىچە لايىھىلىنىپ سېلىنغان بولۇپ ، ئۇ دەسلەپتە ئۈچ سىنىپلىق بولغان . سىنىپلىرى كەڭ ، دېرىزلىك ، دوسكا ، پارتا قاتارلىق سىنىپ جاھازلىرى مۇكەممەل ، سىنىپلارنىڭ ئىچى ـ تېشى ئاقارتىلغان ، ئوقۇتقۇچىلار-

نىڭ ئىشخانا ئۆيى ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن ياتاق ، هاممام (تاش مۇنچا) قاتارلىق بىر يۈرۈش ئىمارەتتىن تەركىب تاپقان . مەكتەپ ئەتراپى ئورمانلاشتۇرۇلغان بولۇپ ، ئىسمىغا لايىق يېڭى مەكتەپلىك قىياپىتى نامايەن بولۇپ تۇرغانىدى . كېيىنچە ، « هۈسەينىيە » مەكتىپىدە بالىلار قونۇپ ئوقۇيدىغان بولدى . بۇ چاغدا ، قونۇپ ئوقۇيدىغانلارنى « لەيلى » ، كېلىپ ـ كېتىپ ئوقۇيدىغانلارنى « ناهارى » دەپ ئاتىغان (« لەيلى » كېچىلىك ، « ناهارى » كۈندۈز دېگەن مەنادا) .

دەسلەپتە ئوقۇتقۇچىلار بەش نەپەر بولۇپ ، ئۇلار كېرىمخان (مۇدىر) ، چوڭ غوجىكام ، سۇلتان مەخمۇت ، ئىدرىس هاجى ، رائىلە بۇۋى موللاچام (ئايال مۇئەللىملەر ئۈچاغدا « موللاچام » دەپ ئاتىلاتتى) قاتارلىقلار ئىدى . بۇ چاغدا مەكتەپتە 105 نەپەر ئوقۇغۇچى بولۇپ ، ئۇلاردىن يىگىرمە بەشى قىز ئىدى . دەرسلەر ئەدەبىيات ، ئەرەب ، پارس تىلى ، جۇغراپىيە ، تارىخ ، ئىلمىي هال ، ئىلمىي تەجۋىد ، تەنتەربىيە قاتارلىق دەرسلەردىن ئىبارەت ئىدى .

دەرس جەدۋىلى بويىچە بىر كۈندە تۆت سائەتلىك دەرس ئۆتۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان . هەر هەپتىدە مەكتەپ مۇدىرى بىر قېتىم پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئەخلاق دەرسى لېكسىيىسى بېرىش مۇنتىزىم تۈزۈم بولۇپ قالغان . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مەشغۇلات ۋاقتى ئالته سائەت ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەش سائەت قىلىپ بەلگىلەنگەن . بۇنىڭدىن باشقا هەر كۈنى بىر ئوقۇتقۇچى نۆۋەتچى (دۇرونى) بولۇش ، سىنىپ مەسئۇلى قويۇش ، نۆۋەتچى مۇئەللىملەر خاتىرە تۇتۇش ۋە ئەهۋالدىن دوكلات قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان .

« هۈسەينىيە » مەكتىپىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىن باشلاپ ئىمتىهان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان . ئىمتىهان نەتىجىلىرى تۆت دەرىجىگە ئايرىلغان . مەسىلەن ، ئەلىيولئەلا (1 ـ دەرىجە

لىك) ، ئەلا (2 - دەرىجىلىك) ، ئەۋسەت (ئوتتۇرا دەرىجە-
لىك) ، ئەدنا (ئۆتەلمەي قالغان نىئوتلار) دەپ ئايرىلغان .

ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا پۈتۈن كەنت ئاھالىلىرى قاتناشقان ھالدا قىزغىن ، داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ ، مەكتەپ مارشلىرىنى جاراڭلىتىپ كۆرەك قىلىنغان . ئوقۇش تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلار تۆت دەرىجە بويىچە مۇكاپات بىلەن تەقدىرلەنگەن . مەسىلەن ، 1 - دەرىجىلىككە « تەھسىنامە » ، 2 - دەرىجىلىككە « ئاپىرىنىنامە » ، 3 - دەرىجىلىككە « تەقدىرنامە » ، 4 - دەرىجىلىككە « شاھادەتنامە » تارقىتىلىپ بېرىلگەن .

ئوقۇتقۇچىلار جامائەت ئىچىدە يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ ، ئەر ئوقۇتقۇچىلار « ئەپەندىم » ، ئايال ئوقۇتقۇچىلار « موللاچام » دەپ ئاتالغان . ئوقۇتقۇچىلار تەمىناتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ئاشۇ ھۆرمەتنى كۆچەيتىپ بەرگەن . مەسىلەن ، 1 - دەرىجىلىك مۇئەللىمگە 400 چارەك (بىر چارەك ھازىرقى 20 جىڭ ھېسابىدا) ئاشلىق ، 2 - دەرىجىلىككە 300 چارەك ، 3 - دەرىجىلىككە 200 چارەك ئاشلىق بېرىلەتتى (بۇ ئاشلىق مائاش يىللىقىنى ئاساس قىلغان) . مۇئەللىملەرنىڭ مۇشۇ تەمىناتىنىڭ بىر قىسمىنى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايلار بېرەتتى ، قالغان قىسمىنى ئۆشرە ـ زاكات كىرىمىدىن چىقىرىلاتتى . بۇنىڭ سىرتىدا ، كەمبەغەل ۋە يېتىم ئۆسمۈرلەر ئۈچۈن « خانەندىلىك » (ئۇ-قۇش ياردەم پۇلى) تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىكەن . ئۇلارنى كىيىم ـ كېچەك بىلەن تەمىنلەش ، تاماق راسخوتى ئۈچۈن 1 - دەرىجىلىكلەرگە 15 چارەك ئاشلىق ، 2 - دەرىجىلىكلەرگە 12 چارەك ئاشلىق ، 3 - دەرىجىلىكلەرگە 8 چارەك ئاشلىق بېرىلگەن . مەكتەپكە ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق كېلىشىنى تەمىن قىلىش ئۈچۈن (ئەلنى خاتىرجەم قىلىش مەقسىتىدە) جامائەتنىڭ چارۋىلىرىنى توپلاپ باقىدىغان مەخسۇس « پادىچى » ئورۇنلاشتۇرۇلغان . بۇنىڭ بىلەن پادىغا قاراش سەۋەبى بىلەن مەكتەپكە كەلمەسلىك

تۇگىگەن .

1895 - يىلى مۇساباي ھاجى ۋاپات بولۇش ئالدىدا ، ئۇ-غۇللىرى ھۈسەنباي ، باۋۇدۇنبايغا مەكتەپ دائىرىسىنى كېڭەيـتىش ، سىنىپ سانىنى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىشنى تاپىلايدۇ . ئاتىسىنىڭ بۇ ۋەسىيتى ھۈسەنباي ۋە باۋۇدۇنبايلار-نىڭ بۇ ھەقتىكى پىلانلىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار 1896 - يىللىلا « ھۈسەينىيە » مەكتىپىنىڭ چوڭ قۇرۇلۇشىنى باشلىۋېـتىدۇ . نەتىجىدە 1898 - يىلى يېڭى مەكتەپ بىناسى ئىكىساقتا قەد كۆتۈرىدۇ .

بۇ مەكتەپ كارىدورلۇق ، كۆركەم سىلىنغان بولۇپ ، سەككىز سىنىپلىق ئوقۇتۇش بىناسىدىن باشقا يەنە 32 ئېغىزلىق ئوقۇغۇچىلار ياتىقى (ھۇجرا) ، ھۇجرىلارنىڭ شىمال تەرىپىدە بۇنجا - تېرەك ، بوستانلىق ، گۈللۈك ، نەقىشلەنگەن پىشايۋانلىق مەسچىت ؛ بىنا تۈركۈمى ئوتتۇرىسىدا رېشاتكىلىق زال ، ئىككى ئېغىزلىق ئاشخانا ، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس مۇلازىمەت دوكان ئۆي ، بەش مو دائىرىسىدە مېۋىلىك باغ ، بەش مو چوڭ-لۇقتا تەنتەربىيە مەيدانى ، ھاممام ، مەكتەپ ئىچىدە چوڭ ئېرىق ، ئېرىق ئەتراپىغا دەل - دەرەخلەر قويۇلغان ؛ مەكتەپنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا تىياتىر زالى ياسالغان . بۇ مەكتەپ پۈتكەندىن كې-يىن چەت ئەلگە ئوقۇشقا چىققانلار يېتىپ كېلەلمەيدۇ . شۇڭا باۋۇدۇن مۇساباي تۈركىيىدىن مۇئەللىم تەكلىپ قىلىدۇ .

1907 - يىلىغا كەلگەندە ، بۇ مەكتەپ « ھەبىب زادە دا-رىلمۇئەللىمىن » بولۇپ قۇرۇلۇپ ، ئاتۇش ، ئۇستۇن ئاتۇشتىكى يەتتە كەنت ، قەشقەر ۋە خوتەندىن بولۇپ 40 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىدۇ . شۇ چاغدىكى « ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن » نىڭ ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلىرى ھېلىم ئەپەندى ، سۇپى ئەپەندى ، تۇردى ئەپەندى ، ئابلىز ئەپەندى ، ھاجى ئەپەندى ، شەمشىدىن ئەپەندى ، ئابدۇرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ، ماھىرا خەلپەت قاتار-

لىقلاردىن ئىبارەت بولغان . ئوقۇلىدىغان دەرسلەرنىڭ تۈرى : شىپاھىيە ، ئىملا ، ھۆسىن خەت ، ئەدەبىيات ، ھەندىسە (ئال- گىبرا) ، تارىخ ، جۇغراپىيە ، ئىلمىي ھال ، تەنتەربىيە ، غەزەل ... ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ ، بىر يۈرۈش مەشغۇلىيەت تۈ- زۈمى بولۇش بىلەن تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىمۇ جانلىنىپ كېتە- دۇ .

ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەپتەر ـ قەلەم ، كىيىم ـ كېچەك ۋە تامىقى ھەقسىز بېرىلىدۇ . مەكتەپ شتاتىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن باشقا ئىككى ئاشپەز ، ئىككى جارۇپكەش (قارا خىزمەتچى) بار بولۇپ ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىمۇ دەرىجىگە بۆلۈپ بېرىلگەن . ئوقۇ- غۇچىلار ھەر ھەپتىدە ئىككى قېتىم مۇنچىغا چۈشۈش تۈزۈم قە- لىپ بېكىتىلگەنىكەن .

« ھەبىب زادە دارىلمۇئەللىمىن » مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارارى 1909 ـ يىلى داغدۇغىلىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ ، 40 نەپەر ئوقۇغۇچىنى تەگرىتاغنىڭ شىمال ۋە جە- نۇبىغا ئەۋەتىدۇ . گۇچۇڭغا شاۋۇدۇن قارى ، قۇتۇبىغا ساۋۇت ئەپەندى ، كۇچاغا روزى ئەپەندى ، خوتەنگە ماھىرا خەلپەت ، توققۇزاققا ئابدۇللا روزى ، قاغىلىققا ئابلىز ئەپەندى ، قەشقەرگە ئابدۇرېھىم شاۋكەت ئەپەندى ئەۋەتىلىدۇ . ئاتۇشنىڭ ئۆزىدە بەيساققا كەنجى ئەپەندى ، ئوچاغا تۇردى ئەپەندى ، مەمەت نا- ئاجىلار ، قايراققا ھېلىم ئەپەندى بىلەن سۇپى ئەپەندى ، تاقۇتقا ئىمىن ئەپەندى ، ئىكىساققا ھاجى ئەپەندى بىلەن ئىزىز ئەپەندى تەقسىم قىلىنىدۇ . ئۇلار يېڭى مائارىپ ئۇرۇقىنى جۇڭغارىيە ۋە تارىم ۋادىسىغا چاچىدۇ ۋە يېڭى مائارىپنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەر قوشىدۇ . دېمەك ، 1910 ـ يىللىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يالغۇز ئىكىساقتىلا سەككىز سىنىپلىق بىر چوڭ باشلانغۇچ ، بىر دارىلمۇئەللىمىن (ئوتتۇرا تېخنىكوم) مەكتىپى مەرىپەت مەشئىلى بولۇپ نۇر چاچىدۇ .

1910 ـ يىلدىن باشلاپ « مەكتىپى ھۈسەينىيە » گە تۇركىيىدىكى ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن تۇرسۇن ئەپەندى مۇدىر بولىدۇ . ئۇ ، « ھۈسەينىيە » مەكتىپىدە 1910 ـ يىلدىن 1933 ـ يىلغىچە جەمئىي 23 يىل مۇدىرلىق ۋەزىپە-سىنى ئۆتەيدۇ . تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يېڭى مائارىپقا ئۇل سېلىش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىسى ناھايىتى زور . تۇرسۇن ئەپەندى ئەسلىدە شىنجاڭلىق ياش بولۇپ ، ئۇ تۇركىيىگە ئوقۇشقا چىقىپ قىسقا مۇددەتلىك كۇرستا ۋە « سۇلتانەم » ناملىق يۇقىرى دەرە-جىلىك دارىلمۇئەللىمىنى ئوقۇغان . ئۇ شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن نەچچە مىڭ ياشىنىڭ قەلبىنى بىلىم بىلەن يورۇتتى .

تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يەنە بىر تۆھپىسى ، يېڭى زامان تەنتەربىيە ھەرىكىتىنى جانلاندۇرۇشتا بولدى . ئىكسىاق مائارە-پىدىكى تەنتەربىيە ئىكسىاقتا قۇرۇلغان تۇنجى باشلانغۇچ مەك-تەپتە ئوقۇتقۇچى ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۈندىلىك مەدەنىي تۇر-مۇشىغا ئايلىنىپ ، تەنتەربىيە مەدەنىي تۇرمۇشنىڭ جانلاندۇ-رۇشنىڭ ئاساسىي قىلىنغان . ئاشۇ يىللاردا ، تەنتەربىيە مۇسابە-قىلىرى كەڭ خەلق ئاممىسى قىزىقىپ كۆرىدىغان ئاممىۋى پائا-لىيەتكە ئايلىنىپ ، مەكتەپ بالىلارنىڭ تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۈيۇشتۇرغاندا ئۇلار يىراق ـ يېقىن دېمەي كېلىپ كۆرۈشەتتى . دېمەك ، ئىكسىاق مائارىپىنىڭ يولغا قويغان تەنتەربىيىسى مەك-تەپنىڭ نام ـ شەرىپى ۋە داغدۇغىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ، مەكتەپمۇ تەنتەربىيە ماھىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . 1898 ـ يىلى سېلىنغان « ھۈسەينىيە » مەكتىپىنىڭ تىياتىر زالىدا ، دەسلەپ تەنتەربىيىنىڭ ھەر خىل مەشىقلىرى رول قىلىپ ئورۇنلانغان . بولۇپمۇ مارش ، قول قايرىش ، چېلە-شىش ۋە باشقىلار نومۇر قىلىپ كۆرسىتىلگەن . شۇ ئاساستا ئاستا ـ ئاستا تىياتىر چىلىق يولغا قويۇلغان .

مەكتەپنىڭ دەرس جەدۋىلى

سائەتلەر كۈنلەر	1 ـ سائەت	2 ـ سائەت	3 ـ سائەت	4 ـ سائەت
ھەپتە بېشى	شىپاھىيە①	ئىملا	غەزەل	ھېساب
يەكشەنبە	ئەرەب تىلى	تارىخ	جۇغراپىيە	تەجۋىدە②
دۈشەنبە	رۇس تىلى	ھېساب	كەزمە ③	رەسىم
سەيشەنبە	تەجۋىدە	شىپاھىيە	جۇغراپىيە	
چارشەنبە	ئەرەب تىلى	ئىملا	رۇس تىلى	تارىخ
پەيشەنبە	پۈتۈن كۈن قۇرئان ئوقۇش			
جۈمە	دەم ئېلىش			

ئىكساقتا يېڭى مەكتەپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ياۋروپا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى بولۇپمۇ تۈركىيىدىكى مەكتەپلەردىن تارقالغان يېقىنقى زامان تەنتەربىيە تۈرلىرى ، مەسىلەن : ۋالىبول ، ۋاسكېتبول ، پۇتبول ئاساسلا قوبۇل قىلىندى . بۇلارنىڭ ئىچىدە پۇتبول ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . ئىكساق مەكتىپىدە يېڭىچە تەنەربىيە تۈرلىرىنى ئاساسلا قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرۈشىدە مۇناسىق ئاساسلار بار ئىدى : ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە يەنى چېلىشىش ، ئوغلاق تارتىش ، ئىلانگۈچ ، سارغايىدى ، ئارقان تارتىش ، ئاقسۆڭەك ، تاغقا چىقىش ، توپ ئويناش (ئۇيغۇر بالىلىرى كىچىك پاختا يېپتا توپ ياساپ ئوينايدۇ ، ئوغۇللار قوي ، ئۆچكە تېرىسىگە ياكى كونا ئاق تۇماقلار-

① شىپاھىيە ـــ ساقلىقنى ساقلاش ، تىببىي ئىلىم .
② تەجۋىدە ـــ قۇرئان ئوقۇش قائىدىسى (ئەرەب تىلى قائىدىسى) .
③ كەزمە ـــ تەنتەربىيە .

نىك ئىچىگە پاختا ياكى سامان تىقىپ توپ قىلىپ ئويناپ كۆن-
گەن) . بۇ خىل تەنھەرىكەت تۇرلىرىنى يولغا قويۇش بىلەن با-
للارنىڭ كىچىكىدىن چېنىقىش ، ساغلام ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك
قىلىنغان . شۇڭا ئۇيغۇر خەلقى ھېيت ـ ئايەم ، خاتىرە كۈنلە-
رى ، تويلار ، ھوسۇل بايرىمى ۋە نوروز كۈنلىرى يۇقىرىدىكى
تۇرلەر بويىچە مۇسابىقىلەر ئېلىپ بارىدۇ . بۇ خىل ئەنئەنىۋى
ئويۇنلارنى ساقلاپ ، قەدىرلەپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى زامانىۋى
تەنتەربىيىگە ھەقىقەتەن قىزىقىدۇ ۋە ئۇنى تىز ئۆزلەشتۈرىدۇ .
مەكتەپمۇ تەنتەربىيە تۇرلىرىنى يولغا قويغاندا ، ۋاللەي (تىك-
تاك) ئويناش ، ئىگىز سەكرەش ، سېرىلىپ ئويناش ، دەرەخقە
چىقىش ، سۇ ئۈزۈش قاتارلىق بالىلارغا ئادەت بولۇپ كېلىۋاتقان
تەنتەربىيە تۇرلىرىدىن باشلايدۇ . ياۋروپا ، ئوتتۇرا شەرق سو-
دىسى بىلەن شۇغۇللانغان ، ھەج تاۋاپ ئۇچۇن چەت ئەللەرنىڭ
كۆپلىگەن چوڭ شەھەرلىرىنى زىيارەت قىلغان ، شـ
ـۇنداقلا روسىيە ۋە تۇركىيىگە ئوقۇشقا بارغان ئىلغارلار چەت
ئەللەردە ئويىنالغان تەنھەرىكەت تۇرلىرىدىن ۋالىبول ، ۋاسكېت-
بوللارنى كۆرۈپ ، يېڭىلىق دەپ بىلىدۇ . ئەمما پۈتبولنى كۆر-
گەندە ، يەل بېرىلگەن توپتىن ھەيرانلىق ھېس قىلىدۇ . لېكىن
ئويناش ئۆسۈلىغا زادىلا ھەيران بولمايدۇ . چۈنكى ئۇيغۇر ياش-
لىرى كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن قوي ، ئوغلاق تېرىلىرىدىن توپ
ياساپ ، كېسەكلەردىن قەلئە ياساپ ، پۈت توپى ئويناشنى ئادەت
قىلغان . شۇڭا ، ئۇيغۇرلاردىن مەيلى سودىگەر بولسۇن ، مەيلى
ئوقۇغۇچىلار بولسۇن چەت ئەللەردە بولغان مەزگىلدە ، پۈت
توپ ئويناشقا بىمالال قاتنىشىدۇ ھەمدە چەت ئەلنىڭ پۈت توپ
ئويىنىشىدىكى يېڭىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ شىنجاڭغا ئېلىپ كە-
لىدۇ . ئىكىساقتا پۈتبول 1870 ـ يىللاردا باشلىنىپ ، 1890 ـ يىلىغا
كەلگەندە ئومۇملىشىپ كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىدى . بۇلار
دەسلەپتە پۈتبولنى تۆت كىشىدىن ، كېيىنچە بەش كىشىدىن

بولۇپ ئويندى . 1922 ـ يىلىغا كەلگەندە ھازىرقىدەك 11 كىشىدىن بولۇپ ئويىنىغاندى .

ئېنىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، ئىكىساقتا پۇتبول ئويىنىغۇچىلار ئەزەلدىن يۇمشاق تېرىدىن ياسالغان توپ ئىچىگە پۇۋلەش ئارقىلىق يەل تولدۇرۇپ ياكى تېرە ئىچىگە پاختا ، لاتا ، سامان تىقىپ يالتىڭياق ئويناپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، كېيىنكى ۋاقىتتا تۈركىيەدىن كەلتۈرۈلگەن قاتتىق يەل بېرىلگەن ۋە چەمدىن ياسالغان توپلارغا يالاڭ پۇت چىداشلىق بېرەلمەيدۇ ، نەتىجىدە ئۇلار كالاچ كىيىپ ئويناپدىغان ، ھاللىقلار كارۋان چورۇقى بىلەن ئويناپدىغان بولىدۇ .

چەت ئەللەرنىڭ ئىلىم ـ پەن ۋە مەدەنىيىتىگە ئائىت كۆپ ئىلگىرىلەشلەرنى كۆرگەن باۋۇدۇنباي ، چەت ئەلدە ئويىنىلۋاتقان پۇتبولنى كۆرگەندىن كېيىن ، ئۆزىنىڭ بالىلىق ۋاقىتلىرىدا ئويناپ ئادەت قىلغان يۇمشاق تېرە توپلىرىنى ئەسكە ئالىدۇ ، ئۇنى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا بەل باغلايدۇ . شۇنداقلا ۋالىبول ، ۋاسكېتبوللارنىمۇ كېڭەيتىشنى باشلايدۇ . ئۇ ، مەكتەپكە تەنتەربىيىگە قىزىقىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە قوبۇل قىلىدۇ ، ھەتتا كېرەم ئاخۇن قاتارلىق ئاتاقلىق ئوقۇتقۇچىلارنى يېڭى زامان تەنھەرىكەت تۈرلىرىنى ۋە باشقا بىلىملەرنى ئۆگىنىپ كېلىش ئۈچۈن قازان دارىلمۇئەللىمىنىگە ئەۋەتىدۇ .

ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن (1885 ـ يىلىق) دەرسلىك جەدۋەللىرىدە يېڭى ئۆزگىرىش بولۇپ ، تەنتەربىيە دەرس ۋاقتى ئۇزارتىلىدۇ ، دەرس مەزمۇنىمۇ مول بولىدۇ . مەسىلەن : پۇتبول ، بالقان ، تامپاش ، (ۋالىبول) ، بىلسۇ ، يېنىك ئاتلىتىكا ، سىرىلما ، كالتەك ، تاش كەتتى ـ تاش كەلدى ، ئەسىر ئېلىش ، ياغلىق تاشلاش ، ئىلانگۈچ ، چىغىرىق ، تاغقا چىقىش ، تورنىك ، نەيزە ، دىسكا ئېتىش ، قارىغا ئېلىش ، دالا

يۇگۈرۇشى ، يۈرۈش ـ تۇرۇش (مارش) ، يىراقتا ، ئېگىزگە سەكرەش قاتارلىق تۇرلەر ئۆتۈلىدۇ . ئوقۇغۇچىلارمۇ بۇ ھەرەكەتلەرگە قىزىقىدۇ . تەنتەربىيە دەرسى كىشىلەرنىڭ قىزىقىپ كۆرىدىغان ئويۇنىغا ئايلىنىدۇ . بارا ـ بارا يۇرت ئارىلاپ مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن تەنھەرىكەت مايھىرلىرى پېتىشىپ چىقىدۇ . بولۇپمۇ پۇتبولچىلار جامائەتچىلىكنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ . چەت ئەللەرنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ، سودا ۋاكالەتخانا ، دوختۇرخانا خادىملىرىمۇ ئەكسىچە پۇتبولچىلارغا قىزىقىدۇ .

1906 ـ يىلىغا كەلگەندە ، مەكتەپكە تۇرکىيەدىن تەكلىپ قىلىنغان ئىبابەكرى ئەپەندى ، ئەخمەت كامال ، سامى ئەپەندى ، ئەمرۇللا ئەپەندى ۋە مۇكەررەم قارىلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلغاندا ، ئوقۇتۇش ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى تېخىمۇ جانلىنىدۇ .

1910 ـ يىلىغا كەلگەندە باۋۇدۇنباي ئۆز خىراجىتى بىلەن تۇرکىيىگە ئوقۇشقا چىقارغان يەرلىك زىيالىلاردىن تۇرسۇن ئەپەندى ، ھەسەن ئەپەندى ، كامىل ئەپەندى ، مەسئۇد ئەپەندى ، جىرجىق ھاجى قاتارلىقلار روسىيە ۋە تۇرکىيىنىڭ يېڭى زامان تەنھەرىكەتلىرىنى شىنجاڭغا تارقىتىشقا باشلايدۇ . بۇنىڭدا تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئالاھىدە بولۇپ ، ئۇ مەخسۇس كوماندا تەشكىللەپ ، پۇتبولنى يولغا قويىدۇ .

تۇرسۇن ئەپەندى تەشكىللىگەن پۇتبول كوماندىسى تۆۋەندىكىچە :

تۇرسۇن ئەپەندى ـــ كوماندا باشلىقى ھەم بەگ (بېك)
ئەنۋەر ئەپەندى ـــ بەگ (بېك)
ئىبراھىم ئەپەندى ـــ پورۋايىت
غوپۇر ئەپەندى ـــ پورۋايىت
پەخرىدىن ئەپەندى ـــ پورۋايىت
تۇرسۇن قارى ـــ يارىدەمچى بەگ

كېرەم قارى ـــ يارەمچى بەگ
مەھەممەت تۆمۇر ـــ پورۋايىت
روزى مەھەممەتنىياز ـــ پورۋايىت
بېشىر ئاخۇن ـــ قەللىچى
ھاجى ئابدۇللا ـــ قەللىچى .

زاپاس كوماندا ئەزالىرى : قادىر روزى ، مەيدىن مەھەممەت ، ھەيدەر ئىدرىس ، ساۋۇت مىرئەخمەت ، ناسىر مىر خېلىل ، ئابدۇراخمان يۇسۇپلەردىن ئىبارەت ئىدى .

1927 - يىلى ۋەلى خانباي ئەنگلىيە ، شۋېتسىيە ۋە فرانسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا ئىكسساق پۇتبول كوماندىسى بىلەن مۇسابىقىلىشىشكە تەكلىپ بېرىدۇ ، چەت ئەللىكلەر مۇسابىقە قىلىشنى قوبۇل قىلىدۇ . شۇ يىلى كۈزدە قەشقەر شەھىرىدىكى ئېنگلىز كونسۇلخانىسى (ھازىرقى ئاپتوبوس شىركىتىنىڭ ئورنى) دا مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدۇ . ئىكسساق پۇتبول كوماندىسىدىكىلەر بېشىغا ئاق دوپپا ، ئۇچىسىدا ماتا كۆڭلەك ، بىلىدە بەلباغ ، پۇتىدا مەسە ـ كالاچ ، مەسە ـ كالاچ ئۇستىدىن شويىنا باغلانغان ھالدا تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە :

ئارقاداشلار توپلىنايلى ، جەھلىن ئويىنى بۇزغىلى ،
ئەل كۆزى ئالغان قاراڭغۇ ، پەردىلەرنى يىرتقىلى .
ئىنقىرازدىن خەلقىمزنى قۇتقۇزغۇچى ئىلىمدۇر ،
بىزلەرنىمۇ دەل بۇگۈن ھەم بىلىم ئۆزى قۇتقۇزىدۇ .

دېگەن مارشنى جاراڭلىق ئوقۇپ مەيدانغا كىرىدۇ .

مۇسابىقە خەۋىرى خېلى بۇرۇنلا قەشقەر رايونىغا تارقالغان بولغاچقا ، مۇسابىقە مەيدانى نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن تولىدۇ .

مۇسابىقە باشلىنىشتىن ئىلگىرى بارلىق چەت ئەل كون-

سۇللىرىمۇ ، خادىملىرىمۇ يېتىپ كېلىدۇ . بۇ چاغدا ئېنگلىز كونسۇلى مۇسابىقە ئېلان قىلىپ ، « ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىز سىلەرگە كۈمۈش ئىگەر توقۇملۇق ئاتتىن بېرىمىز ، بىز ئۇتۇۋالساق سىلەر نېمە بېرىسىلەر ؟ » دەيدۇ . بۇ چاغدا ئىكساق كوماندا باشلىقى تۇرسۇن ئەپەندى ئىككىلىنىپ : « ئەگەر سىلەر ئۇتۇۋالساڭلار بىرگە ئىككىنى بېرىمىز » دەپ جاۋاب بېرىدۇ .

مۇسابىقە باشلىنىدۇ . تاماشا كۆرگۈچىلەر ئىكساق پۇتبول كوماندىسىغا باركاللا توۋلاپ ئىلھام بېرىدۇ ۋە غەلبە تىلەيدۇ . نەتىجىدە ئېنگلىز كوماندىسىنى بىرگە قارشى ئىككى نەتىجە بىلەن ، شۇڭا كوماندىسىنى نۆلگە قارشى يەتتە نەتىجە بىلەن يېڭىيدۇ . ئېنگلىز ئايال كونسۇلى نەتىجە ئېلان قىلىنمايلا پوچتىغا ئولتۇرۇپ كېتىپ قالىدۇ .

ئىكساق كوماندىسىنىڭ بۇ غەلىبىسى پۈتۈن قەشقەرگە تارقىلىدۇ . سوۋېت ئىتتىپاقى كونسۇلى بولسا ئىكساق كوماندىسىنى « غالىب كوماندا » دېگەن نام بىلەن پۇتبول توپى بىرىپ مۇكاپاتلايدۇ . بۇ مۇسابىقە ئۇيغۇرلار تارىخىدا تۇنجى غەيرىي رەسمىي خەلقئارالىق تۈس ئالغان مۇسابىقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

شۇنىڭدىن كېيىن پۇتبول كوماندىسى پۈتۈن خەلق ھېمايىسىدە بولۇپ ، ھەر تەرەپلىمە ياردەم ، مەدەت بېرىشلەرگە ئېرىشىدۇ . تەنتەربىيە تۈرلىرى شىنجاڭنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىدا كەڭ تارقىلىپ ، مىڭلىغان پۇتبولچى تەنھەرىكەت ماھىرلىرى يۈكسۈلۈپ چىقىدۇ .

ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ، شىنجاڭدا يۇز بەرگەن مائارىپتىكى ئۆزگىرىشلەر يەنىلا ئىكساق پەنىي مائارىپى ۋە تەنتەربىيىسىنىڭ تەرەققىيات ئاساسىي بويىچە راۋاجلانغان . 1934 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە پۇتبول پائالىيىتى خېلى تەرەققىي

قىلغان بولۇپ غۇلجا ، قەشقەر ، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردىكى خەلق ئىچىدە ئومۇملىشىشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەربىيلەر ، ئۈرۈمچى ھەربىي مەكتەپ ، سابىق شىنجاڭ دارىلفۇ-نۇنى قاتارلىق مەكتەپ ئوروئنلىرىدا ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلدى . بۇ چاغدىكى پۇتبولچىلارنىڭ سانى خېلى كۆپەيگەن بولۇپ ، پۇتبول ئويناش دائىرىسى كېڭەيگەن جايلاردا پۇتبول مەيدانلىرىمۇ ياسالغانىدى . ئازادلىقتىن كېيىن يەنى 1951 - يىلى غەربىي شىمال بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن پۇتبول مۇسابىقىسىدە شىنجاڭ كوماندىسى چېمپىيون بولغانىدى . 1952 - ۋە 1953 - يىللىرىدىكى مۇسابىقىدىمۇ خېلى ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن . 1959 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يىغىنىدا ، شىنجاڭ كوماندىسى 12 كوماندا ئىچىدە تۆتىنچىلىككە ئېرىشكەنىدى .

1985 - يىلى ئىكسىاق مائارىپىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرە-لەش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلدى . مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاكا - ئۇكا ھۇسەنباي ، باۋۇدۇنبايلارنىڭ مائارىپقا ۋە شىنجاڭ تەنتەر-بىيىسىگە قوشقان تۆھپىسى ، تۇرسۇن ئەپەندىنىڭ تەنتەربىيە ئىشلىرىدىكى پائالىيىتى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدى ، ھەمدە مەشئەل ناملىق ژۇرنالغا ئالاھىدە تۇنۇشتۇرۇلۇپ خاتىرلەندى .

ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار

ئۇيغۇر تىبابىتى — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق داۋالاش ، ساقلىقنى - ساقلاش ، دورىگەرلىك ئەمەلىيەتلىرىنىڭ يەكۈنى بولغان مىللىي تىبابەتتىن ئىبارەتتۇر .

ئۇيغۇر يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر تې-ۋىپلاردىن بەزىلىرى يازغان ئەرەب ، پارس تىللىرىدىكى كە-

تابلار چەت ئەللەرنىڭ تىبابەتچىلىك دارىلفونۇنلىرىدا رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلۇپ كەلگەن. مەسىلەن، خوتەن قاراقاش ناھىيە ئاقساراي كەنتىدە تۇغۇلۇپ خوتەندە ئوقۇغان تېۋىپ جامالىدىن ئاقسارايى ئەرەب تىلىدا يازغان «كىتابى تېۋىپ ئاقساراي» مىلادى 1899 - يىلى ھىندىستاننىڭ لاكنو شەھىرىدە رەسمىي نەشر قىلىنغان بولۇپ، ھىندىستاننىڭ مەركىزى دېھلىدىكى ئىسلام تىبابىتى دارىلفونۇنىدا 1929 - يىللاردىمۇ رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئوقۇتۇلۇپ كەلگەن.

قەشقەردە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپ سوپاخونۇمنىڭ چوڭ ئائىلە شەجەرىسىدىن بىزگە مەلۇم بولۇشچە، ئۇلاردىن بەش ئەۋلاد تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ چوڭ بوۋىسى مەھەممەت مىراتبېك ئەلى بېك ئوغلى ھىجرىيە 1150 - (مىلادى 1640 - يىلى) يىلدا قەشقەر شەھىرىدە «ئەغزاز تىببىي» (تىبابەتچىلىك مەقسەتلىرى) ناملىق تىببىي ئەسەرنى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان. بىز تۇنۇشتۇرماقچى بولغان مەشھۇر تېۋىپ پەدرىدىن سوپى ئاخۇنۇم 18 ـــ 19 - ئەسىرلەرنىڭ ئارىلىقىدا ياشىغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن. سوپاخونۇم ئەرەبچە، پارىسچە تىللارغا ماھىر بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىلمىي نۇجۇم (ئاسترونومىيە) ساھەسىدىمۇ يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولغان. شۇڭا قەدىمكى تىبابەتنىڭ ئانچە قوللىنىمايدىغان بىر ئۇسۇلى ـ يۇلتۇزلارنىڭ سامادىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشلىرى ۋە ھەرىكىتىگە ئاساسەن دېگىنوز قويۇش، دورا بۇيرۇش، ئاقىۋىتىگە باھا بېرىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ كېسەل داۋالىغانلىقى ھەققىدە رىۋايەتلەر بار.

سوپى ئاخۇنۇمنىڭ ھىجرىيە 1250 - (مىلادى 1832 - يىلى) يىلدا قەشقەردە يازغان «شىفائىلقۇلۇپ» ناملىق كىتابى ۋە ئۆز شاگىرتى قەشقەرلىك خۇدا بەردى ئاخۇنغا تېۋىپلىق قىلىش ئىجازەتنامىسى بىلەن يېزىپ بەرگەن 100 خىلدىن ئارتۇق

دورا نۇسخىلىرى ، رېتسىپلىرى ھەم بەزى قول يازمىلىرى ھازىر ئاپتونۇم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىدە ساقلانماقتا . بۇنىڭدىن باشقا سوپى ئاخۇنۇم زاماندىشلىرىدىن سەئىد مۇختار بۇلاقبەگ ئوغلى ئىسمىلنىڭ بىر تېۋىپنىڭ « تىببىي شىفا » نامىدا يازغان كىتابىنىڭ كۆچۈرمىسى ھازىر قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ ، قەدىرلەپ ئوقۇلىدىغان دەستۇرلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى .

17 ـــ 18 ـ ئەسىردە يۇقىرقى تېۋىپلاردىن تاشقىرى يەنە قەشقەر شەھىرىدىلا موللا سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم ، موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇم ، موللا ھېيىت ئاخۇنۇم ، موللا قۇتلۇق ئاخۇنۇم ، ھەيدەر ئاخۇنۇم ، قاسىم ئۆمەر ھاجىم ، ماموت شەلفە ئاخۇنۇم ؛ بەدۆلەت زامانىدىن كېيىن سوپا ئاخۇنۇم ئوغلى خوجائاخۇن ھاجىم ، تېۋىپ قادىر ھاجىم ، باھاۋۇدۇن ئاخۇنۇم ، ئوغلى موللا ئاخۇن ، مۇسا قارى ئاخۇنۇم ، قاھىر قارى ئىشان ، ھەسەن قازى ئاخۇنۇملار ؛ بۇلاردىن كېيىن ئۆمەر قارى ھاجىم ، ئىمىن ھاجىم ، زۇنۇن ئاخۇن ، مەھەممەت ھاجىم ، ماموتخان ھاجىم ، غوجا ئابدۇللاخان ، ئۇلۇغ ئاخۇنۇم ، مۇسا ئاخۇن ، قۇتبىدىن ئاخۇن ، يۈسۈپ ھاجىم قەشقىرى ، مەھەممەت ئىشان ، روزى ھاجىم ، زۇنۇن ئاخۇن ، كېرىم ئاخۇنۇم قاتارلىقلارمۇ مەشھۇر تېۋىپلار ھېسابلىنىپ كەلگەن .

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ھازىرغىچە ئالاھىدە تۆھپىكار بولۇپ كەلگەن تېۋىپلاردىن يۇقىرىدا ئىسمى ئاتالغان يۈسۈپ ھاجىم قەشقىرى ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇشقا قاتناشقان ھەفىزىخان مەخسۇم ، فەتھىدىن مەخسۇم ، زۇنۇن قارىم ، ئارىپ ھاجىم ، ئىسمائىلجان ، ماموتخان ، ھاشىم ئاخۇن خەلپىتىم ، ئابدۇراخمان كېرىم (ئاتام) لار ئۇيغۇر تىبابىتىنى ھازىرغىچە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تېۋىپلارنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ .

مەشھۇر شائىر ، ئاتاقلىق تېۋىپ سىيىت ھۈسەينىخان

قۇتبىدىن شاھ ئوغلى (تەجەللى ھەزرەت) ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ زات ھىجرىيە 1272 - (مىلادى 1856 - يىلى) يىلدا قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ زوڭلاڭ يېزىسى ئايباي كەنتىدە دۇنيا غا كەلگەن . ئۇ ، ھاياتىدا ئەرەب ، پارىس ، ئوردو تىللىرىنى ئۆگەنگەندىن باشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دىھلى دارىلئولوم مەدرىسىدە ، ئىراننىڭ ئىسپاھان دارىلفونۇنىدا ، ئاخىرىدا ئافغانىستاننىڭ كابول دارىلفونونىدا ئىلىم تەھسىل قىلغان . شۇ جەريانىدا ئۇ ئۇيغۇرچە ، پارىسچە ، ئەرەبچە ئەدەبىياتلارنى پۇختا ئۆگەنگەن ، كۆپلىگەن ئەسەر يازغان . ئۇ ، تىبابەت ساھەسىدە يۈرەك ، ئۆپكە ، سىل قاتارلىق كېسەللەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش باشقا ، بۇگۈنكى كۈندە دۇنيا بويىچە داۋاسى تېپىلمىغان راك (سەرتان) كېسىلىنى يىلان گۆشى (زەھەرى) بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈش ھالدا داۋالاپ ساقايتقان (قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتخانىسى تۈزگەن « ئۇيغۇر تىبابەت چولپىنى » 55 - بەت) . تەجەللىنىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇغان ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئالغان ۋە ياكى ئۇنىڭ بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولغانلاردىن يۈسۈپ ھاجىم قەشقىرى (سۆھبەتدىشى) ، مۇسائاخۇن تېۋىپ (شاگىرتى) ، قاغىلىقتىن يۈسۈپ ئەپەندى ، سەيدىنا ئەپەندى ، سادىق مەخسۇم ؛ گۇمىدىن ماموت ھاجىم ؛ خوتەندىن پېشقەدەم تېۋىپ تۇردى ھاجىم ۋە باشقىلاردۇر .

تەجەللى ھەزرەتنىڭ ئەدەبىي ۋە تىببىي ئەسەرلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالغان بولسىمۇ ، ئەمما خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بىر بۆلۈم ئەسەرلىرى ئالىم ۋە شائىر ئابلىكىم مەخسۇم ھاجىم تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ ، 1984 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن « تەجەللى - مۇجەللى » نامىدا نەشر قىلىندى . يەنە بىر بۆلۈم ئەسەرلىرى ئابلىكىم مەخسۇم ھاجىم ۋە تەجەللى ھەزرەتنىڭ نەۋرىسى شەمـ

ئۇلھۇداخان قولىدا ساقلانماقتا .

تەجەللى ھەزرەت 1927 - يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتـ تـى . ئۇنىڭ قەبرىسى قاغىلىق كاسكى يېزىسىدا ئىدى . بۇ قېتىم خەلق تەرىپىدىن قايتىدىن رېمونت قىلىندى .

يۇقىرقىلاردىن باشقا يەنە كۆپلىگەن مەشھۇر تېۋىپ ـ ھۆكىمالار ئۆتكەن بولۇپ ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە :

يـۈسۈپ ئەپەندىم ، ياسىن ئاخۇن داموللام ، تېڭىقچى ئاـ يـال بـۈسەيدىخان ، سەپەر ئاخۇن ھاجىم ، روزى ئەزىزوللا ، ۋاـ ھاپ ئاخۇنۇم ، باباخان ھاجىم ، موللا مەھەممەت تۇرسۇن ، سەيپىدىن ئاخۇنۇم ، مەھەممەت ئىلى ئىزىزوللا ، سادىق مەخـ سـۇم ، ئابدۇقادىر روزى ، سايىت ئاخۇن خەلپىتىم ، نۇر مەھەمـ مەت مەخسۇم ، غازى ئاخۇنۇم ، يۈسۈپ ئاخۇن تېۋىپ (يۈسۈپ تۇردى) ؛ ئەيسا ئاخۇنۇم ، ئابدۇرېھىم ئەيسا ، توختى بەگ ، ئىسـ ھاق ئاخۇنۇم ، قادىر مەخسۇم ، ئابلا تېۋىپ ، ۋەزىرخان ھەزرـ تىم ، سۈپۈرگە نىياز ھاجىم ، مايسىخان ، ئەمەتجان ، يۈسۈپ ئاخۇن تېۋىپ ، نىيازئاخۇن تېۋىپ ، سابىت ئاخۇنۇم ، قاسىم ئاخۇن تېۋىپ ، ئىمىن سۇڭجاڭ ؛ ھازىر ھاياتلار (ئىشلەۋاتـ قانلار) دىن مەھەممەت ھەسەن ، مەھەممەت ھوشۇر ، ئەيسا قاـ رى ، ئاۋۇت ئاخۇن ، ئەمەت نىياز ، ئابدۇكېرىم ماموت ؛ پەيزى مۇھەممەت ھاجىم ، باۋۇدۇن قارى ، ئابدۇراخمان خوجا ، تەخـ خانباي ، ئاتاۋۇللا ئاخۇن ، ئىبراھىم ئاخۇنۇم ، تۇردى ھاجىم ، ئابلاخان تۇردى ، سىيىت ئەخمەتخان ھاجىم ، ماموت ئاخۇن ، ھاۋاخىنىم سادىقشاھخان ، ياسىن دوختۇر ، مەھەممەت ئىمىن ياسىن ، ئۆمەر بارات ھاجىم ، ئابدۇللا ئاخۇن خەلپىتىم ، سوپى ئاخۇن يىگىت بېشى ، ئىمىن ھاجىم ، ئەيساخان ، سۈپۈرگە ھاـ جىم ، رۇستەم ھاجىم ، زىياۋۇدۇن قارىم ، ئابدۇرېشىت قارىم ، ئابلەھەتخان مەخسۇم ، ئەخمەت كېرىم ، پاتىمخان ، كېرىم ھاـ جىم ، ئەبەيدۇللاخان تۆرەم ، نەمتۇللاخان ، ئىزىز قارىم ؛ ئابدۇللا

قارىم ، مەسۇم ئاخۇن داموللام ، تېۋىپ ئىمىن ھاجىم ، تېۋىپ ئابدۇللا ئاخۇن ئۇستام ، سىدىق ئاخۇن خەلپىتىم ؛ تېۋىپ يا-قۇپ ، دوختۇر نەزەر خەلپەم ، چوڭ ئاخۇن موللام ؛ يىگىت بېشى ، ئەركەش ، ساۋۇت داموللام ، توختى موللام ، توختى باقى ، ياسىن ھېلىم ھاجى ، ئىمىن جېلىل ، يۇسۇپ داموللام ، ئابدۇرېھىم توختى ، ھاپىز قارى . تۆۋەندە مەن ئەنە شۇ تىبابەت چولپانلىرىنىڭ تېپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان يۇسۇپ ھا-جىم قەشقىرى ئۇستىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتىمەن :

يۇسۇپ ھاجىم ــ ھېجرىيە 1298 ـ يىلى (مىلادىيە 1876 ـ يىلى) قەشقەر شەھەر ئىچى ئۆستەڭبويى مەھەللە ، ياغاچچى كوچىسىدا ئوقۇمۇشلۇق سودىگەر قادىر ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۇ ، ئائىلە تەربىيىسىدىن كېيىن ، ئائىلىدە ۋە مەھەل-لىدىكى باشلانغۇچ ، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان .

قادىر ھاجىم ئۆزىمۇ مەرىپەتپەرۋەر كىشى بولغىنى ئۈ-چۈن ، ئۆز ئوغلى يۇسۇپنىڭ تىرىشىپ ئىلىم ــ ئىرپان ئۆگىنـ-شىگە مەدەت بېرىپ ، ئۇنى كىچىگىدىنلا زېرەك ، بىلىم سۆيەر قىلىپ تەربىيىلىگەن . شۇڭا يۇسۇپ ھاجىم مەكتەپتىكى ساۋاقداشلىرىغا نىسبەتەن يۇقىرى دەرىجىدە بىلىم ئالغان . ئۇ ، 20 ياشقا تولغان ۋاقتىلىرىدا دىن ، ئەخلاق ، تارىخ ، ئەدەبىيات ، جۇغراپىيە ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرونومىيە) گە ئائىت بىلىم-لەرنى ئوقۇغان . مۇشۇ خىل بىلىملەرنى ئىگەللەش ئۈچۈن ئەينى زامانىنىڭ ئېقىمى مۇقەررەر ھالدا ئەرەب ، پارس تىللىرىنى ئۆگـ-نىش زۆرۈر ئىدى . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بۇ خىل تىللارنى ئۆگـ-نىشنى ئۆزىگە مەجبۇرىيەت دەپ بىلىپ ، تىرىشىپ ــ تىرمىشىپ بۇ تىللارنى ئاخىر ئۆگەنگەن . نەتىجىدە ئۇزۇن ئۆتىمەي ئۆزى ئوقۇپ چۈشىنەلەيدىغان ۋە باشقىلارغا چۈشەندۈرەلەيدىغان بو-لۇپ يېتىلگەن . شۇ جەريانىدا خۇشخەت مەشق قىلىپ بۇ ساھە-دىمۇ يېتىلگەن . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ قەشقەر شەھىرىدىكى ئا-

تاقلىق مەدرىسلەردە بىلىم ئېلىش بىلەن بىللە ، ھەرقايسى دىنىي مۇتالىئە ۋە ئەدەبىيات مۇتالىئەلىرىگە قاتناشقان . ئالىملارنىڭ تەپسىر ـ ئەھكاملىرىنى كۆپ ئاڭلىغان . ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىقتىسادىنىڭ يار بېرىش سەۋەبى بىلەن 600 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب سېتىۋېلىپ ئوقۇغان .

يۇسۇپ ھاجىم ھېجىرىيە 1327 ـ يىلى (مىلادى 1905 ـ يىلى) ئاتىسى قادىر ھاجىم ، تاغىسى تۇردى ھاجىملار بىلەن (بۇ چاغدا 29 ياشتا ئىدى) بىللە ھەج ـ تاۋاپ قىلغىلى بارغان . ئۇ ، مۇشۇ جەريانداً روسىيە ، تۈركىيە ، سۈرىيە ، مىسىر ، پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىكى مۇقەددەس جاي ۋە سايامەت ئورۇنلىرىنى كۆرگەن . بۇ جايلاردا كۆپلىگەن ئىلىم ئەھلى بىلەن ئۇچراشقان . تۈركىيە ۋە مىسىردىكى مەشھۇر كىتابخانىلارنى زىيارەت قىلغان ، بىزگە يېتىپ كەلمىگەن كۆپ كىتابلارنى ئۇقۇغان ۋە ئۆز خاتىرىسىگە تەسىرات يېزىپ قالدۇرغان . ھەممىدىن مۇھىمى ، بارغان جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى ، خەلقلەرنىڭ ئۆرۈپ ـ ئادىتى ۋە مىجەز خۇلقى بىلەن تونۇشقان ، جايلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتلىرىدىن مول تەجرىبە ھاسىل قىلغان . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسرلەپ ئىستىبداد ، خۇراپاتلىقنىڭ بۇيۇنتۇرۇقى ئاستىدا ئۇخلاپ ياتقان ئۆز ئىلىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ، مىللەتنى قۇتقۇزۇشنىڭ ئاچقۇچى بىلىم ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن . چۈنكى ، يۇسۇپ ھاجىمنىڭ ھەرەمگە بارغان ۋاقىتلىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا جان تالىشىپ ، بارلىق ۋەھشىيانە سىياسەتلەر بىلەن خەلق ئۇستىدە تۇگەتكۈسز زۇلۇم ـ زورلۇق قىلىۋاتقان دەۋرى ئىدى .

يۇسۇپ ھاجىم ئاشۇ قانلىق ئۆتمۈشنى ئەسلەپ مۇنداق دېگەنىدى : « ئاشۇ يىللارغىچە قەشقەر شەھىرى ۋە ۋىلايىتىنىڭ بىر قانچە ناھىيىسىدىن باشقا جايىنى كۆرمىگەن بولساموُ ، لېكىن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بولۇۋاتقان زوراۋانلىقتىن خە-

ۋەر تاپتىم . قەشقەر شەھىرىنى ئېلىپ ئېيتقاندا ، مەنچىڭ لويـ لىرى كوچىغا چىقىپ قالسا كىشىلەر باش قويۇپ تەزىم قىلىشقا مەجبۇر ئىدى ، چېرىكلىرى چىقسا ۋاڑىلداپ قىزىۋاتقان بازار خۇددى ۋىچىرلاپ سايرىغان قۇشقاچلارنىڭ ئاۋازى بىر چالما بىلەن جىم بولغاندەك ، بازار ئىچى جىمجىت چۆللۈككە ئايلـ ناتتى . قېچىپ قۇتۇلالمىغانلارنىڭ مال ـ مۈلكى ھەتتا ئۇستـ دىكى كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىناتتى . مۇنداق تەسادىپىي زۇلۇمغا ھېچقانداق ئامال يوق ئىدى . مېنىڭ ئىچىم سىرىلىدىغان بىر ئىش ، كوچا ـ كوچىلاردا يېتىپ كەتكەن كىسەللەر ، باشلىرى يىرىڭداپ كەتكەن تاز بالىلار ، بەدەنلىرى تېشىلىپ ، قان ـ يـ رىڭ ئېقىپ گۈلەختە (ھاممام ، ئاشخانىلار كۈلى تۆكۈلىدىغان جاي بولۇپ ، غېرىبلار ئىسسىق كۈلگە كۆمۈلۈپ ياتاتتى) ياتقان مۇساپىرلار ئىدى . چىرىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇنداق كىسەل ، غېـ رىبلار بىلەن كارى يوق ئىدى . بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەن غەرب مىسسىئونېرلىرى بولسا ئاتالمىش داۋالاش پونكىتى بىلەن جاسۇسلۇق ھەرىكەت ئېلىپ باراتتى . خەلقنى ئىمكان قەدەر ئىسلام دىنىدىن قايتۇرۇپ خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلاتتى . مۇشۇنداق كۈنلەردە ماڭا چۇشكەن ئىشتىياق تىبابەتـ چىلىكنى ئۆگىنىپ ، كىسەل داۋالاپ خەلقنى قۇتقۇزۇش بولغا- نىدى . بۇ ئارزۇيۇمنى دادامغا ئېيتقىنىمدا ، دادام بۇ ئارزۇيۇمنى نەزەردە تۇتۇپ ، تۇرپاندىن مەشھۇر تېۋىپ مۆھىدىن ئاخۇنۇم دېگەن كىشىنى قەشقەرگە تەكلىپ قىلىپ ، ئۆيىمىزدە ئۇچ يىل تۇرغۇزۇپ ، ئۇنىڭدىن تىبابەتچىلىكنى ئۆگىنىشىمگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنىدى . ئۇ كىشى ماڭا تىبابەتكە ئائىت مۇھىم ئە- سەرلەردىن ﴿ تىببىي ئەكبەر ﴾ ، ﴿قارابادىن قادىرى ﴾ ، ﴿ دەستۇ- رىلئىلاج ﴾ قاتارلىق كىتابلارنى دەرس قىلىپ ئۆتۈپ بېرىش بـ لەن بىرگە يەنە نۇرغۇنلىغان نەزەرىيىۋى بىلىملەرنى ئۆگەتتى . مەن نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىي داۋالاشنى بىرلەشتۇرۇپ خېلى كۆپ

تەجرىبە ھاسىل قىلغانىدىم . كېيىنچە ئۆزۈم مۇستەقىل كېسەل كۆرۈپ ، دورا ياساپ ئۆگىنىش ئارقىلىق تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلدىم . شۇنداق قىلىپ ئۇزاق ئۆتمەي يېقىن ئەتراپتا نامدار تېۋىپ بولۇپ قالدىم . كۈنىگە 70 - 80 كىشى كېسەل كۆرسىتىدىغان ، كېچىلەپ ئىشلەيدىغان بولدۇم . قانداقتۇر ئاللاتائالا كىشىلەرنىڭ نەزىرىگە سالدى بولغاي ، كۆپ پىل ئۆتمەيلا شۇ زامانىدىكى تېۋىپلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدىم . مېنىڭ بۇنچىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشۇمدا ، بىرى ئەستايىدىللىق ، كېسەللەرگە بولغان ئىللىق مۇئامىلەمدىن بولدى ؛ يەنە بىرى ، يېتىم - يېسىر ، غېرىپ - غۇرۇالارغا ئەرزان ياكى ھەقسىز دورا بېرىش ، يۆتكەشكە بولمايدىغان كېسەللەرنىڭ باي - كەمبەغەل ياكى ئۆينىڭ يىراق - يېقىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، چوقۇم ئۆيگە بېرىپ داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ باردىم . كېيىنچە ، يەنى 1910 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇستازلارنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئۆستەڭبويىدا شىپاخانە ئېچىپ ، مۇستەقىل ئىش ئېلىپ باردىم . بۇ يىللاردا دورا ماتېرىياللىرى ۋە ئۆسۈملۈكلىرى ناھايىتى كەم ئىدى . كۆپ ۋاقىتلاردا چەتتىن دورا - دەرمەك ئالاتتۇق . مېنىڭ ھەج سەپىرىمىدە ھەر قايسى دۆلەت تىبابەتلىرىدىن كۆرگەنلىرىم ، بولۇپمۇ دورا - ئۆسۈملۈكلىرى ھەققىدە كۆرگەنلىرىم رەسمىي شىپاخانا ئاچقاندىن كېيىن تازىمۇ لازىم بولدى . تاغ - داللار ، باغ - ۋارانلار ، چۆل - باياۋانلار مېنىڭ دورا - ئۆسۈملۈك ئىزلەيدىغان يېرىمگە ئايلاندى . مۇشۇ جەرياندا كۆپلىگەن دورا - ئۆسۈملۈك ۋە مېۋە - چىۋىلەرنى دورا قىلىپ ئىشلەتتىم . كېيىن تۇرپانلىق نېقى قارىم ھاجىم ، ئابىت داموللام ، قاغىلىقتىن سادىق ئاخۇنۇم ۋە مەھەممەت ئىمىن قارىم (خوتەنلىك) قاتارلىق كىشىلەرنى تەلەپلىرىگە ئاساسەن شاگىرلىققا ئېلىپ ئۇچ يىلدىن بەش يىلغىچە تىبابەت نەزەرىيىسى ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىغا كامىل قىلىپ يېتىشتۇردۇم . مېنىڭ دەسلەپكى مۇۋەپپەقىر

يەتلىرىم مانا مۇشۇنداق باشلاندى . »

يۇسۇپ ھاجىم يالغۇز تېڭىپ بولۇپلا قالماستىن ، ئۇ ھەم دىنىي ئالىم ، تارىخشۇناس ۋە ۋەتەنپەرۋەر شائىردۇر (ئۇنىڭ ئەسەرلىرى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالدى) . يۇسۇپ ھاجىم ئاق كۆڭۈل ، كىچىك پىئىل ، خۇش تەبىئەت ، ئۆتكۈر زېھنلىك ، تەپەككۇرى چوڭقۇر ، تىرىشچان ، كىشىلەر بىلەن چىقىشقاق ، يېزىش قابىلىيىتى كامالىيەتكە يەتكەن ، ئەسىتە قالدۇرۇش تالانتى ناھايىتى ئۈستۈن كىشى ئىدى . ئۇنىڭ يازغان شېئىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنى ساقلاپ قالالمىدۇق . ئۇ « تەرىقۇلئىلاج » دېگەن ئىككى تومۇلۇق چوڭ ھەجمدىكى تىببىي قامۇسنى تەرجىمە قىلغان ۋە ئۇنىڭغا كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ تولۇقلىغان . ئۇيغۇر تىبابىتى دوريگەرلىكىدىكى ئەڭ مۇھىم كىتاب « قارابادىن قادىرى » نى ھەج سەپىرى جەريانىدا چەتتىن ئۆگىنىگەن دورىگەرلىك ئىلمىگە ئاساسەن يېزىپ چىققان . ئۇ- نىڭدىن باشقا « سەپەرنامە » ناملىق ئەسىرى بىلەن ئۇستازى ئەمەت ئاخۇن خەلپەم ۋاپات بولغاندا يازغان مەرسىيىسىدىمۇ قىممەتلىك مەزمۇنلار بار . بولۇپمۇ يۇسۇپ ھاجىم ئۆمرىنىڭ ئا- خىرقى يىللىرىدا « قانۇنچە » دېگەن كىتابىنى يېزىپ ، ئۇيغۇر تىبابىتىگە پۈتمەس ـ تۈگىمەس تۆھپە قوشۇش بىلەن بىللە ، ئۇيغۇر مىللىي مائارىپىغمۇ ئالاھىدە ھەسسە قوشقان . 1936 ـ يىللىرى قەشقەردە « دارىلئولوم » مەكتىپى قۇرۇلغاندا ، تىبابەت- چىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان يۇسۇپ ھاجىم ئۆزىنىڭ يېقىن بۇرادەرلىرىدىن ئوسمان قارى قاتارلىقلارنى باشلاپ « دارىلئو- لوم » مەكتىپىگە كىرىپ ئوقۇيدۇ . مەكتەپنى ئەلا پۈتتۈرۈپ چىققاندىن كېيىن ، مەھەللىسىدىكى يېڭىچە مەكتەپكە مۇئەللىم بولىدۇ . كىشىلەر ئۇنىڭدىن : « ھاجىم ، بىر ئايدا بىر تاغار قو- ناقتا ئىشلەپ مۇئەللىم بولغاندىن ، كېسەل داۋالىسىلا بولمامدۇ ... » دەپ سورىغاندا ، ئۇ : « مەن پۇل ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى

سەبى بالىلارنى جاھالەتلىك دۇنيادىكى ئىلىمسىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مۇئەللىملىك قىلىۋاتىمەن ، مەن 30 بالا ئوقۇتسام ، كەلگۈسىدە 30 بالا ئوتتۇزدىن ئوقۇتسا ، بىرى مىڭ بولسا ، مىڭى ئون مىڭ بولۇپ ئىلىم ـ بىلىم بىلەن خەلق ئاقارسا ، جاھالەتتىن قۇتۇلسا دەيمەن » دەپ جاۋاب بېرىدۇ .

يۈسۈپ ھاجىم تەدبىرلىك كىشى بولۇپ ، يەرلىك ئوت ـ چۆپلەر ، دورا قىممىتى بار مېۋە ـ چېۋىلەردىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغان . قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان قىزىلدۆۋە دېگەن يېرىدىكى بېغىنىڭ بوش جايلىرىغا ھەر خىل دورا ئۇرۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ئۆستۈرگەن . يەنە باغدا بولىدىغان قىزىل گۈل ، ئانارگۈلى ، بىيە ، ئالما چېچىكى ، جىگدە چېچەكى ، شاپتۇل چېچىكى قاتارلىق گۈل چېچەكلەر ؛ ئىگىر يىلتىزى ، ئاق لەيلى (گۈل ۋە يىلتىزى) ، تال (ئۈزۈم) دەرىخىدىن باھاردا ئاقىدىغان سۇ ، ھۆل ۋە قۇرۇق ئەمەن ، ئىت ئۈزۈمى ، ۋالاك ئۇرۇقى ، قارا سۆگەت چۆجىسى ، بۆرە سۆيمىسى ، بۇيا ئۇرۇقى قاتارلىقلارنى ھەم جىغان مۇنچاقلىرىنى يىغىپ دورا ياساپ كېسەل داۋالايتتى .

مېۋىلەردىن ئاق ئۈجمە ، شاتۇت ، چېقىر ئۈجمە ، قارا ئۈجمە قاتارلىقلارنى يىغىپ دورا ئورنىدا ئىشلەتكەن .

يۈسۈپ ھاجىم خەلقنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا جان كۆيدۈرۈپ پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن . 1932 ـ يىلى مارت ، ئاپرىل ئايلىرىدا قەشقەر شەھىرىدە يۇقۇملۇق « قارا كېزىك » تارقىلىپ ، قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشى ئۆلىدۇ . ئۆلگۈچىلەر ئاساسەن 40 ياشتىن تۆۋەنلەر ئىدى . كېسەل دەسلەپ تارقالغاندا ، ئىستىبدات جىن شۇرىسى ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ مەمۇرلىرى چارە ـ تەدبىر قىلمايدۇ ، كېسەل ئەھۋالى ناھايىتى يامانلىشىدۇ . بۇ چاغدا يۈسۈپ ھاجىم ئوتتۇرىغا چىقىپ شەھەر چوڭلىرىغا مەسلىھەت بېرىپ : « كېـ

سەل جاراسملار (مىكروبلار) ئارقىلىق يۇقىدۇ . شۇڭا ، كېسەل بولغان كىشىنى باشقا كىشىلەرگە ئارىلاشتۇرماي ئايرىم قىلساق » دەيدۇ . بۇنى شەھەر چوڭلىرى ۋە جاھان كۆرگەن تەرەققىپەرۋەر ئالىم ـ ئاقىللار قوللايدۇ .

يۇسۇپ ھاجىم كېسەل (قارا كېزىك) تارقالغان ئۆيگە بېرىپ ، كېسەلنى ساق كىشىلەردىن ئايرىيدۇ ، ئايرىم ئۆيدە ياتقۇزىدۇ ؛ يوتقان ـ كۆرپە ، قاچا ـ قومۇچلارنى ئايرىم قىلىدۇ ، ئائىلىنىڭ تاماق جايدۇق ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى يۇلغۇن ئوتنى بىلەن ئىسلايدۇ . ئاندىن سىركە (ئۈزۈم سىركىسى) ، ھاك قوشۇلغان سۇنى چېچىپ دېزىنفېكسىيە قىلىدۇ . كېسەل تەگكەن ئائىلە كىشىلىرىنى تالا ـ تۈزىگە چىقارمايدۇ . تاماقلىرىغا خام سامساق ۋە سىركە قوشۇپ يېيىشنى ، ھەركىم ئۆز قاچا ـ قوشۇقىنى ئۇچ ۋاقىتلىق تاماقتىن كېيىن قازاندا قاينىتىشنى ئادەت قىلغۇزىدۇ . سامساقنى يالىڭاچلاپ (پوستىنى سويۇپ) بويىنىغا ئېسىشنى ، پات ـ پات پۇراپ تۇرۇشنى ئادەت قىلغۇزىدۇ . نەتىجىدە بۇ تەدبىرلەر بىلەن كېسەلنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ، خەلق ئاپىرىن ئوقۇيدۇ .

1935 ـ يىلى ماي ، ئىيون ئايلىرىدا قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئالتە كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان تىكەنبېشى يېزىسىنىڭ خلۇاب كەنتىدە تائون (چۇما) يۇز بېرىدۇ . بۇ كېسەلدىن ئۆلگەن ئادەم ۋە ئىتلارنىڭ ئۇلۇكىنى « ھىلالى ئەھمەر » (قىزىل يېڭى ئاي جەمئىيىتى) دوختۇرخانىسى ئاھاك بىلەن كۆمۈشنى ئوقتۇرغان ۋە شۇنداق قىلغاندا ، بەزى مۇتەئەسسىپلەر : « ... مۇسۇلمانىنىڭ جەسىدىنى يۇماي ، نامىزىنى چۈشۈمەي كۆمۈش چوڭ گۇناھ بولىدۇ .... » دەپ قارشىلىق بىلدۈرگەندە ، يۇسۇپ ھاجىم ئوتتۇرىغا چىقىپ : « بۇ تەدبىر ئىنسانىيەتنىڭ ۋە باشقا ساق قالغان ئەل ـ يۇرتنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى ئۈچۈندۇر ، بۇ مۇۋاپىق تەدبىر .. » دەپ ئۇلارنى ئىلمىي يۇسۇندا قايىل قى-

لىدۇ ۋە دوستيار ـ ئاغىنە ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي « ھىلالى ئەھمەر » نىڭ داۋالاش ئىشىغا قاتنىشىپ ، تاـ ئون (چۈما) نى يوقتىتىشتا زور ھەسسە قوشىدۇ .

يۇسۇپ ھاجىم « ھىلالى ئەھمەر » گە قاتنىشىپ ئىشلـ گەندە خەدىچە ، مۇزەپپەر ، گۇياخان قاتارلىق شەپقەت ـ ھەمـ شىرىلەر بىلەن بىرگە يېگىچە داۋالاش ئىشىنى ئېلىپ بارىدۇ . كېيىن قۇۋاپ ساريىدا ئەپيۇن ۋە نەشە چېكىدىغانلارنى داۋالاپ ، ئۇلارنى زەھەرلىك چېكىملىكلەردىن قۇتۇلدۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلغاندا ، بۇنىڭغا پىداكارلىق بىلەن قاتنىشىپ قەشقەر خەلقىنىڭ ئاپىرىن ئوقۇشىغا سازاۋەر بولىدۇ .

شېكى شىسەي ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا بىگۈناھ خەلقنى قىـ رىش ، بۇلاش ، قاماش ئىشىنى ئېلىپ بارغان دەھشەتلىك يىللاردا ، يۇسۇپ ھاجىم كۆپلىگەن بىگۈناھ ئادەملەر بىلەن بىرگە قولغا ئېلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئۆيى تەكشۈرۈلۈپ نۇرغۇنلىغان ئىپار ، زەپەر ، مەرۋايىت ، ئەنبەر ، ئاتىرىلال قاتارلىق ئېسىل دوـ رىلارنى ، خەت ـ چەكىلەرنى ۋە ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلىپ كېـ تىدۇ . يۇسۇپ ھاجىم قولغا ئېلىنغاندىن كېيىن قەشقەر شەھىرى ۋە يېگى شەھەر تۇرمىسىدە ، كېيىن ئۇرۇمچى 4 ـ تۇرمىدە 1940 ـ يىلغىچە قامىلىدۇ . تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن ، قەشقەرگە قايـ تىپ كېلىپ يەنىلا تىنىچلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

1952 ـ يىلى يۇسۇپ ھاجىم پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىغا قويغان مىللىي تىنچلىقنى كېڭەيـ تىش چاقىرىقىغا قىزغىن ئاۋاز قوشۇپ ، قەشقەر شەھەرـ لىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەر شەـ ھىرىدە ئۇيغۇر تىنچلىقچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تېۋىپلارغا ئۆز ئۆيىدە كۇرس ئېچىپ ، ئۇلارغا ئۇيغۇر تىبا ـ بەتچىلىك ئىلمىي نەزەريىسى ۋە ئەمەلىي بىلىملىرىگە ئۆز تەجرىبىسىنى بىرلەشتۇرۇپ دەرس ئۆتىدۇ . نەتىجىدە ما ـ

مۇتخان ئاكا ، ئىسمائىلجان① ھازىرقى مىللىي شىپاخانىنىڭ باش ۋىراچى تېۋىپ ئابدۇراخمان ئاكا② ھاشىماخۇن خەلپىتىم قاتارلىق داڭلىق تېۋىپلار يېتىشىپ چىقىپ ، نەچچە مىڭ بىمار نىڭ دەردىگە شىپا بولىدۇ . خەلق ئاممىسى يۇسۇپ ھاجىم ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن مىننەتدار بولىدۇ .

1955 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى ۋە سەھىيە تارماقلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭدا تۇنجى قۇرۇلغان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى شىپاخانىسى يۇسۇپ ھاجىم، ئىسمائىلجان ، ھەپىزىخان مەخسۇم③ قاتارلىق پىشقەدەم تېۋىپ ۋە باشقا مەمۇرىي خادىملار (يەتتە نەپەرلا كىشى) دىن تەشكىللىنىپ قۇرۇلغانىدى .

شىپاخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن ، يۇسۇپ ھاجىم ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى ئۆگىنىشنى ئازرۇ قىلغان جەمئىيەتتىكى ئىلىم سۆيەر ياشلاردىن بىر قانچىسىنى شاگىرتلىققا ئېلىپ ، ئۇلارغا

---

① ئىسمائىلجان ـ قەشقەر شەھىرلىك بولۇپ ، ئۆ 1912 - يىلى تېۋىپ ئۆمەر قارى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . 18 يېشىدا دادىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ ، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ تىبابەتچىلىكىنى داۋاملاشتۇرغان . ئۇ ئۆز جەريانىدا ئەرەب ، پارىس تىللىرىنى ئۆگىنىپ ، تىبابەت ساھەسىدە مۇستەھكەم نەزەرىيىۋى ئاساسقا ئىگە بولغان . نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش ـ داۋالاش ئاساسىدا كۆپلىگەن ئۆزىگە خاس داۋالىق ئۇسۇللارنى تەتقىق قىلىپ ، ئۆلارنىڭ رولىنى ئېنىقلاپ چىققان . 1958 - يىلى قەشقەر شەھىرلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى شىپاخانىسى قۇرۇلغانىدا ، ئاساسلىق كەسىپىي خادىم سۈپىتىدە بۇ ئورۇنغا تەلھەدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلغان . شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ دورا باشقۇرۇش ۋە ئۆسۈملۈكلەر ھەققىدە ئەستايىدىل تەتقىق ئېلىپ بېرىش تارقىلىق تاغ زەرىسىنى ئاتۇرىلا (چەتتىن كىرگۈزۈلىدىغان قىممەتلىك دورا) ئورنىدا ئىشلىتىشكە بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان . ئۇ يەنە دورا ئېزىش ، كومىلاچ قىلىش مەشغۇلاتىدا بېڭىلىق يارىتىپلا قالماي ، بەلكى ئاق كېسەل ، ئايالار كېسىلى ، بالىلار كېسىلىنى داۋالاشتا ئۆنۈملۈك ھاسىل قىلغان . ئۇ يەنە كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن بولۇپ ، بۈلاردىن ئابدۇرېشىت مەخسۇم ھاجىم ، ئېزىز كەنجى قاتارلىقلار ھازىر ئۇيغۇر شىپاخانىسىنىڭ داڭلىق تېۋىپلىرى بولۇپ قالدى .

② ئابدۇراخمان ئاكا ـ 1905 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە تېۋىپ كېرىم قارى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . كېرىم قارى تىبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانىدا ، ئابدۇراخمان ئاكا دورىگەرلىك بىلەن شۇغۇللانغان . 1948 - يىلى دادىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن دادىسىنىڭ كەسپىنى داۋاملاشتۇرغان . 1955 - يىلى ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسىغا كىرىپ كېسەل كۆرۈش ، دورا ياساش بىلەن شۇغۇللانغان . 1982 - يىلى ئابدۇراخمان ئاكىنا باش تېۋىپ ئۆنۈۋانى بېرىلدى . ئابدۇراخمان ئاكا تىبابەتچىلىك جەريانىدا « ئىچ سۈرۈشنى توختىتىش » ، « ئاشقازان 12 بارماق ئۆچەي يارىسى » ، « سۈزنەك كېسىلىگى » ، « سۈيدۈك كانالىسىلىك كېسىلىگى » قاتارلىقلارغا بېرىلىدىغان دورىلارنى تەتقىق قىلىپ ، تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازانىدى . ئۇ ھازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن روھلۇق ، جۇشقۇن ھالدا داۋالىق ئىزدىنىش ، يېڭىلىق يارىتىش ۋە بىمارلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ .

③ ھەپىزىخان مەخسۇم (ئۆزبېك) — 1894 - يىلى ئۆزبېكىستان رىسپوبلىكىسىنىڭ « خاكەنت » دېگەن يېرىدە تېۋىپ نەجىددىن قارى دامۇللا ھاجىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . 20 ياشقىچە يۇرتىدا ۋە بۇخارادا ئوقۇغان ، 25 يېشىدا دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگەنگەن . 1933 - يىلى قەشقەرگە يېنىپ كەلگەن ، 50 يىللىق ئۆمرى تىبابەتچىلىك بىلەن ئۆتكەن . 1955 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر شىپاخانىسى قۇرۇلغانىدا بىر يۇرۇش ھويلىسى ۋە دورىخانىسىنى شىپاخانىغا تەقدىم قىلىش بىلەن بىللە ئۆزىمۇ شىپاخانىدا ئىشلىگەن . 1959 - يىلى شىپاخانىدا ياتاق ئاچقانىدا ، كۆندۈزى كېسەل كۆرۈپ باشقا ۋاقىتتا كېسەل داۋالىغان . ئۇ ، ئاشقازان ئۆپكە ، رېماتىزىم ، دېبىي سىقىلىش قاتارلىق كېسەللەرنى ئاددىي دورا بىلەن داۋالاشتا ئۆنۈم ھاسىل قىلغان . « ئۇيغۇر تىبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىدىغان دورىلار » ، « ئۇيغۇر تىبابىتىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان مۇرەككەپ دورىلار ھۆللانمىسى » قاتارلىق كىتابلارنى يېزىشقا قاتناشقان ، كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەر يازغان ، ماتېرىيال توپلىغان . ھۆلار مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا يوقالدى . ئۇ دوختۇرخانىغا تەقدىم قىلغان شىپاھىيە ، ھورمىل شەغىرە قاتارلىق دورىلار شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق دورىلىرىدىن بولۇپ قالغان . ئۇ يەنە كۆپلىگەن ۋارىسلارنى تەربىيىلىدى . خەلق ئۇنى دائىم ئەسلەيدۇ .

نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ھەر تەرەپلىمە بىلىم بەردى . نەتىجىدە ئابدۇقادىر مۇھەممەت ، ئابدۇرېشىت غۇپۇر ، مۇھەممەت ئېلى مەھمۇدى قاتارلىقلار يېتىشىپ چىقتى . ئۇلار ھازىر شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق تىببىي خادىملىرى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ .

قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتتا ، ئادەم كۆچى ، دورا ماتېرىياللار ۋە جىددىي لازىملىق سايمانلار كەمچىل ئىدى . بۇ ۋاقىتتا يۇسۇپ ھاجىم دەرھال تەدبىر قوللىنىپ ، بارلىق شاگىرت ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەپ ، ئۇلار بىلەن تاغ ـ دالا ، باغ ـ ۋارانلارنى كېزىپ دورا ـ ئۆسۈملۈكلەر يىغىدۇ ، يەنە بىر تەرەپتىن ، ياشلارنى دورا ئۆسۈملۈكلەرنى تونۇيدىغان دەرىجىگە كەلتۈرۈپ يېتىشتۈرىدۇ ۋە ئېھتىياجىمۇ قىسمەن قاندۇرۇلىدۇ . يۇسۇپ ھاجىم شىپاخانا قۇرۇلۇپ تاكى ۋاپات بولغىچە ئارلىقتا شۇ زامانىنىڭ داڭدار تېۋىپى زۇنۇن قارىم① قاتارلىقلار بىلەن مەسلىھەتداش بولۇپ ئىش ئېلىپ بېرىپ ، نۇرغۇن كېسەلگە شىپا بولدى .

يۇسۇپ ھاجىم ئۆز ھاياتىدا يەنە كۆپلىگەن دورا ـ ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈش جەھەتتە ئىجاتكارلىق رول ئوينىدى . ئۇ ، كاسىنى ، بادىرەنجى بۇيا ، سەتەر ، ئىسپىغول ، لالە (شاقايقۇنىسمان) قاتارلىق 20 خىل دورىنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى . ئىلگىرى « داۋاسىز كېسەل » دەپ قارالغان ئاق كېسەلگە چەتتىن كېلىدىغان « ئاتىرىلال » دېگەن دورا ئىشلىنەتتى . يۇسۇپ ھاجىم بۇ جەھەتتە ئىسمائىل جان قاتارلىقلار بىلەن كۆپ ئىزدىنىپ « كالىزىرە » نى ئىشلەتىش ئارقىلىق ئاق كېسەلنى داۋالاشتا ئۇنۇم ھاسىل قىلدى .

---

① زۇنۇن قارىم ـ 1901 ـ يىلى قەشقەر شەھىردە كاسىپ ئىمىن قارىم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن . ئۆسۈرلۈك ۋاقىتدا قەشقەر شەھىردە ھەر دەرىجىلىك دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان . پارىس ، ئەرەب تىللىرىنى ئۆگەنگەن . شۇنىڭدىن كېيىن بوۋىسى تېۋىپ ئۆمەر ھاجىمنىڭ ئىزىنى بېسىپ تىبابەتچىلىك كەسپىگە كىرگەن . 1959 ـ يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىغا باش دوختۇر بولۇپ خىزمەتكە كىرگەن . ئۇ رېئاتىزىم ، خاپىخان ، ئۆپكە ، يۈرەك ئاجىزلىقى كېسەللىرىگە يەرلىك ئادەتى دورىلارنى ئىشلىتىپ نەتىجە قازانغان . زۇنۇن قارىم 16 يېشىدىن باشلاپ تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇيغۇر تىبابىتى ئۆچۈن 70 يىل ئىشلىدى . 2 ـ ئەۋلات تېۋىپلارنى تەربىيىلەشتە زور كۆچ كۆرسەتتى . ئۇ ھازىر 88 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ ، تېنى ساغلام ، ئەقىل ـ ئىدىركى جايىدا ھايات كەچۈرۈۋاتىدۇ .

نۇرغۇن كىسەللەر ئۇچۇن يېڭى رېتسىپ ، يېڭى نۇسخىلارنى ئىجاد قىلىپ ، شىپاخانىغا تەقدىم قىلغانىدى . ئۇلار « مۇرەككەپ دورا قوللانمىسى » غا كىرگۈزۈلۈپ ھازىرغىچە ئىشلىتىۋاتىدۇ .

يۇسۇپ ھاجىم 1961 - يىلى 85 يېشىدا ۋاپات بولدى .

تۇنجى ئۇيغۇر ئۇچقۇچىلىرىنىڭ بىرى ئەخمەت

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدا ھاۋا يولى ئېچىش تەكلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان . كېيىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گېرمانىيەدىكى مەشھۇر رونكى ئاۋىئاتسىيە شىركىتى بىلەن ياۋروپا ـ ئاسىيا ھاۋا يولى ئېچىش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىغان . 1929 - يىلى بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن قۇمۇل ، ئۈرۈمچى ، چۆچەكلەردە ئايرودروم ياسالغان . 1932 - يىلى (مىنگونىڭ 21 - يىلى) 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ، لیۇسى دېگەن ئۇچقۇچى ھەيدىگەن « يونكىر » ماركىلىق يولۇچىلار ئايروپىلانى سىناق تەرىقىسىدە ئۈرۈمچىگە تۇنجى قېتىم قونغان .

شۇنىڭدىن كېيىن جىن شۇرېن ئۇچقۇچى تەرىپىلەش مەقسىتىدە شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇچقۇچى تەكلىپ قىلىپ ، ئاۋىئاتسىيە مەكتىپى قۇرغان . بۇ مەكتەپكە ئۇيغۇرلاردىن خەنزۇچىنى پۇختا بىلىدىغان ئەخمەت (خەنزۇچە ئىسمى يۇەنجاڭ) ئىسىملىك بىرلا بالا قوبۇل قىلىنغان . ئەخمەت ئەسلىدە خوتەنلىك بولۇپ ، 20 - يىللارنىڭ باشلىرىدا دادىسى بىلەن تىجارەت قىلىش ئۈچۇن ئۈرۈمچىگە كەلگەن ۋە ياڭ زېڭشىن ئاچقان شۆتاڭدا ئوقۇغان . ئۇ ، شۇ جەريانىدا خەنزۇچە تىل ـ يېزىقلارنى پۇختا ئىگەللەپلا قالماستىن ، بەلكى شۇ زامانىدىكى خەنزۇ خەتتاتلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان . ئەخمەت ئۇچقۇچىلىقتا قوبۇل قىلىنغانىدىن كېيىن ، تېخنىكىنى تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە 1936 - يىلى شىنجاڭ خەلقىنىڭ سۆيىۋېن ئالدىنقى سېپىگە

قىلغان ئىشانە ـ ياردەملىرىنى ئايروپىلان بىلەن لەنجۇغا يەتكۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن .

1938 ـ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ ئۇچقۇچىلار ئەترىتىگە ئەۋەتكەن 43 كۇرسانتلاردىن لۇي لىپىڭ (ئەسلى ئىسمى لى ۋەنشەن) باشلىق 25 كىشى ئۇچقۇچىلار سىنىپىغا كىرگەن . لۇي لىپىڭ سىنىپ مۇدىرى بولغان . ئۇيغۇر ئۇچقۇچى ئەخمەت بۇ كۇرسانتلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان ، ئۇلارغا ئۇچقۇچىلىق تېخنىكىسى ۋە ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن ھەمدە بۇ ھەقتە دەرس ئۆتكەن . ئۇ يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن (ئاۋىئاتسىيە تېخنىكىسىدىن دەرس بېرىدىغان) ئۇچقۇچىلارنىڭ ياردەمچىسى بولغان . 1939 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى شىنجاڭ خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سەپىگە ئىشانە قىلغان « شىنجاڭ » ماركىلىك ئايروپىلان (ئون دانە) لارنى ئالدىنقى سەپكە ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئۆتەشكە قاتناشقان .

ئەخمەتنىڭ ئىقتىدارى ۋە جاماەت ئىچىدىكى شۆھرىتى شېڭ شىسەينى ئۇنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشكە مەجبۇر قىلغان . شۇنىڭ بىلەن ئەخمەت توققۇز ئايروپىلان باشقۇرىدىغان ئۇچقۇچىلار چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان . ھايات شاھىتلارنىڭ ئېيتىشىچە ، ئۇ ھەر قېتىم ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەندە ، ئۇرۇمچى ئاسمىنىدا بىر قانچە مىنۇت ماھارەت كۆرسىتىپ ، ئاندىن يولغا راۋان بولىدىكەن .

1939 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق ھەربىي مانېۋىردا ئەخمەت ناھايىتى يۇقىرى ماھارەت كۆرسەتكەن ، ئۇ ، لاچىندەك ئاسمانغا تىك ئۆرلەپ ، يەرگە قاراپ شۇڭغۇپ ، يەنە ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەندە ، يەردىكى توپلار قۇيۇن ئۇچقاندەك يەردىن كۆتۈرۈلگەن . بىردەم جىمجىتلىق باسقان مەيدان ئەخمەتنىڭ ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ

هۇررا ساداسىغا تولغان . ئەخمەتنىڭ ماھارىتى ، خەلقنىڭ هۇررا ئالقىشىدىن شېكى شىسەي قاتتىق چۆچۈگەن ، شۇنىڭ ئەتىسىلا ئەخمەت قاتارلىق بىر قانچە ئىلغار ئۇچقۇچى « زىيانكەشلىك قىلىش نىيىتى بار » دېگەن باهانە بىلەن قولغا ئېلىنغان .

ئەخمەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى ، ئۇچقۇچىلىرى بىلەن بىللە 1942 - يىلغىچە شېكى شىسەي تۈرمىسىدە يېتىپ ، ئاخىر پۈت ـ قولى كىشەنلەنگەن هالدا ئېغىر ئازاب ئىچىدە ئۆلتۈرۈلگەن . هازىر ئەخمەتنىڭ رەپىقىسى ۋە پەرزەنتلىرى بار .

قارا قۇرۇم تۈمانلىرىنى يېرىپ ئۆتكەن بۇركۈت

1934 - يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى ، قەشقەر ئاسمىنىدا ئايروپىلان ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ . ئۇزاق ئۆتمەي بىر قىرغۇچى بومباردىمانچى ئايروپىلان قەشقەر شەهىرى ئاسمىنىنى بىر قانچە ئايلانغاندىن كېيىن ، قەشقەر شەهىرىدىن تەخمىنەن ئالتە ، يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئەسكى هىسار (قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قەدىمكى قورغان) خارابىسىغا قونىدۇ . بۇ ئىش هەربىي ، مەمۇرىي ساقچى دائىرلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋېتىدۇ . هەربىي ، ساقچىلار ئايروپىلانىنى قورشايدۇ . ئايروپىلان ئىچىدىن ئۇچقۇچى كىيىمى كىيگەن 27 ياشلىق بىر ئۇيغۇر يىگىت چىقىپ : « سالام يۇرتۇم قەشقەر ، سالام ئېزىزانە قەشقەرلىق ... » دەپ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تازىم قىلىدۇ ۋە ماجۇڭىيىڭ قىسىملىرى نەدە ؟ دەپ سورايدۇ .

ئەسلى ۋەقە مۇنداق ئىكەن :

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى قەشقەرلىق بىر قانچە باي هەجىگە ماڭىدۇ . ئۇلار باغداتقا بارغاندا ، مۇهەممەت رېهىم ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى ئابدۇقادىر ۋە ئىبراهىم دېگەن ئىككى ياش ئەنگلىيىنىڭ ئاخبارات ئورۇنلىرى تەرىپىدىن

ئوغرىلاپ كېتىلىدۇ .

ئەنگلىيە ئاخبارات ئورنى ئىبراھىم بىلەن ئابدۇقادىردىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئۇيغۇر بالىسىنى چېركاۋ مۇخلىسى قىلىپ تەربىيىلەيدۇ . كېيىن ئەنگلىيىلىك بىر گېنېرال ئابدۇقادىرنى ئەنگلىيە ئاۋىئاتسىيە مەكتىپىدە ئوقۇتىدۇ . ئابدۇقادىر مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ، ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان ھىندىستاندا خىزمەت ئۆتەيدۇ . كېيىن ئۇ ، چوڭ ئەترەت باشلىقى بولۇپ ئۆستۈرۈلۈپ ، كاراچىدا ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدۇ .

1934 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 9 - كۈنىگىچە بولغان ئۇچ كۈن جەريانىدا ماجۇڭيىڭ قول ئاستىدىكى مافۇيۇەن قەشقەرگە بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ، قەشقەر شەھىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىن قىلىدۇ . بۇ قانلىق ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇقادىر تولۇق قوراللانغان ھالدا ، قىساس ئېلىش مەقسىتىدە ، (قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ سىرى ئېچىلمىغان ، ھاۋا يولى بولمىغان ئاشۇ يىللاردا) تۇمانلىق قارا قۇرۇم تاغلىرىنى ئېشىپ قەشقەرگە كېلىدۇ .

ئابدۇقادىر قەشقەرگە كەلگەندە ، ماجۇڭيىڭ سوۋېتكە قېچىپ كەتكەن . ماخۇسەن خوتەننى بېسىپ ياتقان ، قەشقەر شېڭ شىسەينىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن ئىدى . شۇڭا ئۇ ، پائالىيەت ئېلىپ بارالمايدۇ . بىراق ئۇ ، ئۆز يۇرتى ۋە ئاتا - ئانا ، قېرىنداش يۇرتداشلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ ، يۇرت ۋە ئەل مېھرىگە قانىدۇ . ئەمما بۇ ئىش ئۇزۇنغا داۋام قىلمايدۇ . ئۇچىنچى كۈنى شېڭ شىسەي ساقچى دائىرلىرى ئۇنى چاقىرتىپ كېتىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ، يۇرتى ، ئاتا - ئانا ھەم ھەمىدىن تەڭلا ئايرىلىدۇ . ئايروپىلانمۇ كۆرۈنمەيدۇ . بۇ ھەقتە ، ھەر خىل سۆزلەر خەلق ئاغزىدا قالىدۇ .

ئابدۇغېنى هەسەن

ئابدۇغېنى هەسەن ، ئۆزبېك ، 1918 ـ يىلى قىرغىزىستاننىڭ ئوش ئوبلاستىدا دىنىي ئائىلىدە تۇغۇلغان . 1933 ـ يىل ئاتا ـ ئانىسى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان . 1938 ـ يىلى قەشقەر پىداگوگىكامەكتېپىنى پۈتتۈرۈپ ، 1942 ـ يىلغىچە قەشقەر دارىلمۇئەللىمىن ۋە يەكەندە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . 1943 ـ يىلى 5 ـ ئايدا قەشقەردە ئىنقىلابىي يەر ئاستى خىزمىتىگە قاتناشقان . ئۇ ، خىزمەت جەريانىدا قەشقەر ، يەكەن ، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا ئىلغار ياشلارنى تەشكىللەپ ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى تەشۋىقات گۇرۇپپىسى ، كېيىن مەخسۇس گۇرۇپپىلار ئۈيۇشتۇرۇپ ئىلغار پائالىيەت ئېلىپ بارغان .

1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق كۈرىشىگە تەييارلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىر قىسىم ياشلارنى تەشكىللەپ ، ئۆزى باش بولۇپ ، قوزغىلاڭچىلارنى مۇھىم ھەربىي ـ سىياسىي ئاخبارات بىلەن تەمىن ئەتكەن ۋە قەشقەر ، يەكەن ، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم ئىلغارلارنى قوراللىق كۈرەشكە تەشكىللەپ يېتىشتۇرگەن .

1947 ـ يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتى تىنچلىق بېتىمىنى بۇزۇپ ، ئەسەبىيلەرچە ئادەم تۇتۇش ، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق ۋەھشىيانە ھەرىكەت ئېلىپ بارغاندا ، ئابدۇغېنى ھەسەن خېيىم ـ خەتەرگە قارىماي ، گومىنداڭ قەشقەر ۋىلايەتلىك داڭبۇ ئارخىپ بۆلۈمىگە خىزمەتكە ئورۇنلىشىپ ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانغا قەدەر يەر ئاستى تەشكىلاتىنى مۇھىم ئاخبارات بىلەن تەمىن ئېتىپ ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشىغا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان .

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئاب-

دۇغىنى ھەسەن قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەـ دەنـى مائارىپ بۆلۈم مەسئۇلى ۋە ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن .

1953 - يىل ئاخىرى شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ئۆزبېك سىنـ پـىـنىك ئوقۇتقۇچىسى ، 1957 - يىلىدىن باشلاپ ، شىنجاڭ سانا ـ ئەت ـ قاتناش مەكتىپىنىڭ ئوقۇتۇش باشقارما باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن .

مەرھۇم ئابدۇغىنى ھەسەن ئۇزۇن يىل مائارىپ سېپىدە ئىشلەپ تۆھپە ياراتقان . خىزمەتتە ئەستايىدىل ، راستچىل ، تۇرمۇشتا ئاددىي ـ سادىدا ، ئاممـا بىلەن چىقىشاق ، تەلەپچان زـ يالى ئىدى . ئۇ ، ھايات ۋاقتىدا مائارىپ ئىشلىرىنى قېتىقىنىپ تەتقىق قىلىپلا قالماستىن ، بەلكى ئۆزبېك تارىخى ، مەدەنىيىتى ، ئەدەبـىيات ـ سەنئەت ، ئۆرۈپ ـ ئادەتلىرى قاتارلىقلارنىمۇ تەتـ قىق قىلغان .

1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتى ئۇيـۇشتۇرغان بەش كىتاب ئىشخانىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ، شىنجاڭ ئۆزبېك تارىخىنى يېزىپ تاپشۇرغان ۋە « شىنجاڭ ئۆزـ بـېك ئەدەبىياتى » ناملىق تارىخىي ئەسەرنى يېزىپ ، سىناق نۇسخىسى تارقاتقان ئىدى . بىراق ، 1983 - يىلى 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئۆرۈمچىدە تۇيۇقسىز قازا قىلىپ ، ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى يۇـ رۇقلۇققا چىقىپ ئاممـا بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىدى .

پېشقەدەم زىيالى مەھەممەت ئوسمان ھاجىم

پېشقەدەم زىيالى ، جامائەت ئەربابى ، تارىخ ، ئەدەبىيات تـەتقىقاتچىسى مەھەممەت ئوسمان ھاجىم 1920 - يىلى قەشقەر شـەھىرىدە تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان . ئۇ ، ئائىلە تەربـ يىسىدىن كېيىن قەشقەردە دىنىي ـ پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ ، ئوتتۇرا مەلۇماتلىق بولۇپ يېتىلگەن . ئۇ ، 1943 - يىلىدىن باشلاپ

ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان . شۇ مەزگىلدە ئۆزلىگىدىن غەربچە تىبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ ، كېيىن دوختۇرلۇق قىلغان . ئۇ ، كۈندۈزى دوختۇرلۇق بىلەن شۇغۇللانسا ، كەچتە ، بوغالتىرلىق كۇرسىدا ئوقۇپ ياخشى نەتىجە بىلەن بوغالتىر بولۇپ يېتىلگەن .

1946 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك يەرلىك مىللار شىركىتى مەھكىمەت ئوسمان ھاجىمنى ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ، شىركەت بوغالتىرى قىلغان . مەھكىمەت ئوسمان ھاجىم بوغالتىرلىق قىلىش جەريانىدا ، شىركەت تېخنىكىلىرىدىن تېرە ـ ئۇچەي ، يۇڭ ، پاختا قاتارلىق سانائەت خام ئەشيالىرىدىن پىريوم قىلىشنى ئۆگىنىۋالغان ۋە قوشۇمچە پىريومنىك بولغان . كېيىن يەرلىك مىللار شىركىتىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردىن مال سېتىۋالغۇچى بولۇپ ئىشلىگەن . ئۆزىمۇ قوشۇمچە تىجارەت قىلغان .

1949 - يىلى قەشقەر ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىگە تەكلىپ قىلىنىپ ، مەدەنىيەت ئىدارىسىدە ئىشلىگەن . كېيىن ۋىلايەتلىك كۇتۇپخانا قۇرۇلغان بولۇپ ، كۇتۇپخانىدا 1998 - يىلغىچە ئىشلىگەن . كۇتۇپخانىدا ئىشلىگەن مەزگىلدە ، ئەدەبىيات ، تارىخ بىلىملىرىگە قىزىقىپ ئۆزلىكىدىن پارس ، ئەرەب ، تۇركى تىللارنى خېلى پىششىق ئۆگەنگەن . شۇنىڭ بىلەن 1956 - يىلىدىن باشلاپ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ « تۇردۇش ئاخۇن غەربىي » ، « ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا » قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر ، « ھەزرىتى موللام (مەھمۇت قەشقەرى) مازارى » ، « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى » ، « كۇتۇپخانىچىلىق ئىلمى توغرىسىدا » ، « ئەخلاق بىغدىن گۈلدەستىلەر » ، « ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى توغرىسىدا » ، « سۇلتان سۇلتۇق بۇغراخاننىڭ ئىمادىدىن قەشقەرى بىلەن بولغان سۆھبىتى » ، « مەشھۇر تېۋىپ يۈسۈپ ھاجىم قەشقەرى » قاتارلىق چوڭ ھەجىملىك ئىلمىي ماقالىلارنى ئېلان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا « گۈلخۇمار » ناملىق پوۋېستىنى يېزىپ ئېلان قىلدى .

مەھەممەت ئوسمان ھاجىم خەلقنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتقان تارىخ ـ ئەدەبىيات تەتقىقاتچىسى ۋە نۇرغۇن تارىخىي ، ئەدەبىي مىراسلارنى يېغىپ ساقلاپ ، جەمئىيەتنى تەمىن ئەتكەن ، يېغىپ ساقلاشتىكى تارىخنىڭ تىرىك شاھىدى . شۇ كۈنلەردە قەشقەردە ئىزدىنىش ئېلىپ بارغۇچىلار ئۇنى ئىزدەيدۇ . مەھەممەت ئوسمان ھاجى ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي بىر تەرەپتىن ، جامائەت ئىشلىرى بىلەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ، زېرىكمەي ئىزدىنىپ ، ۋەتەن ، مىللەت ئۈچۈن چوڭراق بىر ئىش قىلىپ بېرىش مەقسىتىدە « ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخى » ۋە « ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى » ئۇستىدە ئىشلىمەكتە .

يېتىملارنىڭ غەمگۈزارى ـــ ئەبرا باي

20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ۋەتەننى مىللەتنى سۆيىدىغان بىر تۈركۈم تەرەققىپەرۋەر زاتلار يېڭىلىق ۋە ئىلىم ـ ئېرپانغا يۈرۈش قىلىپ ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئۈچۈن پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى سەرپ قىلىپ مەكتەپ سېلىپ ، جاھالەت ھۆكۈم سۈرگەن تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇپ ـ شىمالىدا ئىلىم ـ مەرىپەت مەشئىلىنى يانداۋردى .

1933 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ، شىنجاڭ قەشقەردە بىر بۆلۈك يېڭىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ باشچىلىقىدا « ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئۇيۇشمىسى » قۇرۇلدى .

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەۋقاپ مۇدىرى (ۋەخپە ئاشلىق باشقۇرغۇچى) ئەبرا باي قەشقەر شەھىرىنىڭ ياراباغ دەرۋازىسى بىلەن تۇمەن دەريا‌سى ئارىلىقىدىكى گۆركارلار مەھەللىسىدە 12 سىنىپلىق دارىلئىتام مەكتىپى سېلىپ ، سەككىز سىنىپقا يېتىم ئوغۇل بالىلارنى ، تۆت سىنىپقا يېتىم قىزلارنى قوبۇل قىلىپ ئوقۇش باشلىدى . بالىلارنىڭ ياتاق ، تاماق ، يوتقان ـ كۆرپە ،

كىيىم ـ كېچەك ، قەغەز ، قەلەم ، دەپتەر ھەتتا تۇرمۇش راسخو-
تىنمۇ ئۆز يېنىدىن چىقىرىش بىلەن بىرگە مەكتەپ مۇدىرلىقىنى
ئۆز ئۈستىگە ئالدى . ئارقىدىنلا شۇ مەكتەپكە يېقىن جايدىن يەر
سېتىۋىلىپ ئۆز يېرىنى قوشۇپ ، جەمئى 32 مو يەرگە دارىلئاجە-
زىن سېلىپ ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئىگە ـ چاقسىز ، يېتىم ـ
يېسىر ، قېرى ـ چۆرى ، مېيىپ ـ كېسەل ھەم تىلەمچىلەردىن
300 دىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ ، بۇ دارىلئاجىزىنغا ئورۇنلاش-
تۇردى . ئەبرا باي بۇ دارىلئاجىزىنىڭ مەسئۇللىقىنى ئۈستىگە
ئېلىپ ، دارىلئېتام ، دارىلئاجىزىندىكى 1000 غا يېقىن يېتىم ـ
يېسىرلار بىلەن تۇرمۇشتا بىللە بولدى . بۇنى كۆرگەن بەزىلەر :
« ئەبرا باي ساراڭ بوپتۇ ، مۇلكىنى يېتىم ـ يېسىر ، ساراڭ ، ئاق-
ساق ـ چولاق ، مەجنۇن ، ئېلىشىپ قالغانلارغا بېرىپ ، ئۆزىمۇ ئۇ
يەرگە كىرىۋاپتۇ » دېيىشتى . لېكىن ، ئەبرا باي ھېچقانداق ئىك-
كىلەنمەستىن دارىلئېتام ، دارىلئاجىزىنىدىكى بۇ 1000 دىن ئارتۇق
ئىگە ـ چاقسىزلارنىڭ غەمگۇزارى بولۇپ ئۆتتى .

ئەبرا بايىنىڭ بۇ ئەخلاقىي پەزىلىتى ۋە سېخىلىقى نەتە-
جىسىدە ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى كوچىلاردا ماكانسىز ئۆتىدىغان
غېرىب ـ غۇربا ، يېتىم ـ يېسىرلار ماكانلىق بولدى . شۇنىڭ بە-
لەن جەمئىيەتتە خارۇ ـ زار يۈرىدىغان كىشىلەر ، تىلەمچىلەر
تۈگەپ جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمى نىسبەتەن ياخشىلاندى .
كېيىنكى ۋاقىتتا نەزىر قىلغۇچىلار سەدىقىلىرىنى دارىلئاجىزىنغا
بېرىدىغان ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى . شۇنىڭدىن كېيىن
دارىلئېتام ، دارىلئاجىزىنىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇش-
مىسى ئۆتكۈزۈۋىلىپ ، ۋەخپە زېمىنىدىن كەلگەن كىرىم بىلەن
باشقۇردى . بۇ چاغدا ، ئەبرا باي يەنىلا ئىككى ئورۇنىنىڭ مۇدىر-
لىقىنى ئۈستىگە ئېلىپ ، يېتىملار تەربىيىسى بولدى . كېيىن
ئەبرا بايىنىڭ بۇ ئىش ـ پائالىيىتى پۈتۈن شىنجاڭغا تونۇشتۇ-
رۇلدى . شۇنىڭ بىلەن يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇ ، غۇلجا قاتارلىق

جايلاردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلرىنىڭ باشقۇرۇشىدا دارىلئېتام ، دارىلئاجىزىنلار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى . شىنجاڭ بويىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرى باشقۇرۇشىدىكى دارىلئېتام مەكتەپ 180 سىنىپقا ، دارىلئاجىزىن 12 گە يەتتى !

1935 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا ، ئەبرا باي ۋەتەن ۋە خەلقنى كۆرسەتكەن تۆھپىسى بەدىلىگە ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ ئۆستۈرۈلدى . ئۇ ھاكىم بولغان مەزگىلدە ئاقسۇنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا ، بولۇپمۇ دارىلئېتام مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلدى . ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەخلاقى ، ئەقلى ۋە جىسمانى جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشى ئۈچۈن ئۇ دارىلئېتام مەكتىپىگە ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىم قىلىپ تەنتەربىيە ۋە مۇزىكا سايمانلىرى ئېلىپ بەردى . مەكتەپ ئىزچىلار ئەترىتى ، تەنتەربىيىچىلەر ۋە مۇزىكانتلارغا ئۆز يېنىدىن چىقىم قىلىپ كىيىم ـ كېچەك تەييارلاپ بەردى . ئۇ ھەر قېتىم ھېيىت ـ ئايەملەردە بارلىق ئوقۇغۇچىلارغا ھېيتلىق بېرىپ تۇراتتى . ئادەتتە بولسا ھەر ئايدا بىر قېتىم تۇرمۇش پۇلى تارقىتىپ بېرىپ تۇراتتى . ئەبرا بايىنىڭ بۇ خىل ئىنسانپەرۋەر ھەرىكىتى شېڭ شىسەينى ئەندىشىگە سالدى . شۇڭا ، ئۇ « ئەبرا باي يوقسۇللارنى يىغىپ قوزغىلاڭ قىلماقچى » دېگەن بەد نام بىلەن ئۇنى قولغا ئالدى ۋە پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى . ئائىلىسىدىكىلەر تەقىپ قىلىندى . سوراق جەريانىدا ئەبرا بايىنىڭ قەشقەردە ئۆتكەن ئاتاقلىق باي نىياز خوجا ھاكىمنىڭ ئوغلى ۋە ئاكىسى مەمتىللا ھاجىم شاڭخەينىڭ ھېلىمۇ چەت ئەلدە ئىكەنلىكى ، ئەبرا بايىنىڭمۇ روسىيە ، تۈركىيە ۋە ئەرەب ئەللىرىدە سودا قىلغانلىقى مەلۇم بولغاندىن كېيىن ، شېڭ شىسەي ئۇنىڭغا « چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ ئىشپىيونى » دېگەن بەد نامنى چاپلاپ ، 1939 ـ يىلى ئۇنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى . بۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلەتىن 51 ياشقا كىرگەنىدى .

مەسئۇل مۇھەررىرى : ۋەلى
مەسئۇل كورېكتورى : ياسىن تۇردى
مۇقاۋا لاھىيلىگۈچى : ماۋ يۈلۈك

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسلەر

شىرىپ خۇشتار

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 850 × 1168 مىللىمېتىر 32 / 1
باسما تاۋىقى : 13.375 قىستۇرما ۋاراقى : 17
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى : 1 — 3,000
ISBN7—228—05880—1/K. 834
باھاسى : 28. 00 يۈەن